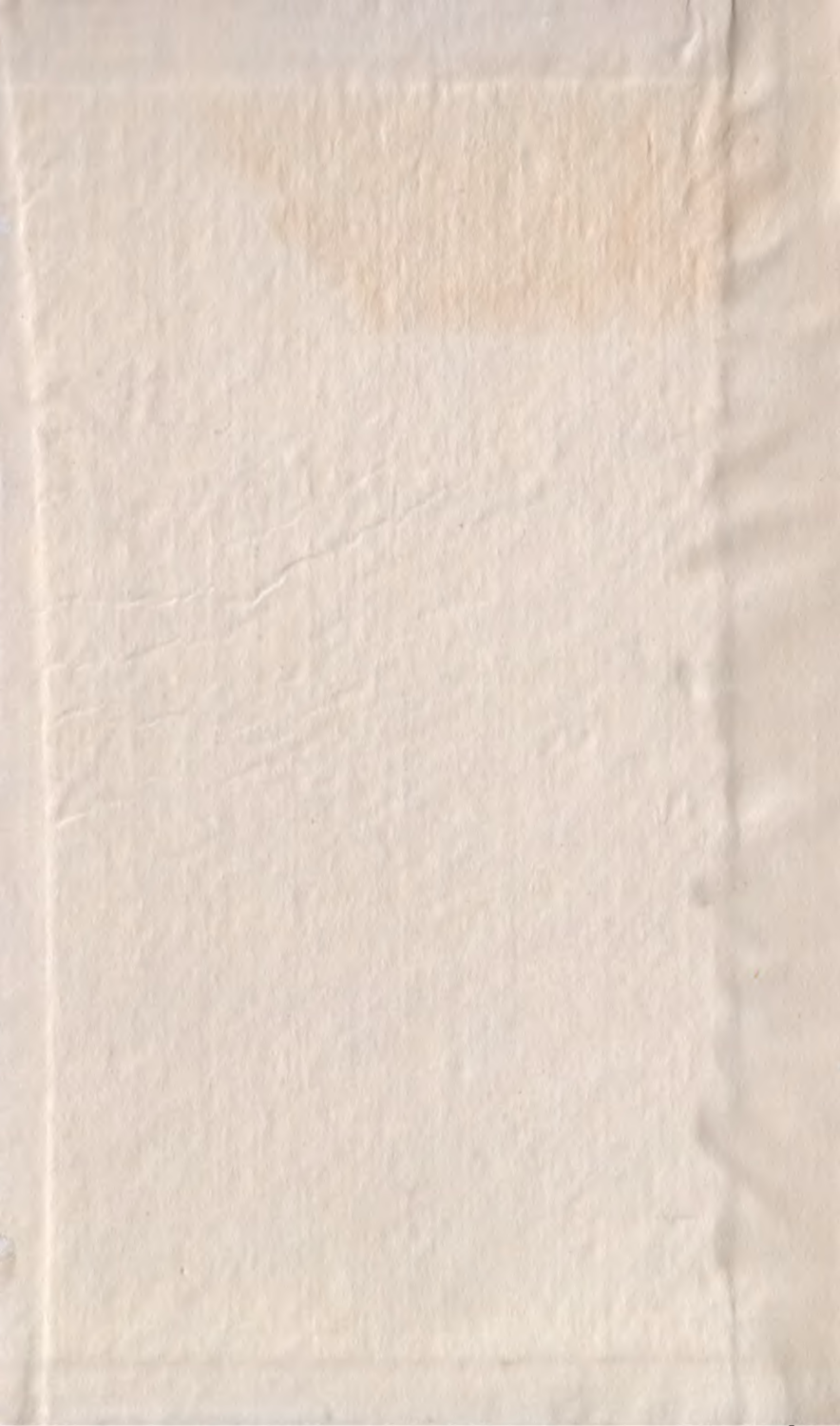

|| Юліан Опільський ||

— Юліан —
ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

В чотирьох томах
ТОМ I

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1994

ББК 84УКР
О-61

Тексти подаються за виданнями: Іду на вас / Написав Юліян Опільський.— Львів: Вид-во т-ва «Укр. літ. скарбниця», 1918; Опільський Ю. Ідоли падають: Іст. повість із часів Володимира Великого. У 2 т.— Львів: Видавн. спілка «Діло», 1938.— Т. 1, 2; Опільський Ю. Вовкулака.— Львів, 1922.

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

**Опільський Юліян
(Рудницький Юрій Львович)**

ТВОРИ

В чотирьох томах
том I

Упорядкування та вступна стаття

Ільницького Миколи Миколайовича

Художнє оформлення

Пікулицького Богдана Романовича

Редактор *А. І. Пригорницька*

Художній редактор *В. І. Сава*

Технічний редактор *В. І. Франчук*

Коректори *М. І. Ткач, Є. Ф. Русин*

Здано до складання 26.04.93. Підписано до друку 22.10.93.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друк. № 1. Гарнітура літературна.
Офсетний друк. Умов. друк. арк. 22,26. Умов. фарбвідб. 22,73.
Обл.-вид. арк. 27,06. Замовлення 637-3.

Видавництво «Каменярь». 290006 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Опільський Юліян

О-61 Твори: В 4 т.— Львів: Каменярь, 1994 —
ISBN 5-7745-0524-3

Том I: [Іду на вас. Ідоли падають. Вовкулака] / Упоряд. і вступ. ст. М. М. Ільницького; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького.— 424 с.

ISBN 5-7745-0525-1

До першого тому чотиритомного видання Юліяна Опільського ввійшли повісті: «Іду на вас», де автор звернувся до епохи Київської Русі, обравши, зокрема, сюжетом останній похід князя Святослава та його загибель; «Ідоли падають» — про часи князя Володимира й прийняття християнства на Русі; «Вовкулака», в якій змальовано життя на західних землях Давньоруської держави в останні роки князювання Володимира.

О 4702640201-042 Інформ. листок
94

ББК 8УКР

ISBN 5-7745-0525-1 (т. 1)
ISBN 5-7745-0524-3

© Микола Ільницький,
упорядкування, вступна
стаття, 1994

© Богдан Пікулицький,
художнє оформлення, 1994

МИНУВШИНА — НАУКА НА МАЙБУТНЄ

Історична тематика в українській прозі протягом останніх десятиліть перемістилася з периферії в епіцентр літературного процесу. Таке переміщення можна пояснити передусім тим, що навіть в умовах тоталітарного режиму, коли художньому слову всюди і скрізь навізувалися «класовий підхід» і «соціальні критерії», навіть у тих умовах на матеріалі історії можна було певною мірою досліджувати ті проблеми, розгляд яких на матеріалі сучасного життя був неможливий. Це передусім утвердження національної самосвідомості, спадкоємності духовних начал, зв'язку поколінь...

Осягаючи нові грані в пізнанні минулого, сучасні письменники спираються на досягнення попередників і в плані відтворення духовної історії, історії ідей. І тут серед багатьох майстрів історичної прози почесне місце займає Юліян Опільський — письменник, який чимало зробив для розвитку історичного роману й повісті в українській літературі.

Юліян Опільський — літературний псевдонім Юрія Львовича Рудницького. Письменник назвав себе іменем рідного краю — Опілля, північно-західної частини подільського краю.

Народився Юліян Опільський 8 грудня 1884 р. в Тернополі. Він був четвертою дитиною в сім'ї вчителя історії та географії Тернопільської гімназії. В родині панувала культурна атмосфера, що сприяло пробудженню зацікавлень хлопчика, який у ранньому дитинстві важко захворів (викривлення хребта). Згодом Лев Денисович Рудницький одержує посаду вчителя гімназії у Львові. Юрій закінчує Львівську академічну гімназію і вступає в університет. Вчитися було важко: він рано втратив батьків і, хоч одержував допомогу шкільної ради як сирота, змушений був заробляти на прожиття приватними уроками. Навчання у Львові багато дало допитливому юнакові. Приблизно в цей час майбутній письменник пише вірші, в яких вчуваються, з одного боку, франківські традиції щодо покликання митця, а з другого — мотиви туги, що пояснюється, очевидно, впливом поезії літературної групи «Молода Муза». Ось характерний зразок цих настроїв:

*У бій за ідею, за народну волю,
За його стремління та за добру долю
Іди в бій! Но знай се — всього не добудеш.
Добутеє буде крапелькою в морі,
І лиш власну долю за людьми забудеш.*

Закінчивши чотири семестри німецької та класичної філології у Львівському університеті, Юліян Опільський іде в місто Грац (Ав-

стрія) продовжувати навчання в університеті. Закінчує його в 1907 р. Відтоді працює вчителем німецької та класичних мов у гімназіях Львова.

Життя письменника було духовно багатим. Його допитливому розумові відкривалася глибина надбаних людством знань. Це зовсім не означає, що він не цікавився сучасними проблемами. Юліян Опільський належав до діячів культури, які у важкі роки окупації Західної України Польщею відстоювали інтереси свого народу, боролися за його мову й культуру. Багато сил віддавав редагуванню часопису «Українська школа», брав участь у створенні шкільних підручників.

Та чи не найвиразніше проявилася художня і громадянська позиція письменника в його історичних повістях, які творять панораму життя на наших землях протягом століть,—могутнього піднесення Київської Русі за князювання Святослава і Володимира, боротьби проти іноземних феодалів та римсько-католицької експансії за часів Данила Галицького, проти польських і литовських феодалів у XIV—XV століттях, духовного відродження в XVI—XVII століттях і т. д. Те, що тематично творчість письменника здебільшого охоплює події, які відбувалися на Західній Україні, мало політичні мотиви: твори писалися в час, коли цей край знемагав під гнітом Польщі, уряд якої проводив жорстоку політику щодо української мови і культури; масово закривалися українські початкові школи й гімназії, українські вчителі залишалися без роботи. Окупанти намагалися вирвати зі свідомості населення навіть саме поняття «український»... Не маючи змоги за станом здоров'я брати безпосередню участь у політичній боротьбі, скромний учитель включається в неї художнім словом.

Творчість Юліяна Опільського виростала з демократичних традицій української і світової літератури. Твори письменника будили національну свідомість, виховували почуття гордості за своє минуле, на прикладах героїчних вчинків гартували дух непокори, віру у визволення.

Першим історичним твором Юліяна Опільського була його повість «Іду на вас», опублікована в 1918 р. У ній відтворено не всю діяльність князя Святослава, а лише його болгарський похід 969—971 рр. та загибель від рук печенігів у 972 р.

Уже в цьому творі автор виявив себе художником із власним поглядом на історичні постаті і події. Йому доводилося долати традицію, яка утвердилася у науковій літературі. Суть цієї традиції сформулював відомий російський історик і письменник М. Карамзін, який порівнював Святослава з героями Гомера: як і воїни, терплячи злигодні й виснаження, князь довів, що руські можуть долати будь-яких ворогів. «Але Святослав, зразок великих полководців, не є прикладом мудрого державця, бо він славу перемог поважав більше, ніж державне благо, і, характером своїм приваблюючи увагу поета, заслуговує докір істори-

ка». Одначе постать того чи іншого державного діяча не можна до кінця зрозуміти без зв'язку з конкретною історичною ситуацією, потребами, які висував час, диктувала міжнародна обстановка.

Святослав самою суттю свого характеру виражає період переходу Київської Русі від князівства, яке утверджувало Русь, її право на існування, об'єднуючи східнослов'янські племена і силою зброї намагаючись оборонити себе від зазіхань східних та західних сусідів і розширити свою територію,— до централізованого державного об'єднання, яке вимагало впровадження державно-адміністративних, військових та ідеологічних інституцій і формування тих сил, що мають підтримувати й охороняти цю ранньофеодальну систему. Так, похід у 964—966 рр. мав важливу політичну мету — завершити об'єднання всіх східнослов'янських племен в одній державі. Оскільки деякі з них — в'ятичі та сіверяни — були підданими Хозарії і мусили платити їй дань, князь вирішив відвоювати ці землі силою зброї. Розгромом Хозарського каганату він цієї мети досяг, однак перемога мала й негативні наслідки — вона відкрила дорогу на Русь кочовим племенам печенігів і половців, яких до того стримувала Хозарія, і для Руських земель виникла нова небезпека. Тому на перший план висунулась необхідність обороняти рідні землі від ворогів, які загрожували з усіх боків. Такої точки зору дотримується і Юліян Опільський, підкреслюючи — навіть уже самою назвою твору «Іду на вас» — основний задум повісті: ситуація на Русі вимагала зміцнення внутрішнього становища країни, а не нових воєнних походів. Ця ідея втілюється через протиставлення образу Святослава таким персонажам, як Мстислав Воеславич, колишній боярин, скривджений сином князя Ярополка, старий воевода Путятя, дружина Святослава Малуша та ін.

Особливою далекоглядністю наділений Путятя. Воевода усвідомлює, що нові часи вимагають нової державної політики, яка враховувала б усю складність обставин. Перед походом він звертається до Святослава: «Слухай, князю! В тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина — се, по найбільшій частині, таки наші діти та внуки... Ось бачиш,— доки сидів у Ітілі хозарський каган, зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх,— та що з того? Той сам грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь».

Розумний і далекоглядний політик, Путятя радить князеві не переслідувати християн, бо багато людей поклоняються Христу (хоч сам він язичник і молиться старим богам), не йти на чужі землі, «щоби, шукаючи чужої землі, своєї не втратив». Вся логіка свідчить про усвідомлення князем хибності власної дороги. «Пам'ятайте одно,— звучать як заповіт передсмертні слова Святослава,— добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної

землі, жити з народом, трудитися і працювати». Ця ідея проведена в повісті через сюжет і систему образів і не позбавлена історичної підстави. Однак така оцінка походу Святослава в Болгарію не може сьогодні сприйматися як вичерпна, вона відбиває одну грань історично складного і суперечливого явища. Похід мав на меті ослабити Візантію, яка у своїй експансіоністській політиці посягала й на Русь. І треба віддати належне письменникові, який, загалом не схвалюючи цього походу, показав, що князя неприхильно зустріли там тільки бояри, а простий люд «слов'янської породи дружив з русинами і радів князю, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво».

Логічним продовженням «Іду на вас» є повість «Ідоли пануть» (1927). У ній показано усвідомлення нових принципів державної політики, продиктованих проблемами часу. Ідейним стрижнем твору стало обґрунтування прийняття християнства на Русі. Це було зумовлено тим, що християнство мало вироблені інституції, які могли забезпечити ідеологію ранньофеодальної держави, сприяти її утвердженню серед наймогутніших країн Європи. Релігія язичницька, яка базувалася на «законі і поконі предків», цього зробити не могла, вона неспроможна була сприяти об'єднанню різних земель в єдиний державний організм. Володимир, який спершу прагнув зміцнити Русь на основі пантеону язичницьких богів, незабаром переконався, що зробити це неможливо без ломки старих традицій, патріархально-родового укладу життя і формування нових політичних та релігійно-ідеологічних структур. Отже, головною причиною введення християнства на Русі були політичні мотиви.

Повість «Ідоли пануть» ділиться на дві частини. Цим підкреслюється об'ємність задуму автора: якщо перша малює похід у Візантію і таким чином охоплює зовнішньополітичну обстановку навколо Русі, то друга вводить читача у внутрішньополітичну ситуацію. Дві книги повісті — це протистояння двох світів: витонченої, повної зовнішнього лоску, але всередині трухлявіючої, заснованої на брехні й обмані Візантії і молодій, повної життєвих сил Русі. Для Володимира шлюб з візантійською принцесою — не акт особистого честолюбства, а політична акція, яка веде за собою визнання князя Русі імператором, рівним володарям інших європейських країн (цікаво, що в романі С. Скляренка «Володимир» князь приймає не ім'я Василя, а звання василевса, тобто царя, імператора). А це означало і встановлення правління, що узаконює рід Рюриковичів як династичний, влада якого поширюється на всі давньоруські волості. «Як союзник імператорів, ти можеш зажадати навіть княжого вінка з Візантії, як цього допрошуються інші князі,— радить Володимир перед походом Путята.— Навіть кесар франків Оттон взяв корону та жінку з Візантії... А раз признає кесар ромеїв Рюриковича самодержцем, то вже навіки залишиться влада за твоїм родом, Володимире!»

Письменник не малює в рожевих тонах і внутрішнього становища

на Русі. У важливих державних заходах князь має не тільки прихильників — таких, як воеводи Путята чи Мстислав Воеславич, а й противників — дружину Рогніду, варяга Свена, який підступом і зрадою намагається захопити княжий стіл, боярина Козняка, Ярослава — верховного волхва Перуна. Але їх хитро сплетені сіті змовницьких намірів зазнають поразки. Завдяки чому? Автор відповідає устами Добрині: «Тому, що влада — це не гріш і не зброя, а закон, якого власником є цілий нарід від боярина до мужика. Один кланяється Христові, другий Одінові, та всі коряться силі, а єдина сила в державі — сила народу». Князь — це не тільки влада, це закон, держава, а держава без сили народу існувати не може.

Ідея народу як рушійної сили суспільства пронизує всі твори Юліяна Опільського, є однією з домінант його історичної прози, що свідчить про глибокий демократизм світогляду письменника. Ця ідея не просто проголошується, а розкривається через конфлікти, систему образів, зокрема представників народу. Впадає у вічі, наприклад, що після повістей «Іду на вас» та «Ідоли пануть» письменник не став писати про Ярослава Мудрого — сина Володимира, щоб повністю охопити період піднесення і найбільшого розквіту Київської держави (таке завдання згодом поставив перед собою С. Склярєнко, але здійснити його не встиг). Продовженням цих творів можна вважати повісті «Вовкулака» та «Золотий лев», дія яких відбувається на західних рубежах Давньоруської держави. Так, у «Вовкулаці» діють деякі персонажі, знайомі читачеві з повісті «Ідоли пануть» (наприклад, Томир — нащадок дружинника Ульфа, що зрадив Володимира під Царгородом). У цьому творі вражає передусім атмосфера станових та людських відносин, що склалися у період після князювання Володимира Великого. Томир прибуває ледь живий до боярина Судислава Радича, колись пограбованого Ульфом, але той не мстить за вчинені йому кривди, а дає притулок у своїй оселі. Томир же, видужавши, йде до старшого брата, відбирає у нього майно і дружину з сином, підступом заволодіває грішми католицького монаха. Сюжет простий, але картина життя, змальована в повісті, дає читачеві можливість добре відчувати дух часу. Це перш за все драматичний процес перебудови світогляду, пов'язаний із запровадженням християнства. Уявлення, що склалися протягом століть, міцно тримаються в свідомості людей, які не хочуть приймати чужого бога, що руйнує установлені поняття, звичаї та обряди. «Гей, недавні то ще часи, як свояки та сусіди, прибравши небіжечку після смерті, палили на кострі тіло, а душа на крилах огню відлітала у Вирай... Вона весною співучою птичкою щебетала жалібникові про чар та гаразди зеленої левади Дажбога й розганяла тугу по собі. Зимою знаходила у мисчині молоко та мід і, наситившись, пролітала понад лежанкою й оставляла сплячому намість себе тільки солодкий сон... А тепер? Ох, правду каже старий поганський волхв у Перемишлі: душа, зв'язана з незітлілим тілом, вештається по лісах і томить живучих привидами. Вона скиглить раненим соколом, лягає змоєю на груди сплячих або стає безсонницею у головах лежанки і проганяє

благодатний сон... Горе! Проклята будь, грецька віра та великокняжі замисли, прокляті лабаті хрестики, проклята монаша чорнява!»

Твір, власне, й починається сценою: хуртовина за вікиом хати сприймається як регіт душ загиблих у пралісі й непохованих людей, що мчать лісами разом з вовкулаками.

Але час не стоїть на місці. Поступово відбувається злиття в єдине ціле давніх язичницьких уявлень і нових християнських понять та обрядів. Бо з якою нещадністю й послідовністю не виганяла церква з народу «дух поганства», вона не змогла витравити його зі свідомості народу. Люд теж поступово приймав Володимирового Бога, не забуваючи й давніх своїх богів, «припасовуючи» їх до християнських святих. Характерний у «Вовкулаці» такий епізод:

«Старий, сивоволосий, але кремезний ще дід похилився до боярських колін.

— Не во гнів тобі, боярине, але ледве чи се тобі вдасться. Там, від Червоного Верху, Мокош... чи пак святий Никола, хай береже нас перед своїм стадом,— унадився вовкулака. Доки Мокош пильнувала їх, доси вони зайчиками та сернюками вдовольялися, а тепер не те стало. То й не знаю...

— Верзеш! — гримнув боярин.— Вели кождому почепити хрестик із ялівцю, то й вовкулака не причепиться.

— Може, краще осиновий кілок...— замітив несміло старець.

— Про мене!..»

Може, персонажі слов'янської міфології зливалися з іншими святими? Б. А. Рибаків у книзі «Язичництво давніх слов'ян» доводить, що культ Мокоші — богині плодючості, води і дівочої долі — поступово трансформувалася спершу в культ П'ятниці, а потім Параскеви П'ятниці — покровительки цілющих джерел, але принцип існування «паралельного світогляду» розкрито точно. Одне вірування накладалося на інше, і створювався своєрідний симбіоз під оболонкою християнства, але з підкладкою язичництва.

Приймаючи християнство, населення західних окраїн давньої України чинило опір тій ворожій силі, яка намагалася вирвати його духовний корінь — любов до рідної землі, пам'ять про подвиги предків. Уся система образів, логіка сюжету повісті «Вовкулака» підпорядковані головній меті — розкрити ідеологію та політику експансії на схід, зазіхання на західноукраїнські землі східних держав, показати оружний і духовний опір народу цим зазіханням.

Повість «Золотий Лев» переносить читача з околиць Перемишля, де відбувалася дія «Вовкулаки», на Волинь, а хронологічно — з часу Володимира до часу Данила Галицького.

Стара жінка Голубиха лікує в лісовій пущі молодого боярського сина Олега, пораненого під час полювання на дикого кабана. Час, проведений у сільській хижі, — це не тільки уроки народної моралі, досвіду та мудрості, а й народного суду над неправдою, підступом та зрадою. Олег дізнається, що його батько боярин Ратнбор, вихрещений

половець,— нечесна і двоєдушна людина. Він убив першого чоловіка Олегової матері — боярина Судислава, втершись до нього в довір'я, а сам заволодів його майном й забрав дружину, яку незабаром зжив зі світу, а другу дружину — боярину Ольгу та її сина Ярослава (внука Голубихи) позбавив спадщини.

Боярин Ратибор веде подвійну гру — збирає данину і для князя, і для татар, розорюючи населення і збагачуючись сам. Ратибора чекає суворий суд князя Данила за одну з афер боярина — пограбування ханського збирача данини за допомогою обдуреної громади, щоб потім усе звалити на неї. Княжий суд збігається тут з народним судом.

У повісті знаходимо відгомін конкретної історичної події середини XIII ст.: розгром Данилом Галицьким «татарських людей» — болоховських князів, що не хотіли визнати влади Данила. Татари підтримували «сепаратистські» настрої дрібних князів, оскільки це послаблювало владу Данила й підточувало могутність держави. Але в повісті Ю. Опільського конкретна історична ситуація — під кутом зору ширшої морально-психологічної проблематики: народна оцінка переростає в критерій авторської оцінки подій і людей.

У низці творів, які розкривають опір народу експансійній політиці сусідніх держав, особливо виділяється повість (за жанровими ознаками її можна віднести до роману) «Сумерк». Твір охоплює події першої половини XV ст. на українських землях, які стали ареною боротьби між королем та феодалами, з одного боку, і литовськими князями — з другого.

Велика частина українських земель опинилася на цей час під владою литовських князів. На це були важливі причини: після татаро-монгольської навали державне і культурне життя України, знекровленої і спустошеної, занепадало. Натомість відбувалося піднесення Литви. Литовські князі стали посягати на землі сусідів. Уже до середини XIV ст. половина території давньої Київської держави опинилася під їх владою, оскільки населення майже не чинило їм опору. Чому ж так сталося? Історики (М. Грушевський, І. Крип'якевич) пояснюють це передусім тим, що литовські князі вели боротьбу з татарами і охороняли населення від ординської неволі. Крім цього, литовські завойовники, осідаючи на українських землях, намагалися здобути довір'я місцевого населення — вони не тільки з повагою ставилися до місцевих звичаїв, культури і мови, а й самі переймали їх. Їх принципом було: «Ми старини не рухаємо і новини не вводимо». Майже всі воєни прийняли православну віру і так, по суті, як зауважує М. Грушевський, стали українськими князями нової литовської династії.

Зміцнення українських земель під егідою литовських князів непокоїло Польщу, і вона стала будувати плани об'єднання Польщі і Литви. Польські магнати запропонували литовському князеві Ягайлові одружитися з донькою короля Людовіка Ядвігою і стати королем Польщі. Ягайло погодився, і в 1385 р. було ухвалено Кревську унію, згідно з якою литовські землі були приєднані до польської корони.

Значна частина феодалів на чолі з Вітовтом Кейстутовичем виступала проти унії. Однак боротьба ця закінчилася компромісом: Ягайло признав Вітовта правителем Великого Литовського князівства, а той визнав свою залежність від короля. Після Грюнвальдської битви (1410), в якій об'єднані сили Ягайла і Вітовта розгромили хрестоносців Тевтонського ордену, у володіння Вітовта перейшло Західне Поділля.

Зміцнення польсько-литовської унії призвело до зростання адміністративного, політичного і культурного впливу Польщі на Литву та посилення католицизму, бо феодали, які переходили від православної віри в католицьку, здобували всілякі привілеї. Якщо зважити на те, що литовські князі, котрі правили українськими землями, з часом перейняли мову й віру місцевого населення і «руська» мова стала в країні такою, що нею складалися офіційні документи, то зрозуміло, що Кревська унія викликала опір як литовських, так і українських бояр та князів. І все ж поступово литовська феодальна верхівка окатоличується й полонізується. Серед українських та білоруських феодалів поступово назрівало невдоволення, яке підтримувала частина литовської знаті. Виношувався план скасування унії й утворення Литовсько-Руського королівства як незалежної держави. Після смерті Вітовта у 1430 р. великим литовським князем став Свидригайло, який ставив своєю метою відновити суверенітет Литви й ліквідувати польсько-литовську унію, спираючись на українських та білоруських феодалів. Однак йому не вдалося здійснити своїх намірів. Королівське військо розбило загін Свидригайла, спустошило волинські землі, захопило й спалило Луцьк. Не вдалося королю взяти тільки Луцький замок, який охороняла залога воєводи Юрші. Свидригайло втратив великокняжий стіл, а його наступник Сигізмунд визнав унію і залежність від короля. Привілеєм 1432 р. Ягайло і Сигізмунд урівняли в правах з католицькими феодалами православних феодалів, більшість яких згодом окатоличилась, а отже, й спольщилась, бо віра в той час, по суті, ідентифікувалася з національністю.

Але народ не мирився з неволею. На українських землях поширювався рух опору. Героїчною сторінкою боротьби українського населення проти королівського війська була оборона Олеська, яку очолив олеський староста Івашко Преслужич. «Коли б тоді боярство було стало на чолі товпи,— пише Ю. Опільський,— а князь закликав увесь народ до бою, нічого не оперлося б розбурханій хвилі народного повстання. Та князь мовчав, а боярство держалось осторонь». Народний рух був приречений. Така історико-соціальна основа повісті «Сумерк». Дія твору охоплює неповні три роки — від осені 1430-го по травень 1433-го. Саме на цей період припадають такі події, як смерть Вітовта, обрання великим князем Свидригайла, його поразка від королівських військ, взяття Луцька й героїчна оборона Луцького замку. Однак це не тільки основа, бо змістом повісті є боротьба народних сил проти поневолення, свавілля і гніту. В пам'яті людей живуть спогади про давню свободу.

«Сумерк» можна віднести до жанру історико-пригодницької по-

вісті, що наближається до романного типу, де сюжетним стрижнем виступає герой, який не належить до видатних історичних осіб, але волею обставин опиняється у вирі важливих подій, бере в них активну участь. Такий підхід дав можливість письменникові широко змалювати історичне тло, проникнути в різні закутки суспільного життя — від селянської хати до воєводських та великокняжих покоїв, створити цікаві колізії, пригодницькі ситуації та любовні інтриги. Правда, на відміну від класичної традиції вальтер-скоттівського типу роману, де історичні постаті виступають переважно епізодично, для створення загального тла, Юліян Опільський дбає про вірність історичній правді як у великому, так і в малому. Подорож Андрійка Юрші з боярином Миколою з Рудників до Луцька дає можливість не тільки змалювати широку картину народного життя, а й простежити за ситуацією, яка склалася на українських землях, увести читача в атмосферу гострої ідеологічної боротьби і політичних змов. Бачимо передусім, як серед частини української знаті, зокрема таких людей, як боярин Микола, воєвода Михайло Юрша, князь Іван Ніс, спалахує надія на Свидригайла, що став великим князем після смерті Вітовта, і як вона поступово гасне; як наростає широкий опір народу проти сваволі польського панства, але не знаходить належної підтримки серед українського боярства та князів.

Характерний епізод повісті, коли боярин Микола з Грицьком та Кострубою, дійшовши до Луцька й лишивши там Андрійка Юршу, подалися до Перемишля ширити серед населення ідеї визволення від Польщі і зустріли двотисячний натовп народу, що розправився зі шляхтою. Ніхто не хотів очолити цю юрбу, повести її, зробити з неї організовану військову силу. «Не хлопам братися за воєнне діло!» — такими були слова боярина з Сушиці; «боярин з Папоротні сказав, що без наказу великого князя не піде, бо боїться короля». Навіть князь Іван Ніс та його однопумці Михайло Юрша, Федір Несвизький, Петро Рогатинський, які «бачили не раз марево свободи і самостійности», «ніколи не бачили у сьому світлі свобідний нарід, що боронить своїх прав».

Боярин Микола, зустрівшись із натовпом селян, теж ставиться до них як до військової сили з недовірою. «Знаю я, хто ви та які ви. Знаю, що у ваших серцях лежить щире золото любови до рідної землі, віри, звичаїв, мови. Та що ж? Ви тільки піхотинці з косами, топорами, сулицями, кіллям. Хто з вас опреться ударові лицарства?» Але сталося нечуване: «беззбройне, голоруче, Богом та людьми забуте хлопство» вщент розбило загін регулярного польського війська каштеляна Заремби.

В епізоді битви цього своєрідного народного ополчення з регулярним військом сфокусована основна концепція твору — відрив частини князів і бояр від народу та його прагнень, відрив, який прирік на невдачу визвольні прагнення різних суспільних верств на українських землях, що опинилися під іноземним ярмом. Юліян Опільський трактує це як трагедію для Русі. Він зосереджує увагу на тих персонажах, які не зрekliся давньої віри і рідної мови, саме через людську призму розкриває

драматизм ситуації, що склалася на українських землях. Так, старий князь Іван Ніс усвідомлює, що перемогти може лише той, хто спирається на силу народу: він, учасник Грюнвальдської битви, пам'ятає, як «зібрані вкупі ось такі Коструби, Тихони, Грицьки, тільки дещо перемішані з боярством, роздавили пурпурою та золотом, хоробрістю та вправою цвітучі ватаги лицарів», і водночас той же Іван Ніс боїться таких зібраних разом Коструб, Тихонів, Грицьків — оцієї «мужви». Ось характерна сцена:

«— Не думайте, ваша милість, що ми, холопи, не розуміємо усього того, що довкола нас твориться. Громада — се великий чоловік...

— Але безголовий! — докинув Коструба.

— Безголовий, правда, але у нього шеабняка пам'ять!»

Слова Грицька характерні як вияв не тільки настроїв, але й прагнень селян. Та Носи, Юрші, Несвизькі не стали для народу отією «головою», яка була потрібна «громаді», і героїчна, мученицька смерть боярина Миколи з Рудників не врятувала сіл Галичини від шляхетських погромів та грабежів.

Автор «Сумерку» майже не показує представників руського боярства, які перейшли на бік короля. Для нього як художника цікаві ті типи, з якими пов'язані психологічні та моральні драми. Так, не знайшов не тільки щастя, а й спокою боярин Кердеєвич, одружившись з красунею Офкою, дочкою каштеляна Заремби; обдуреним залишився і зрадник Скобенко; зате Андрійко, Грицько та Коструба доростають до справжніх борців за народні інтереси.

У поглядах і діях кожного персонажа повісті Юліяна Опільського виявляється й моральний аспект. Тут діє своєрідний кодекс честі, який визначає моральну цінність особистості не «за ритуалом», а за вчинками. Комічний Станіслав Секерські з балабонами, золотими острогами та лицарським поясом, лицар, який служить дамі серця Офці і за «образу її честі» готовий кожного викликати на поєдинок, сприймається як анахронізм. Бо сама Офка видана батьком за боярина Грицька Кердеєвича не тільки для того, щоб зробити з нього перевертня («Один перевертень варт більше, чим сотня родовитих шляхтичів»), а й щоб мати вивідувача у ворожому таборі.

Увесь твір пронизує ідея єдності помислу і вчинку, слова і дії. Неправе діло неминуче обставляється брехнею, натомість справедливе ніякої брехні не потребує. Оборона рідної землі від напасника, завойовника — діло праведне, святе. Полярність таборів, які стоять один проти одного, — це передусім полярність принципів.

Звичайно, треба враховувати, що перед нами не епічне полотно, де автор має можливість розгорнути широку картину життя, поставити соціальні, моральні та філософські проблеми, а пригодницька повість, де все підпорядковане стрімкому рухові сюжету, де в центрі мусить стояти романтична інтрига. Все це в «Сумерку» є, і дія відбувається згідно з вимогами жанру. Однак інтрига і романтичні аксесуари не збіднюють, а, навпаки, збагачують твір, оскільки вони містять цікавий

етнографічний матеріал, поєднаний з аналізом історичної ситуації, заглибленням у характери історичних персонажів. Надзвичайно колоритно зображена, зокрема, сцена смерті Вітовта, оточена атмосферою живого ще в свідомості людей язичництва. Виразними мазками передано поривчастість Свидригайла і, водночас ювелірну шпигунсько-інтриганську роботу Офки. Пригодницький елемент тут, взаємодіє з дослідницьким художнім началом, яке робить твір не тільки історичним за темою, але й сповненим історизму художнього мислення.

Увесь твір пронизаний фольклорною символікою, яка виконує ідейну й структуротворчу функцію, служить мовби супровідною мелодією до розвитку сюжету, його складних перипетій. Так, Андрійко Юрша, познайомившись з дочкою Івана Носа, Мартою, почув од неї казку про Івана-царевича та Змія Горинича: сестра Івана, піддавшись намові змія, зрадила брата, але була покарана. Казка далі майже не згадується в повісті, та постійно присутня як моральний принцип, образне втілення тих спокус, які постійно підстерігають людину в мандрівці життя, як моральна осторога від звабливих ворожих підступів. Для Андрійка конкретним уособленням такого змія-спокусника є красуня Офка, яка вже привела до зради боярина Кердеевича, штовхнула на сей шлях Скобенка. Для автора поняття вірності — цілісне поняття, що включає в себе вірність життєвим принципам, батьківщині, коханню.

Ідея вірності як лицарської честі і людської відданості звучить не тільки в «Сумерку», а майже у всіх творах письменника: в повісті «Діти Одіна», де чесність новгородця протиставлена в повісті підступності варягів під час їх плавання до берегів Америки, в повістях «Іду на вас», «Вовкулака», «Опирі» та ін. Томир у «Вовкулаці», підступом відібравши у монаха-аскета гроші, призначені для будівництва католицького монастиря на руських землях коло Перемишля, так виправдовує свій вчинок: «Не суди послушника, отче! Я сповняю у сьому приказ єпископа Регінгарда. Він наказав мені лукавити перед еретиками й поганамі, бо святі наміри виправдують лож і облуду». «Лож і облуда» справді були одним із головних інструментів експансії католицизму на схід, одним із головних аргументів у системі їх загарбницької політики.

У творчості письменника ідея справедливості постає як антитеза цій облуді, лжі, підступу. Адже намагання королівсько-шляхетської Польщі в XIV—XV століттях витравлювати з людей усе руське — віру, мову, народні звичаї і святощі — в свідомості читача асоціювалися з підступним загарбанням Галичини пілсудчиками після Першої світової війни, із закриттям українських шкіл, громадсько-культурних закладів, нарешті, з горезвісною пацифікацією, тобто терором, з допомогою якого уряд «утихомирював» будь-який прояв національної свідомості. Символічна сама назва — «Сумерк», що перегукувалася з тим сумерком, який заліг на західноукраїнських землях разом з інтервенцією буржуазно-поміщицької Польщі маршалка Пілсудського. Але сумерк не може бути вічним: після ночі, якою б довгою вона не була, мусить прийти світанок.

У творі є дві надзвичайно промовисті ситуації, які розкривають символіку назви. Князь Гольшанський посилає воїна Танаса до Луцька розповісти, що Свидригайло став великим литовським князем: «— Ти, Танасе, поїдеш з грамотою в Луцьк до Юрші. Розкажеш йому все, що бачив». Гольшанський сприймає цю подію як добрий знак для руського боярина, та він чує несподівану відповідь Танаса на свої слова: «— О, бачив! — відповів молодець, а чоло його стягнулося у зморшки гніву чи болю.— Я бачив, але не розсвіт свободи руських земель, а сумерк, сумерк!»

Та чи можуть у такому разі польський король і шляхетство святкувати свою перемогу? Відповіддю на це є сцена, коли загін каштеляна Заремби був розбитий селянами, яких повів у бій боярин Микола з Рудників: «Дивлячися на поторошені тіла та збруї, на хлопів із списами та у холодне лице боярина, зрозумів пан каштелян нагло, що ось ся товпа — се перша хмара, яка затемнює сонце лицарської хвали, що се початок сього сумерку (підкреслення наше.— М. І.)». Коли перекласти цю мову образів і символів на мову понять, стає зрозумілим ідейне спрямування твору — утвердження віри в неминуче визволення народу з-під ярма польсько-шляхетської влади...

Прямим продовженням «Сумерку» можна вважати повість «Опирі», один з найбільших творів Юліяна Опільського. Надруковано було тільки першу частину повісті — «В царстві «золотої свободи» (сучасний читач знає її за виданням, яке здійснене «Каменярем» у 1964 р.). Друга і третя частини — «Чорним шляхом» та «Івашко» — вперше входять у книжкове зібрання творів письменника.

Польській шляхті підступом, олжею, змовами вдалося укріпитися на українських землях, і в Речі Посполитій настало царство «золотої свободи». Царство для шляхти, бо в Польщі, за словами Івашка, одного з персонажів, «хто більший злодій, тому всі кланяються». В повісті це «царство» розкрито через «подвиги» шляхтичів Бялоскурських, Залушковських, Зглобичьких — майстрів чинити насильство над простим людом, грабувати чуже добро, вбивати.

Для українського населення «сумерк» переходить у ніч. Але опір українського населення не припиняється, а набирає нових форм. Письменник показує два основних шляхи цього опору. Перший — втеча селян від панської сваволі на південь, на вільні землі, які зазнавали наскоків татар. Таким чином, перед нами початок формування українського козацтва, Запорізької Січі, що згодом перетворилася в могутню військову і політичну силу, в оплот боротьби українського народу проти польсько-шляхетського поневолення. Другий шлях — пробудження самосвідомості народу, суспільно-політична боротьба, яку в XVI—XVII століттях вели братства, обстоюючи права українського нащадка на шкільну освіту рідною мовою, видавничу діяльність, ремісничі цехи, торгівлю тощо.

Юліян Опільський намагався показати народження в тогочасному українському середовищі сил, які протистоять хижацькій при-

роді польської шляхти і католицького духовенства. Таким є, зокрема, Василь Угерницький, його син Юрко, отець Андрей та ін. У зображенні ідейно-політичної боротьби на українських землях письменник не оперся в такій мірі, як у «Сумерку», на конкретні історичні факти й постаті, зате поглибив філософську основу.

Прагнення Юліяна Опільського при відтворенні минулого не обминути й духовну атмосферу часу мало вплив на творчість сучасних українських письменників. Так, дослідник українського історичного роману М. Сиротюк відзначив вплив повістей «Іду на вас» та «Ідоли падуть» на романи С. Скляренка «Святослав» і «Володимир», а Р. Іваничук визнає, що на становлення його як історичного романіста вплинув саме Юліян Опільський своїми повістями.

Юліян Опільський створив цілу художню панораму вітчизняної історії. Він заглиблюється в епохи, про які збереглося мало письмових джерел, і брак історичних відомостей намагається компенсувати творчою уявою. Так, сюжет повісті «Під орлами Роми» розгортається на території сьогоднішнього Прикарпаття та Закарпаття, що за якихось двісті років до народження Христа була заселена різними племенами. Загін римських воїнів має закласти в горах копальню для видобування золота, бо скарбниця імператора Марка Аврелія спорожніла. Квестор Буфо має намір нажитися на цій «золотій лихоманці», але він опиняється в центрі вузла хитросплетінь політики Риму, який прагне натравити одне плем'я на інше, щоб, ослабивши їх, закріпитися на цих землях. Однак ці наміри зазнають краху, оскільки плани квестора суперечать планам керівників військового загону. У повісті «Під орлами Роми» діються криваві справи, але тут відбуваються поєдинки не лише хижака з хижакком, — тут стикаються підступність із чесністю, розрахунок із щирим почуттям. З симпатією зображено людей із хиж, які боронять від зайд свої гори і свою волю.

Твори Ю. Опільського мають не тільки пізнавальне значення. У кожній з повістей письменника — протистояння моральних альтернатив, що визначають лінію поведінки персонажів. Оступився сотник Любарна, зрадив кохання юної Даяни і не зазнав розкошів богині кохання Мілітті, а смертельного поцілунок богині війни Іштари («Поцілунок Іштари»). Натомість грек Евтахас, який служив у війську єгипетського фараона, наперекір усім підступам жерців зумів вирвати кохану Герзет, яку жерці прирекли на повію — танцівницю храму, і повернутися на батьківщину («Танечниця з Пібасту»).

Перемогою чесних людей закінчуються майже всі повісті Ю. Опільського. І це не тільки вимога пригодницького жанру, це віра в те, що добро і справедливість є рушійними силами історії.

Про що б не писав Ю. Опільський, він ставив перед собою мету розповісти не про певний історичний епізод, а передусім познайомити читачів із побутом, звичаями, віруваннями жителів Стародавнього Єгипту, Вавилону, Риму та підвладних йому племен. Написанню кожного з цих творів передувало докладне вивчення історичних джерел, доку-

ментів, по можливості — знайомство з місцем події. За свідченням дочки Юліяна Опільського Анни, майбутній письменник, ще навчаючись у Граці, «під час канікул подорожував по Італії, Греції, побував у Єгипті (Олександрії), плавав по Середземному морю з виходом на берег багатьох міст. І скрізь відвідував музеї прадавніх старожитностей, оглядав історичні пам'ятки, збирав книги, ілюстрації, картосхеми, цікавився долею зниклих міст» («Жовтень», 1985, № 6). Із цього спогаду дізнаємося, що, готуючись писати повість з життя стародавнього Вавилону, письменник знайомився з клинописом, а перед тим, як створювати «Танечницю з Пібасту», вивчав єгипетське ієрогліфічне письмо. З такої великої підготовчої роботи стає зрозуміло, звідки в його творах багатство етнографічних деталей, знання побуту стародавніх народів.

Провідними ідеями, які об'єднують тематично розмаїту історичну прозу Юліяна Опільського, є прагнення до правди і справедливості, повага до людини, засудження гноблення, підступності як у масштабах державного життя, так і в людських взаєминах, уславлення чесності і благородства. Найбільшу цінність історичної прози письменник вбачав у тому, що «вона в'яже віддалені від нас часи з теперішнім вічним, незмінним, загальнолюдським підкладом. Через те ілюструє вона минувшину, допомагає не раз визначатися у безладді і дає науку на майбутнє».

Історичні повісті Юліяна Опільського містять у собі саме такий «загальнолюдський підклад», який у наш час набуває особливо актуального значення. Вони сповнені гуманістичного змісту, що має непроминальне, загальнолюдське значення.

МИКОЛА ІЛЬНИЦЬКИЙ

ІДУ НА ВАС

Історичне оповідання
з часів князя Святослава
(960—972 рр.)

I

ЗАКУП¹

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небу. Білі баранчики виглядали у червоному сяєві, наче клуби диму пожежі. На хвилях жовтавої води видніли також червоні відблиски, а чорна стіна пралісу, що укривав правий берег ріки, окружала темною рамою краєвид. Берег сей був високий і стрімкий. Скалиста стіна спадала від лісу аж у воду та не давала проходу ні людині, ні звірові. Лівий, північний, берег опадав зате терасами до ріки; тут показувалися у безмежжі лісів пліщини, поляни, борозди, а тут і там у вечірній воздух підіймалися дими.

Напроти стрімкої правобережної стіни стояло село. Щоправда, не дуже було його видко. Кожда хата стояла про себе, осторонь від других, окружена будинками, садом, невеликим полем,— усе те неначе вправлене у спільну оправу лісу. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краю.

Над самою водою, оддалік від других прогалин, стояла хатина, ще нижча і менша за другі. До половини впушена в землю та покрита острокінчастим дахом, визирала вона з-поміж корчів ліщини, немов якась шопчина або кошара для овець. Стіни, не вищі над чотири п'яді, видніли лиш від переду та боків, ззаду доходив драницями критий дах аж до самої землі. На криші росли бивно трави та бур'ян, бо поміж драницями чимало-таки було глини та піску. На вершку був отвір, крізь який добувався клубами дим. Крім сього нічого не свідчило про побут людей у сій хаті. Ані житниці², ані колесні, ні

¹ Закупом звали на давній Україні-Руси невиплатного довжника, який ставав внаслідок невиплатности рабом вірителя. І з г о е м — викупленого раба або сироту.— Авт.

² Ж и т н и ц я — клуня, стодоля.— Авт.

коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий варязький¹ шолом.

У хаті горів посередині великий огонь та освічував блимаючим полум'ям темне, закопчене нутро. Пообтикані мохом стіни світили пусткою. На сволоку висів у багатій оправі довгий та широкий, гранатами висаджуваний меч, з ручкою у виді пташачої голови. В куті стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

На берлозі з ведмежої шкіри, з сідлом під головою лежав при огні немічний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, на білому, мов молоко, волоссі поклала вже, видно, свою всемогучу руку смерть. Ось-ось — і погасне сей маленький огоньок, що ogrіває ще старече серце. Відкриються вузькі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно «копле гріб» по покривалу, протягнеться без сил...

Напроти старого розклався біля огню великий чорний пес та слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно маяв хвостом та скавулів раз у раз стиха, оглядаючись на низенькі двері.

Аж ось зірвався та, побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький скравок червоного неба, що просвічував крізь двері, затемнився, а по хвилі увійшов у хату високий, стрункий молодець у шкіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був, батьку, що з вами? — поспитав, цілуючи холодну, жовту та вихудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий проблиск зимового сонця, усміх.

— З богами, сину, приходиш, і бачу, що наділили ось тебе щастям на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з Вираю², — знаєш? — сідали біля мене при огні і казали: «Ходи до нас, у царство Сварога³, щоби засісти з нами на зеленій леваді та піснею і напитком поминати нашу земну славу». А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, ціну нашої свободи, казали батьки:

«Ні, Мстислав молодий та дужчий за тебе, він стане славою племені нашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!» І тоді ослабло моє серце.

¹ В а р я з ь к и й — варягами звали в давній Русі скандинавських дружинників.— Авт.

² В и р а й — Той світ, призначений для померлих душ. У ньому жили померлі діди, мов на землі, на зеленій леваді, пируючи і співаючи. У Вираї панувала вічна весна, світло, тепло, веселість.— Авт.

³ С в а р о г — бог сонця, те саме, що Хорс-Дажбог. Усі ті три імена значать те саме, але, як здається, є у їх розумінні деяка ріжниця: С в а р о г — се сонячне світло і тепло, Д а ж б о г — се родюча сила сонця, Х о р с — се блискуча поява Бога, що пробігає небосклін.— Авт.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так, покинений всіма, без долі та роду, без слуг та майна, умирає отчич і дідич¹ Залісецької волости.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, а сей знов заскавулів жалібно, видко, розуміючи, що тут батько прощається з сином навіки.

Мстислав став заходитися біля вечері, поклав кусень принесеного м'яса на вигорнене вугля та, добувши з торби пригорщу пташачих яєць, брався варити їх у горшкові для батька. Та сей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені не треба поживи для тіла. Коли маєш, то звари квасниць з медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене є для тебе заповіт, який, може бути, вирятує наш рід з недолі. Здається, що вона уже тут...

— Вона?.. Що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана!² Гляди, як Крук їжить шерсть та скавулить. Він чує її...

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! Що ви?.. Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми та смерти, проженіть мару та змору на гори-ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! Не до тебе вона прийшла, а мені вона в пору, я вітаю її радо, а й тобі зійме вона з плечей тягар та поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! Я сердечну кров свою їй віддав би.

— Е ні! Гляди, вона всміхається, видко, правдою є твої слова. Вона зажде! Що ж, маєш мід?

— Ах, правда! — зірвався хлопець. — Я маю мід, та ще який!

Побіг в кут, де лежали дрова, та відвалив їх набік. З-під полотняної сорочки виступали випукло тугі молоді м'язи, а грубі колоди, мов тріски, вилітали з-під дужих рук. Опісля відчинив спускні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, а за хвилинку вернув з кам'яним збанком та отворив затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду.* Мстислав налив його у деревляний кубок та подав батькові до уст.

Очі та черти старця оживилися під впливом напитку.

¹ Отчич і дідич — пан-володар з діда-прадіда. — *Авт.*

² Морана-мара — уосіблення смерти, ночі, темряви. — *Авт.*

— Се від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи.— Вона потайки від батька передала сей збанок для вас.

— Пізнаю! — прошептав старий.— Се наше родинне добро, се мід, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два збанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий — на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а боги правлять життям, мов човном по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Отак і тут. Перше прийдеться хоронити, чим вінчати... Волхви Перуна¹ у Києві благословили сей мід, і, видно, ласка богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а таки при моїй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мід з кубка, а син догризав напівзвуглене м'ясо та заїдав його твердим ошипком. Останки одержав Крук, та чомусь-то нерадо брався до їди, раз у раз поглядаючи у кут. Між тим старий Воєслав оживився і, допивши мід, сказав:

— Пішли, Лад², Калині усе добро, цвітку радости — весілля на весь вік, а ти, сину, заплати їй за сю послідню осолоду старечого життя сторицею.

— Вона ж моя невіста! — сказав син.— І я не забуду їй сього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько.— А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про се, а то, певно, не захотів би віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візьму її!

— Закупа, закупа...— повторив Воєслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло, і навіть усміх осяяв на хвилю його воскове лице.

— Слухай, сину! — сказав.— І зятям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він, певно, осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував весь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила, чим у Перуна, а принада Купальної ночі³ сильніша, чим удар грецьких катафрактів⁴. Тому і ти не трать відваги, а якщо Калина не така вітрена, як звичайно жінки, то поборете обоє усе, а тоді більше буде людей у тебе на ве-

¹ Волхв — жрець. Перун — бог грому, блискавки і бурі, а також війни.— Авт.

² Лада — богиня любови, уосіблення любовного чару і принади.— Авт.

³ Купальна ніч — ніч на Купала, коли круг сонячний та сила сонця найбільші. У сю ніч пускали на воду свічки для ворожіння будуччини любовних пар та очищували товар і себе святим огнем. У сю ніч «змовлялися» зі собою хлопці й дівчата.— Авт.

⁴ Катафракти — панцирні візантійські їзди.— Авт.

сіллі, чим у мене на похоронах. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе востаннє...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підложив дров на огонь. Надворі було уже темно, лише десь далеко по хатах перебріхувалися собаки. Попід розлогі крислаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з дністровою хвилею. Усе уклалося до покріпного сну, і лише голос сови-пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нагадував, що ось недалеко людина доживає своїх послідних годин.

— Нагадай собі, Мстиславе, коли-то князь наш Святослав, найхоробріший із хоробрих, три роки сьому збирався уперше іти у Болгарію. Тямиш се?

— О так! — відповів молодець, киваючи сумно головою.— Пішли тоді і ви, батьку, й оба брати...

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між херсонесцями найшовся хитрий-прехитрий грек на ймення Калокир, і він-то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо, мовляв, звідсіля легше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокир засісти на царгородському престолі як тисяцький¹ нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з греками, бо Ігоря греки побили і позмінювали старі, на богів та хрест запряжені, договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послухали Калокира, і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на хозар та болгар над Волгою, чимало варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками з'їхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом з військом приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновили грецьку торгівлю на Русі. Між ними був і я, бо літа не дозволяли мені вже ставати до оружно́ї розправи. Віз я у човнах мід, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на в'ятичів. Усе те закупив від мене сам Калокир, видко, бажав собі з'єднати найзаможнішого боярина Червононоруської землі. Я мав усе те перевезти грекові у Доростол, а він мав мені за мій крам заплатити двісті гривень.

— Двісті гривень! — аж крикнув молодець.— Таж се маєток.

— Так! Завдяки Велесові² та ласці його росло тоді майно моє та дітей моїх з року на рік, і тому узяв я від Рогдая тридцять гривень у позику, щоби ще перед виправою купити

¹ Тисяцький — намісник.— Авт.

² Велес — бог пастухів і товару, а також торгівлі і поезії.— Авт.

для синів візантійські лати¹ та шоломи від херсонеських купців. Я надіявся, бач, що, повернувши, без труду віддам довг та ще чимало гроша привезу домів. Похід удався нам напрочуд гарно, хоча болгари і знали, що Святослав іде на них війною. Він післав, бач, їм послів, щоби сказали від нього: «Іду на вас, щоби взяти городи і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтесь, а виходіть з поклоном та хлібом-сіллю. Коли ж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30 000 війська і живого духу по вас не останеться від мене». Ми побідили болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяславець², та якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо, мовляв, печеніги облягли його. Тоді князь, як се у нього буває, вхопив меч та ховстало³, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завсіди прибічними комонниками⁴ на північ. Радослав і Младан були з ним. Не прощаючись, ми розлучились, та вже навіки. У битві з печенігами лягла головами мало не уся дружина князя, але ворогів розбив князь впрах. Я відібрав між тим гроші від Калокира, а він дав мені провідника, що мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністер, щоби я не потребував вертати на Київ. Сей провідник був теж грек, а називався Партеній, і казав, що колись бував на дворі кесаря⁵ у Царгороді протовестіярієм, себто великим одівальником. Що се за уряд — не знаю, але знаю, що сей зрадник був рабом Калокира, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начеб від удару. Свобідний чоловік не зніс би удару в лице, а відповів би мечем, хоч би і князеві. Тому я тоді не думав про се і аж пізніше нагадав собі ці знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене зі слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише з життям утік я та пішов на прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були й оба мої сини. Важко плакав я тоді, так, як радію тепер...

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова, змішані з голосним, важким віддыхом, добувалися з трудом з його уст. Видко, томило його говоріння. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю ледяною рукою його старече серце, і він спішився, щоби за кождо ціну докінчити свого заповіту.

¹ Лати — панцир, броня. — *Авт.*

² Доростол — нині Сілістрія на Дунаї. Переяславець — українська назва болгарського міста Преслави (нині село Преслава). — *Авт.*

³ Ховстало — вудила.

⁴ Комонники — вершники.

⁵ Кесар — грецький цар-імператор. — *Авт.*

— В Києві просив я князя о поміч, та князь, лютий, що мати не пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: «Ти повинен був боротися. Якби був згинув, то усе було б байдуже, а коли б був побідив, то не втеряв би майна. Коли ж ти застарий, щоби боронитися, то повинен був мати розум і не дати себе обдурити якимсь грецьким куклам або винайти і дати мені докази зради Калокира. Тоді я покарав би його, а так не могу». Зі сим я і пішов, бо князь був правий. Ось так з дідича став я закупом. Иди ж тепер ти у Київ та удайся до самого Святослава. Розкажи йому усе, що сталося, а він подбає за тебе. Як же побачиш де-небудь Калокира, приложи йому ніж до горла, а віддасть усе, що узяв, бо я присяг би на святий огонь Перуна, що Партеній — се його права рука. Ось се мій заповіт, сину: відібрати вкрадене майно грекові та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він, певно, нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за багача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро... — Тут спинився старий Воєслав і вхопився рукою за груди. По хвилі продовжував шепотом: — Хай Лада украсить його найкращими цвітами, а лискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало, він бажав ще щось казати, та відкинув голову узад, а очі обернулися в стовп...

II

СУСІДИ

Найближчі дні були для молодого Мстислава дуже сумні та при тому пам'ятні на все життя. Вони научили його, як великим добром на світі є доброта серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у співжитті людей, чим гріш, сила і власть.

Обмивши тіло батька власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, станув молодець перед вельми важним питанням: чим оплатити видатки на похорони, плачки-жалібниці, костер на жальнику¹, а головно на тризну, без якої

¹ Ж а л ь н и к — кладовище, де палили мерців на кострі. Плачки-жалібниці оплакували смерть небіжчика, кости збирали у попільницю-урну з глини і ховали у могилі. У огонь кидали всілякі жертви, а й у могилу клали пожнву та всіляке знадіб'я, якого померший міг потребувати у Вираї. По похороні відбувалася тризна, похоронний пир, при якому співали пісні, устроювали ігрнща і різали когути на жертву помершому. — Авт.

ніякий похорон не міг відбутися. Треба було по-прадідному звичаю угостити гідно нарід, щоби було кому насипати могилу над мерцем, та винайняти співця, який би славив подвиги помершого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського¹ боярина і заломив руки.

— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпуці.— Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хіба сам виставлю тобі костер, загашу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу тризну правити над тобою!..

Та не було часу на бідкання, а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одівся у щонайкраще плаття і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками² торгівлю смушками та виправними шкірами. У нього було чимало шкір з зимових ловів, і він рішився проміняти їх за потрібні річі та припаси. По матері остала була ще невеличка скриньочка з чільцями, ковтками, запинками. Ні батько, ні він не віддали би були її нікому, а берегли її як дорогу пам'ятку по померлій, тим паче, що старий Воєслав мав лише сю одну жінку³. Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати сі пам'ятки світилкам. Невелика була вартість сих срібних та мідяних прикрас і бурштинових кораликів, бо щоцінніші взяла з собою мати у могилу, але тепер мусів Мстислав добути і їх, щоби оплатити плачки-жалібниці, що мали заводити на похороні, і череп'яті горшки на попіл з тіла та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він зміряв перш усього до хати старого гончаря Івора, званого Сміхуном, що сидів край села, недалеко від хатини Воєслава. Вузька лісна стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася сих лісових велетів, бо старий Сміхун не дозволяв нікому рубати ліс довкола свого посілля, а і сам не знати чому привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:

— Я родився в лісі і жив у лісі, тому хочу й умирати

¹ Тиверці — одно з руських племен, що жило у полуднево-східному куті української території. Поляни сиділи у Київщині, на південь від них — уличі, над Прип'яттю — деревляни, на захід від них — волиняни й дуліби, на півночі — сіверяни.— *Авт.*

² Грецьки — грецькі купці або й українці, які їздили торгувати у Царгород. Там мали вони цілий ряд різних полегш і привілеїв, а також особливі заїжджі доми на передмісті св. Маманта (святого Мами) — *Авт.*

³ Багатші люди могли мати у давній поганській Русі більше жінок, чим одну. Видко, одначе, що сей звичай був мало розповсюджений та обмежувався лише до деяких князів та найбагатших купців, бо устав (зник.— *Упор.*) сейчас після введення Христової віри зовсім.— *Авт.*

у лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому, мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної доволі!

Викупаний у ранішній росі ліс блистів прегарною зеленню усіх відтінків та тисячами блисків жемчужових краплин води, а воздух аж хвилювався від чудових пісеньок всілякої пташні. Звільна підіймалося на сході сонце та розганяло білі хмари, що звичайно ставали вечорами над хвилями Дністра.

Аж ось минув молодець послідні дерева й опинився знову на поляні, такій, як ся, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молодняка, ні корчів, ціла полянка мала вид чотирикутника, якого осередок займали грядки з огородовиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня, стояла низька хата, біла, мов сніг, з розмальованими у пестрі взірці вікнами та углами. У другому — повітка на господарські знаряддя та припаси поживи, у третьому — гончарська піч та стіл лупаних дров, а у четвертому — довга та широка шопа з готовими горшками, мисками, збанятками та урнами для небіжчиків — звичайними, простими, і кращими, розкішнішими, розмальованими ріжними красками й узорами. Тут була також робітня, гончарський кружок, всілякі деревляні та кістяні палички, ложечки, гребінчики та черепки з красками, кисті, шнурки та тим подібні прибори до малювання горшків та витискування взірців на вогкій глині, гладження стін та виліплювання ух або покришок.

Усі ті чотири угли полянки лучила добре убита та потовченим череп'ям вимощена стежка, і нізащо в світі старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоби собі скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун їде до Києва через Царгород, а коли їде в хату, що по лівій стороні, то звертається вправо.

Коли молодець увійшов у частокіл, який окружав усе обійстя Івора, старий стояв при дверях своєї хатини та, піднявши руки горі, молився до святого Хорса на небі, благаючи його о ласку для усієї землі, для людей, звірів та рослин, о добрий кінець всіх початків та о мирну кінчину мирного життя. З пошанівком спинився молодець та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном покриту шапку, а нагадавши собі дорогого покійника, глядів зі зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець покінчив молитву, взяв з призьби під хатою глиняну миску з зерном та свиснув тричі. На сей знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з поблизьких дерев різнобар-

вні голуби та кинулися на їду, яку сипала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на плечі та рамена, отиралися о нього, наче котята, другі, сміливіші, садовилися на голову, та сих зганяв або здіймав старець рукою і приворював:

— Ото дурні з вас, небувалі! Шкода, що у такого штудерного чоловіка служите... Таж на сій голяці і волосок вирости не хоче, не то пшениця; хіба що ти її помалювати хочеш, та, бач, братику, і се на нічо не здалося.

Та втім увидів Мстислава, і старече лице роз'яснила іншого роду веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилився до його руки, поцілував його в голову.

— Хе-хе, з богами, сину, приходиш, зі святим Дажбогом-сонцем... Хе-хе! Відвідати старого, що! Го-го! Я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе-хе! Чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мід ситити, чи мерця сховати — усе до старого. Хе-хе! Правда?

— Я-бо, батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходить, хе-хе! Бо кождий мусить прийти, авжеж!

— То вже, батечку, як ласка, зладьте мені попільницю та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Тут зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно у його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач, сину, тобі плакати годі! За мене мій син не умре, ані ти за Воєслава; се судьба нас, старих, нам час, нас богам потреба, а дітей наших — людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш, хе-хе! Що лишити за горнята? Го-го, сину, за сі горнята, що для твого батька наладив старий Івор, не заплатиш мені нічим, бо і сам князь Мал¹ не мав би був кращих, якби його були похоронили дома сини, а не варяги мудрої Ольги, хе-хе! Се горнятка неабиякі, але, бач, за них заплатив уже батько давніше... — тут голос старця зм'як та задрожав, — своїм людяним серцем, добротою, правдою, своїм праведним життям, якого за усі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив всі скарби, та сих дібр не втратив і ось ними хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди, сину, далі. Мої внуки завезуть тобі усе потрібне на жальник підвечір.

¹ Мал — деревлянський князь, який після смерти Ігоря убігався о руку княгині Ольги і на якому вона люто пімстилася. — Авт.

— Чим же я, батьку, віддячуся вам за так великий дар і відки мені тільки ласки у вас? — дякував молодець, цілуючи руку старого.

Та старий не уважав на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воеслав... Воеслав... гей, гей! Невдовзі, товаришу, побачимося... А тоді зап'ємо у Вираї з усіма предками на славу і заспіваєм, хе-хе, як то з Ігорем ходили у Царгород до святого Мама купувати паволоки та зброю, гей, гей! Минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять боги світлі, добрі зеленим раєм вже незадовго, хе-хе! Ось щоби не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися не раз укупі з твоїм батьком у східних степах та на Подунавії, і він не раз став мені у пригоді. Хай боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду, хе-хе! Лише не такого густого, як моє волосся!

І старий указав на свій лисий, мов коліно, череп, а молодець мимо смутку мусів усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на берег ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі стрітив двох внучат старого, що несли у чистенькому горщикуві дідусеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив, бач, на старости літ гамору та нечистоти, що получені з великим господарством, і тому відділив синів вже давно, давши кожному чимале майно.

Вони стали маючими людьми, а старий плекав свою городовину та пчоли і ліпив горшки, збираючи за се всіляке добро, яке сейчас по рівній пайці ділив між діти. Вони носили йому їду, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонити старця перейти жити у їх хати.

Сі хати стояли дещо далі, і Мстислав, переходячи, звістив мешканцям смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах, і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Воеслава, та скрутив у діл до Дністра, де жив багатий кметь Ярослав. Люди звали його звичайно Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам не раз горі рікою у дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець умів їх знаменито ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім сього, скуповував часто поміж сусідами шкірки з білок та кун і грубі оленячі шкури,

бо і за сей товар платили на Подунав'ї чимало гривень греки.

Хата Ярослава стояла на півострівцеві, що вибігав далеко на південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маючий чоловік і купець, боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя¹ та часто і на власну руку любили перетрясти комору багатого кметя. Днем брама стояла отвором, пси прив'язувано на мотузи, і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубезних дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка подобала радше на склад цинкової, мідяної, а навіть срібної посуди, чим на мешкання. В одному куті стояли, крім сього, скрині з паволоками та полотном, у другому — ловецьке знадіб'я. Ярослав — був се молодий, може, тридцятилітній чоловік з худощавим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голив гладко, а так само підголював чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве ухо.

Він якраз шшивав білки та куни у «сороки», себто в'язки по сорок штук. Коли Мстислав розказав йому про смерть батька, відложив набік роботу і встав, видко, зворушений вісткою.

— Помер! Хто б то подумав, що такий багач, та так скінчить,— бідний ти, хлопче, небагато, відай, спадщини лишилося для тебе.

— Та небагато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоби допомогли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матері, а у хаті на дві-три гривні кун та білок, з десять телячих шкур та одна ведмежа. Проміняйте мені се за хліб, мід та м'ясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене у хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись не буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба щоби мого добра не стало. Але думаю...

Та тут перервав Бобер молодцеві.

— Цить, хлопче! — крикнув, видко, обурений. — Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукатиму? Я купець — правда, але я ні грек, ні варяг, лише русин-тиверець, як і ти або твій з богами уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець. — Я не бажав вас обидити, лише просив вас о поміч. о вигоду. Вам мої шкіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, може, кра-

¹ Полюддя — збирання дані князем по волостях. При такому збиранні убили деревляни великого князя Ігоря.—*Авт.*

ші, чим сі,— додав, вказуючи на порозкидані смушки.— Прецінь торг — річ чесна та богам не противна, а що я не умію ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Де ж тут обида? У мене прецінь нема-таки справді нічого.

Ярослав успокоївся, коли почув се.

— Як-то? — поспитав, зморщивши брови.— Не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогісінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав.— То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! Але батько і я стаємо закупами аж від осені, якщо не віддамо до сього часу тридцять гривень. За сю проволоку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Він був управі; навіть князь не міг би нам був допомогти, хіба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опустілій хатині, а з усього майна взяли лише ось се.

Тут Мстислав показав на скриньочку.

— А чому ж батько не переказав до мене? — гарячився Ярослав.— Я був би поручив за нього.

Мстислав усміхнувся:

— Вибачте, дядьку! Хто ціле життя гараздував, той радше з голоду погине, чим піде просити.

— Ну, так, але ти міг...

— Я б мойому батькові у вічі не глянув, коли би його сам, без помочи, прогодувати не вмів. Тепер ось друге діло... Похорони — людей треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці станув перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш, може, що сьому десять літ умер мій батько, а хата по похороні згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воеслав споміг мене грошем і радою, і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — боги з тобою! Грошовий довг я віддав, але довгу вдяки — ні. Тому іди, хлопче, у хату, я тобі припасу пішлю, скільки треба, а за шкіри порахуємося по похороні.

Глибоко тронутий поважанням та любов'ю, яку всі відчували до його покійного батька, ішов Мстислав домів.

ПОХОРОНИ

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх теліг стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений, з мечем в руці, а шоломі на голові та зі щитом на грудях, лежав на санях, покритих ковром, прибраним цвітами та чатинням. Довкола розставлено столи, а на них м'ясиво, молоко, сир, коливо, хліб, калачі та буханці, збанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, браття любі, що ви затіваєте, які боги привели вас сюди глядіти на нашу нужду та горе? Чим же я вас прийму, панове громада? Батечку мій убогий! Нема у тебе житниць, ні сусіків, ні пивниць — хіба усміх ласкавий бога Дажбога воздасть вам усім сторицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав молодець гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та обізвався:

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоб над його могилою пожелати собі довгого життя та просити небіжчика переказати їх бажання богові Сварогові. Pokійник був батьком усім, кождий зазнав колись його добродійств на собі та дітях своїх. Тому і кождий іде нині прощати його. Бо се був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почувлося між народом.

— Сей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — жалувалися другі.

— Боги б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабинь, тому чужі жінки плакали за мерцем, вплітаючи в голосіння похвалу Воеслава, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати пси і когути та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідало до столів, щоби відтак узяти участь у похоронах. Вкінці над'їхали два вози з їдою та напитком від Бобра, і зі співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір вже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав послідне своє добро, гарного молодого коня, та

убив його у ногах батька. Тут разом з другими звірятами мав згоріти і кінь, бо небіжчик міг його потребувати у своїй мандрівці до Вираю. Хотів було молодець посвятити духові батька і посліднього свого товариша Крука, та не міг його найти. Пес мов у воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер на чотирьох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини, наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи тощо, як дарунки помершому. Вкінці прогорілий костер став осідати та попеліти по берегах. Учасники похорону збиралися довкруги розкладених огнів, де заставлено між тим тризну — похоронний пир для громади. Пир сей розпочав Мстислав, піднімаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі затихли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Отсе підношу душі батька Воеслава, нехай вічно бенкетує та радіє у Вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! — і вилив чарку в огонь. Відтак налив другу чарку і знову підніс її в сторону костра.

— Отсе п'ю до душі батька могого Воеслава. Дай йому, боже Дажбоже, вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоровля та щастя на многі, многі літа!

— Дай боже! Дай боже! — загула громада, і всі випили мід з чарок.

Утретє подякував Мстислав, після звичаю, громаді, що зволила почитити його рід, та додав ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, лишень довги, і то у так немилосердного чоловіка, як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Усі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до попеліючого костра, сів на пеньок та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а відтак став співати, а радше рецитувати повість про подвиги помершого, що з князем Ігорем ходив на печенігів і греків. Зразу співав він лише в'ялим голосом, та відтак кріпшали звуки пісні чимраз більше, сказав-бись, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Аж скінчив, поклав ліру на землі, встав і простяг руки над попелом костра.

— Отак, Воеславе, прощає давній вік, вік твоєї і моєї молодости, своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим

дітям науку, як їм жити в світі, як добувати слави та багатства собі на користь, богам та князеві на славу!

Мстислав бажав обдарувати лірника, але й сей відмовився, як і другі.

— Сміхун, Воєслав і я — се була колись трійця, — сказав. — Багато зазнали та перетерпіли ми посполу. Воєслав був між нами найдужчий і найметкіший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулись на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, усі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воєславові не довелося сього діждати, чи не сміх? Не жаль? Гей, гей!.. Зате бачу, що син у нього вдався на славу, і я бачу на чолі його світле п'ятно сили, слави і багатства. Нехай же Велес пособляє тобі, сину, у всьому, що наміриш!

Тут старий поцілував похилену голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили утрете, а чоловіки і хлопці стали засипувати попіл землею та гасити огонь пивом і водою з святого жерела, що било з-під коріннів дуба-велетня на жальнику.

Було вже добре по опівночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну полив'яну та узірчату попільницю, обставив її довкола зладженими уже камінними плитами, а відтак усі стали сипати могили.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблісті лучі по хвилях Дністра, остав Мстислав сам-один на могилі батька. Люди розійшлися, а й він попрощався востаннє з сим земним насипом, що крив цілу його минувшину, і, втомлений цілоденним біганням та працею, пошкандибав домів.

Домів? Чи ж у нього була хата? Ся у землю вкопана нора з голими стінами?

Ось дотепер вертав він у сю нору з гадкою, що там жде на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагословить за працю, а попоївши вкупі з ним при огні, вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом оба снували довгі-довгі нитки мрій та бажань, як-то вони знову розживуться, коли батько подужає, а син роздобуде потрібного гроша з войовничим князем Святославом... Та де тепер сі часи? З пустих кутів повіє на нього холод кістлявої смерті, пустка, нужда, самота покриють мрякою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради не найде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася, чим коли-небудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише стільки майна, що на ньому? Куди поведе її? У вогку нору на березі? Чим нагодує її? Прошеним хлібом?

Сумний-сумний та похмурий, наче темна ніч, доходив молодець до своєї хати.

А між тим на сході став бог Хорс з дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блиски зрум'янили білу мряку над водою, позолотили росу на зелених листках дубів, буків, яворів, вільх, беріз, деренів. На полянках стали кульбаби відчиняти свої жовті цвіточки, на вогких місцях жовтіли козельці та ясніли незабудьки, на сухих — бобки, протачники, придорожники та дівини. Пахощі наповняли свіжий воздух літнього ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі лучі червонявого сонця упали на гущаву дерев, і, мов на даний знак, заграв ліс тисячними звуками радощів. Усяка птичка — і велика, і маленька — раділа, що минула темна ніч зі своїм страхіттям та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхори позашивалися уже у свої тьмаві нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щиглики, дрозди, жайворонки, волосинки, воловики та безліч всілякої пташні викрикували на всі лади, наче навзаводи, хто голосніше гукне на славу Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка, мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А усьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що раз у раз настукував у червивому галуззі: стук, стук, стук, стук! — наче сказати хотів: «Радійте життям, співайте, живіть, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, мов вода... і смерть теж ні!»

Аж зрадів Мстислав серед усеї тої величі природи своєї рідної землі, аж проясніло його лице, коли, сидячи перед чорним входом у свою хату, глянув на ріку, що сліпила вже очі невиносимими блисками відбитих лучів сонця.

— А коли ж то ти, небоже, зволиш прийти до господина твогого з поклоном? — почувся нагло біля Мстислава стряский старечий голос з якимсь гірким, гарикливим відтінком.

Мов ошпарений, зірвався молодець з каменя, на якому сидів. Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице споважніло, наче скам'яніло у одній хвили. О, як низьким та малим видавався йому сей чоловік проти велетенських сил, яких впливу пізнав ось на собі: смерті, любови та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика, висохлу постать старого скупаря, наче на їдку гадюку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; вже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! А моїх тридцять гривень хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кров'ю набігли очі витріщилися на Мстислава, здавалося, що ось-ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом.— Га? — повторив по хвилі.

— Твої гривні не пропали, боярине,— відповів Мстислав,— пожди, віддам! Боги бачили, як ти давав їх батькові у позику, боги бачитимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха-ха! — зареготався дід.— Зверну, заплачу́, а з чого, жебраку? Де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, шкіри, срібло, віск, мід? Чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине,— була здержлива, але рішуча відповідь.— Сказав: заплачу́, то так і буде, хіба що згину! Тоді, певно, що пропало, але тоді боги віддадуть тобі гріш, кинений помершим...

Рогдай відступив о два кроки взад та аж посинів з досади.

— Що, га? — заверещав.— Згинеш? О ні! Не згинеш! Нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... Не згинеш, а здохнеш при роботі, щоби хоч відсотки від гривень вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жена відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава заіграв огник злоби.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання або післати з сапою у поле за твої власні гривні? Хіба забув про умову з батьком Воєславом? Ти ж обіцяв Калину його синові.

В тій хвилі здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обі руки з закривленими, мов кігті, зів'ялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти йому очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії.— Злодію... Ти, закуп, раб, підносиш очі до Калини, яка одержить по мені майно на яких дві тисячі гривень! О, не діждеш ти сього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, уже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я...

Та сього було вже забагато роздратованому Мстиславу. Він поступив два кроки наперед зі стисненими п'ястками, наче бажав його побити. Рогдай відскочив, замовк і, поблідлий з гніву та досади, глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігну ту та скорочену стать баришівника.

— Вільно тобі, боярине,— сказав спокійно,— лихословити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити мою

будучність, та невільно тобі паплюжити пам'яті померших, з'явлюючись собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. Вдолі Дністер, в селі люди сплять по похороні і труді... Один мах — і я сплачу довги батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний, відкинувся старець узад та широко отвореними очима глядів у золоті переливи хвиль ріки, відтак обернувся та побачив при собі бліде, грізне та рішуче лице молодця, і нагло пірвав його жах. Мов двадцятилітній хлопець, обернувся на п'яті та побіг у село, тікаючи від убійника.

А молодець увійшов у хату, набрав дещо харчів у торбинну, взяв ратище, щит та гранатами прикрашений меч і вийшов, збираючись покинути раз на все свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього зі скавулінням та стало лизати шкіряні чревії¹. Мстислав аж скрикнув з несканної радості, і вдруге показалися сльози у його очах.

— Круку! Друже! Брате! — крикнув. — Мій добрий вірний собако! То ти беріг своє життя для мене! Га! Ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходи ж, товаришу, світ добувати.

І він поцілував чорну і блискучу голову вірної звірини.

IV

У СВІТ ЗА ОЧІ

В супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і звернув свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теревовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід до Овруча, а відси до Києва.

Та ось за кілька хвилин напіткали вони стежину, що вела вліво, рівнобіжно до берега, і, як на даний знак, станули оба, а Крук, махаючи хвостом, глядів своєму панові пильно у очі, наче спитати хотів: «Підемо ще туди чи ні?» Та, видко, вичитав у очах відповідь, якої ще не висказали уста молодця, бо у слідуєчій хвилі біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чи то за зайцем, чи за вороною. Він знав добре сю стежку, бо сам зі своїм паном її витоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертівний камінь, який пристроювали сільські дівчата цвітами, тут схо-

¹ Чревії — шкіряні черевики. — Авт.

дилися лісові та водяні біси, мавки та русалки¹ гуляти у місячному світлі, і там сходився звичайно Мстислав з Калиною.

У селі, в саду, над водою було се неможливе, у лісі небезпечне, а тут зате лише весною або осінню бували люди, а впрочім самотно стояла грубезна липа на горбі, наче величезний купол над лісовим храмом, самотно розцвітала і розливала далеко-широко свої солодкі пахощі, гуділа хорами пчіл та говорила з вітром. Своїм віттям вірно скривала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або злобних людей.

Прийшовши, Мстислав поглядів униз, а серце здавив йому жаль за сим місцем, у якому провів свої щасливі діточі літа та де тепер осів його ворог. На безлісному склоні горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запушений і зарослий бур'янами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо се приносило малий дохід. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре удержані, бо одні давали готовий гріш, а другі боронили його в разі потреби. Гарна, висока хата світила чистотою та красою, бо біля неї заходила та дбала Калина, зате обійстя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загноєні до непізнання. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарикливий та сварливий голос доходив аж тут.

— Крук! — кликнув молодець на товариша. — Калина тут... Руш! — і показав рукою на двір.

Пес підскочив, пчихнув, замахав хвостом та побіг на добре знакове обійстя, де, побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовленим знаком, що Мстислав жеде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не востанне на рідну хату, не міг здержатися від усміху, коли побачив, як страшно перелякався Рогдай Крука. Він, бач, не держав собак і вельми їх боявся. Так і тепер заверещав на слуг, а сі серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже мляво — се ж був пес їх давнього доброго пана. Між тим Рогдай сховався на рундук та кричав:

— Ану же! Бийте сього злодія, бач, внадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння, — боярського

¹ Погани на Русі заселяли усю природу ріжними духами й демонами і любувалися в уосібленнях загальних понять. У воді жили біси, русалки та мавки, у лісі — лісовики, у хаті — дідьки й домовики, у болотах — чорти. Силу добру зображав Білобог, силу темну — Чорнобог, Морок, Змора і т. ін. — Авт.

Русичі-язичники поганими називали іновірців-степовиків, а християни — язичників.

двора собаці забагається, землянка вже не в смак? Бийте його з лука! З праці! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та зі сміхом дивилася на перегони служби з Круком, який добре знав, що се цькування — се лишень забава, а відтак пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну головку тварини та пішла у сад. Мов навіжений, скакав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук та лиця, а дівчина обганялася зі сміхом. Служба поставала бездільно гуртками, покинувши роботу, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом з хати.

Скоро найшлася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук положився на стежині, що вела у сад, і пильнував, чи хто не надходить.

Калина — була се прегарна сімнадцятилітня дівчина-красавиця, які бували лишень у русинів та яких красу славили греки, італійці, араби та перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісно ткана опинка, підперезана широким поясом. Поверх узірчатої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї багате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукатів, у темному волоссі блистіло срібне чільце, а на чоло над рівни-ми, мов шнурочки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені жемчуги.

— Калино! — привітав її Мстислав.— Прости, що прийшов до тебе так не в пору, та, бачиш, мусів!

— Як-то не в пору? — питала дівчина.— Ти мені завжди у пору приходиш, ладо моє. А тепер, коли поховав батька, певно, частіше приходитимеш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та питливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а у його очах відмалювалася уся туга, яка проймала його серце.

— Бачиш,— говорила дівчина,— я була б також пішла на похорони та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кивнув головою молодець.— Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш,— сказала.— Він лишень скупий і бажав би посісти усе срібло візантійського кесаря, хочай сам не знає, на що воно йому придалося б.

— Ні, Калино,— відповів молодець,— ти не знаєш свого батька. Він добрий, може, для тебе, бо тебе кождий любить, навіть Рогдай, та ось осмілися коли-небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Що ж ти нині йому вчинив, що такий лютий вернув від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його прибрало грізний вираз.— Він обкидав гряззю пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби, якщо не заплачу довгу. Я і згадував йому за тебе, буцімто жартом, та він прозвав мене собакою, пройдисвітом, жебраком і аж тоді вступився, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужчий від нього.

І молодець розказав свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути Залісецьку волость,— кінчив оповідання,— бо боюся, щоби мене справді не зловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього други та помічники і багатство, а я... сам без гроша та помочі сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах закрутилися сльози.

— Так,— сказала по хвилі надуми,— може, ти і кажеш правду. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин з Города. Батько відгрожувався на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучче було послухати, про що вони оба говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді кликнув ще Власт на прощання: «Оставайте з богами, завтра будете його мати». Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям, плакатиму за тобою, але тепер сама скажу тобі: їдь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та багатстві. Не вдасться тобі, то стань на службу князеві та возьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину у княжому острозі, проміняю усі гаразди за наше спільне щастя, за будучність!

І кинулася на шию молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а у корчах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, порхнула Калина у сад, а Мстислав кликнув їй навздогін:

— До весни!

І скорим, пруживим кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані хвилі Руського моря прямує у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та догрівало чимраз дужче. Але молодець не відчував сього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі бивно лозиною, вільхами та яворами, минав гущавники ліщини або густо підшиті дубові та букові полоси пралісу, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розросталися в людську голову завбільшки розкішні різнобарвні гриби. Місцями, де весняний або осінній вихор поваляв знесиленого лісного прадіда — старезне порохняве дерево, там доходили лучі сонця аж до землі, і серед буйного ягідника блистіли, наче карбун-

кули та рубіни, суниці та їжилися сподом синяві, верхом лисучо-зелені малинові куші.

Мстислав ішов далі. Не спинювали його і пісні птиць, які, щоправда, дещо притихли, та все-таки раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки та сороки, а у високопенному лісі кóвтала жовна та обзивалися молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді. Погана воня стерва долітала від сього гнізда аж до молодця, та вскорі приглушували її пахоші лісових цвітів слизу, розхідниці, розмарину, материнки та липи. Молодець не звертав уваги на оточення і полишив обзорини корчів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його пан іде далі, щезав знову у гушаві, брехав та підскакував і виполошував всіляку дрібну звірину та пташню.

Вкінці вийшов Мстислав на малу прогалину, вкриту рожевими корчиками вересілю. Полянка лежала на склоні малого горбка, що панував над околицею, і мандрівник став розглядатися по безмежному морі лісу, що хвилювало перед ним у яркому світлі сонця. Чорняві переливи тіней перебігали рядами по вершках дерев, коли вітер порушив їх широким подувом. Над лісом кружляли високо-високо соколи та шуліки, наче темні точки на блакиті неба, а хвилями низали воздух князі воздуха — кані, найбистріші летуни між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом, та усею душею тонував у виді сеї свободи та величі світа... Коли нагло щось свиснуло попри його висок, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем або ударений ногою чи буюком...

Та недарма Мстислав від кількох літ ходив на лови самі один і не раз, полюючи на грубу звірину, бував у небезпеці, де один рух рішав про життя або смерть. Наче м'яч, що, кинений сильною рукою об землю, відскакує знов угору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І що ж побачив?

З-поміж корчів калини на окраїні лісу, може, на десять кроків від нього, визирала постать в полотнянку одітого парубка, що з топором та ратищем біг у його сторону. Ближче стояв другий, що якраз кинув був у нього лóмакою, видно, на се, щоби його повалити й оглушити. В руці держав він реміні, і Мстислав, в одну мить пізнав обох та їх наміри. Се були раби Власта зі західного пограниччя, з-за Сяну, парубки, звісні зі своєї дикости та звірства у цілій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокости. Ні один з тиверців не зважився б на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убивства.

Тому, коли Мстислав побачив обох посіпак, пізнав сей час, що грозить йому небезпека, і то чимала. Осадився, отже, кріпко на ногах, з розмахом кинув ратищем у ближчого з ворогів. Драбуга упав, наче підтятий пень дерева, та заверещав не своїм голосом. Другий станув нерішучо, та молодець в млі ока прикляк, добув з-за плеча лук і наложив стрілу...

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, відки воно летить, і відхилився вбік. Услід за сим свиснула пірната стріла і застрягла в оці напасника. Сей упав на землю недалеко від товариша, що між тим вертівся з болю, мов розтоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвили, так що Крук, якого копнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли оба посіпаки лежали уже біля себе, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а відтак обійшов усю поляну. Надибав лише сліди трьох людей — свої та обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бо не стало вже сили вирвати його з-поміж відломків розторощеної кости. Раб стогнав вже лише тихо, закривши очі, а кров оббризкала рожеві цвіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючись видобути вістря стріли, довкола якого обернулися ніжні плівки ока.

Коли побачив Мстислава, що наближався до них з глибини лісу, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоби просити пощади.

— Простіть, могутий пане,— лебедів,— ми раби боярина Власта, нам приказали... ми не винні, ми не бажали вас убивати... Хай нас Перуна грім поб'є, коли бажали... Пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злости до повалених ворогів. Противно, у нього зродилося чувство, зложене з вдоволення та жалю. Він радів і гордився побідою, та, проте, жалко було йому стогнучих та бідкаючих посіпак.

Легко видобув ратище з рани лядського парубка та поміг другому освободитися від стріли та останків вплившого ока, звернувся до них ще востаннє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусів боронитися. А що я дужчий від вас, се дар богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прощу вам. Одначе скажіть Властові, щоби він не ставав мені у дорозі, бо я роздавлю його, мов хробака на стежці чревієм; нехай з Рогдаєм не нюхається, бо коли у нього задовгий ніс, то я втну його та кину собаці, а вернувши, покажу йому і усім сусідам, хто паном у Залісецькій волости!

Се сказавши, відійшов з Круком, який, бачачи цілковитий погром ворогів, поняв ціле положення дуже добре і, весело помахуючи хвостом, побіг за Мстиславом. Коли щезли за зеленою стіною, піднісся осліплений раб та, вигрожуючи кулаком за молодцем, проворчав:

— На всіх богів землі і пекла, на кости дідів та батьків, не забуду я тобі сього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує мое слово, а Власт пімститься!

І, знесилений, упав на землю.

V

У КИЄВІ

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власта, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся, так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася вскорі, бо у гущавнику найшов два коні боярина, на яких приїхали напасники. Не отягуючись, вибрав сього, що видавався йому луччим, і почвалав у ліси.

Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоби переночувати та заpastися на дорогу.

А оселі лежали тут густо, і всі були великі, обширні та многолюдні. З полудневого пограниччя, зі степів відпливала людність, бо турецька орда печенігів починала грабити та нищити сі околиці. Не раз на нічлігах розбалакував Мстислав з такими переселенцями, і всі вони нарікали, що князь Святослав замало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло усіх русинів непоборимою силою сонце — цар сих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Меджибожа — серед лісів та боліт, положеного замку, і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені ішли шукати правди на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка попробувати щастя і просити нового князя о поміч. Тому пішов на другий день у острог¹, де під синім небом засів князь на великому, коврами

¹ Острог — двір, окружений частоколом, валом і ровом.— Авт.

вистеленому стільці. Але сейчас впало молодцеві в око, що князя окружали мало не самі варяги. По лівій стороні лиш, і то здалека від княжої особи, видніло кількох деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накинених поверх варязької збруї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах варягів не бувало, бо се були воєнні люди, а на судові сходини не являлися люди в збруї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів ні з чим, а зате обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолюдинові приказував підчинюватись боярській волі, а з довжників навіть посміхався, кажучи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривні або куни.

Або:

— Якщо ти знав, що сей чоловік такий немилостивий, то чому ішов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупам-ізгоям відповідав:

— Ідть і живть по боярській волі, коли по своїй жити не уміли. Усі люди живуть, а закупи, може, не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати.

Мстислав утратив зовсім надію добути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і звернувся їти далі, коли нагло почув побіч себе голос:

— Не довго попасеш ти, небоже, на сьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор який був, а також згинув марно. Перун не князь, він зарівно побиває і князя, і раба; а Хорс не чоловік, усе бачить, а обдурити не дасться.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка, може, тридцятилітнього, худошавого, з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом, вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзиками шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошенням? — спитав молодець.

— Е, ні! — засміявся вояк. — Лют не потребує ласки таких момсиків, як сей малий Ярцьо. Я дружинник князя Святослава. Я лише бажав поглядіти, яку-то цяцю лишив наш князь місто себе, і бачу, що син не вдався в батька. Ну, може бути, що се ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав. — Прецінь княгиня пімстила смерть чоловіка як слід.

— Авжеж! — була відповідь. — Я ж не кажу, що се князь мститься, лишень боги. Куди ж ти, молодче, ідеш?

— А саме до вашого князя! Я чував, що збираєте людей, то і я бажав піти з вами.

Лют глянув на Мстислава та зміряв його від голови до стіп.

— Гаразд! Князь прийме тебе. Ти свобідного роду?

— Я боярський син, моїх двох братів згинуло у Болгарії, батько ходив з князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько зле вчинив, що не нагадав князеві про своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеться. Але потім хоч до ран приложи — загоїться. Але що ж? І Велес не верне сього, що сталося. Ти, молодче, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Оба вояки посідали на коні і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближчі дороги та найгладші стежки крізь ліси, тому вже сьомої днини підвечір станули у стіп київських гір, над річкою Почайною. Відси починався славний Боричів вивіз, доїзд до княжого острогу, який займав собою склони і вершок горбка. З західної сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела здовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав напасти на браму, мусів здовж частоколу під стрілами оборонців перебути простір яких вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе, — усміхнувся Лют, — чому доїзд до острогу іде з полудня, з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? Бо з сеї сторони краще і лучче.

— Куди там! З другої сторони, від Подолу, те саме! Місто іти прямо угору справа, звертає дорога вбік і приходиться зліва до північних воріт острогу.

— Гм! Не знаю! — відповів молодець.

Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно, що правим... Ага! Вже знаю. Бо на правому рамені нема щита.

— Бачиш? — поучав Лют. — Якщо ворог перекине щити на праве рамя, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде від сторони частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав. — Як мудро виміркувано.

— Се наш князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Воевода?

— Еге ж! Він тепер у Переяславці заступає князя, і ми тепер туди ідемо...

— Він варяг?

— Ніби варяг, та його варязькі кости давно уже поросли руським м'ясом. Вже і своєї мови призабув, бо у нашого князя варягів небагато.

— А се чому?

— Бо він більше за славою вганяє, чим за наживою, на полюддя не ходить, а живиться добичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега або царгородського кесаря. Та і князь волить наших добровольців, чим їх, бо наш народ хочай менше одчайдушний, но зате о много тугіший та вірніший.

— Звісно,— замітив Мстислав,— хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли в острог. Упродовж частоколів, з-над яких грізно гляділи з грубезних колод будовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води доволі широку вулицю, яка окружала стоячі всередині дворища. Дворищ сих було кількадесят, а належали вони до найзнаменитіших дружинних бояр, що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного дворища стояли ще житниці та комори на всілякий воєнний припас та поживу і довгі хати для рядових вояків-гриднів.

Найнаряднішим був дворець воеводи Фарлафа, де жило у хатах триста варягів. Тут застава була срібна, а багаті паволоки укривали стіни, столи та лави. У других сього не було, бо се були хати дружин з Тиверських, Полянських Сіверських, Улицьких, Словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав, і ізгої-раби, які викупилися з рабства або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані посеред острогу стояло окремо укріплене дворище київських князів, а між ним і північними воротами, що вели на Поділ, видніла святиня бога Перуна.

На майдані панував рух, як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком у пристани, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою, з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдану сиділи гуртками дружинники-гридні, себто прибічні вояки князя, зайняті воєнним ділом. Вони остріли мечі, списи, топори, пробували луки,

оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом, Люте; що, ти сина привіз? — питав якийсь знакомий.

— Ні, се твоя жінка тобі прислала, аби-сь не забув, що маєш сина,— відповів Лют.

— Коли ж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачепив їх.

— Ти де роздобув отсього пса? — питали.— Та ще й з песеням!..— додавали, вказуючи на Мстислава, що усе оглядав діточими очима, подивляв і забув язика у роті.

— Тю на твого батька,— огризався Лют,— се його братанич.

— Як-то?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі, відай, першим братом доводиться, може, ні? Як ні, то вибачай, ти, видко, з іншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїжджало коні. Коли побачили Люта, сейчас надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і станув біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває,— завважив.

— Чого солопишся? — гукнув Лют.— От краще подумай, що сказати князеві. Що тобі з сього, що тут ловиш галки та ворони. Як князь тебе прийме, то наглядишся та наслухаєшся доволі, а не прийме, то ще погавишся доволі, заки поїдемо.

— Гей! Не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся нагло за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив сейчас голову та зігнувся, дотикаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, поняв сейчас, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся зв'язане було у чуб на вершкові голови ремінним волоком. Чорні вуса отінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами. У лівому усі висів ковток з одним карбункулом та двома жемчугами, в прочім не ріжнився князь нічим від своїх вояків. Його невеличку, але тугу, костисту стать укривав шкіряний одяг, прикрашений по берегах мережками, які вишила його любима жінка Малуша. Широкий черес з застромленим ножем та келепом і кріпкі чревії з бичачої шкіри, грубо окуті, доповняли стрій. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усієї його

статі так і било здоровля, сила, охота до бою та любов до життя і світу.

Мстислав почув до сього чоловіка від першої хвилі якусь почесть та любов, наче до якого вельми поважаного у родині дядька або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповів князеві.

— Тим краще, князю! Лют не любить, щоб ретязі ржавіли, а на мечах баби пекли поросята,— відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь.— А хто то з тобою прийшов — свояк?

— Своjak князю по спису та ратищу, але Младанові і Радославові Воеславичам із тиверського Залісся доводитьсь справді братом.

— Братом? — тут Святослав бистро глянув на молодця.— Младан... Младан...— говорив, а його очі прибрали якийсь дивний вираз, і здавалося, що глядить Мстиславові у найтайніші глибини душі,— вони упали у чесному бою один по правій, другий — по лівій руці від мене. Через се і я мав час спасти свою голову... Задалеко, бач, тоді загнався між поганих... Всі, що були зі мною, згинули... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу, але кремезну і сильну руку на рам'я молодця. А сей глядів у сі сині, мов море, глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кости та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно.— Що боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — утішився князь.— Спасибі тобі, Люте, що привів сього героя. Иди-но у гóрод, поклич Добриню і Володимира, а ти, хлопче... як тебе?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти, вже третій з роду, ідеш за мною, під час, коли другі десятьох або і дванадцятьох синів годують з одної миски за піччю та навіть на Купала не пускають, щоб, бач, чужі блохи не обкусали?

Князь пішов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежало біля коня, а відтак попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою судьбу і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, зв'язко. Святослав раз у раз глядів з-під ока на товариша, а коли сей згадав за Калокира, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвилі. Високе чоло Святослава

стягнулося усе у зморшки, наче сине небо, коли знічев'я набіжать з-над Руського моря чорні хмарюки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблистіли якісь такі страшні огні, що Мстислав задрожав.

«На Перуна! — подумав. — Горе тому, хто йому ввійде в дорогу!»

— То він має твої гривні? Собака грек! — сказав князь хриплим голосом, у якому звучала наче якась струна дикости та жорстокости. — Та ми відберемо їх йому. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воєвода Фарлаф... — тут князь станув і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав. — Ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хіба один Лют.

— Се нічого, се золото не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш.

— Ну, гаразд! Бачиш, отже, мені здається, що Фарлаф і Калокир кують крамолу проти мене. Ти знай се і, бережучи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоби котрий не найшов дороги до могого серця. Я смерти не боюся, лише зради... Але ось говорити тобі про се невільно нікому — навіть у сні! Поняв?

Мстислав поклонився.

— Буду, княже, твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твогого не буде!

— Добре, а тепер розкажуй далі!

І, розмовляючи, пішли у дворище.

VI

НЕ ГЛЯДИ, КНЯЖЕ, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ

У тьмавій приємній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками, сиділи і стояли руські купці-гречники, між якими видніло і кількох греків з чорними бородами та блискучими очима, у синіх туніках та жовтих сап'янцях. Поруч них віддільно станули земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж, може, шістдесятилітній, з сивою бородою, у шоломі та дорогій візантійській збруї. При ньому стояв дванадцятилітній хлопець кріпкої будови тіла, з темно-синіми очима та темним волоссям, але з дивно правильними

чертами лица та повільними рухами тіла. Хто глядів на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастей, яких відблиски появлялися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно гляділи вони на світ, наче передчуваючи сю задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Сим високим старцем у збруї був воєвода Добриня, а його молодий товариш — се молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава, Малуші.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружних мужів у візантійських та варязьких збруях або і без них, у шкіряних каптанах, широких черкесах та шапках з вухами.

Князь сів на стільці, який подали йому слуги, і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показувався глумливий усміх, а його голос, коли обізвався уперше, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! А і вам, грецькі гості, добро з приходом! Що ж приносите з моєї Херсонеської та Болгарської волости? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цимісхій?¹ Чи патрицій² Калокир уже перетягнув на свою сторону усіх бояр царського престольного города?

З-поміж греків виступив наперед муж у середніх літах з багатим ланцюгом на шиї, а за ним дванадцять рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, спражки та запинки і звої величавих паволок, на яких виткано золотом львів, орлів, коней, людей та всілякі казочні потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа високосте, Партеній, сумирний раб Божий із Доростолу, приходжу як посол від патриція Калокира з Преслави.

Мстиславові аж мороз пішов поза шкіру, коли почув се ім'я. Він зблід, як стіна, і глядів лише, витріщивши очі, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слів князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що станув між сими, яким дещо не всмак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся я Калокирові на Перуна та Велеса, стояв він та други його між моїми гриднями. Нині чомусь-то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Се вельми поважні та добрі люди, і я

¹ Іоанн І Цимісхій — імператор Візантії у 969—976 рр. Патрицій Калокир — постать історична.

² Патрицій — титул достойника у Візантії. — Авт.

їм чести не уймаю, але се не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького херсонесця.

Ідкі слова Святослава поділали на послів, наче відро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони, бач, налякалися, що князь проглядив їх дволичну гру і добре розумів, що Калокир був лишень куклюю царгородського кесаря — а між тим вони вірили у його легковірність.

«Він сміється з нас,— погадали,— а за хвилину велить наволічи на паль або виколоти очі. Бережіть нас, Спасе, і ти, Пречиста!»

Але так не було, і швидко успокоїлися послі, коли князь заговорив далі.

— Боїтеся Цимісхія? Ну добре, але я його не боюся. Якщо доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький херсонесець сяде-таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де бряжчить збруя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній відітхнув, і скісний погляд його очей упав з-під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дородний білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Мстислав побіг зором за поглядом грека і побачив, як варяг тріпнув згідно пальцями.

— Князю! — відповів посол.— Господин мій, патрицій Калокир, недармо славить під небеса розум твоєї достоїнности. Ти сейчас замітив, що ми не прийшли сюди з сим, з чим приходили колись. Іван Цимісхій вернув зі сходу, і як усе велося йому в житті, так і тепер вернув побідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші приклонники покинули нас, багато гроша, який поплив у їх мішки з Херсонесу та Доростолу, пропало. Кесар велів удушити сина і осліпити зятя патриція Калокира, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остеречи тебе і навколішках благати: «Іди, князю, з Болгарії, вертай на Русь та жди пригідної хвилі. Поки що не благословить Бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волости. Заждім, а за кілька літ, певно, знову прийде нагода відбити утрачене!» На доказ вічної дружби та щирої любови посилає тобі ось ті дари!

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стіп, а на які ласим оком гляділи Фарлаф та варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава, аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — почав тихим, хриплим голосом.— Отакої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії?¹ Ну, гаразд! Я не тягну Калокира за бороду, хоче... то нехай, про мене, чепить у Доростолі та перебирає чотки або їде цілувати коліна кесаря та заплатить за нужденне життя носом та ухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати нев'янучої слави або смерти і сяду на престолі сам або погибну! Краще самому, опершись о дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусові!..

Голос Святослава кріпшав в міру того, як говорив. При словах: «Я обійдуся без нього» — встав і випрямив свою могучу, геройську грудь, наче наставляючи її ворогові.

Хитрий грек зігнувся ще нижче.

— Великий князю! — відповів.— Калокир не думає навіть покинути рядів дружини своєї достоїнності і за себе не боїться. Він дрожить лише за життя твоє і своєї дружини. Тому благає тебе як найвірніший друг, щоб ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете ти і дружина, хто ж оборонить Калокира?

З зачудуванням глянув Святослав на грека, в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусости, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я іду туди з дружиною. Калокир нехай не боїться за мене. Коли сам готов гинути, ну, то згинемо оба — буде веселіше. А якщо побідимо, чого надіюся, то посміємося з його обави. Скажи йому, що як нема на світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала би мене від наміреного та порішеного походу.

Низенько поклонилися посли і вийшли. Князь усів знову на стільці і задумався, перебираючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і поза плечі усіх прямував до дверей за грецькими послами. За ним збирався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрітиться з Партенієм,— коли нагло почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлафа почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саду. Він вернув на своє місце, а Мстислав скористав з руху, який повстав між зібраними, і станув

¹ Румелія (Ромелія) — Візантія.

недалеко дверей, щоби вийти ще перед другими. Між тим з-поміж бояр виступив старий Путята з-під Канева, низький, з кривим носом, що, мов клюв грабіжної птиці, виставав з сухощавого, опаленого вітрами лица.

— Князю Святославе,— начав.— Мене вибрали земські громади бесідником, щоби я поклав тобі на серце бажання полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно:

— Не громади мене поставили князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини; тож і не можуть вимагати, щоби я був їм на вилуги.

— Се правда, княже,— сказав на те Путята.— Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мід. Тому і любив його нарід, а погані печеніги не забігали до нас рік у рік, Ігор пильнував землі батьків, і земля...

— Покрила його, вбитого деревлянами,— докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а власна несить,— відповів боярин.

— Пусте городиш, Путято! — кликнув князь.— Ігор пильнував вас, і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бо ж його, як раба, годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годуватиму себе і дружину ось чим!

Тут князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — завважив старий Путята поважно.— Знаю, що ти нас, мирних землян, не любиш і не слухаєш — добре! Але сивий волос шанувати є повинністю усіх, се закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного з сих вибухів дикого гніву, перед якими так усі дрожали, але о диво! Князь опустив голову, потер чоло рукою і замовк сейчас.

— Правда твоя, батьку,— сказав по хвилі,— говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай, князю! В тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина — се, по найбільшій частині, таки наші діти та внуки. Се дає нам право бажати собі, щоби вони гинули для добра Руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніяке діло до тебе, але наші діти гинуть з тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш,— доки сидів

у Ітілі¹ хозарський каган¹, зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? Той сам грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни, отже, своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя отсе кажу, лише до русина-полянина з Києва.

Святослав не відповів сейчас бояринові. Він вдивлявся у простір очима натхненного бояна, а далі почав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Візантія — се рай! Коли я ішов на хозар, печенігів, в'ятичів, бажав я покорити їх вам на славу, і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрожить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Се середина землі моєї. Там золото, срібло, паволоки, шовки, збруя, вино, а з Руси хліб, риба, шкіра, віск, мід і челядь. Там вигода, достаток, сонячні поля і луги, світло і тепло, се волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть з торгівлі у сих нових землях. Може, ні? Тож я здобуду сей край, а за рік верну і покінчу з поганими, як покінчив з хозарами. Ну, що ж, Путятю, вдоволився?

— Чи ти, князю, підеш у Переяславець, чи тут останеш, на се твоя княжа воля,— відповів Путятю, оминаючи пряму відповідь на запитання,— розваж лише, що ніякі багатства не заплатять за всю кров та сльози, що поллються з твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоби, шукаючи чужої землі, своєї не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину уміють підцькувати на батька або й одного рідного брата на другого. Ти, Святославе, могучий князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діятися у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху болгар, хозар, в'ятичів? Твої сини навіть до Новгороду іти не хочуть, бо їм задалеко... Тому не слід тобі ще чужих земель шукати, а зібрати власну у одну руку та злучити її, спобіти, як землі одної рідини!

¹ Ітіль — столиця Хозарського каганату у VII—X ст., вище сучасної Астрахані та р. Ітіль (Волга). Зруйнована в 965 р. київським князем Святославом.

² Каган — хан, володар. Ся назва прийнялася опісля й у нас. — Авт.

Князь стягнув брови і ждав, видко, нетерпеливо кінця бесіди Путяті. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

— Слухайте, Путято, і ви, бояри: доки ще кров красить моє лице здоровлям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар могого меча, наче удар Перуна, торощить ворожі черепа, доси не вірю, щоби з моїх рук могла випасти керма княжої влади. Мої сини та їх воєводи заступлять мене та світитимуть ворогам чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творитимуть також у моєму імені правду людям на суді та приносять жертви богам за себе та народ. Коли я верну, — не скорше, — осяду у Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А поки що нехай сей, якому по батьковій нічогі не належить у спадщині, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воєвода Добриня pomoже тобі у правлінні, якщо не стане тобі умилости.

Володимир покраснів, його прегарні чорні очі загорілися блиском. Він поступив два кроки вперед і здавалося в першій хвилі, що кинеться на шию своєму татові. Та Добриня шепнув йому до уха кілька слів, і хлопець укляк у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води та воздуха і на сей меч, оборону і опіку усіх, що шукають правди у житті, що доховаю віри князеві та слухатиму усіх його приказів. Рука моя та голова завсіди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо, мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кількох, мовчали, перейняті повагою хвилі. Здавалося, що над сею хлоп'ячою головкою буяє невидимо геній будуччини, та ніхто не знав, що се геній будуччини усеї Руської землі.

VII

ПЕРШІ КРОКИ

Коли по засіданні княжої ради Мстислав вийшов поглядіти Партенія, не найшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповіли йому, що послы таки сейчас від'їхали човнами. Мстислав чув сю відповідь і

бачив, як почервоніло з досали лице варяга. Він затиснув п'ястуки та закляв стиха, але відтак ударив себе рукою по чолі і, посвистуючи, пішов у свою квартиру.

«Видко, він мав діло до Партенія,— подумав молодець,— і, певно, знає, де він... ану ж бо, попробуємо щастя!»

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Якщо благородний конунг¹ бажає швидкого післанця, то я дожену човни верхом! — сказав.— Я без служби та хліба, волочуся за багатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледве глянув на молодця і лиш згідно потряс головою.

— Ні! — відповів.— Мені не треба післанців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так-то легко дігнати кого на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф.— Благородний Партеній та ярль² Фарлаф обійдуться без таких післанців, як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, далше.

Так, отже, не удалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Зате дізнався, що між ними є зносини, і то часті. Сей успіх вдоволив його зовсім. Коли йому удасться не втратити з очей Фарлафа, то, певно, найде Партенія та зажадає від нього рахунків з його вчинків. Тоді зродилася у душі молодця постанова не покидати найденого сліду нізащо у світі. Обов'язок мести за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилі забув навіть за обов'язки, наложені на нього князем. Але вкоротці нагадав собі їх і сейчас уложив собі план поступовання. Відшукав Люта та передав йому на переховання свій меч та шолом, а сам пішов у дворище варягів, де наставник враз з челяддю заходився біля вечері.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З приказу князя прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!.. А хто я, се не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, найшов молодець найкращий спосіб поступовання за двірськими блюдолизами. Дворецький глядів хвилю на дорідну та струнку стать молодця, вкінці склонив голову покірно і сказав:

¹ Конунг — назва володаря у варягів.— Авт.

² Ярль — скандинавський князь.— Авт.

— Коли так, то іди, благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав остав між службою.

При вечері засіло до столів поверх триста варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав прикази. І хочай варяги мали звичай багато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, висунувся за ним і Мстислав.

Криючися попід паркани та гори мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпи сплячих або сидячих дружинників, слідував молодець за воєводою варягів аж до послідніх хат, де пробігала вулиця, що окружала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф станув на вільній улиці й оглянувся. Мстислав припав до землі, але з-за угла крайньої хати, під якою укривався, слідив бистро за воєводою. А поведенне його було справді чудне. Зложивши руки довкола уст, обізвався тричі совою. За хвилю почувися десь з віддалі такі самі знаки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труду видобув два кілки, якими прибивано палі частоколу до поперечних лат. Удолині були палі підрізані, а нарізи прикрито землею.

«Гарно! — подумав Мстислав.— Такі чотири палі, і пропало могуче городище київських князів».

Між тим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоби не погубилися, а сам підійшов якраз до сеї хати, під якою чаївся Мстислав, і відкинув засув. Відтак став обходити хату довкола, і нагло стерпла шкіра на Мстиславові... Йому нікуди було утікати. Довкола вільне місце, а найближчі паркани доволі далеко,— заки зміг би добічи, певно, побачив би або почув би його варяг. Зірвався, отже, та рішив і собі обійти хату другою стороною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутним кроком пустився здовж стіни, і, якраз коли станув перед темними дверима, почувися голоси при частоколі. Одним скоком найшовся Мстислав у хаті. Вона була повна бочок з рибою та в'язаних у звої волових шкір. Саме у сій хвилі вийшов з-за хмари місяць вповні і роз'яснив дещо кромішню пільму хати крізь вузькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледве успів залізти між шкіри та заховатися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило трьох мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга станув при засуві з ратищем, криючися за дверми, а двох других увійшло у хату.

— Чи тут безпечно? — спитав голос Партенія.

— Зовсім, я ж сам відсунув зовні сі двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний протоспатаріє!¹

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! Якщо удасться наше діло, золоті лаї та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотрікліні², на се маєш слово царя Івана.

— На Гель і Норни³,— скликнув Фарлаф,— мій меч на услуги імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча а твоєї голови. Ось тобі від нього дарунок і питання.

У п'яті почувся питомий брязк золотих монет у шкіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — закликав Фарлаф.— А тепер скажи, о що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав з Києва?

— Завтра.

— Так? В такому разі старайся з твоїми варягами іти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетягати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви удавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється, і приходіть на рятунок запізно. Поняв?

— Авжеж! Але хто заручить нам, що наші степові други, позбувшись ворога, не захочуть позбутися і свідків? Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії та що за кожду ціну наймає хоробрих вояків, які б слухали лише його, а він на них міг опертися. Притім Оле Гардарсзон, варязький гетеріарх⁴, помер на гнилу гарячку...

— О боги! Солом'яною смертю!⁵

— Е, ні! Товариші протягли йому жили, але його місце не обсажене. Хто імператорові приведе кількасот варягів, той буде гетеріархом...

— Згода! — сказав Фарлаф.— Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

¹ Протоспатарій — візантійський полковник.— *Авт.*

² Хризотрікліні — золота палата візантійських цесарів.— *Авт.*

³ Гель — пекло у скандинавців. Норни — богині судби.— *Авт.*

⁴ Гетеріарх — візантійський генерал.— *Авт.*

⁵ Природну смерть називали погамські германці «солом'яною» і дуже її боялися, бо хто так помер, сей не йшов у рай Вальгаллю, лишень на сумний, мрачний Нальштрэнд, т. зв. пекло. Тому германці старалися гинути у бою, а варязькі старці отвирали собі жили, щоби при їх смерті плила кров.— *Авт.*

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його вояків можемо, на нього самого ні.

— Розумію! — відповів Партеній.— Се гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ.

— Коли ж ви виїжджаєте у Херсонес?

— Сейчас! А на тебе ждатиму у давніх термах на Білому Березі¹, якщо напад не удасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! Значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках Бога та Святих Його! — відповів набожно Партеній.— Часом дає він побіду і поганим, щоби покарати за гріхи християн. Тому не треба надто уповати на слабкі людські сили. Жду тебе, отже, у старих термах. Ну, з Богом!

— Хай боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгарду!² Нехай побіда іде за ним крок в крок, а перед ним хай Тор молотом проторить йому дорогу!

Оба вийшли з хати і удалися до діри у паркані. Наче з гарячої купелі, вискочив і Мстислав і стрілою побіг у напрямі табору Святославової дружини. З гридниці варягів долітав гамір п'яних голосів, на порозі сидів наставник та прикладав до закервавленого чола холодну воду. Котрийсь з гриднів кинув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому.

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з жоною, сином та Добринею. Навіть другі воєводи не йдуть туди.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У його голові гуділо, наче у млині. Батько та його гроші, викуп довгу, месть над Партенієм і Калокиром, грецько-варязький заговор, мужність та благородність Святослава і хитрість Цимісхія — усе те мішалось у голові хлопця, який вправді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такого множення подій і вражінь.

¹ Терми — бані. Білний Берез (Білобережжя) — чорноморське узбережжя біля Херсонеса.

² Азгард — місце пробування германських світлх богів у Вальгаллі. Богів сих звали Азами. Найзнаменітшими богами були Один, Льокі і Тор. Крім сього, були ще у германців боги п'їтьми, Ніфлюнги, які перебували у Ніфльгаймі, а дальше велетні і карлики. Перші з них — се уосіблення сліпих, живлових сил природи, другі — се творча сила, яка в укритті перед велетнями копить скарби у підземних печерах. Сі скарби — се багатство природи, яке Ази (лучі сонця) добувають на денний світ весною, убивши велетня сиїгу, що лежав на сих скарбах (Фафнір).— Авт.

При вході у дворище князя стояла сторожа, і у неї просив Мстислав пропуску. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що се звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого господина. Вартові відправляли його до тисяцького або до воєводів, бо знали, що князь потребує спочинку. Мстислав не вступався, зчинилася сварка; вкінці отворилися двері, і у темряві почувся дзвінкий, а так добре звісний усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі сьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой насилу преться до вашої княжої милости з якимсь ділом.

— Пусти його, чуєш? Ізгою, чи як тобі там... Ходи сюди!

Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай, князю, твоє слово нині ранком. Приношу тобі вісти, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них зависить усе — честь, слава, а навіть життя кагана усеї Руської землі.

Князь відправив одним движком руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Ввійшли у простору, але низьку світлицю, вистелену коврами та обвішану золотою та срібною посудою і збуєю. У куті горів на комині веселий огонь зі смільного ріща, а у другому стояла висока і широка постіль з пуховими подушками та узірчатими простиралами. При низькому столі, на якому стояв великий збанок меду і срібні чарки, сидів Добриня і Володимир, а біля печі стояла гарна, невеличка ростом жінка з ніжними чертами лица та веселими очима. Всі троє широко відчинили очі, коли побачили молодця з наляканим виразом лица та у замараному одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, сього хлопця, се брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з богами радіє у Вираї, а його брат ось між нами.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе, — сказала, нахмурившись, — та й, відай, зібрав ти її хіба доволі на своєму віку. Не посидів би уже раз дома!

— Ха-ха! — засміявся князь та погладив кругленький підбородок жінки. — Бачиш, якого тобі сина-сокола подарили боги? То для нього трудитись мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгород і литовці, і чуди, і Ярополк, і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу йому добути

царство краще за другі, царство дунайських болгар. Я не хочу, щоб браті від першої моєї жінки казали йому: «Ти, «робичич», слухати нас повинен, а не ми тебе». Ти сама знаєш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О так, се правда! — поспішила підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій голівці сина.

Між тим Добриня підсунув молодцеві кубок меду, і сей, випивши, оправився вскорі.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісти,— сказав вкінці князь,— а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чував не раз, що Святослав живиться лишень печеним м'ясом та хлібом, а ніяких присмаків не добагає, але не дуже вірив у се. Тепер пересвідчився, що так є дійсно, ба, що навіть молодий князь Володимир зовсім на батька скидає. Княгиня зняла з-над багаття чимало прутків з куснями жареної баранини і подала їх на срібному полумиску князеві, а сей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Іж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож з'їж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по-степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по м'якій чуприні, а відтак всі прийняли за їду. Навіть на бідного ізгоя Мстислава дуже любо поділав сей веселий і щирий родинний настрій, і він зі смаком заїдав товсте м'ясо, загризаючи хлібом.

Аж покінчили усі їду, Мстислав почав розказувати. В міру оповідання похмурніло лице князя, хвилями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.

— То, значить,— сказав,— що Никифор і Калокир пошити мене бажали у дурні?

— Так воно виходить, князю,— відповів Добриня.— Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Цимісіхй тебе боїться.

— Перш усього,— проговорив по хвилі,— належиться подяка сьому ізгоеві за вірну службу. Коли у нього така рука, як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. Натепер дай йому, Малуше, яке не жіноче намисто, але таке, щоби показувало твою вдяку за урятування життя твому Святославі.

Малуша, з якої очей вже від довшого часу падали сльози, а уста дрожали з переляку та зворушення, відхилила віко

великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовисом. У кожному звені горів самоцвіт, а у дармовисі кілька жемчугів і великий смарагд. Вона повісила се на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Се, сину, тобі від жінки, за спасення мужа. І не ізгоєм тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир глядів з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударяв себе рукою по коліні та, видимо, чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав покраснів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгине! — відповів дрозжачим голосом. — Не на се я розказав вам мою пригоду, щоби взяти нагороду. А хочете мене обдарувати, так уже обдаруйте свободою від Рогдая, але пощо сі скарби? Сей ланцюг — се майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Се не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригнетених. Се тобі належиться, і се ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти краще розкажи Малуші за свою рідню, а я з Добринею пораджусь, як би то завтра уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не скривав, бо бачив, яким спочуваючим та добрим було серце сеї жінки і матері героїв.

І довго вніч радилися ще князь, найстарший воевода і наймолодший гридень.

VIII

НА ПОРОГАХ

Слідуючої днини досвіта князь Святослав удався з усею ріднею та дружиною на берег Дніпра. Тут волхв Перуна приніс коня в жертву богів, а жертівною кров'ю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Передом їхали на десяти чайках варяги враз з більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними ішли поляни і деревляни, опісля — сіверяни та помічний відділ чорних болгар і в'ятичів. Накінці — тиверці і улличі.

Коже з племен, які заселявали широку і родючу Руську землю, післало вибір своєї молодіжі у військо князя. Усе те

були добровольці, які збиралися під рукою геройського володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була Руська держава, і ніхто з сусідів не міг їй дорівняти або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто недобачав ще і недоцінював як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав нарочно пустив варягів передом, а сам їхав серед уличів, у крузі якої сотки вибраних дружинників, на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав остатись і на будуче. Але ось по двох днях появився між княжою дружиною Фарлаф, який приїздив питатися, чи князь не поробить яких змін у розстановленні дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди, як умовився, передом і не журися про се, що діятиметься за тобою. Старайся доїхати чимдуж до Херсонеса на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, коби він був знав, яке значіння мають ці слова! Те саме сказав йому був Партеній...

Коли варяг від'їхав, князь видав Мстиславові кілька приказів, але так, що ніхто їх не чув, крім самого молодця, і дав йому перстін з рубіном та двома жемчугами. Рубін і два жемчуги — се був знак Святослава, звісний усім його полководцям.

Мстислав поїхав наперед вслід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали поляни. За порадою воеводів, вибрав собі Мстислав найхоробріших і остав з ними позаду під час, коли прочі поїхали далше. Те саме вчинив Мстислав і з другими дружинами. Воеводи дивувалися, нащо князеві саме найхоробріших вояків, одначе не противилися, і коли над'їхав князь, Мстислав ждав його на чолі кількохсот найдобріших молодців.

— Браття і дружино! — сказав до них Святослав. — Слухайте у всьому Мстислава Воєславича, як слухали б мене. На се моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонес, а там вернете знову до своїх воеводів!

Се сказавши, поїхав далі, а усе окруження князя і самі дружинники Мстислава заходили у голову, що се за молодець та яка його задача. Але у Мстислава не було гордовитости, і всі пізнали, що се не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам, може, не дуже і рад, що мусить самостійно орудувати військом.

І справді, прикази князя були вправді ясні і точні. Мстислав мав якнайкращу волю, але все-таки князь наражував життя — сей найдорожчий скарб Руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем сього скарбу. Не дивно, отже, що весь час проходив у нього, мов у гарячці.

Човни плили між тим з водою, варяги передом, а за ними прочі дружини, кожда про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що увесь похід розтягався на яку милю. Порядок сей заведено тому, щоби човни з поживою, яку везли з собою дружини, не перемішувалися з другими, не наїздили на себе та не спричинювали заколоту.

Аж ось почувся здалека гук та шум води, яка розбивалася о гранітові скали, — се пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжча праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицькі керманичі з усім набором, при інших треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавлювано водою униз. Поміж скельними лавами порогів була завсіди полоса спокійнішої води, і ціла штука керманичів лежала саме у сьому — провести туди човен. Але се не завсіди вдавалося, і кілька човнів розбилосся таки о вистаючі чорні лави. Щоправда, се не спинювало походу, доки підвечір не доїхали дружини князя Святослава до п'ятого порога — Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники станули табором на березі. Уперше від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували вкупі. Безчисленні огні запалали у тихому вечірньому воздуху, але веселости не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боялися ніякого ворога, ні небезпеки, але у всіх однакою була обава перед темними силами Чорнобога-Морока та його дітей.

Колись давно син могучого бога Дажбога Дніпро плыв собі спокійно у Руське море гладкою спокійною хвилею. У його струях відбивали ясні зорі, князь-місяць та святе сонце свої світляні лиця. Тоді у глибокій воді ставало друге сяєво, що блистіло та ясніло, хотяй не гріло видця. Се був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував біг п'їтьми, Чорний бог-Морок, злобний степовий Див¹, славі Дажбога і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але, наче удар з батога, ударив його луч з ясных очей. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов уночі над воду, щоби її спинити, але невиносимий блиск зір, що сіяли у дзеркалі, осліпив його. У скаженій лютости провалився Див, і знову усе створіння зраділо, бо думало, що навіки щез уже зі світу батько усього злого та погані. Аж ось почала ворухитися земля-мати та кидати величезні вали землі. Сі вали пукали, наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоби пірвати сонячний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хорс своїми лучами на темні сили Моро-

¹ Д и в — злуче, неприхильне божество п'їтьми.— Авт.

ка, безсильно опали простягнені руки чорних потвор. Їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими грядами скаменілих туловищ — жулавцевими скалами. Залягли вони і русло ріки, але вода ударила на них знизу зі страшною, непоборимою силою добра, що побиває лихо, і, проломивши чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під сими скаменілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадно, крадьки, коли ніхто про се і не думає, виринають перед очима перераженого плавця чорні страшні руки і поривають необережного у пучину серед скаженого реготу усіх дітей Чорного бога. Тому не раз у давніх часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив сього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і побіджував, де годі було надіятись побіди, там казав воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували усі дружини, крім варягів. Сі перетягли свої човни уже з полудня, а підвечір були уже за порогом. При ватрах розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що бог дав на вечерю, а відтак полягали спати. Чат не ставляв ніхто, бо навіть печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть днем боялися доїздити до самої води, бо, мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму кам'яному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як се у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень м'яса та запивав пивом, а його воеводи сиділи мовчки поруч нього. З'ївши, потер чуба дебелою рукою і поглянув на збір.

— А що, браття воеводи! Острі ваші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб ляк. Невже ж Святослав береться воювати мечем з Дивом-Мороком?

— Острі, князю, — відказав за усіх сіверський воевода Шварно, — та, бач, не знати, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось там!

Тут князь указав рукою на біляву піну, яку скаженіюча дніпрова хвиля вигортала зі свого нутра та випльовувала на скалистий берег.

Всі задубіли і замовкли. З сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах — чи, може, злі духи не помішали глузду князеві.

— Борися, князю, з людьми! — сказав по хвилі мовчанки Шварно. — Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не ослонишся щитом. Думай про молитву або

жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не визивай темних сил, бо ти не бог.

— Ха-ха! — засміявся князь злобно.— Знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під семи святими хвилями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої дружини чаїться... зрада.

Наче грім ударив нагло серед зібраних. Всі позривалися, лиця почервоніли, засверкали очі, а мечі із зловіщим брязком вискочили з піхов.

— Як-то? Що-то? Хто зрадив? Кого? Де він? Топором злодія!.. У воду! В гноївку під крати!¹ — кричали один через другого воеводи, прискочивши до князя, який непоручимо і спокійно сидів, сперши руки на мечі.

— Хто зрадив, знаю,— відповів воеводам,— і його тут нема. Що буде далі, побачите. А поки що нехай кождий з вас, переволікши човни у воду, збере усіх своїх вояків і стає напівперек від ріки аж до лісу у звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну лісу, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воеводи мовчали. Як-то? У війську коїлася зрада, а вони про се нічого не знали? А може, прийдеться завтра рубати зрадників? У груди кожного закипіли злість і жадоба пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У сих ворогах чи зрадниках бачив кождий висланців темної сили Чорного бога пільми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть, без пощади ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на Руській землі, але зради не бувало, і ми сю погань осиковим кілком у живе горло вб'ємо! — говорили про себе герої, розходячись до своїх дружин.

При огні остав лише князь із Мстиславом, якому давав прикази і ради. Молодець ловив усім своїм еством слова князя, а ягоди² його горіли рум'янцем одушевлення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на овиді зарожевів обрій степу, князь повстав і простяг свої могучі рамена у небо і молився богам світла, що саме вертали на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи пільми та забирали з собою клапті розбитої темряви. Голосніше шумів та скаженів Ненаситець по скалам, радіючи, здається, потонувшими учора жертвами а ждучи нових. Мстислав у повному

¹ Варяги карали трусів і зрадників смертю, кидаючи їх у гноївку під важку залізну крату.— Авт.

К р а т и, к р а т а — грати, грата.

² Я г о д и — тут: червоні, як ягоди, щоки.

наряді удався і собі до свого відділу вибранців, і вскорі заревли роги, що мали будити військо.

Зароївся берег ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни або берегти панського добра. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішло гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який укритв блискучі лати вовняною гунею. Лати сі дарував йому при від'їзді Добриня, і аж тепер пізнати було, як гарною та статною була уся поява молодого боярина. Стрій додавав йому поваги та достоїнства, і аж тепер уперше глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець пізнав ось, що відповідний стрій вправді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. Під час, коли дроворуби стали рубати гілля та пні, гридні Мстислава збиралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх збруї. Такий, бач, приказ видав був князь, який знав, що печеніги, певно, підсунули під табір шпигунів. Не схватися б від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернули дроворуби до огнів, але Мстислав не вернув. Укритв своїх в гущаві, пішов крадькома вперед із Лютом, який знову найшовся між товпою вибранців і вельми радів відзначенням Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися оба лісом, ступаючи обережно, щоби не стріти печенізьких чат. Ліс тягнувся повз берег, а десь у половині порога підходив до води на яких двісті кроків. Понад водою проходив, наче битий гостинець, волок, тобто битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Множество таких круглих валків лежало по боках шляху. Дружини княжі снідали при огнях, а раби витягали між тим човни з води та клали їх на валки. На маленькому горбику саме у сьому найвужчому місці проходіть поміж рікою а лісом стояв князь у оточенні своїх приборних гриднів.

Мстислав і Лют бачили усе те з жулавцевої гряди, яка здіймалася серед лісу. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною полоскою та невисоким, але дуже густим лісом. За собою бачили оба розвідники місце, де остали в укритті вибранці Мстислава. Над сим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та інша птиця, вистрашена незвичайними гістьми. По другій стороні кам'яної гряди не ворушилося нічого.

«Невже ж печенігів нема?» — подумав Мстислав і аж зрадів, що найбільше добро Руської землі, князь, без перепони перепливе се найнебезпечніше місце у дорозі.

— Дали б боги, — сказав до Люта, — щоб погані не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх ще нема чого боятися. Ходім погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате, — відповів. — Ти поганих не знаєш. Їх тут завсігди повно, а нині, певно, і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідники причаїлися, щоби бути вчас наготові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, кілька досвіду треба сьому, хто обіймає провід над другими. — От шкода, що Крук остав у Києві.

Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе, — успокоював молодця. — Князь не горнець, не розіб'ється від першого удару. А притім ще, може, заздалегідь дізнаємося, де печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони прецінь-таки не на самій окраїні лісу, а десь у гущавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скалі, лише глядім пильно довкола.

Не висуваючись з-поза кам'яної гряди, сиділи оба у тіни могучих дубчаків та яворів і гляділи на ріку.

А там кипіла між тим робота на всі руки. Стоячи на холмику, князь давав порядок усьому. З гуркотом котилися човни один за другим на валках по волоці, два ряди рабів попихало їх з боків, інші підкладали спереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни полян, деревлян, сіверян і помічних відділів. Човни сейчас спустили на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали сейчас, а дружини борців оставали при човнах, гуртуючись при своїх воеводах.

Аж ось заворушилися ряди тиверців та уличів, а їх човни усі враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І нагло проймаючий крик журавля залунав у воздуху, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо відгадав сейчас, що се знаки, а не справжні журавлині крики. В сій хвилі почув, як хапає його Лют за рамя.

— Гляди! Бачиш?

І рукою показував на вершину кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме находився князь. Між зеленою листвою темніло якесь темне п'ятно, наче тїнь, кинена верхом дерева на нижче галуззя.

— Що се? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відіззався журавель удруге, сим разом уже дальше направо у гущаві. Без труду догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Остань тут! — сказав Лютові. — І пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зсунувся зі скали.

Між тим котилися човни, а за ними ішли далі дружини тиверців та уличів. Вкінці остав лише сам князь зі своїми прибічними дружинниками. Він станув на їх чолі і повільною ходою став поступати поруч послідніх човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий туркіт та скрип пересуваних суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, казав-бись — у воздуху повисла буря, а кождий ждав першого грому.

Нагло... неначе вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо горобців нараз запало у гущаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий брязк металу, удареного камінцями... Се хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся воздухом. Здавалося, що усі темні сили, закляті у кам'яні гряди граніту, вигреблися з-під лісового покривала і йдуть облавою на сього, хто осмілився оружною рукою перейти їх царство. Кількох дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком направо, а побачивши ворога, задув у ріг голосно, зично, протяжно...

Тричі залунав ріг, і тричі відповіли йому печеніги своїм вереском та хмарою стріл. Відтак заройвся свобідний простір при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витривалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочовики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою на ряди дружини, яка зібралася кругом князя, ожидаючи першого удару.

Але князь не думав на отвертому місці приймати бою з десять раз сильнішим, а ще до того кінним противником. Він уступив за послідні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, а були вони о много сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало-таки поганих повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило се варварів. Озлоблені, дишучи пімстою за смерть своїх, з поновним ревом грянули густою товпою на човни.

З-поза них, наче з-поза забороло, відбивалися княжі гридні мовчки, з розвагою та спокоем. Раз у раз валився розчіхраний напасник під копита коней, а довгі мечі, наче лискавки, мигали над головами оборонців. Святославові знаменито послужили човни і як забороло, і як охорона від стріл, а зате печеніги вскорі побачили, що не проберуться на конях через деревляні стіни. Тому більшість зіскочила з коней і пішла приступом на дружинників.

Тоді уперше зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла, мимо усеї хоробрости, залити його слабкі сили повинню людських тіл. При сьому печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів між себе. Побачивши се, пізнав Святослав небезпеку і знову задув у ріг.

А в сій хвилі усі дружини, що стояли повз ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи, наче раменами, від полудня орду печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але вскорі почислили противника і, полишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик: «Перуне! Перуне!» — приглушив на хвилю шум порога, і зав'язалася страшна боротьба. Печеніги знали, що коли поб'ють дружини, то Святослав не втече з човнів. Його пильнувала ватага лучників від поля та лісу, а від другої сторони — темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його гриднів, і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було о мно-го менше, але напасники були на конях, хоч уже не усі, бо многі з них ще передше позіскакували при приступі на човни. Зате дружинники були дужчі, лучче уоружені, а при сьому хоробрі понад усі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на п'ядь, бо знав, що тут ходить о князя, з якого життям та здоровлям в'язалося усе: побіда, слава, добича, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З виттям та стогоном умирали варвари, мовчки, спокійно гинули русини або, видобувшись з глоти¹, перев'язували глибокі рани рубцем сорочки, ременем тощо.

І настала хвиля, у якій забули обі сторони, що бій сей має якусь ціль, а саме побіду над ворогом. П'яні кров'ю, кидалися на себе противники у скаженій злості і боролися, не оглядаючись ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть сі, що лежали уже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками або пороли ножами черева коней та борців.

Тяжко було руським дружинникам достояти хмарі печенігів, та, проте, ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі або за підмогою. Умлівали руки і у варварів, та все-таки побачили вони згодом, що їх більше, чим ворогів, та що остаточна побіда припаде таки їм, якщо додержать поля та з тим самим завзяттям доведуть січу до кінця. Серед темних, бру-

¹ Г л о т а — тіснява.

дних товп стали почуватися дикі оклики радощів або хриплий регіт на насмішки. Тоді Святослав, який з човна слідив за битвою з нетерплячкою, добув меча та зморщив брови удруге і раз у раз глядів у ліс, ждучи підмоги. Був уже крайній час. Ще хвиля — а обезсилені дружини впадуть або зйдуть з поля, а тоді погибель князя неминуча.

Нагло замовкли оклики радости, а під самим лісом зчинився крик і метушня. Кільканадцять печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися з сими, що боролися з полянами під самим лісом. За першою сальвою пішла друга, третя, а кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Ціле праве крило печенігів подалося взад, а в сій хвилині догадалися поляни, що хтось їм приходить у підмогу. Вони гукнули радісно і з ножем в руці кинулися на розстроєні ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудей варварів, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця напроти самого порога, і серед скажених криків, махаючи зброєю та наломаним у лісі галуззям, кинулися між... коні печенігів, що ждали на панів неподалік поза плечима борців. Табун злякався і з дико блискучими очима та розвіяними гривами влетів між борючихся печенігів. Настав неймовірний заколот між варварами, які щойно, певні побіди, вигукували з радости. В млі ока відхлинули товпи від бойового ряду дружин та стали ловити розшалілі коні або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобрішої княжої дружини Мстислав і направив перший удар меча на сих, що обложили були княжі човни.

Мало хто уйшов з життям з-поміж них, бо коли лише оклик: «Перуне!» — залунав за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів своїх товаришів на ворога. Притиснені з двох боків, печеніги боролися до загибелі. І згинули всі. В живих остали лише деякі, що сейчас на сам перший крик жаху за плечима подалися взад і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом, і обі, наче тарани, ударили на ворога. Та у сього не було вже сил. Печеніги втратили надію на побіду і змінилися у одній хвилі у звичайних степових кочовиків. Всі позабули нараз про товаришів, начальники перші дали ногам знати, і хто міг, щезав у лісі, щоби якнайскорше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Вправді загинуло до двісті русинів, а ранених було удвоє стільки, але печенігів згинуло удесятеро більше, головню тому, що челядь і раби сейчас розбіглися по боєвищі і не оставили живим ні одного раненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславові не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без пам'яті у човні, а у правій груді найшли товариші глибоку рану від ножа. Свідомі лікарської штуки дружинники казали, що Лют нескоро верне у бойові ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну воду. Товариші гребли веслами, другі балакали про битву або спали на кожухах. Ранені перев'язували рани або запускали їх ріжними ліками.

Нагло піднісся з чердака Святослав, що спочивав на лавці, і підійшов до Мстислава та Люта. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом:

— Я рад, молодче, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоб сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець покраснів, товариші засміялися, а князь говорив дальше поволі:

— Боги Руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому,— додав, звертаючися до присутніх гриднів,— глядіть на сього молодця, як на мене самого. Він відкрив зраду і дізнався заздалегідь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині поганих.

— Слава воєводі! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину вивіщення Мстислава.

— Лют верне домів,— кінчив князь,— а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, поплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але сей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

ІХ

У ТЕРМАХ

Колись давно з сонячної Еллади на побережжя Понту Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на берег блискучі спижевими зброями гопліти. За ними — у крашену вовну одіті жінки та прегарні чорноокі янголятка — діти.

Незвісні сонячному підсонню Греції бурі шаліли зі здвоєною силою у грудях горожан грецьких міст, і наслідком сих колотнеч і спорів їхали на темний берег кіммерійців сім'ї прогнаних противників. Одна за другою приїздили

вони і осідали поруч себе — серед варварських народів. Вскорі обвелися хати господарською стіною, а стіни — цвітучими огородами та збіжжевими полями. А вслід за сим появилися на зелено-синіх хвилях Понту другі галери, та вже не з поселенцями, а з купцями, які забирали плоди чорноморського города і везли їх у далеку, гарну, сонячну та голодну Елладу.

Одначе грецькі поселенці не остали хліборобами, напівварварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, повстали святині, палати, терми, заводилися ігрища — ціла нова Греція повстала на дикому скалистому березі Скитії. Згодом стали і варвари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і гаразд. Вони стали осідати у городі або біля нього і займатися ріжними працями, бо сі праці приносили блискуче золото, солодке вино, пестре сукно та ясну, досі не видану збрую. І так цвіла греко-скитська культура довгі століття, аж прийшли воєнні часи, мандрівки ріжних племен та народів, облоги, пожежі, війна, ворохобні, пошести.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли бур'яном звалища палат, святинь, покритишилися статуї, пощезали дорогоцінності і скарби. Коли удруге зібралися мешканці ставляти забороло довкола міста, лінія укріплень обняла о много менший простір, чим передше. Довкола нових стін лежала широка полоса неужитків, на яких з-між бур'янів, будяків та трав то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славної минувшини; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.

Місто Херсонес лежало на малому каменистому півострівці, а не над заливом, з огляду на се, що легше було боронити вузької шийки, чим цілого круга укріплень. Робучість горожан змінила була колись каменисту почву в родючі грядки, але з приходом ворогів закинули херсонесці їх управу. Сумні звалища і руїни окружали город, що наче з тривогою горнувся до побережжя у самому куті півострова. Все-таки Корсунь був на свій час ще чималим містом і важився навіть не раз ставити опір візантійським кесарям. У часах Святослава був він по стороні Калокира, а візантійські стратиги¹ не показувалися у ньому. Рада міста порішила піддатися у опіку могутого князя Руси, тим радше, що князь не правив від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибав з усім військом до Ктенунтського заливу.

¹ Страти́г — візантійський воєвода.— Авт.

Тут було завсіди чимало купців-гречників, що їхали на Русь, і других, що вертали з Болгарії. Від сих других дізнався сейчас по приїзді, що воевода Свинельд з трудом держиться лише у Болгарії та що кесар збирається на нього великим походом. Тому рішився таки сейчас відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіма здоровими спішити своїм на підмогу. Корсуняни бажали повітати князя з великим торжеством, з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристани у місто. Він післав лише раді дарунки і просив виправити недужих вояків на Русь або вигоїти їх рани у Корсуні, а сам з Мстиславом, Шварном та чотирма гриднями вийшов на берег вечором і вскорі щез із очей дружин, які таборилися на човнах та березі.

Була ніч. З далеко у море вибігаючого півострова на усі сторони розвертався чудовий вид моря, яке блистіло синявим сяєвом, наче розплавлене срібло. Посеред нього синів, наче полоса золотистого огню, відблиск самого місяця уповні. Блискучі хвилі переливалися, міняючи щораз краски на блиск, а при березі шуміли тихо, обмиваючи підніжжя стрімких скал. Сей тихий шум наповняв воздух своїм говором, наче молитва землі до бога-неба, наче казка про давні-давні часи, коли-то високі, стрункі шоглисті тривесельники возили золото та золоте вино у тьмавий, мрачний край кіммерійців.

А ось і нагробні пам'ятники сього часу, сірі, синявим сяєвом сповиті руїни давнього Херсонеса: стіни, стовпи, обломки статуй, а між ними доволі висока ще напівціла будівля терми.

Колись давно сходилися тут геронти «херсонесу базілеузес» купатися, обговорювати державні справи, спорити та балакати. Нагі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нардом, вербеною, а брови антимомом. Другі читали твори Гомера, Софокла, Евріпіда, а дух безсмертної краси еллінських творів здіймався над блискучою усіма красками дуги гладкою та стрійною будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зовсім, другі до половини наповнені румовищем повалених стель та дахів, а у велику залю, де колись на мраморних ложах покоїлися тіла викупаних та намащених херсонітів, сипалося проміння місяця на високі бур'яни та купи облетівшої заправи.

Але що се? Чи се з-над Стіксу вернули тіні давно померших горожан? Чи духи без сповіди померших з пізніших часів? Чи, може, лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середушої кімнати сиділо на великих обвалах двох мужів у широких та вовняних плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав один.

— Ні! Конунг догадався нападу і розбив печенігів, мов орел гуси.

— Диявол розказав своєму синові про засідку! — проворчав крізь зуби перший.

— Е, ні! — відповів другий. — Видко, сам Один післав йому круків Гугіна і Муніна, і вони сповістили його про засідку зрадливих ніфлунгів. Що правда, то правда!

Були се Фарлаф і Партеній. Оба сиділи хвильку мовчки, коли нагло Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвильку наслухували оба.

— Ні, — відізвався вкінці Партеній. — Се, певно, ящірка або гадюка. Сідай, Фарлафе, поговоримо.

Посідали.

— Наш план, — говорив грек, — був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому разі зробив засідку на печенігів і витовк їх до ноги? На се треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно, післав шпигунів, — толкував Фарлаф.

— Кажеш, післав шпигунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воеводам знищити ворога?

— Ха-ха! — засміявся Фарлаф. — Ви, греки, не знаєте конунга. Він не дарує ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав — се криця, а серце його з каменя, і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе, — замітив їдко грек, — хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? Я — молитися? Я до своїх богів не дуже-то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш бог!

— Ба, але краще вас лущить, чим Льокі багатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Се зрозуміле, лише, бачите, у вас, греків, ненавидять сього, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хочай на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів грек і стиснув п'ястукі. — Убий його а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі, ні твоїм гіперборейцям не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчав нерішено.

— Станеш патрицієм, дістанеш багрянлицю, золоте чільце,

рабів, рабинь, гарних, наче янголи, багатств без міри, палату у Царгороді чи де захочеш...

— Гель! — прохрипів Фарлаф. — Певно, що се стоїло би труду. Але, бачиш, у нас тверді закони. Звільни мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... Нині не могу, я варяг, не грек, мене прокляли б усі грядучі покоління.

— Але поблагословить тебе Бог, Панагія і заступник їх на землі — кесар. У них є середники побідити свого супостата, але вони не бажають собі розливу крові, Калокир знає, що робити, і сим разом не уйде загибелі син Ольги-християнки. Бачиш, отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому приспіши кінець війни ударом меча, а розбиття війська остав Цимісхієві. Твої закони не досягнуть тебе при його престолі, серед твоїх багатств. Подумай ще раз а пізнаєш, що лише скритоубійство може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань спасителем миру, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значінням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Що ж, протоспатаріє, згода чи ні? — напивав грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха-ха! — сміявся грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, се лише хвиля! Трохи крику, замішання, а потому висота, багатство, добро, недостижимо для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Се кождий бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його — се вчинок...

— Справді! — закликав Фарлаф. — Се вчинок Зігурда, що вбив Фафніра з засідки. По стежці сходяв Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змій ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називає сього зрадою. Піду ось і я...

— Під крати! — почувися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно грімко залунав добре звісний обом грізний голос князя:

— Брати їх!

Закітлувалося у темряві. Шістьох мужів кинулося на обох переражених заговірників і пов'язали їх у млі ока.

* * *

Високо палали огні у пристани. На столах та скатертях валялися останки пиру, який корсуняни zostавили князеві та його дружині. Недогризені шматки напівкривавого м'яса, кости з вареної баранини та поросятини, кусні хлібів, коржів, калачів. Великі мідяні казани з останками каші валялися

довкола, похляпані пивом, медом та вином. У пісок повкопувано двоухі амфори з винами. Одні були порожні або навіть потовчені, довкола других товпилися ще гридні, п'ючи та вигукуючи на честь ради міста та князя. Подекуди дзвеніли струни та сопілки, і співолюбні руські дружинники співали любовні та жартівливі пісеньки або хором заводили похвальні пісні князеві. Скрізь панувала веселість і безжурність людей, що, певні побіди над ворогом, ідуть у бій, мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим городським муром, було тихо і спокійно. Іда мало не вся стигла у казанах і на столах, амфори стояли рядом ненарушені, бочки з пивом вітрили на вільному повітрі. Тут стояли табором варяги, але ні один з них не сідав за стіл. Деякі, що посідали були зразу, повставали сейчас і пішли у збір, що обступав на березі моря гурток людей.

Чотирьох прибічних дружинників зі щитами та списами стояло по чотирьох рогах, а між ними у багряній мантиї князь у блискучому шоломі з золотистим гребенем і з мечем при боці. За ними видко було двох в'язнів, пов'язаних мотуззям, у підраній одіжі, з замараним лицем та покривавленими руками. Позаду давали позір на бранців старий воевода Шварно і Мстислав, оба у блискучих збруях, з добутиими мечами в руках. Блиск огнищ відбивався у ясному металі кривавими рефlekсами, які падали на лица присутніх і надавали їм суворий, грізний вигляд.

Князь ступив на камінь, який прикотили варяги з-під городської стіни, і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій, і лише з віддалі доносився гомін пируючих русинів.

— Хоробрі вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола сих двох та мене, щоби розсудити між нами правду і лож. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш осуд. І якщо правда окажется не при мені, стану обидже́ному Фарлафові, коли і де захоче.

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали одні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили другі. — І у нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали вкінці усі і замовкли, ждучи.

— Сей тут присутній Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу, як ваш воевода, і служив мені правдою кілька літ. За се одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім сього, що й вдяку князя і признання начального вождя.

По зборі варягів почувся говір одобрення.

— Але,— продовжував Святослав,— слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почес-тей, чим я йому міг дати, і тому послухав спокусника грека Партенія, який з приказу грецького кесаря підмовив печені-гів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав оставити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонеса. Якщо мене були б убили печеніги, мав Фарлаф певну службу і платню у кесаря...

— Як-то? — питали старші між варягами.— Покинути конунга у бою — се зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали дру-гі.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і тру-са, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити, і всі замовкли.

— Одначе напад не вдався. Боги помогли мені розпері-щити степових вовків як слід, не повстидалися мої герої дав-ньої слави. Тоді грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробр-і, вірні вікінги?

Хвильку мовчали варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудей.

Миттю заблистіли сотні мечів та ножів, всі бігли пошма-тувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандинав-ськими героями діло: убити власного володаря. Сей вчинок кидав на усіх варягів страшну, чорну пляму, а коли б був сповнився, кров усіх сих синів далекої півночі не змила б її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточити її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартові простягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждїть, хорообрі мої,— сказав,— я не бажаю мести, лише суду! — Відтак, звертаючись до підсудних, спитав:

— Чи признаєшся, Партеніє, до сього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю,— лебедів,— клянуся тобі Богом, Пречистою та усіма святими, що се неправда... Се лихі люди оббрехали тебе, бо бажають твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджував печенігам... Се Фарлаф вчинив, бо кесар іменував його протоспатар-ієм... Я був би тобі усе розказав, та боявся, бо варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху. Його позеленіле лице скорчилося судорожно, а усе тіло летіло крізь руки. Князь відвернувся з відразою від труса, деякі плювали з досади, а інші давали вияв своєму обуренню, викрикуючи:

— До гною з трусом! Напоїти його гноївкою! На кіл з ним!

Але князь не дозволив варягам вбити грека.

— Він не під вашим присудом, а під моїм,— сказав.— Я його сам покараю на сьому, що йому миліше від чести. Погодіть!.. Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш відпиратися вини?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом, не бувало сього, щоб варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почесити! Се нечуване, се страшне діло!.. І хто мав відвагу його підприняти, той повинен мати принайменше тільки чести, щоб признатися. Сим здійме він зі свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змаже вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю, і ви, товариші,— сказав твердо,— я піддався на мовам ось сеї гадюки, але Один устеріг конунга, слава йому за се! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний Нальстранд, бо бажать зберегти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаюся до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі знову понісся говір одобрення. До князя приступив Шварно і подав йому деревляну паличку, яку князь мав зломити над головою злочинця на знак смертного присуду. Але князь не вчинив сього. Рука з паличкою опала здовж тіла, чоло нахмурилося, видко, князь думав над чимсь і зводив внутрішню боротьбу. Усі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто у крузі, хто би не вірив у правду обвини? — спитав.— Якщо знайдеться такий, нехай підійме руку, а я уступлю з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

— Коли так, то ти, Фарлафе, винен у зраді та віроломстві, і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світу, усю величну будову моєї держави, судьбу Візантії та Болгарії!

У зборі хвилю панувала мовчанка, але потім знову почулися оклики негодовання:

— Так не може бути! Се сором! Се ганьба! Під крати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під крати, під крати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому паличку, а Мстислав розтяв мотузки, якими зв'язано Фарлафа. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія:

— І тебе, трусе, не стану я карати, бо мені жаль поганити чревії роздавленим хробом. Стид і ганьба тобі і твоїм. Твою віру ісповідувала моя мати княгиня Ольга, і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники, і боягузи теж можуть бути грецької віри, і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що вивищує його понад других. А тепер гляди! Позад тебе стоїть син Воєслава, якого ти колись ограбив. Правда?

— Клянусь Пречистою, деспота¹,— залебедів знову грек,— що се було з приказу.

— Калокира, знаю,— докінчив князь,— але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш, як викуп за себе, тисячу гривень...

— Тисячу гривень! Христе-царю!..— крикнув переражений грек, який сейчас прийшов до себе, коли лише почув, що князь його не буде казнити.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав.— Не торгуйся! Свого допоминайся у Калокира. Сі гривні передаш дружинникові Лютові, який їде на Русь з недужими вояками, для Мстислава Воєславича та рідні його у Залісся над Дністром. Доси не пушу тебе з прив'язі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Беріть його!

Чотири дружинники потягли грека з собою, Мстислав ішов за ними, а князь зі Шварном збиралися і собі сісти до вечері. Але варяги не пустили їх.

— Ти простив, князю, зрадникам,— сказав старий Рюар,— на се твоя княжа воля; але судовий круг — ні! Вікінгові невільно прощати зради, ні віроломства.

— Я не бажаю собі смерти сього гридня! — відповів князь суворо.

Але ось обізвався Фарлаф, що весь сей час клячав недвижно, закривши очі руками:

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла більмо з очей моїх, і я бачу, як страшне діло затіяв я у лукавому мо-

¹ Д е с п о т а — володар з необмеженою владою.

Йому серці. Такому серцю не слід уже битися у груди. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого, і змажу ганьбу зрадника ганьбою самовбивства.

— Під крати! Під крати! — ревіли між тим вікінги.

Кілька з них приволікло вкоротці кільканадцять залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонес. Прути сі зв'язано у крату, а відтак прив'язано її Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послухно пішов на берег моря. Кількох тугих мужів несло крату. Відтак скинули крату з берега у воду так, що вона, падучи, накрила собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не дозволяла прив'язаному двигнутися та віддихнути. Властиво, треба було зрадника кинути у гноївку, де він згинув би скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтана нелюдськими зусиллями тонучого у плиткій воді кріпкого мужа. Раз у раз появлявся над водою то один, то другий ріг грати, але вкінці устало і те. Вода успокоїлася, і лише місячні блиски переливалися на сьому місці живіше, чим деінде.

Серед гробової мовчанки засів князь з варягами до вечері.

Х

У ДОРОСТОЛІ

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блиски на дзеркало вод. Білі опари рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий берег ріки. З широких рівнин лівобережжя подував душний, гарячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: «Гуп, гуп!» Вслід за сим почувалися клекіт бузьків, ostrі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого берега, відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Западав вечір.

У городі Доростолі зачинено брами, а руські вартові почали ходити по стінах города та замку. Населення города — болгари, греки і чимало-таки русинів — варило вечерю і збиралося у підсіннях хат, щоби повечеряти при смолоскипі або оливній лампі. Пахощі, які йшли від печеної баранини та риби, долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху з солониною та кухоль вина.

Один по другому кидав оком на замок, де усі вікна горіли ясними огнями. Там пирував патрицій Калокир з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець з вісткою, що Святослав розбив на порогах печенігів. Вартові слухали співів та криків похмеляючихся товаришів, відтак розглядалися довкола... Нігде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе, і груба вовняна постіль манить солодким супочинком. І один по другому вартові тікали по хатах, і то не лише по руських, але і по болгарських, бо не один з княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах, і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичаї були дуже подібні. У три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже напівруським містом.

Між тим серед гамору та співу пирували гридні воєводи та дворяни у великій гридниці на замку. У прохолоді грубих мурованих стін розкошувалися гості їдою та напівками, а на начальному місці сидів Калокир у кесарській багрянці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками, зліпленими воском. Було се письмо, яке одержав перед хвилиною особим післанцем. Годі було читати його у приві воєводів. Тому встав і підняв чарку горі.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси, і гамір у гридниці утихомирився сейчас.

— Браття і дружино! — начав Калокир, наслідуючи спосіб бесіди Святослава. — Разом з вісткою про побіду одержав я від патріарха Василя письмо. Воно, певно, дуже важне, і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воєводи.

— Читай! — загули гості.

Калокир розліпив таблички. Легко дрогнули черти його лица, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спинюючись, прочитав:

— Кесар Іван Цимісіхій вийшов з військом з Царгорода і прямує у Македонію. Сокотіться!¹ У нього п'ятнадцять тисяч пішого а тринадцять кінного війська. Ідуть на малу Преславу... — Прочитавши, спитав: — Що ж нам робити? Святослава нема, мусімо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кількох воєвод. — Підем завтра досвіта у Преславу, заберемо Свинельда і, заки князь верне, розперіщимо ромеїв, мов яструб кури.

— Так, так! Перун їм у тім'я! — ревіла товпа.

¹ Сокотіться — стерегтися.

— Вичистимо хату на його прийом! — кричали деякі.
— Слава князеві! — гукнув Калокир.
— Слава, слав-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокир сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі появилася глибока брижа жури. У письмі було зовсім не те, що читав Калокир дружині. Він знав, що ніхто з-поміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. Правдива вістка звучала: «Наш заговор відкритий. Спасайся!» Ось і все.

Непевність та ляк метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав більш усього гидився зрадою та ложню і за се звик був карати смертю. З другої сторони, не простив би йому і кесар, коли б він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а малочисленне військо Цимісіхія мусіло розбитися у проході о опір переважаючих сил руських дружин. Калокир мав усунути дружини з проходів або пустити у Доростол ромеїв, які мали приїхати Дунаєм з моря. Але се друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусів прибути у Доростол, чим візантійський флот. Оставало, отже, лише перевести другий план, а саме: відтягнути дружину з Балкан. Як же ж се вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався грек, дивлячись на пируючих гостей, і лише хвилями займалися у його великих, круглих чорних очах огники.

І ось прояснилося його лице, видко, найшов він вихід зі скрути. Вигладилася брижа на чолі і якраз брав у руки чарку, щоби випити до воеводів, коли нагло оклики: «Слава!» — звернули його увагу. І втім пройняв його несласаний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе біле вістря свіжозаструганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій збруї — Святослав.

— Добро з приходом приношу вам, браття і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокире! Бачу, ви гарно забавляєтеся, п'єте, пируете, тож дайте і нам!

Метнулися слуги подавати їду, сам Калокир, позеленілий зі страху, зірвався з сідала і вхопив в руки якесь блюдо та ніс його князеві. Сей добув ножа, врізав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки став їсти, і не дивлячись на прочі страви, юшки, приправи та вино. Мстислав їв також, але притім вп'ялив очі в Калокира і бачив його змішання

та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а сей усміх дратував незвичайно нещирого грека.

— А чому-то у вас,— спитав знічев'я князь,— нема на стінах варти?

Тут звернувся до воєводів, а сі похилили голови, наче осліплені блискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варту? — питав князь далі.

— Прости, деспота! — відповів за воєвод Калокир тихим, несмілим голосом.— Ми усі раділи твоєю побідою, тому я запросив усіх на пир. Варти, видко, повтікали, але їх розставив я сам ще звечора.

— То ти зле зробив, патриціє,— сказав спокійно князь.— Пир пиром, радість радістю, але повинности ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог щодня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його ділі. Він бог, а ти що? Жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокире! Нехай же тепер воєводи ідуть пильнувати міста, а ми посидимо ще та побалакаємо.

Воєводи вийшли, раді, що князь не лютився і не карав, а сі, що знали його краще, казали, що, без сумніву, ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом із воєводами вийшло і чимало дружини, горішній кінець гридницьі опустів.

Між тим слова Святослава стяли кров Калокира, мов зимовий, грудневий вітер воду. Жменею попелу назвав його князь,— невже ж він думає спалити його живим? Лукавий грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доїдав тим часом м'ясо та випив чарку вина, відтак обмив руки у срібній мидниці і спитав:

— А чи се правда, Калокире, що ти висилав Партенія до Фарлафа та змовлявся з печенігами?

Коли б грім був луснув отут біля ніг грека, то не був би його більше поразив, чим се, так нагло, без вступів, висказане питання. Візантієць, вихованець цісарського двора, привик до всіляких каверз, підступів, скритих злочинів, лжі, облуди, але зовсім не мав поняття, що се таке отвертість та щирість. Наче довбнею, поразили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?.. Як се?.. Відки? — залебедів. Його вхопила гикавка, а зуб засакаував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно, тоном пояснення Святослав.

В сій хвилі вернула тямка грекові. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була так велика. Калокир зібрав усі сили та усі здібности, які набув на

візантійському дворі. Вмить почервонів і у крайній скаженості кинувся на Партенія:

— Рабе поганий! — заверещав. — То ти... ти... таку погань про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся, може, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю всадити... Гляди!

Тут Калокир вхопив ніж і, заки хто вспів йому перешкодити, вбив його доволі глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив грек під багрянницею, обагрилася кров'ю.

— Диви, рабе, гляди і ти, царю, і ви, гості, — закликав з палаючим лицем, — ось так я за свою вірність послідню краплю крові виточу... Як правда, що ся кров пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!.. Ти, тварюко, ти, трусе, ти, вонюче стерво, боявся за своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Беріть його — гукнув на переляканих служебників. — І всадіть на кіл!

Партеній кинувся взад, коли Калокир вхопив за ніж, бо думав, що його справді вб'є господин його на місці. Але коли се не сталося, догадався, що усє те лише штука. В удаваній розпуці упав до ніг розгніваного, молив і благово життя, але не випросив нічого. Слуги вивели його з гридниці. Вийшовши, усміхнувся вдоволеню, протягнув зігнені плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількаденій подорожі. Але удар п'ястком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його ззаду.

— Як смієш, рабе поганий, підносити руку на повірника його достоїнности? — обурився і глянув бистро у очі рабові, бо глядів у них виразу покори і покаяння. Але темні очі раба оставали незмінними. У них десь на дні чайвся навіть маленький огоньок укриваної злоби. Він мовчки указував рукою на двері, за якими лежав замковий майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як-то куди? — відповів наставник. — Може, не чув? На кіл! Не пручайся, бо така воля господина, не гнівай його ще у останній хвилі.

Партенієві потемніло у очах. Від п'ят стали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти, — лепетав, — не зрозумів волі господина? Іди ще раз поспитай, се ж не може бути! Вибити різками, видати на муки, взяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... Але кіл? Ха-ха-ха!

Грек зареготався зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді.

І нагло упав Партеній на землю, і заривав, захлипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може, справді приказ господина треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хіба, що не вибрешеться, а, певно, не був би вертав у Доростол на погибіль. Тому приказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у гридницю. По хвилі вернув.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За се, що зрадник князя і нашого господина та оклеветав господина перед князем, умре на колі, і то сейчас.

І нагло почув грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: «Твоя смерть є спасенням Калокира...»

Та гадка прошибла його блискавкою. Партеній посинів увесь і втратив тямку.

По хвилі почув, що мурашки підлазять все вище і вище, аж налізли йому у мізок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив очі, погляд його упав на біле тупе вістря свіжозаструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги добувався з груди нещасного...

Між тим Святослав звістив Калокирові, що ромеї ідуть з великою силою у Македонію. Кесар Візантії побідив остаточно арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив Цимісхій. Ідучи, удавав цісар приязнь до болгарів, і сі почали збиратися у ватаги, щоби кинутися на русинів.

— У нас діла на всі руки! — усміхався князь. — Але ми його зробимо. Я остану тут та примучу болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокире, підеш від мене у Переяславець та прикажеш Свинельдові боронити балканських проходів від ромеїв, доки я не наспію. З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав — се голова, яких навіть у вас, греків, нема! Він-то перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокир приглянувся докладно молодцеві, а відтак, усміхнувшись солодко, подарив йому величавий перстін з самоцвітом.

— Се на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо його дотеперішня служба провчила його, що добре око й ухо не раз більше значить у житті, чим не знать яка відвага й хоробрість.

Вскорі вийшов князь з Мстиславом у терем, де мали оба спочивати по дорозі. Були самі, бо Калокир остав у гридниці, де кінчився пир і дружинники розходилися домів.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець, — що мені робити у Переяславі?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх ро-

меям, хіба з життям. У сьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а трупа викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене післав послів, кажучи мені, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор, і йшов собі домів. Значить, що я й моя дружина — се ніби другі варяги, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відказав йому, що за окупом за міста, землі та болгар і за Корсунську волость віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що поб'є та прожене силою, якщо не піду сам. Тоді я загрозив йому, що пошукаю його в Царгороді, і не будь мене покликала блаженна моя мати Ольга, певно, і духу ромеїв не було би по сей бік Боспору. Минувшого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а сього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітілеві, Саркелеві та Болгарові. Побіда зависить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх, як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милосте! — спитав по хвилі.— Чому ти не казниш Калокира? Припечи його огнем, а усе виспіває і не одну тайну зрадить, про яку нікому і не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поклепав рукою по плечі молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам поведеться. Та за ним слідитимеш, а коли прийде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вб'єш, то не признавайся, бо скажуть, що ти пси б'єш.— Тут князь засміявся гірко.— Мені, бач, його потреба. Багато ромеїв не любить вірменина Цимісхія. Патріарх Василій не раз зраджував його плани. І Калокир має у Царгороді своїх поклонників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все-таки я його боюся.

— Ха-ха! — засміявся князь.— Я ні, але я не люблю його.

І Святослав тріпнув згідно пальцями.

При виході з княжого двірця побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола якогось високого чудовища, що гляділо на них величезними темними ямами очей. Святослав здригнувся. Мстислав мимохіть подався взад.

— Пар... теній! — прошептав молодець.

— Бідолаха! — сказав князь.— Коли б я був знав, що його вб'ють на паль, був би його сам велів вбити топором або лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому внутренности і власним тягарем вганяв тупе деревно чимраз глибше собі

у тіло. Страшна розчіхрана голова з запалим, сірої краски лицем гляділа темними ямами очей на видців, наче з зачудуванням і зі страшною розпукою. Голова ся колебалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін якнай докладніше приглянутися князеві.

Сей відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворої вдачі, мимо сього, що не боявся ні смерти, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокости.

ХІ

БИТВА НА ДУНАЇ

Коли на слідуючий день Мстислав з Калокиром вибралися в дорогу, у Доростолі кипіла уже робота на всі руки. Вояки острили зброю, сі, що мали коні, чистили і годували їх, ладили борошно та сушене м'ясо на поживу, шили або направляли одержу, — словом, нагадували собі усі ті дрібниці, від яких часто-густо зависить успіх походу, а за які не дбає недосвідний чоловік. Зле зшитий кафтан, невідгідний чревій, загнений шолом, заржавілий меч, зле прибитий цвяшок у щиті можуть бути причиною неспосібности до бою, недуги або і смерти воєв'яка.

Війська Святослава складалися з досвідних воєв'яків. Усі ті мужі провели уже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. В полудень надоспіли човни з дружиною, яку привів Святослав з Києва. Варягів виправив князь таки сейчас у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо покидали табір, у якому доведено їм зради. Все-таки з жалем прощали вони лицарського князя, хочай не противилися його волі. Значного дарунку, який дав їм на прощання Святослав, не хотіли прийняти, а Рюар заявив іменем товаришів, що за зраду дарунків не дають ані не беруть, та поручив словом вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Відтак відплили варяги, а вслід за сим розійшлися у різні сторони краю воєводи з дружинами «примучувати» болгар.

Вскорі оказалось, що лише бояри, у яких жилах плила турецька кров, тягнули за Візантією¹. Простий нарід слов'ян-

¹ Болгари — ім'я турецької орди, що, підбивши слов'янський нарід, який жив на Дунаї, перейняли від нього культуру, мову, звичаї а надали їм своє ім'я. Нечисленна орда розплилася у слов'янському морі і утворила лише боярську верству, яка зразу задержала ще деякі сліди свого походження, але по якомусь часі їх зовсім затратила. Ось чому болгар — слов'янський нарід з турецькою назвою. — Авт.

ської породи дружив з русинами і радів князю, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За убиття або покривдження простолюдина карав князь бояр і не бояр рівно строго і справедливо.

Саме ся справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розказували греки про жорстокість Святослава, тому вслід за вісткою, що Цимісхій вирушив у Царгород, піднялися вельможі і стали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесяти ворохобень здавила залізна рука князя, а голови проводирів поспадали з плечей.

Аж ось прибігли болгарські мужики з-над дунайського гирла і донесли, що флот з Візантії вплив у ріку.

Святослав був тоді у Рушуку. Почувши новину, сів сейчас на човни і поплив долі рікою. З ним було до трьох тисяч оружних мужів у п'ятдесяти чайках. Греків — удвоє стільки на високих галерах. На передніх помостах мали вони рури, якими метали грецький огонь, тобто стріляли мішаниною селітри, сірки і вугля та кидали на чималу віддаль клуби клоччя, напоєного смолою та скальною олією. Ніхто не знав, як се греки робили, але вояки Святослава знали, що се не є ніякі чари та що при відважному скорому нападі не pomoже ворогам і се.

На приказ князя їхали чайки одна за другою попри полудневий берег, так що з ріки не було їх видко. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на греків. Передом їхало три галери на веслах, які мірово ударяли о воду і, видко, бажали переплисти повз город, щоби причалити до берега вище. Тоді Святослав видав приказ спинитися.

У прибережних очеретах укрилися човни, і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у противному напрямі, щоби удержати човен на місці проти струї. Стоячи на чердаці, слідив князь бистро, де й коли йому ударити.

І ось замітив вскорі, що між тими трьома передніми суднами а рештою флоту є чимала відстань, щонайменше годину плавби проти струї. Крім сього, побачив, що головна сила греків підпливає все ближче до города і стає довгим подвійним рядом. І бачив Святослав, як у пристани настало замішання, як лучники бігли над воду та спихали човни з берега. Видко, старий Шварно ладився напасти на галери чайками.

Але ось на помостах галер появилися клуби білого диму, а вслід за сим на човни та прибережні хати упав дощ горючих куль. По хвилі дійшов до ушей князя сильний гук,

один, другий, третій, над пристанню закрутилися у повітрі чорні дими пожежі...

Тоді князь задув у ріг, і, наче пчоли до матки, наввипередки висувалися з очеретів чайки і з голосним окликом кинулися товпою на три галери. І на них були також рури до кидання грецького огню, але усього знадіб'я під рукою не було. Заки його приготовано, чайки були вже від боком суден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Озвалися зойки та крики побитих, а між тим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли горі стінами помостів. Греки стали руками кидати свої огневі кулі, і кілька чайок загорілося ярким полум'ям.

Одначе русини не багато сим журилися. Огненним дощем упали вони самі на ромеїв і, заки хто зміг би стеребити два яблука, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато болгар та русинів. Сих освободжено, персів і арабів вкинено у воду, і у хвилю опісля галери їхали далі у тому самому напрямі, що передше, але з зовсім іншою залогою. При березі велів Святослав рубати дві галери сокирами та лаштувати сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіб'я до грецького огню, на якому не зналися варвари півночі, а було його там чимало. Швидко упоралися дружинники і з сим, не догадуючись ще цілого плану князя. А сей сів знову у човен і крикнув:

— Анумо, браття, вперед! А й сього грецького череваня беріть з собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадовго з радости черево трісне.

Всі засміялися і порозуміли вмить, о що ходило князеві. Взялися за весла, і вскорі цілий флот човнів плив довкола галери, наче гусята за гускою, до доростольської пристани.

Греки занепокоїлися між тим судьбою висланих галер. Виділи вправді напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро впали в руки ворога. Коли побачили, що одна галера вертає, думали, що, може, вона одна спаслася і тікає перед варварами. Але ось галера близько... Ще хвиля... А з галери стали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники; відтак човни, наче стадо горобців, розскачилися на усі сторони і стали розвиватися у довгий лук, що замикав пристань звідусіль. Між тим на носі галери показався дим, і бухнув у воздух сніп живого огню. Несена течією, вплила вона між оба ряди поприв'язуваних галер, і нагло побачили усі, що усе судно наладовано дровами та кулями від грецького огню. За хвилю мусів огонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втічуть вчас.

Крик тривоги залунав на флоті, моряки перерізували линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на друге, ве-

Сла ломилися, люди падали у воду і тонули, бо нікому було їх рятувати. Не одна галера наїхала на товаришку, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода досередини. Тут і там стали судна потопати, а тут з берега летіли стріли чимраз густіше, чимраз голосніше лунали оклики руських гриднів Шварна.

Се залага повсідала в човни і ішла приступом на флот. Нараз страшний ломіт оглушив усіх, а з-посеред стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височенний сніп полуменю. На всі сторони розлетілися, наче огневі птахи, неугасимі кулі. Вони падали на помости суден, на моряків, вояків або у воду. Люди і кораблі ставали у огні. Мов живі смолоскипи, бігали ромеї по палубах галер. А й у воді не погасав огонь. Він розливався по поверхні ріки і плив широкою червоною плахтою за струєю та пожирав усе, з чим стрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближче і ближче і замикав грецькі судна у пристани. Ряд човнів густів чимраз більше в міру сього, як лук коротшав. Попереду плила велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на переді. На носі судна у червоному плащі з добутиим блискучим мечем у руці стояв Святослав!

Тоді панічний жах охопив ромеїв. Вони побачили ось, чия рука їх громить. Огонь на воді вигорів і погас. Відломки галер, обсмалені трупи та горючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на останки грянули з двох сторін зі зичною бойовою піснею на устах звідусіль руські дружини. Почалася різня.

Недовго вона тривала, ромеї піддавалися, хто лише міг, галери ограблено і спалено, а відтак князь з дружинами подалися до міста, де між тим міщани та руські гридні погасили пожежу. Всі раділи побідою, навіть болгар, бо ся побіда була побідою справедливості над кривдою.

Одначе на світі так, як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо з собою, мов брат з братом. На дні чари розкоші скривається завсіди крапелька горя, а у найбільшому горі найдеться зерно потіхи. Благо сьому, хто найде вчас одно й друге. Пізнав се князь Святослав таки тої самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воеводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну по упавших.

Саме вийшов князь з гридниці, і війсьکو починало вітати його окликами: «Слава!», коли втім задуднів у віддалі тупіт коней, і юрба їздців вїхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіли підрана упряж і одіж; погнуті лати та шоломи, порубані щити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були вкрай потомлені, на одних і других видніли численні глибокі рани. З-під шмат і ременів, якими перев'язано рани, добувалася кров, яка відтак застигала на лиці, руках, бородах та волоссі їздців.

На великому білому коні, якого сніжну шерсть оббризкали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сивобородий старець у погнутій та порубаній збруї. Зціпеніла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий ожелест¹, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютости грізному лицу їздця.

— Свинельд! Свинельд! — закричали дружинники і кинулися до прибувших.

З трудом зіскочив воєвода Свинельд, кремезний та тугий шістдесятилітній старець, на землю, але не міг, як завсіди, скорм кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воєвода до дверей.

Князь зморщив брови і довго приглядався їздцям. Губи князя дрожали раз у раз з лютости чи зворушення, але, видно, поняв і без допитів, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Иди у хату, обмийся і приходи до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий, з перев'язаною головою та лівим раменом.

— Сідай, воєводо! — сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд з'їсть вечерю, і ходив по кімнаті там і назад. Між тим з майдану доносилися крики дружинників. У сих окликах звучало наперед зачудування, відтак жаль, а вкінці лютість, гнів, жадоба мести. Святослав роз'яснив чоло.

— Се гаразд, що дружина гнівається, — сказав, — ще не усе пропало.

— Пропаста-то воно пропало! — відповів Свинельд. — Але можна утрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досадою.

— Як же те усе сталося, розкажи усе, а коротко!

¹ О ж е л е с т — віхоть.

— Ба, тут нічого розказувати! — замітив воєвода. — Ти знаєш, князю, що я служив уже твому батькові і тобі ще послужу, доки життя мойого...

— Ба, не знать, хто з берега! — докинув, наче пророчим духом перейнятий, князь.

— І знаєш,— продовжав Свинельд,— що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що ніхто не може сказати: Свинельд, тоді а тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загибель, лихе порадив князеві...

— Правда! — потвердив князь.— І я не хочу, щоб ти оправдувався, а лише бажав би знати, яка сила чи підступ побідили тебе, залізний старце!

— Ба, коли б знаття! — нахмурився Свинельд.— Ось ніколи ще таких дивних речей не діялося при мені. Перш усього, дізнався я, що Цимісхій іде на мене з військом. Іде? Ну, нічого! Обсадив я переходи у горах, а сам збираю дружину у Переяславці, щоби обійти ромеїв одним просмиком та ударити ззаду, коли вони вовтузитимуться при другому...

— То ти се добре вигадав, коли б був знав...

— То не був би посилав сеї грецької тварюки, Калокира,— докінчив за князя воєвода...

— Еге ж! — кивнув головою Святослав.

— Калокир приказав мені іменем князя постягати усі залоги з гірських проходів і йти у Доростол, бо Цимісхій іде там туди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардою Скліром на чолі.

— Га! — крикнув Святослав.— Що за Див учив його сеї гадючої хитрости! Се страшні люди, сі греки, Свинельде, слабі, трусливі, але небезпечні, мов отруя, мов труп'яча їдь! Але бачиш, тут є дещо і твоєї вини, і моєї, що післав тобі молодяка місто зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав? Який Мстислав?

— Воєславич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той сам!

— Але ж, князю! — усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя непевним зором і не знаючи, видимо, що думати про свого господина.— Прецінь оба сини Воєслава згинули від печенігів під Києвом...

— Се їх брат! Він мав мій перстін і мав обняти провід у проходах, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чому ж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю! — закликав.— Клянуса богами, мечем, кістьми батьків та твоєю дорогою головою, що ніякого

Мстислава і на очі не бачив. Бачив я вправді перстінь, ось сей, але на руці Калокира!

І старець показав князеві на пальці перстінь з двома жемчугами та рубіном.

Мов уражений громом, глядів князь через хвилю на блискучий камінь, що кидав довкола криваві блиски, а далі закрив лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою греком,— застогнав,— і то вже третій, послідній з роду, у цвіті літ. Справді, не брехав старий Путятя, коли казав, що я запропащую молодіж краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав спас мені життя!

— Не падькай, Святославе,— потішав Свинельд,— хто не йде других бити у чужину, того чужі у хаті найдуть! Хто лише борониться, той завсіди програє...

Князь відняв руку від лица, його очі горіли лютим огнем.

— Де ж ся тварюка? — прохрипів.— Я йому усі тельбухи випорю з проклятого черева... Я йому...

— Послухай, почувеш! — заспокоював князя воєвода і, не тратячи часу, розказував далі. Святослав сопів ще хвилю, вкінці перемиг злість і слухав уважно оповідання.

— Ледве мої відділи виїхали на рівнину, ромеї перейшли на сей бік Балкан і рушили на Переяславець. Тоді я задумав обійти їх відзаду і вирушив з кінними gridнями, щоби об'їхати їх. Пішу дружину лишив я у городі. Але ромеї ішли, мов на крилах Стрибога. Піші візантійці пішли сейчас приступом і вдерлися у город. Тоді я ударив з засідки на них, а було у мене до двох тисяч комонників. Ледве я, однак, вивів своїх перед город, коли звідусіль стали появлятися кінні відділи ромеїв. Було їх з вісім разів стільки, що моїх. З нападу мусіли ми перейти до оборони, а знаєш, князю, що значить оборона комонників. Нас рубали, мов ліс, мов збіжжя, жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втратили силу відпору і б'ються вже по хатах. Накінець місто загорілося, і тоді знали ми, що усе пропало. Тому звернули коні і пішли пробоем туди. Половина нас лише остала, і не знаю, чи десятьох найдеш, які б не були ранені. Ось і усе!

Святослав успокоївся зовсім за сей час. Грізна небезпека вернула йому усі сили духа, і довго вніч радився ще зі Свинельдом і Шварном, як зустрічати ворога під Доростолом.

НА ЗАБУТОМУ ОСТРОВІ

Так-то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій Болгарській землі, та лиш Мстислав не знав про се. У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він вже три дні узаперті і думав про свою нещасну долю, а скаженів прямо з лютости, згадуючи, як-то його сюди запроторили. З вікон обіймав його зір оба береги Дунаю: правий — близько, лівий — далеко.

На маленькому острівцеві при правому березі ріки стояв замочок: вежа, два муровані доми, довкола забороло з круглими приставками по рогах — ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, а весною у значній частині покривався водою підбувшої ріки. На малому сухому просторі росло декілька яворів та орхів, по краях лозина, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками, ловами та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?.. Відки ж попався туди Мстислав?

Яким світом удалося здорового, хороброго та розумного молодця запроторити у сю безвихідну самотню під час, коли там, на полі, Перун провадив всіх його земляків на ворога?..

Мстислав підійшов до закратованого віконця і глянув на хвилю, що невпинно, безнастанно плила-пропливала ген у даль, у безвість, мов людина, що йде сповнити якийсь пильний обов'язок совісти, мов життя, мов час... Хто б то міг за сею хвилею поплисти у даль, долі рікою, на свободу, до своїх, до князя, на родину... Гей, гей!

При березі стояв маленький човник, а у ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по другій, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка глядів одним оком до середини, примружуючи друге, і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася в його руках. Він, посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла йому через плече, та раз у раз поглядав у вікно вежі. Ось видобув доволі великого карася та, показуючи йому, гукнув по-руськи: «А що, попався, карасю? Сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, люблю, мов за пазухою... Ха-ха!»

Мстислав відвернувся.

«Справді! — подумав. — Саме так само зловили й його. Накинули мішок на голову, зв'язали і повезли. Аж у сій кімнаті викинули на долівку, дали їсти і сказали: «Сиди, а не пожалієш».

І думка молодця стала усильно працювати над розв'язкою загадки: чому і за що замкнув його Калокир у сей замок? Що грек був причиною сього, Мстислав не сумнівався. Його в'язали прецінь його пахолки. Мстислав бачив навіть, як убито двох його товаришів, тиверських гриднів... «Що за причина?» — питав себе і не находив відповіді. Коли б Калокир учинив се з мести, то, певно, не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху зв'язаного і під вартою, не годував би, як гостя, не поїв, як князя...

*Чванився йорш між бабками
Та зі свого роду.
За се бабки пішли в воду,
А йорш в сковороду! —*

заспівав дзвінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісенька ся надала гадкам молодця новий напрям, і нагло розв'язав він загадку. Він нагадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з греком та поволі, слово за словом, розказав йому усю свою службу князеві, а навіть своє післанництво до Свинельда. Не дивно, що його Калокир велів зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його в'язали, забрали йому і перстінь Святослава. Нащо їм сього? Других дорогоцінностей не взяли. Навіть перстінь Калокира сіяв на пальці молодця... Сеї загадки не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не доглянув його нігде. Надворі западав вечір — уже третій з ряду, відколи тут перебував, — а криваве зарево обливало звідусіль самотний замок. Зате від правого берега ріки підпливав великий човен з кількома парами весел. Він плів стрілою, а напереді стояв у довгому вовняному плащі Калокир.

Молодець сейчас пізнав се лице хижої птиці, худе, з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось з лиса, а щось з пса, який сподіється від пана удару нагайкою. На голові мав патрицій звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем — каптан зі золотистої парчі. Пурпури на ньому не було, ані царської діадеми. Всі жителі замку — а було їх усіх двадцять — вибігли настрічу. Попереду — начальник варту у шкіряній куртці, набиваній густо спижевими гудзами, за ним — дозорець в'язнів, видко, урядник поліції, у темній туніці, перев'язаній попід нахами та понижче пояса, далі замковий сторож, а на кінці рибалка, що був, як здається, слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками, та щось, видко, говорив, бо дві жінки, які стояли при вході до більшого будинку, аж падали від реготу.

*Іде, їде сум, сум,
Пильнуйтеся плітки,
Держіть хавку: гум, гум!
Бережіться щітки!*

*Бо ся щітка добре чеше,
Густий волос має,
Як розчеше, «буба» буде,
«Дурна хавка,— скажуть люде,—
Що міри не знає».
Буде плітці глум, глум! —*

співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко! — гукнув дозорець. — Хочеш, щоб тебе почули?

— Чому ні! Прецінь на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха-ха-ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує сей варвар угорі, то й байдуже, бо дурний.

— Все ж, може, мудріший, чим ти! — засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копірсається, не їсть, не п'є, сваритися хоче, за що його держать узаперті, а я був розумніший...

— І став блазнюкою! — докінчила друга жінка.

— То, по-вашому, хто правду каже, блазнюка?

— Деспота їде! — загомоніли вояки, що у двох рядах стояли по обох боках стежки, яка вела від пристани.

Побачивши звіддаля Калокира, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли, однак, грек ступив на острів, а уся залаго привітала його окликом, молодець переконався, що се він, а рівночасно страшна гадка прошибла його серце блискавкою.

«Зрадник!.. — подумав. — Очевидячки, зрадник. Прецінь сі вояки долі — ромеї, а він їм приказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!»

І скаженість стала його огортати, давити за горло.

«Прибуде він сюди... кинуся на нього і — будь що буде!»

Хвилю сопів люто, коли нова гадка майнула йому крізь голову.

«Він узяв перстінь Святослава... Га! Тепер уже знаю нащо. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень, дурень, дурень! Без сумніву, темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за побіду над поганями. Рибалка-сміхун, без сумніву, мудріший від мене!..»

Мстислав розібрав усе, що почув нині від сього дивовижного чоловіка, і якийсь голос сказав йому у душі, що сей рибалка звертав свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому ради. І він глибоко задумався, а коли за дверима

почулися кроки та скрегіт засува, обдумав вже добре, як йому найтися супроти хитрого грека.

У кімнаті було уже темно, бач, Калокир спочивав у замку по довшій дорозі. Успокоєний та зрівноважений, очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патрицій приїхав до нього. Аж ось розпахнулися двері, і у кімнату ввійшов сторож з оливною лампою та ковром, а за ним рибалка з великим кошиком.

Ковер розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній став рибалка розставляти блюда зі стравами. Дозорець поклонився між тим Мстиславові, який усьому приглядався з чималим зачудуванням, і заговорив болгарською мовою, якою, впрочім, говорили усі на острові:

— Достойний воєводо, знакомий твій, патрицій Калокир, просить тебе о честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми боги у дім приходять,— відповів спокійно і по завітному звичаю молодець.— А чи патрицій Калокир скинув уже діа...

— Диви, диви, достойний воєводо,— закричав у тій самій хвилі рибалка,— ось ті плітки, що ранком наловив В'юн у Дунаї. Ади, які вони мовчаливі. Коли б я так сидів у капусті, то співав би.

— Мовчи! — гримнув на нього дозорець.— Вибачте, достойний воєводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Між тим Мстислав догадався, чому саме В'юн розкричався. Він, бач, хотів перешкодити йому зачіпити словом Калокира. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, мені й миліше, й відрадніше, коли його бачу,— відповів.

— Дядьку! Бай Коло! Чому твоя жінка продерла шкіру на карасі? — спитав В'юн.— Йй жаби лупити, не риби. Дурний карась. Хай би був присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а, певно, найшов би вікно до втечі. Правда?

І В'юн став обтирати сльози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув бистро на В'юна. Без сумніву, під сими ганчірками крився справжній друг, і то неабиякий. Під покривкою сміхунства укривався нещоденний розум, опертий, видко, на чималому досвіді.

Нагло В'юн підскаочив раз і другий, замахав руками, вхопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці станув при сьому, що виходило на лівий берег ріки, і, заки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На се пірвався дозорець.

— Що ти, сказився? — гукнув.— Проч мені відси!

І, видобувши з-під туніки нагай, вперіщив біснுவатого по плечах. Мстислав аж заходився зі сміху, хочай зовсім не хотілося йому сміятись. Він кивнув лише головою В'юнові, коли сей обернувся.

— Я розумію його! — сказав. — Він жалує карася, що дав себе зловити, і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, В'юне?

Але В'юн був уже в дверях.

— Бай Коло, Миколо! Дозорце, дядьку, чоловіче, нагаю! — репетував. — Біжи, біжи, сум іде!

— Деспота іде! — пояснив дозорець і вийшов, а за ним В'юн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным поглядом, поклав ліву руку на серце, правою указав на вікно, крізь яке викинув був карася, і шез.

По хвилі увійшов у кімнату Калокир.

— Здоров був, воєводо! — сказав весело. — Що ж, друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли, — відповів, — бо думав увесь час, відки мені така халепа найшла сидіти узаперті.

— Узаперті? — усміхнувся грек. — Атож двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воєводо, — усміхнувся приязно грек, — не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, гонив за відзначеннями, майном, а тепер рад би спочити. Одначе коли у тебе є охота покинути сей забутий острів, то, вступивши у службу кесаря, досягнув-бись усе, чого бажаєш, ба, й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, у очах потемніло. Здавалося, кинеться на зрадливого грека та роздавить, мов ядовиту гадюку. Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на грека, і їх погляди стрітилися. У очах Калокира тліла іскра цікавості, мов у сього, що, завдавши ворогові отрую, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя! — проговорив з трудом молодець.

— Ба, можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф... — вирвалося у молодця.

— Пусте балакання! — засміявся нагло грек. — Іда стигне, а ми про торішній сніг. Сідаймо!

Посідали і стали їсти. У кімнату ввійшов дозорець і приніс у срібному відрі снігу. З сим снігом змішав вино і подавав його у позолочених кубках. Після вечері подав ручники і теплу воду та запалив кадило. Синявий пахучий дим

наповнив кімнату тоненькими смугами, і душа молодця розпливалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, греки, живете! — закликав.

— Чудово?.. У сій норі? — засміявся грек і став недовідному молодцеві описувати візантійський двір з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг би досягнути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не удалося б прехитрому грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, коли б не Фарлаф, його зрада та страшні втрати на корсунському березі...

Було уже пізно вночі. Калокир пив, гриз мигдаль, сухий виноград і фіги і розповідав без упину. Мстислав почув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилями кидав лише питання або чудувався.

— Ну і що? А як? Пробі! На Перуна!

І ось саме у сій хвилі, коли одушевлений молодець бажав просити грека, щоби дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвалася пугутька раз, другий, третій...

Здригнувся Мстислав... Наче марево, промайнуло йому перед очі воскове лице Воєслава, і почулися слова: «Де подиблеш Калокира, приложи йому меч...» Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Тямка в одну мить вернула йому.

— Достойний патриціє! — спитав. — Що буде зі мною, якщо я не вступлю у службу до кесаря?

Калокир скривився.

— В такому разі, воєводо, останеш тут по неволі, бо я знаю, що ти був йому найлюбішим дружинником і він за тебе віддасть багато бранців.

— О так, — закликав Мстислав, який нагло поняв, чому Калокир так з ним падькається, — навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його наміри відгадав сей недовідний молодець. Він з подивом поглядів на нього.

«Шкода, превелика шкода такої голови для сього ведмедя!» — сказав про себе.

Дальша розмова велася уже про війну, і Калокир став зразу прибільшувати успіхи Цимісхія. Але і тут спинив його молодець.

— То значить, — сказав він у відповідь на опис останніх боїв, — що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вам сі побіди стоять багато людей і часу, і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є! — відповів Калокир. — Але б'ються під мурами, не на мурах.

— Ага! Князь бажає мати забороло від ваших катафрак-
тів.

— А й у нього ще до тридцять тисяч війська.

Молодець підскаочив з лави, на якій сидів.

— Ха-ха! То ще надвоє баба ворожила.

— Так,— сказав Калокир,— надвоє! І від того держу я тебе тут. Не стану я тебе силувати йти у службу кесаре-ві, але держатиму тебе тут, бо ти — моя безпека.

І вийшов.

ХІІІ

УТЕЧА

Слідуючої днини від'їхав Калокир, наказуючи пильнувати бранця день і ніч, але zarazом мав сторож подбати про усяку вигоду для нього. Видко, хитрий грек не бажав робити собі Мстислава ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без зміни та потіхи, а тут між тим мучила серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та дружиною. Не раз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусів полишити у Києві. Як дуже придав би ся йому сей вірний друг у його нудьгунні. Рибалка В'юн щоднини приходив тричі зі сторожем чистити кімнату, приносити їду та напитек або виносити посуду. Але ні разу не можна було на розум побалачити, бо сторож не відходив від них ні на хвилю.

Крізь вікно, що виходило на лівий берег ріки а крізь яке викинув був В'юн рибу, бачив Мстислав також не раз молодого сміхуна, але сей здвигав лише плечима і тряс головою. Надармо посилав йому молодець німі питання поглядом та движками рук,— сміхун не відповідав нічого. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини упав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким світом те сталося, не знав ніхто, і аж довго потім дізнався Мстислав, що сміхун протягнув був напівперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків, і вони винесли його з кімнати на діл. З сього скористав В'юн і увійшов до Мстислава. Зразу став застилати стіл і укладати на ньому блюда та збанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава.

— Воеводо! — заговорив скороговіркою.— Я Рослав, син кметя з-під Іскоростеня, деревлянин. Вже два роки тому

дістався я до неволі і удаю божевільного, бо мені зі сим добре. Бував я у Царгороді, Адріанополі, Атинах і багато бачив і чув. Дурня, бач, ніхто не соромиться. Тому і остеріг я тебе, і остерігаю nadalше. Тям, воеводо, що ти не на Руси, а у грецьких руках, де словами закривають лишень гадки, а висказують зовсім щось друге...

Мстислав горів, одначе, з нетерплячки і перервав Рославові.

— Остав се! — сказав. — Я тебе порозумів добре і дальше розумітиму. Ти мені кажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і борониться від болгар і греків перед містом. У чистому полі не остоїть лава руських дружин перед панцирними комонниками.

— О, вони, певно, не візьмуть його силою! — закликав Мстислав. — Він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна — се правда, але нема у нього, як і Дажбога, лести, підступу, грецького огню, страшних метавок на огонь і каміння. Поки держиться князь у полі, поти гаразд. А раз замкнувся він у городі, так буде біда!

— Чому ж би йому тікати у місто?

— Істи нема що, людей багато, поживи мало, тому і сил недостає. Голод!..

Мстислав понурив голову.

— Тікаймо, Рославе! — сказав по хвилі. — Я мушу бути при князеві і побідити або згинуту враз з ним. Поможі мені!..

На сходах почулися знову кроки. Урядник цісарської поліції ішов заступати сторожа при вечері. В сій хвилі запіяв Рослав, мов півень, так, що Мстислав аж відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо, — сказав шепотом. — Я до утечі вже усе зладив, недостає мені лишень сталевого долота, щоби виважити крату. Але сторож має таке знаряддя, і я постараюся украсти його. А ось тут, — Рослав видобув з кишені клубок мотузка, — мотузок. Спусти його мені кризь вікно, як обізвуся двічі пугачем...

У сій хвилі ввійшов у кімнату урядник, киваючись на коротких, грубих ногах.

— Ква, ква, ква! — закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов утка крилами. Молодець не здержався і порскнув сміхом. Пришелець почервонів з досади, але поклонився і сів за стіл. Він і в голову не клав, щоби «біснуватий» розговорював з бранцем.

Але не ішла Мстиславові у рот їда. Спокою не давала йому гадка, що, може, якраз у тій самій хвилині не мають його товариші що до уст вложити. Він швидко покінчив їду, на превелике вдоволення його товариша, який уважав себе управі

З'їсти усе, що остало, і з противним плямканням змітав усе зі стола.

Аж вийшов і він, і Мстислав остав сам. Довго вніч не міг заснути. Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина, печеніги — усі голодні, з постяганими поясами, поблідлими лицами, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він гаряче Хорса-Дажбога післати князеві та дружині поживу і силу відразити ворога.

У журі та смутку перебув Мстислав знову кільканадцять днів. Аж ось одної днини укрився Дунай мрякою. Синяві клуби гонив буйний західний вітер доли водою, крізь вікно втискався у самітню кімнату на вежі вогкий, холодний воздух. Ударило крило вітру о мури і понуро засвистіло у гіллі дерев. Повороніла дунайська хвиля, високі вали ішли від осередка ріки до берега і з хлюпотом обливали підніжжя вежі.

При світлі оливної лампади сидів Мстислав у кімнаті і слухав понурого виття вихру та своїх безпотішних дум. Сум, чимраз глибший, чимраз важкіший, огортав його. На молоду моторну душу налягла самота важким каменем і бралася здавити у ній усі проблиски сили та діяльності. Мрак огортав його голову, безмисленно і тупо гляділи погаслі очі у темряву.

Коли втім: «Пугу! Пугу!» — озвався двічі пугач у гіллі явора, і наче дух «біснுவатого» В'юна вселився у молодця.

Мигом скочив до вікна і спустив шнурок удолину, прив'язавши до нього срібну ложку від вечері.

— Пугу! Пугу! — загудів пугач за вікном, а по хвилі витягнув молодець нагору мотузок. До нього прив'язав В'юн доволі грубий ремінь від аркана, якого уживали болгарські та печенізькі їздці. Здивувався зразу Мстислав, але відтак зрозумів, що по сьому ремені спуститься з вікна на землю. На кінці ременя висів клевець і долото. Головка клевця була обвинена шкірою. І ремінь, і шнур були вогкі. Надворі падав дощ.

Молодець сейчас взявся за діло: підважив крату у вікні, і се удалося йому дуже швидко. Бач, ніхто і не думав, щоб хто міг з острівця утіти. Одинокий човен був по тому боці, на правому березі ріки, а на острівцеві було лише маленьке човенце В'юна, у якому лиш одна людина могла пуститися на воду. Тому ніхто не добачив, що іржа давно уже перегризла залізні штаби крати. По півгодинній праці крати уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вихру не допуслав ніяких гомонів до ушей вартових на

сходах та у пристани. Легко, мов кіт, скочив Мстислав на землю і побачив сейчас при собі лежачу стать Рослава.

— Умієш плавати, воєводо? — спитав сміхун місто привітання.

— Слава Велесові, умію.

— Се гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе нас, куди треба, і нанесе дощику, який затре усі сліди за нами. Ходи, воєводо!

Хильцем, шмагані вітром і дощем, пересувалися молодці до берега. Тут ждало маленьке човенце, справжня оріхова лупина, навантажена всіляким припасом, так що оставало місце хіба для одної особи.

— Роздягайся, воєводо, і пливи зі мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном орудувати, а притім, — тут засміявся В'юн, — доволі я намокся, змокни і ти дещо!

— Нічого! Допоможіть, Водяні!

Молодець скинув одіж, і серед кромішньої пільми всіх Рослав у човен і відбив від берега. За човном плив Мстислав, придержуючись човна одною рукою. Скоро щезла у тумані за ними понура вежа забутого замку. Через хвилю видноло ще у мряці світельце оливної лампи високо над водою, аж і воно щезло. Мряка, пільма і дощ обняли утікачів звідусіль, мовчки посувалися вони до правого берега ріки.

І ось зачорніла перед ними темна пасмуга, повна говору, шелесту та плюскоту хвиль, — се прибережні очерети.

Молодець став раз у раз зачіпати ногами о корняки шувару, о підводні рослини, вкінці застряг у намулі.

— Кладися черевом на воду! — радив В'юн і зі здвоєною силою пер човен до берега.

Аж ось показалися перші купини ситнику і купчатки, лозина та верби, а по хвилі вискочив Рослав на берег.

Мокрий та перемерзлий, Мстислав послідував за його приміром і одягнувся у свою одіж. Рослав добув з човна два мішки, а з одного витягнув ухатий збанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертати прийшлося б.

Мстислав послухав. Сей простий чоловік вів його, мов дитину, і молодець слухав його без спротиву, бо знав, що тут більше значить знання місця і обставин, чим досвід, хитрість, відвага та хоробрість. У збанку було сильне грецьке вино, і вскорі почув молодець, як любе тепло розливається по його тілі.

— Що ж тепер? — спитав шептом.

— А ось глянь! — відповів Рослав, указуючи на ріку кільканадцять кроків від себе.

На темно-сірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пеня дерева.

— Що се?

— Се човен Калокира. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині хіба оба заснули.

— Де? У човні?

— Так.

— Ну, гаразд! Ось тобі долото! Коли дам знак, так ти сим долотом по голові сього, що спить. Я займуся другим.

— Еге ж!

Тепер обіймав провід воевода, і Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути неабияким борцем.

Проти усім сподіванням, вартовий не спав, ні не сидів у човні, лише стояв, спершись на щит, при березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшов на сажень, шепнув Мстислав до товариша:

— Бігом до човна!

Не надумуючись, пігнав Рослав бігом.

— Стій! Стій! — гукнув вартовий і хотів було пігнати за ним. Та в тій хвилі впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. Се Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Закітлувалося у темряві, залунав брязк щита, що падав на каміння, відтак оклик: «Кіріє!» — а потім замовкло усе.

— Рославе! — почувся голос у темряві. — Ти готов?

— Готов! А ти, воеводо?

— І я! Але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув грека до човна, де лежав уже другий візантієць, як опісля оказалось, убитий долотом Рослава. Сміхун, бач, ударив у висок, і череп пук від удару.

Сейчас вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіжчика, а, покріпивши другого, якого лише приголомшив удар Мстислава, посадили його до весел і плили аж до ранку.

Коли на сході перед ними стала біліти вода у сірині розсвіту, покермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де припочивали оба весь день. Вечором поїхали далі, а грека пустили живим. Не так-то швидко міг він вернути до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівно ж не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто рушитися без човна Калокира та чайки В'юна.

І так їхали вони ніччю, а днем спочивали, доки не доїхали до Доростола.

Вже ранком тої самої днини побачили на овиді луно пожараща, а коїм зійшло сонце, — чорні дими, мов від пожежі. Східний ранішній вітер приніс їм воню диму та спаленини.

— Ось ми вже і дома, — сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці флот.

— Що ж робити? Підем далі пішки. Згода?

— Твоя воля, воеводо, а богів ласка... Може, дійдем.

— То ходім!

Перейшли ріку і у добре укритому місці, недалеко від міста, там, відки виїздив уперше Святослав на погром флоту, вийшли на берег. Хильцем вилізли на малий горбок і з-між корчів поглянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля доволі далеко, але, мимо сього, уся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було, одначе, між ними вояків. Були се головно болгарські мужики, які під доглядом грецьких вояків і офіцерів тягли на шнурах величезні машини. Були там катапульти, що виглядали, наче величезні ворота з грубезними пружинами зі скручених конопляних линв, далі звичайні метавки з величезною деревляною варехою, у яку кладено каміння, шопи з таранами та свердлами до розбивання мурів, далі журавлі, наче при колодязях, при яких, місто відер, висіли коші. У сі коші сідали лучники, журавель підіймав їх горі, і звідси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгірнішою машиною була велетенська вежа з дерева, гуляй-город з кількома поверхами. Надолі стояв таран до розбивання мурів, на першому поверсі — вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мури, на другому — вікна для стрільців, а нагорі — рури для грецького огню.

Страшна ся вежа, уся крита шкірами, посувалася вперед по помосту з дошок на деревляних валах, мов чайка на волці, але до сього треба було і соток рук. Тому візантійські війська зігнали з усіх дооколичних сіл населення, щоби підкочувати машини під місто на вал, який усипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись у положенні, оба молодці стали радитися шепотом. Але недовго тривала ся нарада. Вони могли лише крізь табір греків пробитися у город, бо на ріці стояли судна та їздили човнами варті. Скоро уложили собі план, а по хвилі, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найближчою ватагою мужиків.

— Відки ви? — спитали їх.

— З-під Преслави! — відповів В'юн.— Зловили нас і пригнали, бог би їх побив.

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики.— Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та греки горою.

— До шнурів, до шнурів, собаче насіння, гей! — закликав у сій хвилі офіцер.

Всі, а з ними Мстислав і В'юн, кинулися притьмом тягнути гуляй-город до валу під містом.

XIV

ОСТАННІ ДНІ ДОРОСТОЛА

У великій гридниці Доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову на руку, глядів перед себе недвижно оком, що бачить лиця і події не з сього світу, оком пророка, ворожбита. І бачило се око чубаті дружини Олега і його щит на воротах Царгорода. Бачило і побиті, потоплені війська Ігоря та свої побідні вої ген далеко у Південній Македонії. Воно бачило діла батьків, побіди, поразення, сором і славу минулих віків та важкі, криваві бої теперішности. Але воно бачило і будуччину, і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Одначе не було у сих очах смутку. У них блистіло одушевлення, запал і віра, що з усіх сих ран, боїв, крові, недуг та смерти одно урятується, мов золото у огні, — вічна, нев'яла лицарська слава руського імени на всі часи, на всі землі...

Швидко, одначе, опала гордо піднесена голова Святослава. З-за вікон у рівних відступах часу доходив глухий ломіт... Се балки та каміння, кидані махинами ромейв, падали на доми та шатра, на людей та коні. Часами слідував за ударом тріск ломаних в'язань дахів і грохит руйнованих стін. Деколи зате звіщав крик людей, стони та прокльони, що стрільно влучило людей. Хвилями втискався в кімнату гризький дим — се горіли запалені грецьким огнем будинки. Але князь не йшов глядіти, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померших від голоду мешканців міста і вояків. Сі пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він привик до побоевищ, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала усіх жовта, кістлява змора голоду, проти якої не міг остоятись ніхто. Вона за два-три дні з героя робила дитину, а за чотири — немічного старця. Тут на ніщо не придалися благородність, відвага, хоробрість. Голод змінював усіх без різниці у звірів, і Святослав з жахом нагадував собі трупи жінок та дітей з пообтинаними руками та ногами, які нахо-

джено не раз у темних переулках, де жила незаможна людина.

Пробували дружинники чинити виправи за поживою до грецького табору, але ромеї самі голодували, а уся околиця була вже віддавна дочиста ограблена.

Западав вечір. Чимраз невиразнішими ставали очерти предметів, чимраз тяжчими — думки князя. Крізь вікна заглянуло у GRIDницю зарево пожежі, почувалися оклики: «Води, води!» та сик полуменю. А у рівних відступах часу лунав ломіт руйнованих домів, стони побитих і ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний візантійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людей. Минувшої днини під ослоною махин ударили на табір Русі болгарські комонники. Вони з іменем свого царя на устах ішли у бій і побідили, бо усі дружини розлетілися перед ними, мов полова, на боки. Так доїхали болгар аж до стін города, та нагло з усіх сторін кинулися на них товпи руських дружинників з завзяттям, про яке болгар аж доси не мали навіть поняття. Але сі герої, що тепер кидалися на товпу оружних побідників, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коні, з яких можна зварити поживу!

Ні один з болгарів не уйшов смерті. Загинули усі, а усі коні порізані сейчас. Не було їх чим годувати, а за день-два похудли б були й так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки м'ясо та кости паювали воєводи між військо. Бачив, як світилися очі виголоднелих вояків від благої надії попоїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі, і князь сам зрадив, дивлячись на се. Відтак пішов далі вулицями міста і тут бачив порозкладені огні, при яких варено поживу. Траву, листя, кости, останки борошна, сушеного м'яса, огородовини, кусні шкіри з поясів, чревіїв, щитів — усе те варено у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вложити у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, інший скальки, раки, водяні рослини, але найчастіше находили рибалки рани або і смерть з рук грецьких варт, які ненастанно кружили попід берегами ріки.

Всюди було видко товпи дружинників, які по послідній битві мусіли відступити у город перед градом каміння, балків, перед струями плинного огню та ударами панцирних катафрактів, яких коні для більшої відпорности бойової лінії сковувано з собою ланцями.

Святослав звернув лице направо, у сторону пристани. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і ішов хвилю між рядами темних, неосвітлених домів... Тут і там блимали огоньки, а у їх слабому світлі рухалися ліниво якісь тіни. Хвилями почувалися слабі, плачливі голоси. Виразно чув князь плач дитини. «Майко, майко!» — лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожний плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабі голоси обзивалися з темних углів, а з деяких темних хат віяло невиносимим сопухом непохованих трупів. Тут і там здибав князь, ідучи, темні тіла, простягнені на дорозі. Він оминав їх та навіть не глядів, що се. Він знав, що се — мерці, жертви голодної змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу, відбирає відвагу і непокоїть совість... совість, яка доси не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливости.

«Змора голоду — матір'ю усіх сих чорних мерців, — казала совість, — але батьком — ти сам, великий Святославе... Сі трупи, сей помір — се тіль, яку кидає твоя слава!»

Нагло звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стони, прокльони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі огню, який горів у сінях близької хати. У товпі блистів меч та звучали руські прокльони. Притьмом кинувся туди князь. На вид його блискучої зброї, що засіяла, коли князеві зсунувся плащ з плеча, розскачилися напасники.

— Геть відси, опришки! — гукнув князь і добутиим мечем роздав кілька ударів поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі руського убитого дружинника, а у його руці останок виділеної йому страви. Голодні міщани побачили м'ясо у нього та убили його товпою, щоби здобути невидане добро.

В першій хвилі гнів огорнув Святослава, рука сягнула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову... безсильно.

«Ні! Се не вони... Се голод! Се не опришки, не злочинці... Їх карати годі. Над ними смерть... Перед ними питьма! Ні надії, ні виглядів на побіду, на хліб, на мир...»

Голосний гаркіт, наче цькованої собаки, перебив думки Святослава. Зирнув туди, і мороз прошиб його. Над одним з небіжчиків клячав напівнагий чоловік з лицем, зарослим аж до очей, босий, висохлий, наче Кощій з казки. У питьмі світилися гарячкою великі круглі очі барса, у руці блистів ніж. При непевнім блиску далекого огню бачив князь, як чоловік сей вбивав ніж у мерця...

Огида вхопила Святослава за горло, бігом пустився з поворотом, і раз у раз здавалося йому, що чує за собою сей страшний гаркіт людини-собаки.

«Пробі! — шептав про себе. — Пора кінчити як-будь. Що скажуть батьки у Вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоджені мари людей? Вони скажуть: «Змора голоду — матір'ю усіх тих мерців, але батьком — ти сам, великий Святославе! Сі трупи, сей помір — се тїнь, яку кидає твоя слава...»

Не оглядаючись, біг князь аж у полудневий кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував гарячковий рух. Воеводи визначували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... Склади, бач, світили пустою. Голод подавав руку мстивим ромеям, героїство оказувалося слабшим від сього союзника. За брамою дружини копали рови, а з землі сипали окопи проти кінноти.

«Будь у мене пожива хоч на п'ять-шість днів, не побачив би ні один грек балканських провалів!» думав князь.

Рівнобіжно до руських окопів у віддалі яких двісті сажнів виднів високий, стрімкий вал, усипаний греками. На ньому видко було облогові махачи, з яких раз у раз вилітали кусні каміння та деревляні бруси. Одначе тут не робили вони вражіння, бо вояки навчилися уже вчисляти, де і коли саме упаде стрільно, і розбігалися вчас.

Якраз проти брами города стояла величезна деревляна вежа у прогалині валу. Перед нею горіло багато огнів, і князь бачив дві лави піхотинців і полк катафрактів, які уставлено для ослони облогових робіт. Саме тепер бралися робітники присувати вежу аж під мури, укладали перед нею поміст з дощок та підставляли валки. Другі несли на плечах мішки вугля з сіркою та селітрою, клоччя, скальну олію у цебрах, інші підвозили каміння.

«Завтра ромеї здобудуть браму і будемо боротися по вулицях,— подумав князь і важко зітхнув.— Мстиславе, Мстиславе! Чому тебе нема? Мені саме тепер треба твоєї молодечої відваги, сили, запалу. Я б сам повів усіх на сю огненну потвору, та я міг би загинути, а що б сталося з сими тисячами!..»

І велів найближчим покликати Шварна, Свинельда та інших воеводів на раду.

У напівзбуреній хаті при брамі засіли на печі, столі та порозі воеводи, Святослав — на поломаній лаві, яку найдено в куті.

— Воеводи! — почав князь.— Велика вежа ромеїв буде завтра за валом на кількадесят сажнів від городських стін.

Завтра загориться місто від грецького огню, а ми всі будемо мусіли тікати за мури або вийти з міста на рівнину на сході, а там здавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, якщо покажеться, що ми не втратили ще духа, ні надії. За нами помоляться і духи предків у Вираї, якщо ми не зрадімо давньої слави нашого племені. Радьмо, отже, як відвернути від себе сю небезпеку!

Хвильку мовчали воеводи, вкінці обіззався Шварно.

— Се замало — відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра по битві не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога або не добудемо поживи, пропадом пропадемо.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перев'язці.

— Знає! — відповіли хором воеводи.

— І що кажуть?

— Кажуть, — відповів Шварно, — ось що: «Будемо битися, доки сил, а не стане сил... так раз мати родила! Між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші».

— А де їх, там і моя! — докинув князь.

І знов замовкли усі.

— Що ж ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?.. Я бачив людоїдів, бачив убивство за кусник м'яса, чув, як діти, матері і батьки плачуть з голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови, і тому питаю себе: чи є вигляди на перемогу, чи ні? Коли є, так биймося до загибелі, а нема, то кождо краплю пролитої крові почислять боги і духи предків і кинуть нам у очі, як убивство.

Воеводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна жура і тоска. Вкінці встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Цимісхій до мене посла з вивозом на двобій о землю болгарів. Зразу думав я, що з глузду зсунувся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце вчас, кажучи: «Цимісхій добре знає, що я таких чотирьох, як він, убив би порожньою коновкою». Хто насилає убійників на другого, у сього сили небагато, а хто убиває зрадою, у сього і відваги не буває надміру. Видко, кесар думав казати мене підстрілити з-за своїх плечей затроєною стрілою або погубити чарами. І я відказав, хоч серце аж скавуліло, мов пес, зі скаженої злості та аж горіло від охоти... Отак і тепер попробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усею силою. Якщо удасться, то буду боротися далі хоч би до вечора, і згину або згинуть вони. А не удасться, то розіб'ю їх флот таки завтра уночі і зачну переговори. Що ж, годитеся, воеводи?

Всі виразили свою згоду потакуванню і вийшли збирати дружину та провадити її перед розсвітом приступом на вали ромеїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воєводів, кесар Іван Цимісхій глядів з найвищого помосту вежі на Доростол. З-під лискучого шолома гляділи темні великі очі на огні, що горіли у городі. Закривавлений, наче клюв супа, ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши грубі, м'яскі уста, Цимісхій морщив густі брови і, не кажучи ні слова, слідив за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по другому вартіві огні, зате у городі аж луна біла у небо, наче від пожежі. Досвідний полководець пізнав з сього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астіде!¹ — сказав до високого сугулуватого гетеріарха Скліра.

Сей пересунув ручкою меча по золотистих гудзах начеревника так, що почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воєводу з усміхом. Склір був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабих способностей. Хитрий та розумний кесар уживав його, наче інженер тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Варда Склір найближчим цареві дворянином, бо був задурний, щоби вдаватися у які-небудь заговори, і, не питаючи, убивав кожного, на кого вказав йому деспота.

— Ні, Вардо! — відповів. — Ми пустимо на сих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Ціла дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі з Варди Скліра, а сам гетеріарх аж заходився від реготу, узявшись за боки.

— Пересунути кінноту на східну сторону міста! — приказував Цимісхій. — Піхотинці стануть від полудня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Вардо. Стратигу Калокіре, прикажи висунути вежу вперед, уставити рури і ждати приказу. На даний знак підпалиш місто. А тепер просім Всевишнього о побіду над сими ворогами нашої віри і влади!

Кесар відкрив голову, а духовник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім християнам поцілувати темну ікону Богоматері у золотій ризі — Панагію.

По хвилі розійшлися стратиги, гетеріархи, протоспатарії та інші офіцери по відділах, і почалися рухи військ. Головно коло вежі кипіла робота на всі руки. Мужиків, які по вечері поклялися були на снопочинок, побудив грімкий

¹ То барбарікон февгей астіде! — Варвари тікають у горах! (Грец.) — Авт.

голос команди, і всі на даний знак вхопили за линву, щоби потягти потвору вперед. Послідній приступ на Доростол мав начатися зі сходом сонця.

Між робітниками, яких побуджено опівночі, були Мстислав і Рослав В'юн. Вже кільканадцять днів працювали вони разом з болгарськими мужиками, і Мстислав підучився дещо грецької мови, так що розумів її не гірше, чим другі. Нікому й на гадку не прийшло глядіти їх між робітниками, тим більше що одіж Мстислава подерлася до решти при ношенні каміння та неотесаних брусів і замазалася скальною олією. Воня земної смоли біла від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покрилися чорним, мастким болотом зі земної ропи, змішаної з порохом та мілким вуглем. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому виді. Не раз Калокир бачив їх і переходив попри них, але ніколи не удалося йому пізнати їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокир ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав, проклинав і дуже пильно слідив з валу руський табір, наче питаючи судьби, кому судилася побіда у сих змаганнях. Видко, дізнався саме тоді про утечу Мстислава, заложника за свою голову.

На приказ стратига засвистали наставники раз, другий, третій — заскрипіли вужівки, вежа дрогнула, і зі скрипінням та гуркотом рушило чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, гнувся, тріщав, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сажень за сажнем сунула вона по помості, потом обливалися мужики, нагайки свистіли, скрипіли линви, а через сей час на полудні та сході розставлялися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було уже ні одного руського дружинника, всі сиділи у городі і, видко, спали, бо лише тут і там блимали огоньки вартових.

— Се послідній приступ, казав Калокир наставникам, — прошепотів В'юн до Мстислава.

— Перун їм у тім'я! — відповів молодець. — Треба буде під час битви обійти військо та зайти від сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варті. А якщо поб'ють ромеї наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... Але що се? Тсс!

У віддалі почувся якийсь гамір, а вслід за сим приказ стратига:

— Стій! Рури і огні нагору!

У віддалі заревли роги і якісь крики. Хвильку вслухався Мстислав у сі гомони разом з другими мужиками, і нагло оклик: «Роси їдуть!» — зазвучав в ухах усіх. Болгари сейчас покидали мотузи і пустилися врозтіч, офіцери

побігли до полків, наставники надармо бралися спинювати утікачів, блідий, мов смерть, Калокир кричав:

— Огні нагору! Нагору! Смолу, рури, підпал! Нагаями опірних! Матінко Божа, Христе Царю, елейзон! елейзон!¹

— Бери рури, чуеш! — гукнув нагло Мстислав товаришеві в ухо.

— Рури? Нащо? Тікаймо краще! — здивувався той.

— Іди, дурний! Пощо нам тікати, ми радше підпалім вежу... Земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик: «Перуне! Перуне!» — заgrimів нагло саме перед брамою міста, і у сірині розсвіту побачили ромей товпу руських дружин, яка випливала з брами і розливалася по полі. Піші полки ромейів зривалися з землі та порядкувалися з поспіхом. Заки, одначе, успіли станути в рядах, грянула на них хвиля напасників.

І як стадо зголоднілих мартових вовків вірветься у отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жаждою мести русини на ситих, заспаних та неприготованих ромейів. Показалося, що візантійські піхотинці не оперли би ся руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі та звинні полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів, мов капусту. Під ударами пукали щити і шоломи, ломилися ратища списів, розліталися шкіряні кубраки на лахміття, і один за другим валилися побідники персів і арабів у кривавий порошок побоєвища. На стінах города появилися лучники, і вкоротці стали пірнаті післанці смерти зі свистом літати коло голов дальше стоячих відділів. Вкінці пукла лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби побідників. Оклики: «Перуне!» — гуділи уже у підніжжя самої вежі, якої боронив Калокир з останками запасних відділів. У вежі і біля неї остало лише кількадесятьох робітників, які носили знадіб'я до грецького огню на поміст вежі.

Мстислав і В'юн бачили погром ромейів і сміялися в душі з блілого лица стратига, який шохвилі повторяв послідній приказ: «Огні нагору!» — і, заломивши руки, глядів з перераженням на русинів, що підходили до вежі ближче і ближче.

Аж нагло за́мовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений лискавкою. А коли молодці глянули йому через плече на поле, побачили у блиску вогні, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та з золотистим щитом на лівому рамені, з суворим, грізним лицем вказував дружині на вежу. За ним товпилися його прибічники —

¹ Елейзон! — Змилуйся (Грец.) — Авт.

цвіт руських дружин, вояки Мстислава. Перед ним тікали ро-меї, мов зайці, взиваючи помічі усіх святих та просячи гро-му з неба на голову побідника кесарів.

Одначе не судилося Святославу самому здобути вежу. Якраз коли розлетілися послідні ватаги грецької піхоти, а з вежі настрімголов повтікали послідні болгари, греки і сам Калокир, задудніла земля під копитами рослих кападокій-ських коней. Се Варда Склір ішов у поміч розбитому війську і провадив дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко оружних ворогів. Були се закуті у зброю їздці у високих гре-бенастих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і кратами на лице. Вони ішли, мов вітер, і горе уся-кому, хто забіг їм дорогу. Він падав під копита коней, розби-тий самою вагою сих кентаврів. Сотки розбитих русинами ро-меїв лягли ось так від розгону власних братів. Вони, бач, не мали часу оминати утікачів. Погинули і русини, що запусти-лися були за ними. Як північна хуртовина на Руському морі, гнали катафракти на Святослава. А Святослав підняв меч угору і гукнув:

— Гей! Дружино, здається, тут нам полягти прийдеться. Тож полягнем славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руську. Мертвому нема сорому, і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи, як один муж, тисячі gridнів. — Не зносити нам наших голов без твоєї! І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скальний обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось-ось упаде сей герой свого на-роду, розтоптаний у поросі... Коли нагло здержалася лінія перед покопаними у передполі ровами. Ряди катафрактів злом-илися, пірвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги — обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які торощать собою усе, що стрічають, але перед якими можна втіти. Все-таки удар їх був страшний, і побідники спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, дальші стовпи-лися подальше за ровами, долами, купами трупів тощо — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, пращ, прискакували до закутих у сталь їздців з мечами в руках, а сі побивали їх мечем, разили довгим списом або на-скакували на них кіньми. Варда Склір в окруженні най-хоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав прикази дружинам. Побачивши вел-етня-їздця на величезному, також панцирному коні, хо-лоднокровно пересунув щит наперед себе і вхопив пра-вицею ратище.

— Проби! — кликнув в сій хвилі Мстислав.— Він стає до бою! Хорсе, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, гамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверху, оба молодці цілим еством перемилися у зір і слідили перебіг бою між князем-героєм а велетнем Скліром. Здовж валу ромеїв горіло уже кілька облогових машин, і було ясно, мов удень. Наче ангел смерти, налітав велетень Склір на Святослава. Сей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Варда чеканом, а сам вп'ялив остроги у боки коня, так що сей болісно заіржав, став на диби і... одним скоком пересадив рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише о яких десять кроків від Святослава...

Блискавкою мигнув чекан у воздуху, але князь схилив голову, і вістря топірця зачепило о гребінь шолома. Посипалися пера, а важкий чекан полетів, вертячись, дальше і застряг у щиті Шварна. Коли, одначе, кінь гетеріарха найшовся по сьому боці рову, скочив нагло Святослав, як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і, користаючи з маленької хвилини, якої потребує кінь до відзискання рівноваги після скоку, кинув з усією силою ратище. Ратищем сим низав Святослав отвори, не більші від арабського динара, а й тепер не дрогнула йому рука. Влучений у око кінь відкинув голову взад і усім тягарем звалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими голосами ромеї і мимохить подалися взад. Грімкі оклики дружини голосили славу князю.

— Убий його! Убий, заки стане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав, усміхаючись, на противника з мечем і щитом — не бажав, бач, користати з хвилевої переваги над ворогом. Своім ратищем вирівняв лише умови бою, бо Варда Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався з землі гетеріарх, червоний, мов буряк, і, крикнувши хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не повелось йому. Його удар, певно, був би розрубав щит та відтяв принайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилі щит скісно, а усім тілом подався дещо взад. Нагальний удар зсунувся боком, і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Варда направо. Одначе, заки зміг випрямитися, блискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаску меч Святослава саме у те місце, де шолом лучиться з караценою. І не видержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, відпа-

ла карацена на плече, а з розваленого черепа хлинула високо струя крові. Не видавши голосу, звалився великан, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох побоевища.

А тоді шал радости огорнув руські дружини, а блідий переляк охопив греків. З новим розгоном та безпримірним завзяттям накинулися на катафрактів гридні, і почалася різня людей і коней.

Половина панцирних їздців Візантії лежала уже у поросі, прочі збивалися довкола вежі у купу, коли нагло страшений гук роздався за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горить, наче смолоскип, клуби гризького диму та полум'я бухають усіма вікнами, а на добавок горішній поверх завалився нагло з ломотом, і на греків посипалися горючі балки, шкіри, казани зі смолою тощо.

Тоді огорнув кожного нестримний жах, і, мов на даний знак, розбіглися оборонці валу ромеїв, наче горобці перед шуляком. З-поміж утікачів вискочили два обсмалені, брудні мужики, наче чорти з болота, і побігли між русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилю усі комонники будуть тут, — крикнув Мстислав.

Святослав зміряв його очима, воєводи обступили його, і нагло кинув князь окервавлений меч і щит та обійняв брудного та замазаного мужика, мов брата.

— Се ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був би її і так підпалив, а ти поміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?

— Так.

І справді побачили усі вскорі від сходу клуби пороху. Було ясно, хочая сонце ще не зійшло. Ще його криваве зарево видніло на сході над водами Дунаю.

— Щити на плечі! — кликнув князь. — Не оставити ні одного коня, ні зерна збіжжя у таборі! Йдем назад.

Та сього не треба було дружині пригадувати. Щойно не втікли останні катафракти, коли гридні, мов муравлі, розсипалися по грецькому табору. Тепер на приказ князя завернули з дороги і, тягнучи за собою добуту поживу, живий і побитий товар і коні, зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружина за дружиною входили гридні у город, несучи з собою усіх своїх ранених товаришів та усю добичу. Саме тоді надоспів кесар з десятитисячним кінним військом, та вже було запізно. Дарма силкувалися

їздці розбити товпу русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та купи трупів, згарища машин та руїни табору не дозволяли на масовий наступ. Побоевище було в руках кесаря, але перемогу забрав з собою Святослав у Доростол. Уся піхота ромеїв вигинула на полі боротьби або розбіглася по околиці. Зневіра огорнула її, не було ні одного полку, який би міг повнити службу при облозі. Самі комонники не могли добувати міста, а і катафрактив остала лише половина. Їх воевода, гетеріарх Склір, лежав з напіввідрубаною головою над ровом русинів.

Довго стояв Цимісхій над його трупом. Святослав не дозволив гридням здирати з нього збруї, лише чекан забрав, кажучи, що се заплата за повиривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря при виді страшного знищення, який розвернувся довкола. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У сьому році не міг уже Цимісхій надіятися перемоги.

— Справді, лев сидить у серці сього поганина! — сказав голосно, а двірня підтакнула йому дружно.

Відтак глянув люто на царя Бориса, який крився позаду між слугами воеводів.

— Волів би я бути з ним проти вас, чим з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величність, — вмішався Калокир, — що печеніги також раді б йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів, чим другів.

— У кого лев в серці, у того не буває гадюки у мізку! — докинув варяг Рольф Герюльфзон, протоспатарій варязьких дружинників кесаря.

В годину опісля послали кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуку рогів і окликів дружини в'їздили у Доростол.

XV

ЛЮТ І РОГДАЙ

Між тим серед веселих окликів паювали воеводи добичу поміж гриднів, а і населенню дісталася дещо поживи. Але на загал було її небагато, бо у греків також вже віддавна не раз кухарював голод. Їда була, але ні вояк, ні робітник не наїлися завсіди досита. Завдяки сьому, одначе, що русини здобули чимало коней та волів, показалося, що припасу стане ще на тиждень-два.

До сього часу надіялися гридні побіди та походу у Ромелію і Македонію, де було усього вдоволь.

Лишень князь не поділяв загальної радості. З його ума не сходили страшні картини голоду з попередньої ночі, і тому глядів у будуччину не так рожево, як давніше. Сидячи у гридниці на тому самому місці, де сидів перед битвою, обдумував саме плани дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очей моїх! — сказав. — Не гнівайся на мене, що не сповнив приказу, але як тобі ромейська лєсть відбирає Болгарську волость, так мені узяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що ти не винен, а я, що пустив грека у Переяславець. Він украв тобі мій перстїнь...

— Не украв, а видер силою, — перервав молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв, — усміхнувся Святослав, — бо силою не був би тобі його відобрав. Сила — се благородна річ, а лож, підступ, крадіж — се одної матері діти. Показавши сей перстїнь Свинельдові, приказав йому моїм іменем постягати війська з балканських проходів, а відтак розбив неприготованих одним ударом. Щоби ти, однак, не перешкодив йому, замкнув тебе у тюрму, і мені дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розказав князеві про свою неволю та розмову з Калокиром, а князь слухав пильно. Вкінці сказав:

— То значить, що греки не певні ще побіди над нами. І вони добре се обдумали, бо ся буцімто побіда переміниться для них у погром. Хотяй би кесар мав навіть час і військо, то й тоді побідив би я його. На жаль, нема у мене тільки дружини, кільки треба, щоб боротися, а рівночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Як на тепер ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде скласти мир або знищити флот на Дунаї, а на Русь післати воеводів, щоби привести більше дружини. Ми прогонуємося припасами з Білобережжя, а заки Цимісхій збере військо, прийде моя дружина з Русі. Ти поняв мене, Мстиславе?

— Так, князю, поняв. Твоя гадка добра, видко, боги не поскупили тобі розуму. Але усе те потриває довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у греків все-таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвилі спокою.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білобережжі перезимуємо або й тут останемо, якщо пожива наїдеться...

Голосні оклики та гомін труб перервали князеві. У кімнату ввійшов Шварно і звістив йому прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, оставте мене самого з послом! — сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лише один достойник зі службою.

Видко, кесар не бажав розголошувати умов миру перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотири ока, без свідків, протягом двох годин. Відтак зложено собі обопільно дари, і посол від'їхав.

Коли Мстислав увійшов зі Шварном та Свинельдом у гридницю, Святослав сидів все ще на тому самому місці з головою в руках. Він підняв її, скоро тільки воеводи посідали за стіл, і сказав:

— Нову лєсть придумав кесар Цимісхій! Він дає нам поживу, багатий окуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає миру і повороту нашого на Русь. Мені видиться, що темні є замисли греків, а двійним їх язик. Сей посол недарма позичав очей у собаки і лєстився на усі лади, що аж противно було слухати.

— Якщо ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білобережжі зиму, а на весну вернемо з більшою силою. Кесар перечеислиться, — висказав гадку Свинельд.

— І як так гадаю! — підтвердив Шварно.

— А кільки має бути сього припасу? — спитав Мстислав.

— По два медіни збіжжя на голову, потрібну кількість оливи, по тридцять сушених дунайських коропів та м'ясо з тисячі волів, — відповів князь.

— Сього буде хіба доволі! — сказав Свинельд.

— Певно, що так! — згодився Шварно.

Але Мстислав почервонів і обізвався по хвилині:

— Вибачте, воеводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є, одначе, часами послухати і черева, бо се скарбник сил вояка. Погадайте, що усі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним постом та ненастанними боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому Березі минуться сі припаси до двох місяців або і швидше, а що тоді буде? Візантійські стратиги обсаднять Корсунь і не пустять відси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасу, який обіцяють ромеї, замало.

Святослав мовчав хвилю, а так само і оба воеводи не знали, що відповісти. Вкінці князь двигнув плечима.

— Ти добре кажеш, Мстиславе! — відповів. — Але годі дане слово брати назад. Та я пораджу собі і, заки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратиг місто, то останеться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракне. Але усе зависить від сього, щоби з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при Дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш охочих з-між полян, деревлян, сіверян, уличів. З ними прийдеш на Білобережжя і привезеш з собою увесь припас збруї та борошна, яке найдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе, — тут князь звернувся до молодця, — збереш тиверців і перекажеш до бужан-дулібів, щоби збиралися на рать у Болгарію. Закупам-ізгоям пообіцяєш заплату довгу та зворот прав, боярам — волости, рабам — свободу. Людей всадиш на чайки і Прутом попливеш сюди, прямо у Дунайське гирло. З кінцем травня являйся у Доростол. Засядеш тут і будеш берегти наших плечей — пильнувати болгарських бояр. Возьми з собою десятьох комонників і їдь сейчас горі Прутом, щоби розслідити дорогу, якою за дев'ять місяців прийдеться тобі вести військо. Поняв?

Дністер, Прут, тиверці, бужани — слова сі збудили у молодця розкішну дрож.

На майдані вигукували весело гридні, п'ючи вино, якого чимало найшли у пивницях Калокира. У Мстислава була охота викрикувати разом з ними з радости, що побачить свою рідну земельку і... ну, і її... Калину! Стане перед нею, увінчаний славою, як дідич своєї волости і як княжий воевода, права рука Святослава! І вдяка богам, а заразом гордість, довір'я до власних сил та гарна надія на будуче давали крила його любови і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воеводів, пішов Мстислав сейчас ладитись у дорогу та вибирати собі товаришів.

Але чим більше думав про се, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання сі мучили його чимраз більше, аж другої днини вивіяв їх з нього степовий вітер.

* * *

Що ж діялося між тим у волости Воєслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його неприсутність. Калина з-під ока гляділа на батька, але

сей не показував ніякого гніву по собі. Противно, був радий та веселий і шкандибав, як звичайно, по усіх закутинах чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям а Городом, де була його пасіка.

— Не йдіть, тату, у пасіку,— казала Калина,— пчола пожалить вас, як ось недавно.

Пчоли чомусь-то не любили Рогдая, хочай бачили його часто. Видко, чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злобно у відповідь на слова дочки і блиснув люто очима.

— Як зловлю Воєславича, сього втікача, то прикую його до пня або велю втяти йому ногу, щоби пильнував пчіл. Хай тоді його жалять! Хе-хе-хе! Тоді не втіче.

— Тату! — кликнула налякана дівчина.— Що ви таке говорите? Чи то ви грек, чи варяг або лях, щоби калічити людей? Таж у нас як світ світом сього не бувало.

— Ба, певно, що не бувало, бо не бувало і такої сволочі, як ті Воєславичі. Двох подохло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і сей повівся світами та й забрав зі собою моїх тридцять гривень... Щоб йому руки і ноги на тридцять куснів поломило!

— Батечку! Як же ж ви таке можете говорити при світлі Сонця — Сварога. Він же відверне від тебе своє лице: Домові почують і покинуть вашу хату, а Лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей уночі. Ще щоб то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню! — кпив старий.— Найдуться такі, що за ним побіжать у ліси та приведуть живим або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина остала у чорній розпуці. Йй нагадалася розмова батька з Властом, і дрож прошибла її.

Власт не раз їздив на західне пограниччя на лови і привозив відси багато шкір, а деколи і рабів, русявих, яснооких, низького росту, з ковтунистим волоссям, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх, чим своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідності і служили господинові, мов пси. Вони сліпо сповняли його прикази, боялися батогів, і на гадку не приходило їм думати, що їх господин не має права їх бити, бо вони також люди. Тому-то були вони готові і на найгірший учинок, і Калина боялася, що вони уб'ють Мстислава.

Але підвечір вернув Рогдай домів лютий-прелютий і, не кажучи ні слова, ліг спати. Пішли дні за днями однамітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічалася колись із Мстиславом, але надармо сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварив на парубків-ізгоїв, падькав над кожним згубленим колоском, а навіть вставав уночі глядіти, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Але минув липень, і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою, бувало, приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у збруї грецького виробу, з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіпняв оба кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертівному камені.

— Гаразд з приходом, Власте! — привітала його дівчина, встаючи.— Ти до батька? Він, певно, у полі або у клуні. Ось я піду покличу!

Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжний вираз хижої птиці, коли відповів:

— Е, ні, я не до нього у гості приїхав: у мене є діло до тебе, Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завсігди чула якусь відразу до сього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спроквола:

— До мене маєш діло, Власте, се дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі затям собі, що доки я не звінчана, доси не «мушу» нічого, а роблю лише те, чого хочуть боги, батько або я сама.

— Саме сього, щоб мене послухала, хоче батько, а й ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді і боги дадуть благословенство і тобі, і мені, і батькові.

Дівчина почервоніла, мов жар.

— Ти упився, Власте,— сказала,— не будь ти гостем, покликала б парубків, а так піду собі!

І, відвернувшись, бажала відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене,— просив,— я не жартом бажаю розмови з тобою; я просив батька дозволу, і він дозволив.

Хоч-не-хоч мусіла Калина сісти біля Власта і, спустивши голову, слухала.

— Ти знаєш, Калино,— почав,— що я знаю тебе не віднині, а знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач, ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте,— перервала його дівчина і глянула просто у очі молодому бояринові. На її

лиці стояв вираз поваги, і кожний, лише не Власт, замовк би був сейчас, побачивши в її очах невідкличне рішення покінчити якнайскорше розмову.

— Але ось літа йдуть,— продовжав Власт,— виросла ти на красавицю, на славу Ладі-богині, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе мені. Схочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу! — відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто у очі.

Він глядів якийсь час у її блискучі зиниці, шукаючи у них жарту або непевности, але знайшов лише тверде, невмолиме рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи доволі з тебе сього, чи маю се повторити ще й перед батьком?

Скажена злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилі, очі набігли кров'ю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютости.

— Не любиш?.. Не хочеш? Га, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічого з сього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брати, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто остеріг його перед засідкою, се, певно, ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, се я! — відповіла.— Але ти, Власте, не клацай зубами, мов Бровко на мотузі, бо се тобі ні на що не здасться. Мій суджений, моє Ладо-герой, запічників-лежнів не боїться, а і він, і я волимо смерть, чим неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не возьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо, бач, батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі силу й на силу.

— Досить сього! — сказала Калина і, відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому звикли були ходити дівчата.

— Ти бажав послуху — я послухала, бажав відповіді — відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Ти ж гість, післаний богами. Ходи у хату, милости прошу, не гнівай мене і себе, бо увесь сей гнів — се сварка про торішний сніг.

Се сказавши, пішла передом, а за нею ступав Власт, по-

зеленілий з досади. Але, доходячи до хати, здивувалися обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий, статний муж з блідим лицем, у збруї княжого гридня. За ним чотирьох вояків з довгими ратищами, у варязьких шоломах та шкіряних, металевими гудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків окружало чотири верхові та чотири нав'ючені коні, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудей дівчини. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, утомлений та вихудлий. Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Він сам, значить, Мстислав погіб...

Прохогом кинулася дівчина до пса поглядіти, чи се справді Крук. Але ось і пес пізнав її, бо, маючи ліниво хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опавші руки...

Тоді нагло страшний плач вирвався з груди Килини, плач, яким плачуть лишень раз у житті на похороні щастя. Бо одно лише щастя зацвіло у житті людини, а коли за ним плакати прийдеться, то рвуться усі в'язла душі і кров пливе з очей, не сльози; пливе і забирає з собою усе те, чим живуть люди у світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Остає лишень сумна руїна, блідий опир життя, зломана людина на весь вік. Бо плач сей не облегує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілу грудь і давить її, мучить, убиває — до скону.

Такий-то плач потряс усім еством дівчини. Вона упала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у несканзанному болю. Всі кинулися до неї успокоювати та розпитувати, що їй сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали усі один наперед другого. Рогдай сидів на лаві, наче громом вражений, не знаючи, що значить усе те. Власт розвів руками і нагло видалося йому, що вона у громади проситиме оборони від нього. Тому заздальгідь покликав своїх людей, велів принести своє ратище і щит та посідлати коні.

Аж ось високий блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино,— сказав їй до уха,— Мстислав живий, здоров, у почестях і багатстві. Здоровить тебе і каже: не забудь!

Чуючи ім'я дівчини, бачачи її привітання з Круком та її розпуку, він один догадався, відки те усе. Тому поспішився розважити й успокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як-то, а відки Крук тут узявся! — крикнула дівчина з блискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очей воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось успокойся, дитинко, послухай, а розкажу усе, — відповів зворушений пришелець. — Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе, доню, ще більше, видно, вірности, чим краси, а й сеї не відмовили тобі боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив їй дорогу.

— Проч! — крикнула так люто і так поглянула на нього, що бутний боярин мимохіть подався взад. Сівши на ослоні, який винесли їй служебниці з хоромів, уважно слідила за ходом розправи, що велася між прибувшими а Рогдаєм.

— Я — Лют, старший між гриднями князя, — говорив муж з блідим лицем. — З приказу князя їду з Корсуня, щоби увести його іменем у посідання сеї волости воеводу і боярина Мстислава Воєславича.

— Як-то? — розгарячився Рогдай. — Мені сей зло... воевода завинив тридцять гривень, тому я держу у залозі його волость. Ніякий князь не може відібрати у мене мойого майна. Ти, Іворе, і ти, Ярославе, були свідками позики. Правду кажу чи ні?

— Так, правду! — potwierдив Івор.

— На жаль! — сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується, — заговорив, — що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у застав усеї волости довжника. Се лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радив би робити що-небудь, чого не люблять боги і князі. Тому сподіюся, що боярин Рогдай уступить з волости ще нині.

— То мої гривні пропали? — заверещав Рогдай. — Так нехай кожда гривня йому...

— А ти гривень хочеш? — здивувався буцімто Лют. — А ось вони!

І, знявши з найближчого коня шкіряний мішок, висипав з нього зі сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживано як гроші.

— Кільки тобі гривень? Тридцять? А ось вони! — повторив удруге і відчислив тридцять гривень рядочком.

— При свідках віддаю і у прияві богів. Нехай благословлять довжника, що віддає вчас позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого приказу беру в посідання Залісецьку волость іменем Мстислава і на давніх правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти, боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривні обома руками, поглядив він по зібраних і жалібно заголосив:

— Боги світлі, боги добрі, змилуйтесь наді мною! Я обсіяв, зорав, скошив сіно, а тепер женуть мене відсіля, мов собаку, за мої гроші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого баришівника.

— Геть відси! — кричали палкіші господарі. — Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хіба у тебе, боярине, нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні, — відповіли кметі, — тільки його люди мало не всі перейшли жити у другі волости, бо їм від такого господина ні оборони, ні помочі не було, тільки драчки та неволя. Тому-то й уся Рогдаївка опустіла.

Між тим Рогдаєві прийшла нагло нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що сей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воєславича. Але хто поручить за нього, що він сам від Мстислава приходить? Може, се мантий, який хоче за тридцять гривень добути посілля, варте шістсот гривень? Се розбій, се обман!

— За се, що я не мантий, ручить приказ князя і його гридні, — тут підняв Лют руку і указав на коні та людей, яких привів з собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Відтак, — продовжав Лют, — кождий з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воводі брати з собою на Дунай собаку. Вкінці не раджу нікому не вірити. Покажеться, що я мантий, то проженете мене, а якщо я прав, то горе сьому, хто стає напівперек волі Святослава. На се не зважається навіть кесар ромейв, а мав би поважитися Рогдай?

— Я сіяв... орав... косив, — залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют.— Що зібрав, се твоє, що остало, се моє, а радше Мстислава Воеславича, якого я тут заступаю. Одначе, розстаючись, приказав мені воєвода не проганяти відси Рогдая, ані його невісти...

— Невісти? Якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лица. Вона весь час плакала нищечком, та її сльози — се були сльози радості, се був весняний дощ, що орошує землю теплимим плодородними краплями. Коли загомонів нарід, питаючись про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем і, випрямившись гордо, сказала звучним голосом:

— На Ладу і Сварога! Невіста Мстислава Воеславича перед лицем богів та людей — се я!

— Слава, слава! — гукнула громада.— Остань, Калино, у нас! На щастя! На славу! На добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні! — відповів Лют.— Можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку або й до повороту Мстислава. Господарство віддаш мені й Калині, а сам роби, що знаєш, але до волости тобі вара! Ти зорав і обсіяв, але ти й дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і слави ім'я князя і ласку воєводи Мстислава, бо він тут стане княжим тисяцьким на усю Тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В сій хвилі коло воріт задудніли копита та залунали прокльони. Побачивши покору Рогдая, пізнав Власт, що нічого тут не діждеться, і поїхав домів. Але у душі остала у нього пекуча жадоба мести.

XVI

ВЛАСТ

Через кілька слідуючих днів Калина не оставляла Люта ні хвилі самим. Наче тінь, ходила за ним слідком, договорюючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що казав князь про нього, як виглядав воєвода, коли нападав на печенігів, яка його збруя, яка одіж і тисячі найріжнородніших подробиць бажала дівчина знати від «дядька». Вкінці Лют став обтирати піт з чола, а розказавши Калині тū саму подію на двадцять зовсім відмінних способів, розвів вкінці руками і сказав:

— Але ж, дівко, найхитріший грек не набреше за рік стільки, що я тобі за сих три дні, а тобі ще мало? Що ж, хіба стану і я до тебе женихатися, як ось Власт, то, може, відчепишся!

— Дядьку, дядьку! Вже і женихайтеся, лише кажіть мені про Мстислава. Бачите прецінь, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакатиму? Я ж мовчала уже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною і навіть відзискав дещо давньої моторности. Раз у раз став серед обійстя, нюхав воздух і скавулів стиха. У місячні ночі ішов під опустілу хатину Воеслава і вив годинами, сидячи у дверях.

— Німа звірина,— говорив Лют,— а більше у неї вірности, чим у не одного чоловіка.

При сьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив при помочі своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у груди ледве ще загоїлася, і не раз кров показувалася на устах «дядька». Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до возіїв.

Старий Рогдай замкнувся зразу у одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і паволоками, бо боявся насили і грабіжі. Опісля вийшов раз і другий, але до господарки не мішався і наслукував лише пильно, про що розправляла Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

— То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так, батьку.

— Батьку, батьку,— повторив Рогдай злобно,— а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? Де божий закон?

Дівчина спаленіла і склонила головку.

— Великою є влада і воля батька,— відповіла,— але більшою — сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купаловому святі зійшлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що сеї осені по переїзді у Рогдаївку відгуляєте весілля. Заладкаємо на славу, і станеш бояринею ще перед першим снігом.

Налякана, глянула дівчина на батька, чи він справді сього бажає, чи, може, лише так передирається з нею. Але на лиці

Рогдая стояв той сам вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому під ноги Мстислава. І тоді пізнала дівчина, що Мстислав казав правду, коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гріш та свої замисли. Тепер, коли її воля станула всупереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Сей старець, який завсіди годив Калині у чому б то не було, ставав тепер проти неї, мов ворог, і бажав насильно переперти свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина дозріла у послідніх переживаннях і перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний неспокій і грижа¹, розпука при гадці про його смерть зродили у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла, і вона нагло побачила, що там, де бачила досі старечу неміч і упір, на ділі була злоба і нахабність недоброго і захланного чоловіка. Супроти сього зродилася у неї постанова поберегти свого щастя всупереч волі батька та на упір відповісти упором. У своїй постанові звернулася вона й до Люта, і сей приобіцяв їй усяку поміч, якої буде потреба, хочай би навіть прийшлося ужити супроти Рогдая сили.

— Ти, доню, не бануй,— сказав їй Лют.— Рогдай — батько, повинен дбати про твоє щастя, а якщо не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: «Так буде, бо так краще, а ти повинуйся, бо легше хату одним словом зруйнувати, чим наново поставити». Ось чого навчили нас війни і походи. Краще послухайте молодого, якщо радить добро, ніж старого, який верзе дурниці.

— Та я се знаю, дядьку,— відповіла дівчина,— але бачите, я боюся кари богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

Лют засміявся.

— Ха-ха-ха! Маленьке ти ще дівчатко, ну, і дурненьке ще до сього нівроку. Ти ж була уже над водою на Купала?

— Ні... То єсть була! — сказала, паленіючи, дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як-то з ким? — здивувалась.— З ним!

— З Рогдаєм?

— Ні-бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до сього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьху! Щоб старий чоловік, та ще батько, мішався у купальні чари...

Калина мовчала і ждала, до чого гне Лют.

¹ Г р и ж а — журба.

— Бачиш, доню,— сказав вкінці Лют,— на се й є Купальні ночі, пісні, віночки та чари, щоби молоді бачили та пізнавали себе. А найдеться двоє молодят, що себе причарували, а одно другому рівня, то божа кара впаде хіба на сього, хто їх розлучить. Коли б Мстислав був рабом або остав ізгоєм, то й тоді треба б було по божому закону розглянути, чи у нього нема більше розуму, краси та сили, чим у боярина. Але твій Мстислав боярин, а ще воевода, хто йому рівня? Рогдай хіба з глузду зсунувся, що його не хоче. Не раз батьки змовляють дітей з собою, але люди моторять, а боги кермують судьбою, як їм видається доцільніше. Дитина — не товар, щоб її можна було міняти та продавати. Від сього-то й Купальні ночі, щоби молоді пізнавали, чи батьки їх добро раjali дітям, чи ні. Ось і я...— тут Лют попив меду з кубка,— мав брати дочку сусідського кметя. Але на Купала над водою підійшов я до хороводу дівчат, побачив свою кралю — нічого собі! Гарна, моторна, свіжа, як соловейко у лузі. «Гарно,— думаю собі,— батьки добро вчинили». Підійшов я до неї, заговорюю, женихаюся, вона сміється, думаю собі: «Гаразд, Люте, ось тут тобі й кінець!» Але ба, при віночках поплили наші вінки у різні сторони. При нас був ще син кметя з другого села, Моймир. Його вінок поплив за вінком моєї дівчини, а вона звернулася до мене і каже: «Бачиш, Люте, хто при мені? Моймир! Бачиш, чий вінок з моїм на воді сплітається? Моймира! Туди й мені дорога!» Засміялася, а Моймир обняв і поцілував її таки при мені. Ти знаєш, Калино, що у Купальній ночі насили та гніву нема. Се ніч любови, а не сварки. Я засміявся також і відійшов. Кажу се відтак батькові й мамі, а вони на се: «Що ж, сину, не було божої волі!» Прийшов кметь-сусід на другий день з дарунком та й ну ж звинятися, ба, й про насилу говорити... А батько питає:

— А Моймир гідний хлопака, роботящий, щирий?

— Ат, куди йому до вашого. Але, впрочім, нема йому ніякої догани.

— А дочка його хоче?

— Ще би не хотіла. Се ж її Ладо, бозна-відколи.

— Ну, коли так,— каже батько,— то не гнівить богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світа, що у вікні!

І не раз ще я міг був найти собі жінку, та більше війна тягнула мене, чим домашні вигоди. Хозари, в'ятичі, болгари, чорні і нечорні, греки та всілякі інші вороги не дали мені подумати вчас про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Втішена у своєму горі, дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, «запізно», боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старости далеко, поздоровішаєте, вернуть наші з Дунаю, тоді й вас возьме оскома, не бійтеся! А на весілля такої вам заведу пісні, що аж гай!

Аж ось стали зразу глухо, а що далі, то й голосніше почуватися недобрі вісти з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили і облягли в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружин лягло головами. Знову став несупокій мучити серце Калини та Люта.

Лют поволи приходив до здоровля і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоноград за вістями. Коли вернув, застав Калину у сльозах. Рогдай виїхав у Рогдаївку і велів дівчині збирати усе добро та ладитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухав потилицю, а далі післав до Ярослава питатися о раду. Саме коли оба радилися у світлиці, перед двориче заїхало кільканадцять оружних мужів верхом. Біда з переляку Калина скрилася за плечі Люта, а в сій хвилі увійшов у хату Власт.

Він поклонився обом мужам та звернувся до дівчини:

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі, Калино, оружних людей і мене, щоб тебе у безпеці завезти у його волость Рогдаївку.

На сі слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина з-за плечей «дядька» і відповіла:

— Я сама позбираю усі свої достатки і завтра або позавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боячись небезпеки, присилає якраз тебе.

— А се чому? — здивувався Власт.— Чи ж я гірший за других?

— То ні! Але ти сам є для мене найбільшою небезпекою.

Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб я не присікався до тебе, велів мені тебе пильнувати. Отак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи се, усміхався, але у очах блимали хвилями жовтаві огники злости.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина.— І ти се знав, і батько, і тому післав вас щось з п'ятнадцять мужа.

— Може, й тому! — втяв твердо Власт, а усміх шез з його лица.— Але саме тому мусиш їхати, бо силою візьму тебе, чи хоч, чи ні!..

І витягнув руку, щоби обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але втім ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув. — Яким правом приказуєш тут, у чужій хаті, чужій дитині?

— Правом батька і діди́ча, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати! Геть мені відси, тут не твій двір, ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ся дівчина під моєю опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт. — Не у своє діло устряваєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася силою, а коли Власт метнувся за нею ловити, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді кривава плахта закрила йому зір. Пірвавши руку дівчини, здавив її, що аж присіла з болю у його ніг, а другу руку підняв уже, щоби ударити... Коли втім Лют вхопив його впів, а піднявши, кинув ним до дверей, аж пукли одвірки, а боярин вилетів разом з дверми за поріг.

— Гей, гридні, до мене! — гукнув Лют і вхопив зі стіни свій великий варязький щит і довгий широкий меч.

Рівночасно товариші Власта непокоїлися, що їх господин не вертає. Довкруги них стали збиратися оружні мужі, зразу кількох, далі кільканадцятьох, вкінці ціла юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба, навіть баб, дітей і старців з цілого села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги підносити й боронити перед ударами. Одначе ледве підняли його, коли на приказ Люта уся товпа грянула на них з окликом:

— Геть відси, заволоки, проч, опришки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! У ріку!

Мечі вискочили з піхви, блиснули топори, ратища, очепи, вила. І не достояли Властові слуги. Він сам був трус неабиякий, тож, побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу «невісті Воеславича», поїхав з двору, не запускаючись у бійку.

Але тої самої днини вечором прийшов від Власта післанець, кметь з Залісся Кудлай, якого стрітили у лісі напасники, і переказав ось що:

— Якщо Калина не буде до двох днів у Рогдаївці, то третього принесуть їй у дворище в Заліссі голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина, як стояла з усміхом на устах та радістю задля побіди у серці, упала без чуття на землю.

У ГНІЗДІ ОПРИШКІВ

Лісом, що купався у вечірніх блисках по цілоденній жарі, їхала дружина їздців. Були се оружні комонники, за якими на прив'язи ступало з десять нав'ючених широкобедрих та низьких болгарських коней. Довкола при стежці віддихали мар'янки, материнки та чабри своїм пахучим віддихом,— а всюди сиділи дзвіночки звичайні і розбрілі. Місцями, де з-під чорнозему добувалося вапняне підложе, повзли землею тонкі корняки темно-зеленого барвінку, а навіть білів подекуди ломіть та жовтіла дівина. По обох сторонах стежки росли густокорчі ліщини та калини, тут і там чорніли спілі грона чорного базнику на грубих губчастих білах¹. Далі зеленіли дуби, явори, дерени, а землю вкривали грубим шаром порохно, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було уже жужжання хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісеньки та роєм вилітали з гушави, щоб поживитись. У гіллі почувалися крики птиць, що вертали до гнізда на ніч. Шуляки, кобузи, соколи, канюки наповняли воздух своїми хриплими криками, а з деяких дерев неслися хори гайворонів, які, живучи громадно, відбували саме вечірню нараду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на вивірки, які п'ять чи шість виправляли свої потішні руханкові вправи якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали їдці, видко, далекою була їх дорога, та уже усе вибалакали під час довгих нічних постоїв. Одначе по конях не слідно було надто великої втоми. Видко, їдці щадили свої звірята та давали їм потрібний відпочинок. А може, й залежало їм на сьому, щоби гідно показатися дома?..

На чолі їхав у блискучій візантійській збруї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику видніли всілякі ковані золотисті потвори, львині голови тощо, реміні начеревника вкривали густо золоті гудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці опиралися кінчиками о срібні стремена, а упряж коня, хочай з доброго реміня, пишалася шовковими поводками та срібними й мосяжними бляшками. Менш пишні були строї його товаришів, але все-таки пізнати було по них, що неабикому служать.

Лиця усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воєн та подорожей. Усі були ще молоді або в середніх лі-

¹ Б и л о — стебло.

тах, але найкращий був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса черт лучилися з нарядним одягом.

Аж ось станули їзці на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою половою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній опар і звільна підіймався вгору, щоби розстелитися на ніч по берегах. Хвильку поглядів провідник дружини на прегарний краєвид, відтак, наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і кликнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчаливим воєводою. Вони їхали горі рікою, лівим її берегом, минули вкоротці село, минули положене на горбку дворище Воєслава, у якому не знати чому горіло кілька чималих огнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали вкінці до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дарма кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба — широкий сплав з грубих ялових пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до зрізаного у висоті сажня над землею дубового пня.

Хвильку ждали їзці на перевізника, а відтак всіли враз з кіньми на дарабу, воєвода станув при кермі, товариші взяли за жердки та весла і відбилися від берега. Один з них розвивав линву в міру сього, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків привикли, видно, до таких мандрівок, бо ні один не захропив, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки, плили молодці.

— Лівим боком налягай!

— Запрись зліва! Ще раз! Ще раз!

— Греби! Дужче! Рівно! Разом!

— Раз, два, раз, два!

— Налягай справа! Запрись!

— Приставай!

Справно пристала дараба до берега. Всі висіли, а сплав знову віддрулили у воду. Він поколихався на хвилях, поплив за водою, але, спинений линвою, пристав під напором води знову до правого берега. Перевізник потребував лише намотати линву на коловорот, щоби привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежною.

Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось се моє посілля. Се Залісся! — сказав. — Там має на нас ждати Лют. Се велике дворище, яке ви бачили на горбку, се мій двір. У ньому горять огні, видко, щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно під'їхати, щоби не впасти ще у яку халепу.

— Може, се лишень толока або пир, — здогадувався один з гриднів, який, видко, найрадше був би якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воевода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може, се похорони? — сказав другий. — Лютові небагато належалося вже у Корсуні; хай його боги рятують, шкода було б гридня князеві, а нам товариша...

По хвилі надуми рішив воевода:

— Поїдемо стежкою прямо на північ і доїдемо до роздоріжжя. Там стоїть дуб, розторощений стрілою Перуна, коли деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила мудра княгиня Ольга, друга остала мертвою. Від сього дерева ідуть дві дороги: одна — на захід, у Город, друга — на північ, у Рогдаївку. Звідтам під'їдемо під дворище.

І знов мовчки посунула дружина лісом, дзвонячи упряжжю та збруєю у холоднавому вже вечірньому повітрі. На небі появилася помаранчевий місяць, а його світло мішалася з тінню ночі та послідніми проблесками вечірнього зарева у якусь таємничу півтінь. Перед їздцями появилася нагло, наче величезний чорний хрест, розколений крислатий дуб. Над одною його половиною здіймалася кучерява китиця галуззя та листя, друга торчала у воздуху, наче виселиця. Сіра дорога проходила попри дерево і ділилася на три відноги: одна — на захід, у Город, друга — на схід, у Залісся, третя — на північ, у Рогдаївку.

На дорозі показалося щось невелике, чорне, а вслід за сим голосний лай собаки потряс вечірнім воздухом. Здоровий чорний пес скочив на коня воеводи, так що кінь станув дуба і, наляканий, став хропити і вертітися на місці. Пес побріхував без упину, бажаючи за всяку ціну дістатися на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося, ось-ось і відірве його зовсім. Видко, власник хвоста вітав когось з незвичайним одушевленням.

— Крук! Мій любий, вірний друже! — кликнув Мстислав і скочив з коня, а у слідуєчій хвилі Крук з виттям, скавулінням та всіма іншими позначками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ласився на всі лади, наче розказати бажав своєму господинові про тугу та жаль своєї собачої душі за сих три місяці.

— Слава богам добрим, світлим за гарну ворожбу! — сказав вкінці Мстислав.— Першим стрічаю на своїй землі найвірнішого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. Добро спливе на мою голову з сеї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воеводо? — спитав нагло якийсь голос, і з-під дуба вийшла висока струнка стать оружного мужа.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися вітати.— Ти здоров, дужий? Як же боги милували тебе за весь час?

— Від чого сі огні у вас на обійсті? — допитувався Мстислав місто відповіді на питання.

— Се громада зійшлася боронити Калину від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вб'є Калині батька, якщо не ввідасться за нього.

— Див би його побив, собачого сина! Коли прийшов післанець?

— Саме тепер, перед годиною. Власт жде до рана відповіді, а приїзду Калини до позавтра вечором.

— Що ж Калина?

— Зімліла, бідненька, відтак сиділа у одрині та до нікого і слова не казала. Вкінці сказала: «Люте, дай мені ніж, і їдьмо». «Чого?» — питаю. А вона на те розсміялася, що мені мороз перейшов по тілі, і каже: «Їдьмо! Коли Власт доторкнеться мене, то вб'ю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай по віки вічні блукає опирем по руніах. Не судилося мені, видко, щастя у житті».

— Проби! — кликнув молодець.— Їдьмо розрадити її, а відтак відбиймо старого силою!

Але Лют потряс головою.

— Се не може бути! Якщо поїдемо спершу домів, поведемо, поговоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за сей час дізнається Власт про твій приїзд і буде берегти Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дворищем, вб'є старого і втіче з грішми, а ми привеземо Калині на весільний дарунок трупа. Так не може бути. Тут треба або переговорів, або підступу.

— Переговори ні на що не здалися! — відповів Мстислав.— Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Що ж ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знайти? Тут треба підступу і сили, але сей час, без проволоки. Заки лице Сварога усміхнеться до нас досвіта, повинен Власт висіти на найвищому дубі у Рогдаївці. Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Відтак звернувся до своїх дружинників.

— Хлопці, ви чули, яка халепа лучилася мені від недруга мого. Поможете мені у ній чи ні? Поможіть, братики, нагороджу вас щедро, а відтак дам спочити у всякому дозвіллі, кільки забажаєте.

— Ідем з тобою, воеводо! — гукнули хлопці радісно.— Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми сьому якомусь Властові, як підпалювати вежу серед тридцятитисячного війська ромеїв! — гукнув і собі наймолодший гридень Снігур, який обожав прямо Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до сього ще недавно занедужав був на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а веліли таки тут, під дубом, переночувати разом з в'ючними кіньми. Як не просився хлопець, нічого не помогло. Воевода і старий гридень приказали, мусів слухати. Прочих одинадцять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдаєвого посілля достроювалася до власника самої волости. Була вона підмокла, багниста і не дуже пригожа під засіви. Зате множество звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце закривали на лету. Іздці з'їздили у долину, якої береги вкривав густий, сильно підшитий ліс. У лісі росли вільхи, верби, отровниці, а берегами дивно вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди ядовитий смертельник виростав понад другі зела та скривався поміж знітами, керванями та коситнями. Над потічком, який ліниво сльозив по підмоклому підложі, росли лоташі та червоний кліщинець. Солодкий болотяний лепіх виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, якого воду вкривала ясно-зелена ряска. Одначе небагато було сеї води. Її дзеркало шезало під густим лісом очеретів, комишів, шувару та кошатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця, не зарослі трошею, обняв у посідання болотяний гребиш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили їздці два світельця, які кидали на біляві плахти мряки рожеві відблиски. Саме над болотом на високому сухому півострові лежало дворище Рогдая. Найближчі хати були віддалсні о яких чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставка. Іздці знали, що у селі остало лише дуже небагато кметів, а ізгої, які мусіли у ньому бути, не дуже журилися судьбою Рогдая. Тому, доїхавши до півострова, дружина зсіла з коней, а Мстислав розтолкував усім придуманий ним дорогою план нападу.

Видавши прикази, скинув з себе нарядну одіж і пере-

одягнувся у звичайне бойове знадіб'я, шкіряні штани, міддю виложений кубрак, грубі чревії, тугий деревляний, шкірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоби відблиск місячних лучів на шоломі не зрадив його. Відтак запустився у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище відзаду.

Там стояв властивий дім боярина. У ньому горів огонь, видно, ще не спав ніхто у дворищі. Також при двох великих ватрах спереду крутилося чимало людей. Були се раби та ізгої Власта, між ними кількох парубків з заходу. Вони молилися до Святовида, говорили мовою, дещо відмінною від тиверців, а одягалися у шкіри по голому тілі. Брудні вони були і вонючі, але віддані своєму господинові тілом і душею та готові на всякий учинок. Сі парубки сиділи при осібній варті й пекли на огні кусні м'яса, які пожирали напівсирими, запиваючи пивом. При другій вечеряли тиверці, які з відразою гляділи на «лядських» товаришів. Вони стидалися поведення свого боярина, який не завагався підняти руки на немічного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо між тим на запорошених ослонах двох мужів: старий Рогдай і молодець Власт. Великі круглі очі старого лихваря гляділи з переляком на молодця, який спокійно доїдав печену курку та допивав мід з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині, і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно пов'язаних мішків.

— Власте! Що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявляло усю розпуку, яка проймала його серце.— Се ж моє!

— Ха-ха-ха! — зареготався Власт.— Чи ти думаєш, що твоя доня визволить тебе з моїх рук? Ти мій, і усе твоє теж мені припаде!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоби боронити свого, десятками літ надбаного майна. Але сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарив головою о скриню і впав без пам'яті на землю.

У кімнаті горіли між тим ясні грубі колоди, а ясне світло заливало усе її нутро. Зі свистом добувався віддих з грудей старця, але Власт не зважав на нього. Мішок за мішком висипав Власт на стіл, скриню за скринєю відчиняв, вкінці на дошках виросла чимала купа гривень, динарів, драхм а навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта горіло рум'янцем, очі блистіли гарячковим огнем, а руки тряслися, наче від пропасниці. Він не бачив, ані не чув, що діялося довкруги нього. З розкішшю заглиб-

лялися його пальці у купи монет, а ухо любувалося металічним брязком. Розгарячена уява пересувала попри очі його духа барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався життю у сій столиці світа. З того часу безвиводно тужило його серце за сим сонячним раєм далекого полудня. Тепер ось, маючи гріш, міг він перенестися туди-таки назавсіди і осісти там як купець. Він торгував би або й ограблював руських гречників по дорозі. Не бракло б йому, певно, гроша на будуче.

Лакомо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди, і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при ватрі. Не бачив він, як по добрій хвилі прийшов і Рогдай до себе, підняв голову, а відтак, постогнувши та покашлюючи, піднявся і сів у куті хати. На його витріщені очі падав блиск огню. Сими світячими очима слідив він кожний рух боярина, що порався у хаті. Крізь голову пробігали лискавкою думки.

«Що робити? Як утічи з сеї хати? Ба, втічи не штука, Власт навіть не замітить, що хтось рипнув дверми. Але що далі?» Власні ізгої та раби покинули старого. Вони його не любили — бо й за що? Він увесь вік давив їх щосил і видавлював з них, що лише далось: гривні на переднівку за крихітку борошна, шкіри, мід, віск, збіжжя; робив ними, як волами, коли мусіли шукати у нього зарібку, а як хто завинив йому гріш, так обдирав довжника зі шкіри. Усіх, хто не виплатився, продавав безпощадно у Царгород... Тікати самому крізь ліс?.. А гроші, дорібок усього життя, кров крові, життя його має пропасти у руках опришка-зłodія? А притім там, у лісі, темно, страшно. Там нічю ходять понад багном блудні огники — се духи потоплених, що разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну вонючу глибину необережного самітника. Там мавки гріються до місяця на полянах та уводять за собою мандрівника у воду або скобочуть¹ до смерти. Там лісові біси лякають прохожого вигуками та страшними тварюками, а Блуд водить його у безвісти. Там Див...

Старий потрясся усім тілом.

Ні! Він не підє сам-один відсіля. Він вп'ялить очі у блискуче срібло та золото, які вкрав у нього його названий зять... Ха-ха-ха! Його лютий ворог, гадина, вигріта на його груди, якій він завірив, віддав у його руки себе, свою долю, життя, ба, й більше ще, чим життя,— гріш! Нехай же ж бере одно і друге!

¹ Скоботати — лоскотати.

Ледве, одначе, майнула ся думка крізь голову Рогдая, коли нагло якийсь холод став підступати від ніг горі хребтом аж до голови. Якийсь безмежний, звірячий ляк обхоплював його усе ество, ляк перед смертю, перед костром, могилою, тризною, хробаками, довічною питьмою. Десь шезла віра у Вирай, у якому батьки веселяться по вічні віки на зеленій леваді Дажбога, а остав лише ляк перед сими останніми хвилинами, коли холодіє тіло, гаснуть очі, тратять владу руки й ноги, мовкнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістлявою рукою горло... Брр! У душі старого обіззався голос спротиву... Бороніть мене, добрі, ясні боги, борони мене, Калино! Не віддавайся сьому злодієві, що узяв мій гріш! Мстиславе!..

І нагло, наче привид-опир, що являється на поклик чародія, у вікні зачорніла стать...

Яркий блиск огню упав на її лице, і Рогдай пізнав Мстислава. Чи се він, чи не він? Рогдай питає себе, щоби переконатися, чи він спить, чи ні, витріщає очі, вдивлюється у стать за вікном і очам не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню часть тіла крізь вікно і зачіпає вершком шолома о низеньку оправу. У сій хвилині відвертається Власт і каменіє у зігненій поставі, як стояв над купою гроша,— око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з його уст, оклик переляку, злості, а вслід за сим кинувся боярин до вікна, щоби напасти на ворога, заки сей протиснеться крізь вузеньке вікно хати. І хто знає, що було б сталося, коли нагло отямився Рогдай і, наче той казочний Кощій, з витягненими руками кинувся на Власта. Ведений інстинктом, не нападав, одначе, на нього впрост, бо Власт держав вже у руках меч і був би одним ударом позбувся напасника. Він захопив Власта за ногу, а коли сей кидався до вікна, потягнув за неї з усеї сили.

Боярин упав, а заки освободив ногу з рук Рогдая, Мстислав стояв уже в кімнаті, і оба противники зміряли себе очима.

— Приходжу до тебе, Власте, у посольстві від Калини. Вона каже тобі ось що: «Якщо не підеш собі сейчас з усіма посіпаками і не віддаси її батька, так не жити тобі на білому світі!»

— Як-то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по хвилевій напрузі усіх своїх старечих сил знову охлялий сидів на долівці.— А моя кров, мій гріш? Невже ж ви з Калиною віддасте мої скарби сьому злодієві?

— Твій гріш остане при тобі! — відповів Мстислав.— А ти, Власте, забирайся у Город!

— Га! — заверещав тоді Власт, якого опанував шал злости.— То ти, собако, не здох на Дунаї враз зі своїм князем? Так пожди, ось тут, на родині, постигне тебе твоя судьба!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім ударом ліве плече Власта забagriлося кров'ю. У нього не було щита, а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузьке вікно. Боярин уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він, бач, задумував знічев'я вискочити надвір та покликати своїх посіпак. І вже двері — туй-туй!... Вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли нагло громом залунав дружний оклик за вікном:

— Бий собачу віру!

Рев переляканих та покалічених городян відповів на сей оклик; свист мечів, брязк зброї та замітний стук щитів почувся через хвилю, відтак замовкло усе.

Між тим і у хаті скінчилося усе. Почувши вереск за дверима, завагався Власт на хвилю, не знаючи, що йому робити. Та в сю мить меч Мстислава впав, хочай, на щастя, лиш плазом, на його лице. Мов колода, повалився Власт на долівку, а у слідуючій хвилі відчинилися двері, і голос Люта поспитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є! — відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А де ж вони?

— А дсь!

І молодець указав на Рогдая, який з гарячковим поспіхом горнув зі столу гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за спасення життя та майна. Біля нього лежав на долівці Власт з посинілим та опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одіж лежачого боярина.

— Поспішай, старий скряго! — сказав.— Пора нам усім у Калинин двір!

Старий не відповів, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося на згадку Калини.

¹ Туй — осьь.

ПРО КНЯЗЯ, ЩО, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ ШУКАЮЧИ, СВОЮ ВТЕРЯВ

Побіда була повна. З парубків Власта не остав живим ні один, а городські ізгої навіть рук не звели в обороні свого господина і лише просили дозволу вертати домів. Ранком повсідали на коні й поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав веліли поставити перед собою Власта, якого на ніч зв'язаним кинено у хлівець. Хто ж зобразить, одначе, зачудування усіх, коли сторожа звістила, що Власта нема. Виломана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно навперейми.

Вислані рогдаївці не найшли слідів на берегах, видко, Власт утонув у багні.

— Проби! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав велів зарізати когута та кинути у багно, а відтак від'їхали усі у Залісся.

Ніхто не опише повітання та сих щасливих, блаженних хвиль радості, коли Мстислав вернув у посілля батьків своїх, до свого дворища, до своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Пережиття останніх днів добили у ньому старечого духа, не стало йому уже сил обійняти умом загал вражінь та примінитися до змінених життєвих умов. Годинами сидів старий недвижно і усміхався лише приязно, якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди замітили вскорі перемену, яка зайшла у душі Рогдая, бо усі насмішки, якими гостили його давніше діти, жінки та парубки, замовкли нараз. Усякий бачив у ньому лише старця, який осліп уже на справи сього життя, а глядить скляним зором на той бік — на зелену леваду Дажбога. Його уха не чули уже й не розуміли усіх людських слів, бо вони вели гутірку з дідами у Вираї. Тому кождий здіймав радо шапку й здоровив старого по закону, ввічливо та поважно.

Мстислав і Калина не кидали себе й на хвилину. Вона розказувала йому про свої переживання, а він їй про бої на Дунаї, про варягів, греків, болгар.

І плили дні за днями, аж у дванадцять днів після приїзду Мстислава відгуляли весілля.

А між тим змаліли дністрові води і прибрали темно-зелену краску, яка ярко відбивала від глинистого та піщаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс... Усі краски — від ясно-жовтої до темно-червоної — пишались у лучах сонця та у чистому, холоднавому уже осінньому повітрі. Наче яркі воскові свічки, горіли берези та вільхи, темніший відтінок красив кучеряві дуби, а наче кров'ю, опливали буки та граби у лісі. Тут і там, де виступала глинка, де росли ялиці або модерев, там зіставали темно-зелені плями у краєвиді. Жовкла уже ліщина, лозина й верби, жовкли в'язи, тиси, явори, відцвітали останні цвіти, і лиш на вищих місцях бивно розцвітали осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свята, весілля, толоки, збиралися прядильниці на вечорниці та досвітки, не вгавали у селі спів, танець, веселість, радість з життя, здоровля та добрих жнив.

Аж ось повернули з-над Дунаю купці-гречники, які їхали горі рікою у Червоні городі¹, і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому Березі з усею дружиною, але з весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино, — сказав тоді Мстислав до молодої своєї жіночки, — верес цвіте, погідні дні настали, а заки пічнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде пора й мені сідати на човни, а поки що треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому прощай і оставай з богами у гаразді, нехай Домові бережуть твоєї дорогої головки!

Калина поблідла і засумувалася, але не здержувала Мстислава.

— Иди, Мстиславе, — відповіла, — куди тебе кличе князь, і півни його волю. А з першим снігом вертай, щоб корочун² найшов нас знову укупі при народинах Сонця-Дажбога, при Коляді зваримо коливо з медом та натішимося до весни.

Поїхав Мстислав по Червенських городях, по усій Тиверській землі, а навіть до бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві жалі на князя Олега та його дорадників. У Червоно-

¹ Червоні (Червенські) городи — група міст на західних окраїнах Русі. У 981 р. Володимир приєднав їх до Київської Русі.

² К о р о ч у н — найкоротший день у році, від якого сонячний круг знову побільшується. Є се свято народин сонця, яке з введенням Христової віри злилося зі святом Різдва. — Авт.

городі стрітив його тисяцький Ростислав і просив переказати князеві ось що:

«По усій Руській землі гуляє самоволя молодих князів та прибічних їх бояр. На тих нема суду, нема правди ні бо-жої, ні княжої. Боги високо, князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відцуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь гос-подарить лише у своїй волости, а у прочій землі він наче чу-жинець. Не дай боже ворога, то хто має боронити край: князь чи віче? Лишень у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають «крамолу». Нехай же ж вер-тається Святослав, бо прийдеться хіба прогнати з княжо-го стільця таки його синів».

Коли груда покрила шляхи, а з дерев обсипалося листя, вернувся Мстислав з кількома молодими боярами, які хо-дили уже не раз човнами у Грецію. Під їх доглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на близько десять тисяч мужа, бо тільки дружинників назбирав Мсти-слав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривні, мідяні та спижеві перстені, кружки та плитки, якими наши-вано череси та кубраки або набивано щити. Отсими-то гріш-ми оплачував воевода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шобах, побудованих окремо для сього. При величез-них ватрах варили одні робітники живицю, другі набивали ребра, на які кладено ялові клепки, а spoїни конопачено клоччям та заливано смолою. Отак поставали човен за чов-ном, а мало їх бути поверх сотні.

Також по усіх селах та дворищах просторої Тиверської землі ладилися молодяки у похід. Збруя, харчі, одяг става-ли найважнішими питаннями у житті, а дружинники най-замітнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоб йти у Залісся сідати на човни, їхати добувати слави та вчинити зі столиці світа, тобто Царгорода, волость руського князя.

* * *

Аж прийшла і весна, і повторилася знову ся довічна переміна у житті природи. Відроджений узимі Дажбог вивів у світ завітчану, умаєну княгиню Весну та указав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богиню співом, танком та жертвою, а і боги глянули ласкаво на гожу

дівчину, що з далекого південного підсоння ішла у зморожений край — землю Дажбога — увінчати світ красою. Зірвався Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прийом. Віддих його нісся з полудня та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що осталося, сполокав теплим весняним дощиком. Поплили леди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому або бурому гіллі дерев указалися жовтаво-зелені пуп'янки.

Був вечір. У світлиці в Заліссі сиділи по вечері воевода з жінкою, Лют та кількох бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для Домових та душ померших, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного Заходу у золотий край сонця на Сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила, і перші повени минули,— говорив Мстислав.— Води ще доволі і, певно, не бракне її під човнами по мілинах. Завтра досвіта роз'їдемося по селах та городах і до вісьмох днів з'їдемося на перевозі. Там заждемо ще п'ять-шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а козла — Водяним і поїдемо.

Дрогнули уста у Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино,— сказав Мстислав, усміхаючись до своєї любові хоти¹.— Боги добрі, боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не усі падуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмирущої слави, але й вдяка до князя, якому усе завдячую.

Похлипала трохи Калина, аж сей і той стали посміхатися.

— Плач, Калино, плач,— сказав Лют,— як добре плакатимеш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибуде.

Бояри засміялися, але Калина обтерла очі і поважно глянула по присутніх.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсили, але плачу і з жалю над вами. Пощо Святославові Болгарії? Чи у нього своїх волостей нема? А якщо йому їх треба, то чому не найме собі варягів, печенігів чи яку іншу дрян' і не йде з ними рзбивати головою стіни? Коли б ви боролися за Руську землю, у обороні жінок, дітей, земляків, богів чи хат, я перша благословила б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного — се недобре діло, і богам воно не може бути по нутру. Побачите, що сі війни скінчаться колись нещастям усеї землі, а тоді згадаєте моє слово.

¹ Хоть — жінка-дружина у староукраїнській мові.— Авт.

Очі Каліни горіли, лице паленіло, від неї ішов якийсь блиск, коли говорила ці слова. І слова ці не минули без вражіння на присутніх.

Всі замовкли, ніхто не сміявся, аж Лют відповів молодій жінці:

— Усе, що кажеш, се правда, але правда і се, що боги не на те дали людині силу, щоб гнила за піччю. Нема ворога в краю, треба пошукати його на чужині. Крім сього, Святослав не силує нікого йти у похід, а як хто підійметься чого у житті, то повинен сього довершити або згинуть, бо самі боги проклянуть сього, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої або до його смерті.

— Так,— сказала на се Калина,— тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому, де можу. Все-таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю віщувати лихо...

Голосний лай собак перервав розмову у хаті. Крук, який звичайно лежав під столом у ногах господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору ввірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди ярким полум'ям, у дверях явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його горіли гарячкою, уста зчорніли, а на висохлому, жовтому лиці видніли темно-червоні плями.

Нагло, заки ще ся мара проказала слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прихожого і обняв його, як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою? — крикнув.— Відки тебе судьба несе у мою волость? Гей, рятунок! — закликав, коли бідолашний мандрівник опав йому на руки, мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли між тим омлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку з забутого острова! Шкіра й кости, зле погоєні рани та синці на усьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клекотів важкий віддих.

Миттю уложили други Рослава на вовняних покривалах на запічку, укрили кожухами, напоїли гарячим пивом. За якийсь час прийшов до себе і, важко переводячи дух, спитав:

— Мстиславе, се Залісся?

— Так! Ти у мене, брате, між своїми. Не бракне тобі тут нічого, тут подужаєш, набереш сили та поїдеш за нами, бо ми завтра ідемо на Дунай.

Лице сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів.— Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер попилися й мемо дуріти! Господаря нема — мишам свобода!

Коли б грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив би більшого вражіння, чим сі слова Рослава.

— Як-то? Нема господаря? Що з князем? Хто ме дуріти? — питали один через другого зібрані.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого потреба бідоласі.

Вона принесла йому у горшку м'ясної юшки, а відтак свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але відтак розсмакувався і треба було йому відібрати миску, щоб не охватився. Все-таки їда, тепло і кріпке вино піддало йому сили. Не будь у нього гарячки, він, певно, був би сейчас заснув, а при тому й жолудок, який від довшого часу не мав поживи, не позволяв йому спати. Він вигідно розсівся і став розказувати, густо попиваючи вино, якого виніс Мстислав чималий глиняний збанок для гостя.

— Не маєте чого їхати, воеводи та гридні. Ідїть хїба на жальник тризну правити по сьому князеві, що, чужої землі шукаючи, та свою втеряв. Ти знаєш, Мстиславе, наміри князя по договорі з греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради не раз на Білобережжі, де прийшлося нам зимувати.

— Я остерігав тоді Святослава перед підступом Циміхія і перед голодом,— додав для пояснення Мстислав.

— Еге ж! Мудрий ти був, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати, й тому утік сам, оженився, розбагатів, розжився на славу, на щастя, богам і родині на потїху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без приказу,— спротивився Мстислав.

— Я ж не питаю про приказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочовикам по гривні за кінську голову? Отаке-то було гараздя. Припаси ромеїв з'їли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли ще заздалегідь греки кораблями усю поживу; печеніги нападали на нас мало не що другий день... одним словом, ми усі були б дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть з сими, що погинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видко, боги стали проти нас, навіть найвеселіші утратили дотепи і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і встати не хотів. Бувало, збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить, мов

довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом, як сме-рековий трам.

Тоді князь зібрався вертати на Русь. Але ба! Ми вертали з Болгарії, мов гречники або як небіжчик Ігор з полюд-дя. Усякого добра було у нас тільки, хоч паволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме сього найбільш була потреба. Дійшли ми до порогів, а тут проти нас вилягли усі печеніги, кільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоем. Не послухав князь: вертати без до-бичі, мовляв, значить признатися до поразення. З чого по-кладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий Берег. З десять днів годува-лися ми чередами печенігів, вкінці і сього не стало. І знову те-лячий хвіст став більшим паном від воеводи. Простяг ноги во-євода, то й пес не брехнув за ним, а за хвостом бігали усі, мов посолені. Гай! Гай! До того морози общипували у кого ногу, у кого руку, у кого вуха або й ніс — усеї краси позбавляли. Ніяка печенізька дівка і не глянула б на такого безносого побідника-гридня... Дуже невеселий був час...

Всі слухали зі здержуванім віддихом оповідання Рослава. Лют і гридні гляділи понуро у огонь на печі, Мстислав тер чоло рукою та торгав чуприну у безсильній злості. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Сей попив знову з кубка і кінчив оповідання тихим змученим голосом:

— Аж ось зварили ми уже всю м'яку шкіру, усі відпадки та жили лишень рибою з ополонок на Дніпрі. Коли звільнів мороз, князь зібрав усе, що остало з нас, — може, четверти-на, — велів закопати щоціннішу добичу по могилах, решту полишив і пішов на пороги. Страшна се була дорога. У глибо-ченному снігу брели ми день і ніч, а наш шлях значили тру-пи людей. На кожному нічлігу оставала залага з трупів та умираючих. Святослав не їв нічого по два-три дні, з очей гля-діла гарячка. Він терпів тільки, що й другі, і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз остав я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обвивав шмата-ми, коли втім побачив Святослава. Він стояв сам-один посе-ред пустого табору. Довкола лежало чимало небіжчиків, мов після битви. Князь розглядавсь довкола і нагло вхо-пив себе обома руками за голову та придавленим голосом, мов крізь сльози, сказав: «Сі трупи, ся смерть — се тінь, яку кидає твоя слава! Горе тобі!»

І раз у раз повторяв сі слова, аж доки я не встав та не поволікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже: «Погоди, товаришу, я підведу тебе!» І нехай боги подадуть йому найкраще місце на зеленій леваді своїй, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Сейчас всів князь на коня і велів усім, хто дужчий, їхати разом з ним. Поїхало їх зі сорок мужа. Поїхали ранком, щоби добитися до Канева.

Ми порізали і поварили прочі коні та насилу поживилися. Відтак пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами, наче свіжа чорна могила. Приходимо ближче... і нагло душа уся затряслася у нас з переляку. Се було побоєвище. І що за побоєвище? Доростольські бої були іграшкою в порівнянні до сього, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили пільми.

Кров, кров і кров, — всюди, всюди. Посередині купка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Мов коли осінню стануть парубки у бочці січи капусту, а на посіченій верстві ярини слідно ще усі послідні удари, — отак виглядали тіла княжих прибічників. Вони валялися у грязюці з персти, снігу й крові, яка замерзла у тверду, мов камінь, груду. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними до останку відломками щита на зломаному лівому рамені а з відламком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона виплила, а голови не було зовсім. Її відрізано ножем, мабуть, на те, щоби зробити з черепа чарку для хана, як се звикли робити печеніги з черепами побитих ворогів. Довкола лежало покотом кількасот коней, повідрубувані пальці, руки, ноги... Удвоє стільки мусіло згинути поганих, скільки валялося коней, та побідники забрали тіла упавших братів з собою. Довкола на якої чверть милі витоптано сніг раз попри раз. Видко, тисячі накиннулися на тих кілька десятків, але сотки наложили головами, заки послідній гридень з розчерепленою головою поліг на трупі Святослава. Страшна се мусіла бути січа — бій розпуки одного проти двадцятьох, бій до посліднього руху, до останнього віддиху змучених грудей. Страшні були й лиця упавших героїв. Усі у зморшках, у які стріються лице борця у хвилі скажености, усі зі зціпленими, вишкіреними зубами барса...

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина нарочно гляділи смерті і свідомо кинулися у нерівний бій, щоби, завдавши ворогові втрати, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! Коли б печеніги були напали на нас тоді, то й нога не уйшла б була з побоєвища.

Як стріла Перуна, що розторошить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав богів, другий проклинав, третій плакав, мов дитина, кількох навіть пробило себе мечами, других насилу здержали ми від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, станув при тілі Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які вже не відчиняться ніколи ні до слова, ні до усміху, уста вождя дружин усеї Руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що. Слушайте!

Ми усім духом ловили слова воєводи, а він передав нам заповіт князя.

— «Ви всі, що остаєте,— говорив,— ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде уже у ворога сили заступити вам дорогу. А якщо уб'ють мене зрадою, пімстять мене або погибність за славу Руської землі. Хто переживе сю хвилю, сей нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ім'я йому — Володимир, князь Новгороду! Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі. Йому повинуйтеся, бо лише він позбирає докупи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав сього і дізнався про се аж тепер, у люте врем'я голоду і недостатку. Шукаючи чужої землі, я свою утратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю зіркою, бо боги світлі, боги добрі питають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: «Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців?» Тому, вернувши, просить у богів прощення для себе й для мене, а вони, добрі, ласкаві, не відмовлять нам сього. Слава руського князя а добро Руської землі — се не все одно».

Тоді отямилися усі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабирали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо печеніги втратили у послідньому бою мало не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Києва.

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання кінчив уже без дотепів та порівнянь, тихим, зломаним голосом. Звільна приблизно лице бідного сміхуна, гарячка, видко, покидала його, а з гарячкою і сила. Його члени простягнулися, і, заки ще хтось з присутніх міг позбирати гадки та відповісти, запав Рослав у тяжкий, подібний до омління сон.

— Горе! — озвався перший Лют.— Страшну спадщину

оставив нам Святослав. Безурядиця дома, два молоді князі з лихими дорадниками зіснуть усю силу землі та народу на глум поганим, болгарам, в'ятичам, ляхам.

Понуро гляділи у огонь гридні Святослава. Для них, певно, не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї добичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху. Нагло встав.

— Браття! — кликнув. — Не попадайте у зневіру. Вона — ворогом добра, се сестра Морока, Чорнобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але оставив і заповіт. Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живім для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народу, працею, доробком, а збуємо відражуймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю огонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...

* * *

Роз'їхалися бояри по своїх селищах, по городях та хуторах; дружинники Святослава, які були у Заліссі, поїхали у Київ допоминатися о свої паї. На дивне диво, віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернули у Залісся. Тут молодий господар Мстислав переводив нові корчунки¹, а на новинах осаджував утікачів зі сходу, які спасалися утечею від печенігів та від княжих дружин, що грабили села противників. У праці помагала йому Калина по смерті Рогдая, який помер у червні, саме якось в рік по похоронах Воеслава.

Все-таки похорон відбувся по закону. Залісецькі і рогдаївці прийшли усі на тризну не задля помершого, але задля любови до його наслідників Мстислава і Калини. При них осів і Лют зі своїми товаришами, і Рослав, який своїми дотепами усіх веселив, і стали усі займатися працею — хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами тощо. Розцвітало життя довкола, у громадах.

Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хочай на пограниччі у Овруцькому окрузі велася боротьба між князями. Народ привик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце Руської землі — Володимира.

¹ Переводив нові корчунки — освоював нові землі.

ІДОЛИ ПАДУТЬ

Історична повість
із часів Володимира Великого

КНИГА ПЕРША

I

НА ЗОРІ

Кривавий твій прихід сьогодні, Бальдуре! ¹ З-поза Дніпра встаєш, неначе пожежа від печенізької стіни. Твоє проміння, наче відблиск похоронної костриці Брунгільди ², звіщає мені ніч, безпросвітну ніч — смерть! Нехай Гель проглине прокляті духи зрадників і боягузів...

Швидким рухом відкинула м'яке покривало і встала з ложа. Яскраве сєво облило чудове тіло двадцятикількалітньої жінки, як з рожевого мармуру. Золотисте волосся спадало буйною хвилею на її плечі. Проміння Бальдура оперізувало м'яку лінію бедер та пруживі стегна. Пташки аж заходилися від щebetу, якби хотіли звеличати героїську красу Рогніди.

Її глибокі темно-сині очі суворо гляділи у віддаль, і тільки кармінові уста були дещо спалені гарячкою. Задумалася. «Довго не було його тут... довго! Чотири роки минуло, відколи востаннє розпрощався з нею. І як розпрощався. На молот Тора! ³ Чому рука наймогутнішого з азів ⁴ не впала тоді на голову Володимира? Він засміявся, виходячи, погладив головку маленького Ізяслава, а до неї сказав тільки: «Я йду, і швидше затужиш за мною, ніж я вернуся. Ти забула,

¹ Бальдур (Бальдр) — у скандинавській міфології бог весни, сонця і дня, один із синів верховного бога Одіна.

² Брунгільда — у скандинавській міфології одна з валькірій, дів-войовниць, що розподіляли на полі бою перемогу й смерть; прогнівила бога Одіна, за що була приспана, але зі сну її пробудив Сигурд.

³ Тор (Тоор) — у скандинавській міфології бог грому, бурі та родючості, один із синів Одіна.

⁴ Ази — у скандинавській міфології група богів, що здобула владу після перемоги над іншою групою богів — ванами.

що в мене жінок і мужеської сили доволі...» Молот Тора не впав на його голову. Він сам, наче той молот, наче полум'я бога Льокі¹, пробігав переможно широкими землями свого царства. Усі подивлялися його, навіть вона... Ах, чому Норни дали йому в руку меч, від якого загинув Рогволод та його сини? Єдиний герой, який переїхав крізь полум'я, що окружало непробитою стіною її серце, був її кровним ворогом...»

Вона нагадала собі, що за хвилину прийде сюди Володимир. Прийде покарати її. Здригнулася.

На майдані служба несла дрова у пекарню, годувала дріб, виганяла товар. Старий дворецький її батька — Снорре молився до сходу сонця, а Володимирові ратники глумливо приглядалися йому з віддалі. Бистроока Рогніда догадалася, чому: на шиї одного з них доглянула мосяжний хрестик.

— Ах, це ті, що вірують у візантійського Бога!

Почула у сусідній кімнаті мужеський голос.

— Мирославо, поклін тобі з ранком!

— Добро й тобі з приходом! — відповів мелодійний жіночий голос.

— Чи твоя княгиня вже встає?

— Ні, ще спить!

— Ти її збуди! Князя щойно не видко.

— Як-то? То князя тут нема?

У голосі дівчини звучало крайнє збентеження.

— Ми тут наладдили снідання і ждемо на поклик. Я забавляю Ізяслава, щоб не перешкодив князеві, а ти кажеш...

— Я кажу правду! Я спав зі Свенем Свафарсоном у передній княжого терему, коли десь по півночі Володимир вернувся від княгині незвичайно схвильований. Я приніс йому вина, але він кинув чарку на землю, а сам аж до ранку ходив по кімнаті. Перед хвилиною станув на порозі і гукнув: «Кличте дружину, їдемо у Вишгород, але раніше зайдемо ще до княгині». Ось чому я прийшов.

Мирослава аж у долоні сплеснула.

— Перуне, Стрибоже!² Яку ж то знову бурю ви затіяли?

— Не тобі, Мирославо, судити Бога та волю князя!

Голоси притихли.

Рогніда відкинула волосся на плечі. Її брови стягнулися, очі засвітилися похмуро вогнем.

— Він іде сюди! — пробурмотіла. — О, він найде мене!

І швидко стала надягати на себе білу сорочку та парчеву опинку. Лице змила водою, гребенем зі слонової кости стала

¹ Льокі (Локкі) — у скандинавській міфології демон вогню, разом з Одіном брав участь у створенні людей.

² Стрибог — у східнослов'янській міфології один з головних богів; бог вітру, бурі й негоди.

розчісувати золотисте волосся. Коли почала сплітати його у дві коси, завагалася.

— Він любив моє волосся. Воно одне розбуджувало в нього ніжніше слово, пестоші, усміх. Не заплести?.. Ха-ха!

В її руці блиснули широкі гострі ножиці. Довго дивилася Рогніда на відтяти коси, мов месник на відрубану голову ворога. На землю упав увесь утрачений скарб її дівочої гордості. Бо хоч Володимир знівечив її силою, та не опанував її серця. Ці пахкі коси, символ її жіночої чести,— це стяг перемоги над силою. І вона носила його аж до цієї хвилини — хвилини смерті. А тепер нехай цей волос покаже князеві, що і в останній хвилині вона визиває його! Він же любив цей волос...

Жваво накинула на плече синій, золотим позументом та самоцвітами обшитий плащ, всунула ноги у сині черевички грецької роботи, а на розсіпані безладно кучерики наложила золоте чільце з карбункулами. Підняла ніж зі землі та сховала його на грудях. Станула посередині кімнати, горда, як Фрігг, що приймає у Вальгаллі вибранців-валькірій.

Із тріскотом відчинилися двері, а в них станув високий, кремезний чоловік. Не своєю поставою притягав увагу, а поглядом великих синіх очей та гарними суворими рисами. Вони нагадували лице Святослава в будові вилиці та носа. Чоло мав високе, а повні уста проявляли якусь м'якість, незнану зовсім великому батькові Володимира. Густий вус закривав частинно губи і спадав по обох боках, надаючи поваги усій появі володаря. Виглядав щонайменше на тридцять п'ять років, на сім-вісім років більше. Мав на собі звичайний шкіряний одяг княжого ратника, легкі варязькі лати та кіпчастий шолом. Тільки при поясі висів довгий тугий меч, у якого ручці червонів рубін завбільшки ліскового горіха, та кривий, східним філіграном прикрашений ніж. Обшитий багром плащ великого князя покривав зброю простого гридня-дружинника. Видко, князь вибирався в якийсь дальший похід, та ховався з цим. Увійшов, скинув з плечей плащ і склав на грудях могутні рамена, на яких виступили грубезні вузли м'язів. Рогніда склонила голову, та не віддала приземного поклону, поклону, належного володареві. Випрямилась у весь ріст і сміло глянула в очі Володимира. Його брови стягнулися грізно, коли заговорив до неї.

— Не віддаєш належного поклону, Рогнідо! — сказав низьким голосом, гамуючи гнів.

— Не віддаю, бо не знаю, кого вітаю, чи мужа, чи князя, чи суддю, чи... ката.

— Ах, то ти з цього боку починаєш? Накликуєш на себе мій гнів? За ніч він уже досить вигорів, наче покинене пас-тухами багаття. Навіщо ти докладаєш до нього дров?

Рогніда гордо підняла голову.

— У полум'ї Муспеллю¹ згине весь світ, боги, люди, велетні. Тільки дурень тікає від долі, тільки боягуз лякається її. Я, дочка і внука вікінгів, сама викликаю її. Твій удар — це удар жорстокої долі, я жду її, бо знаю, що помста теж записана у майбутньому таємничими руками. Хто побиває безрідних, той нехай сподівається пімсти від безіменних.

На Володимирі не слідно було вражіння промови. Він тільки любувався пишною появою чудової жінки.

— Проклятий нехай буде той, хто задумав насильно добути любов жінки! — крикнув нагло.

Піднесена рука Рогніди опала, і зачудування відбилосся на її лиці.

— Насилою ніколи... тільки силою, — відповіла мимохить.

Князь доторкнувся віщим словом найбільш пекучої рани її серця.

— У тобі, Рогнідо, не було любови, нема її, а тепер бачу, що й ніколи не буде. Ти холодна, як скандинавські фіорди. Нема в тобі ні іскорки святого вогню, який гріє людські серця, нема!.. А є тільки впертість, мов та гранітова скала високого фіельду, мов топори твоїх предків!

Рогніда відчула, що так промовляє не князь і не суддя.

— Ні, Володимире, ні одне, ні друге! Коли ти в половецькому острозі казав убити мого батька Рогволода, я повзала біля твоїх ніг, як собака, в якій забирають щенятка. Ти підняв мене, засміявся, поцілував при всіх і сказав: «Не журися, Рогнідо, не прохай, уже пізно...» Ах, і справді було запізно, але той сміх! Меч, який розтяв колись тіло Фафніра, не був такий гострий. Це ти був упертий, Володимире, ти бажав пімститися за образу. Ти кажеш, що я холодна, мов крига...

— Так, ти холодна. Кілько разів я приходив до тебе і просиджував біля тебе до ранку, ти ніколи не проявила мені хоч дрібки чуття. Всі жінки приймали мене радо, як земля промені Сонця-Дажбога. Ти одна не змінилася при мені, ти одна...

¹ Муспелль (Муспельгайм) — у скандинавській міфології світ вогню, який існував разом зі світом тьми (Ніфльгаймом) ще до виникнення Всесвіту.

Князь розняв руки, лице його почервоніло, великі темно-сині очі зайшли ніби мрякою. Рогніда усміхнулася, але її усміх був справді холодний, наче крига.

— І це, Володимире, назвав ти холодом? Таке може сказати тільки чоловік, що не питається про душу своєї жінки. Будь у мене на лиці боляк, хто знає, чи я не носила б дров та води в одрину для інших красунь — твоїх рабинь. Але в дочки Рогволода є душа і багато сили... Вона піддається насилі, а не ломиться. Погадай, що було б, якби я так уміла скрити при собі в руках ніж? Тремтиш? Ні, ти не з тих, що бояться. Ти не віриш у моїх богів. Ти, певне, запитаєш мене, чому я цього не вчинила, про що так гарно говорю. Чому? Бо я не холодна, Володимире, я не крига, а людина! Кілько разів я хотіла піддатися любовному поривові, стільки разів перед очима у кривавій мряці ввижалася зрубана голова Рогволода.

— Рогнідо!

— Мовчи! Я стою перед воротами Ніфльгайму і не хочу слухати твоїх залицянь. Між нами кров! Кров на твоїх руках і всюди!

Володимир зблід.

— Я не прийшов тебе карати. Я нагадав собі ту хвилину, коли збудився негайно зі сну і побачив тебе з ножем над моїм ложем. І тоді здавалося мені, що коли дарую тобі життя, то заплачу за цей лиховісний вчинок молодика у полоцькому острозі. Але бачу, що помилився. Рогнідо! Між нами кров, це правда. Є така, яку пролив я, але є й така, яку ти бажала пролити. Але є ще й дитина. Забудь про богів твоєї родини. Вони — як ті привиди, яким простий тупоумний мужик дав подобу ідолів. Богів, Рогнідо, нема! Вір мені! Є сонце, грім, вода, земля, дерева, тварини, люди... Людина почитає тільки те, чим сама живе... У нас дитинка, Рогнідо! Невже ж вона не вирівняє між нами згоди?

Очі Рогніди заблиснули тріумфом:

— Нема шляху через батьківську кров. Дитинка, кажеш? Не будь вона моєю, вже давно порозтягали б її собаки по острозі, але у неї не твої риси, Володимире, а Рогволода...

Князь відскочив, мов ужалений гадюкою. Глуха лють опанувала його, та сама, яка колись находила на Святослава. Витягнув руку, щоб ухопити Рогніду за волосся та кинути її до своїх ніг, але опам'ятався.

— Де твої коси, Рогнідо? Який злочинець утяв тобі їх? — спитав хрипло.

— Де? Ось вони! Те одне, що ти справді любив у мене, і тому я їх сама відтяла...

Лютим звіром скочив до неї.

— Не бий мами, бо я тебе битиму! — закричав нагло тонкий дитячий голосок.

Опала рука Володимира.

З кута на середину кімнати вибіг русявий хлопчик з темним лицем та розпаленими від гніву оченятами. В руці держав дерев'яний меч, який зробив йому дядько Снорре.

— Ізяславе, ти відкіля тут узявся? — гримнув Володимир, збентежений.

— Не забудь, Володимире, що твій син може стати моїм месником. Тому раджу тобі — убий нас обох! Тобі рідних убивати не першина!

В її голосі звучала злоба. Вона зірвала з голови золоте чільце, а золотисті кучерики розсипалися довкола її чудового личка. Занімівши, глядів на неї Володимир, наче відкрив у неї нову привабу. Недочув навіть останньої образи. Простягнув руки до хлопчика, якби бажав його обняти, вкінці вхопив себе руками за голову і відвернувся.

— Прощай! Невдовзі почувеш про мене! — сказав тихим зломаним голосом і вийшов.

Рогніда кинулася до хлопчика, як левиця, коли рятує своє молоде з рук мисливця, і розплакалася.

II

МИНУЛЕ Й МАЙБУТНЄ

По другій стороні дворища Рогніди простягався густий запушений сад. Рогніда не дбала про нього, бо думала тільки про кров та колишню кривду, а не про овочі. Сад спадав стрімко до Дніпра. На каменюці узбіччя сиділа струнка чорнявка у довгій мережаній мирті та червоній опинці з багатим бурштиновим намистом на шиї. Біля неї спирався на спис високий, дебелий двадцятикількалітній молодець у кольчuzі, з широким варязьким мечем при боці та круглим щитом на плечах. З лівого його рамена звисав довгий темносірий плащ з багряною лямівкою, яка була відзнакою княжих гріднів.

— Не судилося нам, Мирославо, довго бути разом! — говорив до дівчини. — Бог не ласкав на нас та на нашу любов. Князь знову якісь задуми носить. Просто від княгині поїхав на Берестове, бо там ждуть його Добриня, батько, тисяцький Путята та боярин Всеволод Мощанин.

— А як ти знаєш? — запитала з досадою дівчина.

— Я чув, як Свен давав накази грідням і розсилав комонників — кого у Вишгород, кого в острог та на Либідь.

Видко, щось велике коїться. Князь не любить радитися інших. Ісусе Христе!..

— Тсс! Мовчи, дурний! Накликав ти своїми святцями лихо на нашу голову. Доки я цвіти та голуби приносила Ладі, доки кликала Купала в літні вечори, доки давала гривні волхвам Перуна, досі все було добре. Олешичі і Козняки жили, наче одна рідня, а тепер ніби Див гепнув собою об землю та між обома родами вирвав у землі яму. Гей! Добре казала стара Скоруха, що наврочили нас мідяні хрести та прокляті чорноризці. Вони раз у раз вешталися по вашій хаті та бачили, може, наші любоші...

Мирослава заплакала. Молодий Олешич пригризав уста.

— Не кажи цього, Мирославо! Святі, ні духовні не наврочили нас. Але коли твоя Скоруха не знає доброго заклинну, то нехай мовчить, бо, бігме, всю шкіру на її спині попорю на ремінці! Яке діло ченцям до наших любошів? Для них ще й краще, як дівчина з поганського роду вийде за християнина...

— Те ж саме казала і я, але батько гримнув на мене: «Ти не воловодься з тим безумним хрестиком, бо він тобі не пара! Дочка Козняка варта героя-борця, а не кислого похнюпи, що блее ромейські гімни!..» Що ж я мала йому відповісти? Скажи, бо, на Перуна, і я гадатиму, що ти тільки кислий похнюпа.

Молодця начеб хто посипав приском.

— Пусте все, що базікають інші. Але ти, Мирославо, знаєш, який я, а мені йде тільки про твою гадку, твоє серце... Гріх вірити тобі в якісь сплітки.

— У цьому-то й біда, що я ніяких спліток не знаю, — повторила дівчина. — Якби я їх знала, то, певне, вибила б їх з голови батькові. А так батько ворогує на Олешичів, отже, мусить мати до цього причину. Найди їх, ті сплітки, то все виясниться. Будь хоч раз мужем, якими були батьки, не розкисай у своїй новій безкровній вірі!

— Мирославо, я йду в бій... Чи ж у тебе нема словечка для мене?

Дівчина зблідла, захиталась. Роман підтримав її, зцілював сльози з її чорних вій.

— Іди, Романе, але вертайся швидко! — лебеділа крізь сльози. — Ти ж знаєш, що моїм богом — ти, а моя віра — любов! Навіщо ж тобі ще інших богів? Ах, пусти, мене кличуть!

Вирвалася від нього і побігла у терем. Роман залишився у сумнівах. Звідкіля взялося ворогування Козняка до Олешичів? Відколи його син Доброгост згинув у війні з печенігами, відтоді старий Козняк приймав його як сина і ра-

дів, що його надбане піде в добрі руки; від чого ж така зміна?

Перехрестився, плюнув коневі через голову, прошептав заклин від злої зустрічі і чвалом погнав на Берестове, де був княжий терем.

По дорозі минав торговицю. Площа роїлася від купців, покупців, княжих тивунів¹, варязьких гриднів та старців, які серед найбагатіших людей надіялися найбільшої милостині. Купці у довгих барвистих туніках з ковтками та ланцюгами гладили довгі чорні бороди і вистоювали гуртками біля в'їзду у княже дворище. Варязькі ратники були у повній зброї, з вовчими шкурами на плечі, зі списами, топорами та луками. Видко, вибиралися в похід. Вони трималися разом і дивилися з висока та торгую глоту. Була це найдобірніша варязька дружина Володимира, яких тисяча мужа.

Від сторони ріки здіймалося капище Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами під наметом-крівлею, а його золота голова з очима зі самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян.

Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв зі сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояло двох молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі ціпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертівний мід або вино. Малі отроки у білих одежах стояли побіч і пильнували коробок з ладаном, ялівцем, віночків торішнього запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. Збоку стояла юрба гарно прибраних дівчат з розпущеним волоссям, у вінках на головах, з намистами, ковтками та нараменниками. Вони мали співати після жертви святий гімн Перунові та похвалу князеві. Волхви, дівчата і варяги гляділи раз у раз у ворота княжого дворища, де звертала на себе увагу дружина грецьких послів. У золотистих шоломах, з круглими щитами на плечі, в довгих червоних плащах з дорогоцінними запинками, пішалося двадцять рослих траків², якими проводив середнього

¹ Тивун (тіун) — господарський управитель князя або боярина, в деяких місцевостях — представник сільської громади.

² Траки — мешканці грецької провінції Тракії (Фракії).

росту муж у голубій нагортці поверх золотистої дамаскової кольчуги. На ньому була безцінна карацена, шолом з острим верхом, а при боці широкий кривий меч з дорогоцінною ручкою. Біля нього стояв низький пригрубий грек з лисою головою у перепоясаній багряній туніці. І лямівка туніки, і плащ зі златоглаву аж горіли від самоцвітів, нашитаних на золоті беріжки. Був це патрицій Скілос, посол кесаря, який уже від двох днів вижидав відповіді Володимира на якесь прохання візантійських цісарів Василія і Константина. Ніхто не знав цього прохання, бо Скілос розмовляв як посол у чотири ока, зате всі бачили дарунки, які при тій нагоді дістав князь. Судячи по них, прохання мусіло бути неабияке, і всілякі здогади ходили про це між грецькими купцями і руськими гречниками.

Роман Олешич минув варягів та посла, бо його товариші мали збиратися біля самого дворища. Тисяча молодих, сильних мужів і отроків заповнювала доволі просторе подвір'я. Були це майже самі поляни, деревляни, тиверці, бужани, улличі, а тільки кількадесят варягів, і то таких, які були вже на Русі щонайменше десять років.

Тим часом у просторій кімнаті дворища сиділо біля стола чотирьох мужів, трьох старих, а один у середніх літах. П'ятий був князь. Він звернувся до чотирьох дорадників і сказав поривисто:

— Так! Це мусить бути! Це конечне! Куди не гляну, всюди бачу тільки один вихід зі скрути, і я найду силу ступити на цей шлях!

Вдарив кулаком об стіл і сів на лаві, застеленій дорогоцінною паволокою, гаптованою золотом у всілякі потвори та дивовижні викрутаси. Один з дорадників, шістдесятилітній муж, усміхнувся:

— Якщо те «щось» мусить бути, то навіщо ти, Володимире, кликав нас сюди? А якщо ми маємо з тобою «думати», то треба б, може, сказати нам раніше, у чому річ!

— Ах! То ви не знаєте! Правда!..

Володимир замовк. Його очі блукали по стінах, обвішаних збруєю, мальованими щитами, вкінці спинилися на божнику. Був це маленький вівтар у кутку залі, над яким стояли ідоли богів. На ньому жарилося вугілля, а з нього підіймалася тоненька струя запашного курива. Побіч стояли глечики з коливом, медом, маком, лежало сухе запашне зілля, висіли гривни-намиста зі золотих та срібних дукачів. Князь махнув рукою, наче бажав відігнати від себе непотрібні сумніви, і почав:

— Вибачте, достойні бояри, вибачай і ти, Добрине! Сивому волосові належить пошана, хоч би й від князя. Послу-

хайте мого питання та дайте мені відповідь ширу, правдиву, таку, яку даєте своєму серцю. Ви знаєте, що грецькі кесарі прислали мені посла. Цей посол розказував, що над Босфором стоїть уже під Царгородом Варда Фока, братанич царя Никифора, який збунтувався після смерті Цимісіяха...

— Справедливий суд Господень! — закликав боярин Олешич, середнього росту, кремезний муж у білій вишиваній сорочці зі золотим хрестом на шії. — Небіжчик Никифор Фока привів батька твого на криве діло, в якому наложив Святослав головою. А ось тепер меч свояка Никифора сам повис над Візантією як рука Божої пімсти.

Четвертий, наймолодший дорадник, боярин із Мошаниці, засміявся і відповів:

— Ти, Олешиче, завсіди мішаєш Бога у людські справи, а забуваєш про те, що йому ніяке діло до Святослава або до його сина, бо ні той, ні другий — не християни!

— Мій Бог, Мошанине, є батьком усіх людей, і ніякий вчинок дітей не є байдужий батькові. Без його відома волос не спаде з голови старця, не виросте на голові дитинки; безмежна його доброта, мудрість і справедливість.

З відкритими устами слухав Олешича найстарший у зборі муж, Путятя, — сивий, як голуб. Володимир теж слідив уважно за ходом його гадок. Один тільки Добриня крутився нетерпляче і вкінці перебив Олешичеві.

— Киньте балакання! — сказав. — Сам Олешич каже, що його Бог піклується головно тим, чим не журяться наші боги. На нашій землі місця доволі для них і для нього. Один другому не стане на перешкоді, і тому годі нам про це... Посол жде!

— Авжеж! — збудився й Володимир. — Посол жде! Обидва кесарі, придавлені Вардою, звернулися до мене. Я знаю вже, що відповісти, але бажав би почути і вашу думку. Дати поміч чи ні?

— Я гадаю, — відповів Олешич, — що поміч треба післати. З Візантії йде до нас всіляка паволока, збруя, посуд, золото, срібло, вино, коріння, дороге сукно, а вона купує нашу шкіру, мід, віск, неладь, товар, рибу, хоч від п'ятнадцяти років нема ширости між нами і ромеями. Ми не любимо їх, але потребуємо одні одних, і тому повинні взаємно себе спомагати.

— Еге ж, так, як Цимісіях Святослава на порогах! — крикнув різко Мошанин.

— Ти гарячишся, Всеволоде, — завважив спокійно Володимир, — якби земське боярство було підтримало батька, він, напевне, не згинув би у степах. Ти, Путятя, знаєш про це найкраще, бо ти проводив тоді земськими...

Путята понурив голову, зморщив брови і глянув на князя своїми розумними очима:

— Чи ти, Володимире, приписуєш мені вину смерті Святослава?

Князь усміхнувся.

— Боги мені свідками, що не гадаю цього. Причина смерти мого батька була в його буйній завзятушій вдачі. Він шукав слави, а про землю не журився ніхто. Тим-то й земля не могла журитися ним. Перун — не Дажбог, хоч і лискавкою поразить ворога, та хліба не дасть!

— Я казав тоді князеві,— говорив Путята далі,— не шукай чужої землі, княже, а то й свою втратиш. Я не спилював його тільки у боротьбі з хозарами, печенігами, неслухняними боярами. Одначе, зібравши батьківські землі, він не дав їм ладу, який забезпечив би внутрішній мир Дажбоговим внукам, тільки попхався у Болгарію та там і згинув. Інше діло обороняти власну землю, інше — завойовувати чужу.

Олешич каже, що греки і ми повинні триматися разом, і каже правду. Довкола нас дич, погани, маса озвірілих ворогів, а союзника нема. Так само і в кесаря греків.

— Хіба відкупитися pomoже, бо й сам до цього навик! — усміхнувся злобно Мощанин.

— Не pomoже, кажеш? Певно, що з військом сюди не прийде, у нього війська мало. Зате є зброя куди краща нашої, є грецький вогонь, кораблі, гроші. Зате нема у греків хліба і рук, а одного і другого у нас, може, аж занадто. Оперта на нас Візантія простоїть довіку і підтримає нас. Ось і франки пов'язалися з Римом.

— Ба, у них віра та сама, що в ромеїв, а в нас...— вмішався знову Мощанин.

— У цьому-то й біда, що Святослав...— почав було Олешич.

— Залишіть віру! — перебив князь, якого дратували випадки боярина з Мощаниці.— А ти, Путята, кажи далі.

— ...Тому я й кажу, що Олешич добре радить, щоб помогти грекам. З другого боку, боюся, що устрявати у діла хитрих кесарів,— це загибель, смерть, а то й гірша смерті неслава! Їхні задуми — неначе запущений ліс, де, навіть знаючи напрям, легко заблудити. Поміч треба дати, але треба забезпечити себе щодо заплати! Як союзник імператорів, ти можеш зажадати навіть княжого вінка з Візантії, як цього допрошуються інші князі. Навіть кесар франків Оттон взяв корону та жінку з Візантії... А раз признає кесар ромеїв Рюриковича самодержцем, то вже навіки залишиться влада за твоїм родом, Володимире!

— Хай боги кріплять тебе, Путятю, 'ще довгі роки силою та здоровлям за ці слова! — сказав Володимир. — З моїх дум про майбутнє добро народу виростало те, про що ти кажеш: візантійський вінок на чолі князя, а вся влада у його роді. Не затремтить серце русича, коли князя покладуть на сани, бо хоч і зміниться людина, то сяєво вінка та влади залишиться!

Радість була від усієї появи князя, якби над його чолом вже ясніла самоцвітами саджена діадема. Та Олешич не поділяв тієї радості; його лице потемніло, а голос затремтів:

— Ваша правда, достойні, та ви знаєте, що княжі вінки з Візантії приносить із неба янгол і складає їх на престоли Святої Софії. Чи захоче Всевишній післати його поганам, не знати!..

— Не журися, Олешиче! — усміхнувся князь і звернувся до Добрині. — Чого ж ти, дядьку, задумався? Я надіявся було від тебе почути найбільше.

Старий погладив бороду рукою, поправив зморшки візантійського плаща й заговорив, мов від несхочу:

— Буває, що мовчить і Добриня. Гарно було б у світі, якби усі ті мовчали, що говорять без думок. Поки що мовчу, та, може, заговорю... у свій час...

Нарада скінчилася, бояри відійшли з поклоном, князь залишився сам із Добринею. Довгу хвилину Володимир постояв біля вікна, потім плеснув у долоні і велів отрокові подати вина.

— Радость Руси есть пити! — усміхнувся.

— Без того не може бити! — докінчив Добриня улюблену приповідку володаря.

Князь споважнів і почав:

— Слухай! У мене в руках всі землі русичів, і, як зачуваю, нема нікого в народі, хто не радів би з цього. Одні племінні князьки та князі, яких я поскидав на півночі чи заході, ремствують. Є в мене дружина — і то по заповіту Святослава — зі своїх людей. Старші сидять на землях, молоді по городах, готові на кожний поклик. Є й до триста сотень на один кивок княжого меча! Крім цього, для постійної безпеки краю я завів ополчення. Усякий на моїх землях знає, що йому робити, куди йому звернутися у небезпеці. Одначе є в мене ще шість тисяч варягів, які сидять тут, у Києві. Я мусів згодом назбирати їх аж стільки, бо не бажав доводити Русь до того, щоб проливалася братню кров деревлянської чи радимицької рати. Така кров взиває пімсти до неба, а князя віддає в руки тих, що її пролили. По-твоєму, у князя не повинно бути ріжниць у правлінні

волостями, тим-то я побивав домашніх ворогів чужим мечем. Та тепер ця найбільш потрібна оборона стала тягарем...

Володимир потер чоло рукою.

— Я міг би почати яку-небудь війну. Нема чого сидіти дома. Нема в нас жінок, як була мати чи бабка Ольга. Почати війну! Та при невдачі пропаде все, що я надбав за п'ятнадцять років, як пропала була відумерщина Святослава. Нема в мене княгині, немає вінка, нема держави. Варягів вишлю у Царгород! — закінчив князь по надумі.

— І зробиш добре! — притакнув Добриня. — Кесарі оплатять їх і оплачуватимуть далі, бо в них завсігди якась війна, то дома, то на чужині, а війська нема. Зледащили рومهї...

— Крім цього, пішлю ще кілька своїх, — говорив далі князь, — щоб побачили та почули все, що треба нам знати про босфорський город. Отак не зроблю промаху батька, а позбудуся галапасів. Одне тільки може мою гру знівечити — це... віроломство рومهїв. Вони залюбки не дотримують умов...

— Ба, від чого ж у них евксінські¹ волости? — засміявся Добриня. — Це наче патли в неслухняної жінки. Чи знаєш ти, Володимире, чому рومهї не дотримують умов з нами? Бо ми погани... Ось що! Саме тому кажу: все, що придумав ти, Володимире, добре, гарне, доцільне, проте, — вибач за таке слово, — це тільки латанина.

— Що ж? — пригриз губи князь. — Якщо кесарі не захочуть дати вінка нехрещеному, так я понаставляю скрізь церков, наберу ереїв та волхвів із болгар чи греків, забороню глумитися над християнами. Чим я гірший від якогось кавказького чи болгарського князя? У хозарів було три віри в державі, у самій Візантії їх безліч. Боги, Добрине, — це тільки ідоли, які я сам приказую відливати зі золота, срібла, криці чи тесати з дерева або каменю. Грецький Бог чи наші амулети та хрести — це ж одне. Віра, Добрине, у всіх одна, тільки ідоли рівні...

— Сам ти кажеш, що віра скрізь одна, і в цьому вся правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини. Один обожає владу, другий боїться чарів, третій віддає себе тілом і духом солодкій Ладі. Багато людей боготворять гріш і готові за бариш продати душу. Ось справжня віра всіх людей, до якої ніхто не признається. Одне і те саме вино ллють люди у різні чарки: раз у глиня-

¹ Евксінські — причорноморські.

ний глечик, раз у срібний збанок чи в золоту чашу. Я стрічав мужів зі Заходу, бував і на Сході, скрізь бачив таких самих людей. Тільки мови були ріжні, ріжні строї і ріжні боги — ідоли! Чим більше надбання має нарід, чим більше знання, тим кращі його ідоли, і всякий, в кого їх немає, кидає свої, а бере чужі! Тим-то багаті і вчені греки накинули своїх ідолів цілому світові. Тільки вони — люди, тільки їх ідоли — боги, а в кого їх немає — цей поганин, поганець!

— Щось подібне я чув уже від ченця Євзевія з грецької церкви св. Іллі, чи як там його... Та ти, Добрине, поясни мені ту латанину, про яку ти згадував.

— Усе, що кажу, відноситься саме до того,— відповів дорадник.— Ляхове, ще раніше чехове прийняли Христову віру. Мають її вже західні тиверці, прийняли її в себе дома варяги, бо вона дає їм доступ до спільноти з франками, Візантією, Італією. З ними рахуються володарі світу, а з нами говорять тільки тоді, коли нас потребують. Тому раджу тобі, Володимире, заверни слідами своєї бабки, мудрої Ольги, й замість торгуватися з брехливими кесарями та їх ще брехливішими послами приймай явно Христову віру, а тоді жадай хоч би й царівни за жінку! Кесар прохає твоєї помочі, а не імператора франків, що родився із грецької царівни. Видко, вони обидва не мають сили, яку маєш ти! Використай це в користь свою і своєї землі! Твоє вино у глиняному глечуку, а ти візьми в руки чашу, і тоді всі язики поклоняться тобі як кесареві.

Мовчки сидів Володимир при столі, склонивши голову.

— Добрине,— сказав,— багато передумав я цієї ночі, багато почув я від вас... Горе тому, хто, покликаний до проводу, не вміє сам найти дороги! Клич посла!..

— Що ж гадаєш йому відповісти?

— Устами моїми дасть йому відповідь уся Руська земля!

III

ВОЛЯ КНЯЗЯ

— Боярине Козняче! Я йду в похід і бажаю подбати не тільки про добро моєї землі, але й про майбутнє моїх найближчих!

Отак казав Володимир до старого боярина Козняка на порозі його дворища при Витечівському шляху. Він сам сидів на білому коні з довгою крашеною гривною, а боярин стояв біля його стремена з обнаженою сивою головою, у полотняній одежі, з кожушком на похиленому хребті. Обшиту

кунами шапку тримав боярин у руках, а на ногах мав личаки в червоними волоками. Він підняв на князя малі сірі очі, а високе підлисіле чоло морщилося злегка.

— Ні, милостивий князю,— відповів спокійно.— Як волхв волю Перуна, так знають тільки княжі любимці волю володаря. А між моєю стріхою і княжими теремами стежка заросла бур'янами. Хорс-Дажбог усім світить, та всміхається не кожному.

Князь засміявся:

— Як же ж має Хорс сприяти комусь, хто обертається до нього задом? Не мені протоптувати стежку, про яку згадуєш, а тобі, бо я князь, а ти боярин. А правду кажучи, то й те брехня, що стежка поросла бур'яном, бо є хтось, хто її раз у раз протоптує. Роман Олешич, мій прибічник з багатого боярського роду, внадився до твоєї дочки... як її там?

— Мирослави,— піддав шепотом з-поза плечей князя червоний, мов грань, Роман.

— Ага, Мирослави! Коли цього не знаєш, то кажу тобі про це я і висказую бажання, щоб тих двоє знайшло ласку перед твоїм батьківським оком.

Низько поклонився боярин Козняк.

— Воля твоя, милостивий, мені законом, твоя-бо сила і слава на нашій землі! — сказав.— Одначе за воротами мого дворища, де вночі вештаються домовики моєї рідні, рішає моя воля, а не твоя, хоча у всьому іншому я твій раб.

— Боярине, отямся! Ти хіба забув, до кого говориш! Зараз пізнати, що ти з Деревлянської землі, де князь так само ловить в'юни в болоті, як і його конюх. Ти — мій, Козняче, а все твоє — моє.

Володимир розлютився. Його лице почервоніло, а його рука грізно простяглася над головою похиленого боярина. У повітрі висіла буря. Старий Козняк підняв очі... і вмить зрозумів, як близько нього чаїться смерть. Здрігнувся усім тілом, поблід, пригриз уста, затиснув кулаки, але очей не спустив.

— Саме тому, милостивий, що не про тебе йде річ, а про християнина Романа, противлюся твоїй волі! — сказав непевним голосом, у якому нагло зазвучала стареча безсильність.— Це ж не те саме, коли сам князь робить честь домові слуги...

Нетерпляче підірвав Володимир коня поводами.

— Так знай,— гукнув,— що Мирослава буде мені потіхою після походу, мені, а не комусь іншому! А що я з нею зроблю, не твоє діло, а моя княжа воля. Першої днини після повороту бажаю бачити її на Берестовому. Вона подасть мені хліб, сіль та мід і напоїть мені коня!

Боярин побілів, як крейда, але похилився покірно до стремена князя.

— Воля твоя, княже, мені законом! — повторив.

А Володимир видобув із-за пояса золотом та шовком шиту хустину й подав її Романові.

— Молодче! Вертайся в город і передай цю хустину Мирославі. Не гадаю, щоб хто поважився зачепити дівчину, пов'язану хустиною Володимира.

— Пробі, що ні! — в один голос відповіли дружинники.

З гамором та брязкотом збруї почвалали гридні дорогою, яка вела у Родню та Витечів, а Роман завернув коня до Києва.

Дружина була невеличка, всього яких тридцять мужів та молодців на баских конях, у кольчугах, з мечами, списами, луками та топорами при сідлах. Кінчасті шоломи блищали яскраво в сяйві пополудневого сонця, а коні весело побрязкували бляшками при упряжі та іржали на добру ворожбу. При князеві їхав старий Добриня, який раз у раз поглядав на молодого князя із-під густих сивих брів і крутив головою. Видко, не розумів дечого у володаря.

— На Велеса, батька хитрощів,— сказав пошепки до Мстислава Воєславича, який проводив гриднями,— іноді князь вигидає таке, що я сам, хоча виховував його, не розумію ні цілі, ні приводу. Буде тому з десять днів, як Роман розказував князеві про ворогування Козняка на Олешичів, з якими давніше в'язала його дружба. Два дні пізніше Мощанин з наказу розслідив справу, а князь розкричався на сплітки та бабські язика, як, може, ніколи, а ось сьогодні маеш і вислід.

У цю мить обернувся князь у сідлі.

— Дядьку! — сказав.— Увесь торішній мід із тогобічних медуш треба перевести на Берестове, якщо я до зими не вернуся. Путята та Ярослав Гречник нехай за цей час виміняють усі куни та білки на срібло. Можна брати і золото, та мені більш треба срібла. Чуєш?

— Чую, ваша великокняжа милосте! Чую, хоч не розумію.

Легкий усміх промайнув по лиці князя.

— Відколи-то, дядечку, я став для тебе великокняжою милістю? — спитав.

— Відтоді, коли показуєш твому слугі замість цілого звіра тільки кінчик хвостика. Даєш накази, а не подаєш причин.

— Ха-ха! — засміявся Володимир щиро та голосно, аж проясніли від цієї веселости лиця найближчих.— Невже проворний, славний із хитрощів Добриня став на старости літ такий недогадливий?

— Догадуватись-то я догадуюся не одно, одначе деколи сам перелякаєшся здогаду...

— Не лякайтеся, дядечку! Володимир завсіди тричі передумає слово, яке піддасть йому Добриня. Ти залишишся у Києві на мому місці як правитель держави, то і приготуєш як слід ґрунт під новий посів...

— Невже ж! — спалахнув Добриня, який аж тепер збачнув, куди прямує князь.

Повагом кивнув Володимир головою і говорив далі спокійним діловим тоном:

— Отець Євзевій — наш чоловік, хоч усі вважають його греком. У нього чимало одностумців по всіх городах нашої землі. Мудріші з них знаються між собою, а то й письменні бувають, як грецькі ченці. Вони читають і пишуть книги своєї віри у слов'янській мові, яку розуміє кожний. Під час моєї неприявности вони ось підіймуть голову, а ти, Добрине, не станеш їх спинювати, якби волхви підбурили народ...

Князь урвав і задумався.

— Тоді,— підхопив живо воевода,— оповіщу твоїм ім'ям, що віра премудрої Ольги не може бути богопротивна, а князь мечем та шибеницею покарає того, хто обкине її пам'ять нечеестю.

— Ба, а тих двох варягів-християн, що згинули недавно за мого відома? — нагадав собі князь.

— Ах, це були варяги латинської віри, чужинці. Будь вони з наших, ледве чи зважилася б юрба на убійство. Всякому у землі Володимира вільно вірити, як хоче і в що хоче, а хіба кожний волітиме клястися богам князя, ніж яким іншим. Ось таке оповіщу скрізь, а опірних покараю нарівні — чи наших, чи християн.

— А не забудь додати,— пригадав князь воеводі,— що віра одна у всіх, чи ідол її з Візантії, чи з руки київських майстрів, чи називаються так, чи сяк, це неважно!

— Проби! — спротивився Добриня.— Це викличе ворогування волхва Перуна та ворожбитів, а що тоді?

— Саме про те йде річ! — усміхнувся князь.— Якщо вони зворохобляться, то скажеш їм: «Я маю накази й їх сповняю, а рішення ждять аж до приходу самого князя!» Мине місяць-два, і нарід заспокоїться, зживеться з гадкою, що християни те саме, що й інші. Блиск вінка та княгині довершать переміни.

— Отже, ти таки рішився?

— Так, але це таємниця тільки для вас!

Добриня кивнув головою.

— Поки що я бажав би тільки дізнатися, чи маю їхати у Візантію, чи залишатися тут,— усміхнувся Мстислав.

— А ти як волів би? — спитав князь і допитливим зором глянув у вічі тисяцькому Залісецької волости.

— Гей, я волів би йти на Білий Берег, згадати старовину та тризною пом'янути на порогах пам'ять великого Святослава. Але ось пригадую собі, як ти, милостивий, одержував з рук батька Новгородську волость. Тоді казав Путяті Святослав, вказуючи на тебе, отрока: «Ось цей довершить усього, чого не успів довершити я!» Чи тямиш це, князю Володимире? І я гадаю собі: «Як так, то, може, більше потрібний буде Мстислав у Заліссі, ніж у Корсуні або у Царгороді».

— Твоя правда, Мстиславе! — зрадів князь. — Сам це я мав на гадці. Путятя правитиме Києвом, ти стерегтимеш західних земель, Святополк Збранич Карпат, а Добриня заступить мене у раді. Радні бояри знають про це рішення.

Тупіт копит перепинив розмову. На запіненому коні надбіг молодий Олешич і вмішався між гриднів.

— Ти чого збентежений та роздратований, як підліток, коли від старшої дівчини спіймає облизня? — спитав князь.

— Бо... бо саме я й спіймав облизня від Мирослави.

— Ха-ха-ха! А це чому?

— Бо вона каже, що не хоче такого любка, що під княжою хустиною шукає собі жінки.

— А хустину взяла?

— Взяла і сховала, бо саме надійшла княгиня.

— Ага, а що ж на це княгиня? Бачила все?

— Бачила і сказала: «Хустиною можна мерцеві закрити очі, відстрашити здичілу коняку, можна прив'язати і дівчину до чужої одрини! Але тільки норни знають, котра із цих трьох можливостей здійсниться, та чи самому князеві не придасться ще хустина!»

Насупився князь й повернувся до Добрині та Мстислава:

— Після мого виїзду Рогніда стане кувати крамолу з моїми недругами. Тому гадаю, що ти, Добрине, з Путятю не зможете вдержати в Києві ладу без помочі молодого діяльного товариша. Нехай же Мстислав залишиться при вас, щоб буцімто берегти Поросся та берегів Ірпеня, та в дійсності він збере силу, потрібну на покорення супостатів у Києві, Вишгороді, Овручі. Тут скрізь ще чимало варягів, половчан, деревлянських бояр. А ти, хлопче, — тут поклав руку на плече Романа, — поїдеш зі мною у Витечів. З богами, друзі! — гукнув, підіймаючи руку вгору.

— Слава князеві! — відгукнула дружина.

— Як-то? — живо заговорив Добриня. — Ти справді покидаєш землю? Що ж буде на заході, над Сяном, Вислоком, Попрадом, коли Мстислав залишиться тут?

— На заході є воевода Святополк зі Збраничів. Він уже в літах, то і краще буде йому сидіти дома, а на південно-західні та західні границі краще посилати відпоручників. Якщо треба буде, то pomoже йому перемиський тисяцький володар або Соломирич із Волині. Прощайте!..

Їхали лісом, де було вже чимало осель. Їх ставало з року на рік щораз то більше, бо люди тікали з печенізького пограниччя у Київщину, на Поділля, а то й дальше. У лісах раз у раз попадалися обсіяні збіжжям галяви, сади, пасіки, баштани. Пчоли роєм обсідали квітки, що обрамовували узлісся барвистим килимом. Строкаті зірки, зіздочки, слизи, мачихи, дикі рожі, дзвінки, живокости аж рябіли серед смарагдового морогу, а солодкі пахощі меліси й мар'янки наводили просто памороки. Коли виїхали на якийсь безлісний горб, молодець побачив чорний вал хмар, що надвигався від заходу. Вкінці надвечір наскочили на головний шлях і тут зустріли кілька обозів, навантажених усячиною. Вони їхали у Витечів, щоб поспіти на виїзд дорічного каравану гречників, який мав саме на днях рушати у Корсунську волость. За кілька годин Володимир не сказав ні слова, а кінь його йшов ріжною ходою, в міру того, як ішли думки володаря. Аж ось кінь перейшов у повільний крок, а навіть став клонити голову до запашних трав узлісся, видно, збирався пастиць. Щойно тоді відважився Роман сказати слово.

— Поспішаймо, ваша милосте,— заговорив.— Буря йде!

— Ах, то ти, Романе! — прочунав князь, наче зі сну, й підігнав коня.— Правда, що в тебе є дядько? Що?

— Є, ваша милосте, дядько Олексій, та він уже не для світа. На ньому об'явилася Божа благодать, і він...

Тут Роман запнувся, наче не знав, що сказати.

— І він став іноком! — піддав Володимир.

— Так, ваша милосте.

— Де ж його можна відпитати? Химерні з вас люди! Християни, буває, тікають від себе, начеб не життя, а смерть була ціллю людини, і то смерть за життя. Як можеш, то поясни мені, хлопче, що доброго може бути на самоті?

Роман почервонів, та не забув язика в роті.

— Мені здається, милостивий, що добре буває самому з Богом, оддалік від людської метушні.

Відповідь подобалася князеві.

— Розумно говориш, хлопче! — відповів.— Жінку лікує товариство, мужа — самота. Де ж дівся твій дядько? Він тут?

— Ні! На порогах, біля кам'яних гряд, лежить могила гриднів, які впали в бою з печенігами. Воевода Свинельд велів був її висипати ще в тому самому році. Близько тієї

могили є простора печера, в якій живе дядько пустельником. Він у нас був позаторік, коли ми йшли на печенігів. Був і я в нього, але ще хлопчаком. Чи живе ще, не знаю!

— Ба, певно, погані після останньої виправи затовкли старого!

— Не гадаю, милостивий князю! Вони поважають його як Божого старця, шукають в нього поради, приносять дарунки. Вони не тикають святців, бо кажуть, що пустельник ближче божества, ніж людей.

— Як так, то, може, ще найду його в живих, а ти, Романе, вкажеш мені дорогу.

— Поведу тебе, милостивий, коли така твоя княжа воля. А й дядько радо привітає нове сонце Руси над гробом давнього.

— Ти гарно висловився, Олещич! Хто тебе вчив?

— Трохи батько, трохи отець Євзевій.

— Ах, Євзевій! Знаю! Вельми тямущий чоловік.

Мовчки їхали густим дубовим лісом. У плечі дув їм теплий, вогкий вітер, а ліс обзивався глибоким поважним шумом. Раз у раз почувався в діброві ломіт сухого гілля, яке скидав із себе праліс, мов переношену одягу. Швидка їзда та буйний порив вітру розбурхали почуття свободи й сили у серці князя. Він наче підріс у сідлі та повними грудьми втягав у себе пахощами насичений подих.

— Велика твоя сила, Стрибоже! — закликав нагло. — Могутнє твоє крило! До кого ти молишся, Романе, коли підійма тебе з землі крило Стрибога?

— Я, милостивий, радію тоді життям, бо знаю, що Стрибог — це віддих Всевишнього. Божество обіймає нас, нічим праліс оселі. Вони з нього вирубані, ним окружені, вони — це він, а він — це вони!

— То, по-твому, ти і все це довкола — це Бог!

— Цього не знаю, милостивий, але чую, що і ти, і я, і все інше — у Ньому! Він наче подих вечірнього леготу, він пориває нас борвієм¹ до наміченої цілі, потопляє човни серед моря або виносить їх на тихий берег. Він... усе!

— Романе, — заговорив по хвилині князь. — Чи тобі та твоїм ніколи не прийде на гадку вхопити за мечі та топори і під час походів князя опанувати волости? Видко, таки правда, що ваша віра не любить подвигів, борні, геройства.

— Наша віра не боронить геройства, та вона далека від борні й розливу крови, хіба що це боротьба за саму віру... Якщо ти, милостивий, насильно викорінював би Христову правду, то ми покинули б дружину, але таки не зрадили б

¹ Борвій — великий вітер, буря, ураган.

тебе ані не підняли б на тебе меча. Бо царем світа — Бог, а князь чи король — його заступники, і всякий, хто на них підійме руку,— злочинець! Ось чому, милостивий, твої найвірніші гридні — це християни!

Від стриманого лоскоту та осліпливого блиску коні присіли на задах. На яких п'ятнадцять кроків збоку грім ударив у величезного крислатого дуба.

— Во ім'я Отця і Сина...— перехрестився Роман.

— Пошадив нас Перун! — зажартував князь.— А ще й добро нам наврочив, бо вдарив праворуч.

Блискавки сліпили зір блисками, грім гудів без упину, плащі їздців намокли, а по боках коней спливали потоки дощової води. Та недовго шаліла буря. Хмара пересунулася даліше на схід, і дощ усух. Роман добув із туги зав'язаного шкіряного мішка сухий плащ і подав його володареві. Мовчки передягнувся Володимир і поїхав передом швидше. Довкола рідшав ліс, місце велетенських дубів, буків та грабів зайняв орішник, тернина, вишневі кущі. Повз дороги плив потік, який вливався біля Витечева у Дніпро.

— Недалеко вже! — сказав Володимир.— Ось зараз скінчиться ліс, а там і Дніпро буде видно.

— Ледве чи його побачимо, та ще й у темряві!

— Ба, блискавка з віддалі краще освітить околицю, ніж зблизька, бо не осліпить тебе... Ага! Що ж ти гадаєш зробити з Мирославою?

Питання було коротке і ясне, і молодець не знав, як на нього відповісти.

— Вона, видно, набралася від Рогніди духа спротиву,— говорив далі князь, не ждучи на відповідь,— а це недобре! Не кожна жінка є Рогнідою, не кожна!

— Ах, ти не знаєш, чому Козняк надувся на тебе? Він каже, що ти навмисне покинув Доброгоста, його сина, без помочі на поталу печенігам, і вони вбили його.

— Ісусе Христе! — вирвалося у молодця.— Милостивий княже! Клянуся Богом, його муками та воскресенням, кістками батьків та моїм вірним мечем, що це брехня!

— Я ж це сказав Кознякові! — засміявся князь.— І заборонив старому воронові доходити пімсти мечем або домагатися вири¹. Тому старий завзявся не дати тобі дочки. Та ти не сумуй! Волю князя він ушанувати мусить, інакше горе йому!

— Господи Боже! — крикнув Роман.— Не кажи мені вибачити тому, хто вигадав таке, бо вб'ю його, пошматую, а криваву голову кину до стіп старому...

¹ В и р а — у Давній Русі штраф за вбивство вільної людини.

Князь засміявся удруге:

— Ну, твої оклики, хлопче, могли б вийти із уст нехрещеного гридня. Мені Євзевій казав, що милосердя, лагідність та дух вибачливості — це християнські чесноти. Видко, таки добре Добриня каже, що вино одне, тільки чарки різні.— По хвилині спитав знову: — А маєш ти, хлопче, ворогів?

— Ворогів не маю! Я ж нікому в дорозі не стою. Може бути, що дехто не любить мене за грецьку віру, заздрить мені твоєї ласки, милостивий, але щоб кинути на мене такий поговор — міг зважитися тільки хтось, хто запродав душу дияволу!

— Забуваєш, хлопче, що, попри майно і княжу ласку, є ще один ідол на світі, якому кланяються люди...— це любов дівчини. Я чув, що при смерті Доброгоста було тільки двох свідків — Свен та Станмир...

Коні пристанули та витягнули шиї перед себе. Стежка круто повертала вбік над сам потік і бігла його берегом долину. Світло блискавок розливалось у краєвиді широченною смугою, подібною до велетенського срібного щита.

— Дніпро! — промовив князь.— А там далі Витечів.

— Бачу вогні у пристани! — додав Роман.

IV

ВАРЯЗЬКА КРОВ

Другої днини після виїзду Володимира і варязького полку велів Добриня проголосити на торговиці біля княжого терему та на Подолі, що він бере правління великого князя та що дружиною має орудувати тисяцький Мстислав Воєславич. Рівночасно боярин Святополк Збранич виїхав як воєвода у Червенську землю, а з ним останки варягів, які були у Києві. Залишилося всього кількох, а з ними Свен Герюльфсон, колишній воєвода над усіма варязькими прибічниками великого князя. Володимир дозволив був йому їхати у Візантію, одначе тільки як звичайному полковникові над тисячкою гриднів. Таких полковників було у Володимира шістьох, а Свен, як найстарший між ними, не раз проводив їм у походах на Польщу, ятвягів, в'ятичів, печенігів. Всюди визначувався Свен вірністю та хоробрістю, і великий князь не щадив йому багатих дарунків. Його двір на в'їзді у Нове місто, або т. зв. Володимирів город, день і ніч роївся від варязьких князьків, гостей із пристаней Скандинавії, а навіть із Німеччини. Над Ірпенем були в нього три чималі

селища, з яких увесь дохід припадав йому, бо полюддя не платив ніякого. Словом, Свен став князем, багатцем, вельможею, про якого гаразди навіть не снилося його голодним землякам. Тим сильніше він відчув, що князь нараз знехтував його вельми достойну особу. Аж до останньої хвилини мав ще Свен надію. До останньої хвилини гадали його варяги, що і він поїде з ними. Аж тут за кілька хвилин до виїзду з'явився Ляйфр Ульфргоге як новопризначений воєвода, і гридні привітали його покликом без спротиву, бо його, Свена, не було при них. Він ждав, що князь покличе його, та покликав його тільки Ляйфр як тисячник. Згодом Свен побачив, що і в інших полках перебрали провід не ті мужи, що раніше, а інші, які знали «путь із варяг у греки». Свен, хоч шляху у Царгород не знав, але мав за собою інші заслуги. А ці заслуги були куди більші усіх, що мали всі дружини, разом узяті!.. Хто розв'язав спір про руські землі? Може, сам Володимир? Може, Добриня, Путятя, Мстислав, Святополк? Ні, він і тільки він, Свен Герюльфсон! Він кинув на вагу свій меч і переважив справу на бік князя! Справді! Слепе око Одіна — це око княжої справедливості!

Цілий тиждень мучив та томив себе здогадами, розпитував гриднів про всі слова й діла Володимира в останніх годинах до виїзду і роздратував свою сліпу ненависть до князя, якому служив досі.

Вкінці покликав Теорда, свого уповноваженого, передав йому червоно лямований плащ та золотий ланцюг воєводи і велів його віддати Добрині з заявою, що покидає дружину князя та осідає як гість-купець у городі.

Та тут скоїлася пригода, яка мала надзвичайні наслідки, бо зворохобила весь остріг та боярство. Теорд ішов у супроводі чотирьох ратників на Берестове до Добрині. Люди вступалися з дороги варягам, що останніми часами від безділля та похмілля сильно було здичіли, і кожний із них гадав, що йому належить пошана і поклін від усіх неварягів у городі. Саме при виході з острога на Берестове він стрінув інока Йоана, родом русича, але вихованого на Афоні. Він уже від двох літ помагав отцеві Євзевієві при церкві св. Іллі на Подолі. Чернець відмовляв молитву, понуривши голову, і не замітив варяга. А цей одним ударом ліктя дрюлив¹ його зі стежки у болото. Йоан доволі грубим ціпком, яким звичайно обганявся від собак, гримнув Теорда по голові. Теорд упав, ратники кинулися на ченця, аж цей вмить вихопив із першого на дорозі тину грубезний дубовий кіл і так справ-

¹ Д р у л и т и — штовхати.

но став ним вимахувати, що невдовзі двох ратників лягло біля приголомшеного Теорда.

Зчинилося збіговище, одначе ніхто не вступався за варягами. Серед гамору та метушні вихопився інок з юрби і почвалав у свою церкву, а за цей час Теорд позбирався. Хлопчаки привітали його появу голосним реготом, але він, не звертаючи на це уваги, швидко зник за воротами княжого двора.

Тут передав Добрині княжий плащ Свена, а воєвода велів скарбникові відважити кунами належну ще Свеніві плату. Саме під час цього вбіг у вітальну залю сам Свен з криком та прокльонами.

— Прокляте кодро! — гукав. — Розбиває по переулках посланців вікінга, яких шанує навіть конунг! Жадаю негайно лютої кари на противного богам християнина, а ти, Добрине, як заступник князя, сам повинен подбати, щоб шанували його дружину! На Вальгаллю! Не швидше покину це дворище, аж побачу проклятого інока, прив'язаного до стовпа у капищі. Бо я жертвую його Торові-Перунові!

Крик варяга здивував і збентежив присутніх, та ніхто не знав, що скаже суворий воєвода на кривду, заподіяну Свеніві. Добриня, не звертаючи уваги на прокльони варяга, спокійно докінчив відчислювати «сороки» кун та білок, а там уже спокійно звернувся до Свена:

— Вибачай, Свене! Відбери свій ланцюг! Це пам'ятка для тебе, що ти був в останньому поході воєводою, і винагорода за вірну службу, а не відзнака. Інша річ плащ. На взірць кесаря одягає князь усю прибічну дружину в однакові плащі, а хто з неї виступає, тому носити її не слід... Це ясне! — Відсапнув і спитав зі звичайним собі приятним усміхом: — А тепер, будь ласка, скажи мені, чи ти прийшов до товариша Добрині, чи до заступника князя?

— Як-то? Що це? — подався взад варяг. — Чи ж це не все одно? Невже ж я питався у службі, чи служу Володимирові, чи князеві Руси?

— Ні, це не одне! — відповів воєвода. — Товаришеві Добрині можеш сказати, що захочеш, навіть його самого можеш насварити у похміллі, але намісникові князя не те! Чей же розумієш, що це не одне! Що ти не питався, кому служиш, — це твоя справа. Для князя ти слуга, якому платять, а за плату купується послух. Ніхто не брав би у службу варягів, якби знав, що за свої куни купить собі прокльони.

— То так? — проговорив Свен хрипко. — Ось так-то доховує конунг вірності своїм гридням? Замість згинутти разом із ними, як ялося героєві, як погинуло при ньому

стільки наших, він покидає того, кому найбільше завдячує, на поталу своїм рабам і християнам? Ні один варяг не вдарить у щит у його честь, доки не впаде голова мого противника від княжого топора! А коли вона не впаде, то,— тут варяг вдарив дебелою рукою об меч,— то на силу знайдеться сила, на злочин — кара, на кривду — пімста!

То сказавши, повернув до виходу. Але Добриня простяг руку.

— Зажди, Свене! — прохав.— Не відходи у гніві, бо, клянуся світлом Дажбога-Хорса, не маєш чого. Сам кажеш, що заслуги твої великі. Але за тимчасову користь покутує не раз людина все життя,— відповів поважно Добриня, стягнувши брови.

— Ха-ха! — зареготався Свен.— Муж не покутує ніколи, покутує тільки зрадник, боягуз, раб або християнин!

Ніхто з присутніх не знав, про що ішла річ між Свеном і Добринею. Але вони обидва хвилину гляділи один на одного, і перед очима їх станула жахлива дія у шатрі Володимира, коли до нього прибув востанне Ярополк... У душі варяга вірлом здіймався до лету тріумф, а в серці Добрині залягло щось, як холодна криця.

Добриня заговорив знову:

— Є у світі звірі, які тільки кров'ю живуть, а є й такі, які тікають від крові. Твої заслуги — неначе криваве рядно. Хто послугується хижакom, сам ним стає.

Варяг хвилювався.

— Доволі мені цюк! Ти діло говори! Покараєш попа, чи я сам маю його покарати?

— Гостю! Не раджу тобі задиратися з християнами, бо і в них є мечі і топори, а всі варяги поїхали у Візантію, то ніхто тобі не допоможе. Як намісник, звертаю твою увагу на те, що не годиться ображати віри блаженної бабуні великого князя, мудрої княгині Ольги. Хто таке робить, підпаде карі, і то такій самій, як хто ображає Перуна, Велеса, Дажбога — богів полян. Мої слова, Свене, це слова князя при виїзді!

У залі зашуміло. Християни і нехрещені, бояри і дружинники заговорили зі собою, перешіптувались.

— Хто чув ці слова з уст Володимира, поза тобою, Добрине?

— Я!

І біля Добрині станув воевода Мстислав з високо підв'язаним чубом на голові та голим мечем у руці.

— Я чув,— повторив,— а цей меч — це запорука правди!

Усе замовкло, з уст Добрині щез усміх, а на місці його знову появилась сувора повага.

— Ось це слова князя: «У моїх землях усякому воля вірити у що хоче і як хоче, бо віра скрізь одна, тільки боги ріжні. Тому однаке право всім людям християнської чи поганської віри, варягам, грекам, русичам. Між богами та людьми одне тільки залишається посередині — це князь та його рід. Це той вузол, який зв'язує до купи ріжні розбіжні змагання, бо голова князя — це прапор усієї держави, це знам'я влади для всіх вір без розбору!»

— Говорить, як грек! — закпив Свен. — Біда тільки, що руському князеві так далеко до порфірородного кесаря, як борсукові до ведмедя!

— Хто знає! — відтяв Мстислав. — Сила — це Божий дар, а пурпура — тільки ганчірка.

— Ба, як так, то й ідол Перуна чи Тора — це тільки дерево чи метал. Пусті твої слова, Мстиславе! Можна і в ведмежій шкурі бути борсуком.

Свен вийшов, полишивши бояр у живій розправі над словами князя. Він відчув тільки одне: що став князеві непотрібний, а то й зайвий.

Швидким кроком ступав Свен вулицями Києва. Раз у раз стрічали його знайомі бояри, дружинники, купці, та він не бачив нікого. Аж коли опинився в острозі, недалеко дворища Рогніди, там, де головна вулиця звертала на Поділ, спинив його незвичайно оживлений рух. На високих двоколісних телігах везли загорнені у чорні заяложені сорочки та портяниці погоничі якісь великі звої. Між погоничами видніли тут і там скісні очі болгарина чи хозара; м'які повстані постолі, пов'язані сорокати волоками, розбрикували грязюку, а хрипкі поклики купців у ріжних мовах вказували, що це караван із Болгарії, який привозив східні товари, шовки, золотий філігран, коріння, криві мечі, перські та кавказькі невільниці. Від останніх походів Святослава на болгар та Ітіль рідкістю стали такі каравани, а все ж деколи вдавалося більшій валці прослизнутися поміж дикі орди печенігів та наповнити пусті крами купців на Подолі.

Мимохіть задивився варяг на валку, коли нагло почув своє ім'я. Відвернувся. Перед ним стояв у довгому рудому сарафані череватий кривоногий купець у клепані з шовковим верхом, з-під якої показувалися попри вуха два довгі жмутки волосся.

— Ібн Дауд? — спитав.

— А хто ж би, на Єгову, як не твій найпокірніший слуга! — засміявся купець, а його заслинений беззубий рот розтягнувся від уха до уха. — Ібн Дауд, вірний слуга твоєї достоїнності, підніжок твоїх рабів. Із краю амалекітів¹

¹ Амалекіти — араби.

я привіз багато дечого дорогого... Зайди, достойний воевода, до моєї храмини над рікою!

— Добре, зайду, — сказав мимохить Свен і хотів був почати з купцем розмову, як його око доглянуло при воротах дворища Рогніди дві дівочі головки. На вид одної з них кров хлинула йому до голови.

«Вона в Рогніди! — погадав. — А раз вона там, так треба мені й її перетягнути на свій бік». Князь був йому тепер ворогом, але й Рогніда не була йому прихильна від часу смерти Рогволода.

Коли входив у дворище, привітали його дві дівчини, які теж вийшли до воріт поглянути на східний караван. Одна з них — маленька, кругленька русявка, вдивлялася своїми збиточними оченятами в лице багато одітого статного мужа, бажаючи зловити для себе належний їй приятний усміх. Одначе погляд Свена дивно поділав на неї. Вона поблідла, наче з-під багатої соболевої шапки глянув на неї кістяк. Друга спокійно і поважно відповіла на привітання Свена.

— Мирославо, голубко, що це за вовкулака? — питала білявка.

— Вовкулака, Лелітко? Правду кажеш, я зовсім не здивувалася б, якби стрінула його посеред лісної глуші. Це Свен Герюльфсон, колишній княжий воевода.

— Ах, це він! Боже!.. То він був при тому, як погані забрали Станка. Ох, горенько!

— Він був і при смерті Доброгоста! — сказала, а по лиці її промайнув гнів. — Він завсіди вів інших на смерть, але сам, наче зачарований, вертався здоровий.

— Ох, я мушу до нього піти! — заговорила крізь сльози. — Він, певно, знає щось більше про загибель Станка.

— Стривай! В нього, певно, діло до княгині. Заждемо в сінях... або й ні! У нього очі... Ох, які лячні! Я боюся його зору, мов очей Водяника. Брр! Ходи геть!

Тим часом у світлиці дворища Рогніда в голубій мирті з бортами сиділа на килимом вистеленому стільці при низькому столі, де звичайно засідали до бенкету мужі. Біля неї на шкурі білого ведмедя грався олив'яними возиками та глиняними куклами Ізяслав. В куті дрімала служебниця, а проти княгині під темно-червоною паволокою з витканими грифами розсівся Свен. Свен і Рогніда говорили мовою варягів, а багаті шелестівками¹ слова падали з уст, наче окрушки скал або льодовиків під ударами джагана². Раз

¹ Шелестівки — приголосні звуки.

² Джаган — кайло, кирка.

у раз почувався гадючий сик, бряк меча, гуркіт грому. Лиця обох мінилися, блищали їх очі...

— Так ти виправдуєшся? — питала Рогніда, а уста її скривилися, як до насміху.

— Я не виправдуюся ніколи! — спалахнув Свен.— Не оправдуюся й не прошу. Я тільки вказую тобі шлях до цілі!

— Цілі? Я не бачу ніякої!

— Лукавиш, Рогнідо! Та хоча лукавство — це зброя жінки, то на цей раз покинь її! Я не по те прийшов, щоб зводити з тобою бій хитрощами та словами. Я не карлик і не грек.

— А чи не знаєш ти, Свене, сину Герюльфа, що де йде річ про посвяту жінки, то кращий буває грек або карлик, хитрий, брехливий, але тямущий, ніж щирий нездара-велетень!

— Отже, відмовляєш?

— Ні, але й я теж бажаю простого, ясного слова від тебе. На мої уста, пробиті терням Одіна... говори!

— Я розказував тобі про здобуття Полоцька, бо не бажав мати в тобі кровного ворога...

— Знаю! Не ти вбив моїх братів та батька. Ти сповняв тільки повинність гридня. Ти мені не друг, а й не ворог!

— На Фрею! Ти, як Брунгільда, серед заграви княжої любови подвійно вабиш до себе мужа, якого надять небезпеки...

Заяснило поважне обличчя Рогніди. Похвала з уст Свена доказувала їй, що її приваби ще не ослабли.

— Чи ти на те сюди прийшов, щоб як залицяльник гнути теревені? — спитала.

— Я вказую на твою красу як на зброю, хоч ця краса і мене чарує.

— Навіщо ж мені тієї зброї?

— Не лукав, Рогнідо! І ти, і я мусимо пімститись, бо зміїна їдь стопить наші серця у безсилій ненависти до спільного ворога.

Зір Рогніди спочивав на русявій головці Ізяслава, то переносився на суворі риси лица варяга.

— Питаєш долі, Рогнідо, котрий з нас буде наслідником Володимира? — спитав Свен.— Чого жахаєшся? Або підеш зі мною і вибореш престіл внукові Рогволода, або я піду сам туди, куди кличе мене честь героя, і добуду вінок, але вже для себе!

— Нові вбивства та злочини!

— Ні, тільки кара та пімста!

— Не сподівайся сьогодні рішення! — сказала Рогніда.— У мене є обов'язки, та нема сили ні спромоги, у тебе є сила і спромога, та нема обов'язків.

Свен згідно засміявся.

— З тебе промовляє жіноча порода. У тебе нема спромоги вбити героя, якого приваби обезсилили тебе!

Рогніда спалахнула.

— Досить того! — крикнула суворо. — Твоя правда, Свене! Не дам тобі ще рішення, бо Володимира нема у Києві, а не знати, що буде до того часу.

— Чого ж ти надієшся ще? — глузував Свен даліше.

— Не бий батоном коня, на якому маєш їхати у бій. Ти не все знаєш. Володимир змінився. Нема в нього давньої грубости, він менше думає про походи, а більше про лад держави, рідню, діти...

— Вичерпалася, значить, сила! — завважив Свен. — Він не наш! Видко, не багато її в нього й було раніше.

— помиляєшся! Тільки Льокі, велетень вогню, знає, скільки сили у цьому мужеві. Але є в нього те, чого не буває у наших, є багато ніжности, доброти... Прикмет, яких мені й назвати годі у нашій мові. Його бажанням є затерти у пам'яті всіх криваву минувшину, коли збирав спадщину свого батька. Два тільки спомини мучать його: Ярополк і Рогволод.

— Ах, то Добриня казав правду!

— Не знаю я, що казав Добриня, але тямлю, що князь говорив мені останнього вечора про те, як він любов'ю до мене хотів затерти кривавий спомин Полоцька, як щиро простягав руку до згоди братові, і як ти, Свене, вискочив з-поза завіси шатра з другим іще гриднем, і як кров'ю залита, надвоє розрубана голова брата впала долів. А коли князь накинувся на тебе, то ти засміявся і сказав: «Ти самодержець усієї Русі, месник брата Олега і споневіреної чести своєї матері». Та тоді він назвав це вбивством! А на це ти... Ах, не знаю вже, що ти відповів...

— Я відповів йому на те, що злочином є тільки такий неправий вчинок, який знають люди. Одним ударом меча я вислав свого спільника за Ярополком і передав меч Володимирові, щоб убив і мене, та я був певний, що він цього не зробить. Ми переодягли Ярополка у зброю, вложили у задубілу руку кривавий меч і розголосили, що його вбив мій товариш з пімсти, а я покарав його за злочин.

— А тепер криваве марево не дає йому жити. Саме тому обсилав він тебе багатствами, але дав би, здається, й половину своїх волостей, якби ти щез йому з очей.

— Ага, значить, його пусті привиди важніші йому від моєї пімсти. Ну, з богами, Рогнідо! Між нами зав'язався союз, чи ти бажаєш його, чи ні. Тебе кличе закон крови, мене — честь. Тепер і я бачу, що князь очарував не

тільки мене колись, але й тебе тепер. А проте він мусить упасти!

— За тебе, Ізяславе, внуку Рогволода! — прошептала нечутно Рогніда, клякаючи біля руської дитинки.

V

ХРЕСТИ

Джерело холодної води било зі скали серед зломів граніту та буйної рістні. Кам'яна гряда тяглася, як оком сягнути, від сходу до заходу і дедалі опадала пороговиною до Дніпра, що з шумом проривався через запору. На кам'яних звалях розцвітали лісові квітки, росли берізки, терен, саклак¹, вишні й ліщина. Над самим джерелом була печера, а невеличкий баштан вказував на те, що тут живуть люди. Та довкола, як оком сягнути, ні сліду людських осель — ні диму на овиді, ні бляння овець. З-над діброви дикі голуби раз у раз спадали стадом на скалу. Із лісної глуші доходив порою голос зозулі та ковтанья дятлів. Серед кущів дрібніша пташня аж заходилася від щebetу. Зяблики, синички, шиглики, королики та посмітюшки скакали, спорхували з гілки на гілку, і ластівки ширяли у всіх напрямках. Настрій невисловленої краси спливав на людину, що стояла там, де журавцева гряда спадала стрімко до Дніпра.

Серед цієї мальовничої картини стояв сімдесятилітній пустельник, високий муж зі суворим лицем та великими руками вояка. На ньому був довгий, темний, із грубого сукна кобеняк та висока смушева шапка, тугі шкіряні чревії, які носять мандрівні київські купці на довгі подорожі. Із-під порозтинаного кобеняка видко було рубець грубої сорочки, а на ній малий мосяжний хрестик.

Довгу хвилину вдивлявся пустельник у задумі у величний краєвид, від якого так і несло чаром безлюддя. Опісля, наче в церкві, поклав на себе знак хреста й став бити поклони та молитися. Накінець тихою ходою подався під гранітну гряду, де при вході в печеру стояв глечик молока та ячмінний корж. Сів і почав їсти. З-поза скали вибігла біла коза і стала скувати дідуса за рукав. Він усміхнувся, допив молоко з глечика, останок паляниці покришив у пальцях і подав козенятіві.

Нагло підняв голову. Над скалами закружляло кілька риболовів та чайок. Видко, хтось наполохав їх при воді. Від

¹ С а к л а к — бруслина.

Дніпра крутою стежиною підіймалися в напрямку печери дві постати. Не було сумніву, що вони йдуть сюди, бо інших стежок тут не було.

«Чи це наші купці-гречники, чи такі греки?» — питав себе дід, але здалека годі було розібрати.

А ось і вони. Один молодший, другий зрілий муж, оба в одязі княжих гріднів. Довго придивлявся їм пустельник, аж поблід нагло і встав з місця.

— З Богом прибувайте! — закликав зворушеним голосом.

— Здоров був, дядьку! — привітався молодець і припав до колін старого. — Слава Всевишньому та Святим Його, що зберегли тебе в добрі-гаразді!

Довгу хвилину тримали один одного в раменах. Перший отямився Роман і живо заговорив до дядька:

— А ось це приводжу вам, дядечку, гостей... Поклоніться йому не тільки як гостеві...

В очах старого заблиснули сльози.

— Не потребую я вже клонити голови перед ніким, хіба перед Богом, бо тільки він має ще до мене право. Для світа я помер. Проте не вмерли ще в мені спомини, і в деяких рисах цього мужа відживає саме найвеличніший, але й найболючіший з-поміж них. Не кажи мені, хто це! Це зв'язало б мої уста при словах правди, які тиснуть на них при його виді. Коби тільки він бажав їх вислухати, бо у мому серці назбиралося чимало всіляких сумнівів, які розжене тільки осуд мужа, що живе на розмовах із божеством.

Пустельник похилив голову і повів обидвох у печеру. На задній стіні висів простий хрест із Розп'яттям, перед ним лежав великий шестигранний камінь, де у заглибині була свячена вода. Біля стіни на оберемку очерету спав пустельник, а на великій кам'яній плиті при другій стіні було попелище, де постійно тліло декілька вугликів. Пустельник залишив гостей самих і пішов у комору. Роман став поратися біля вогню і швидко роздув полум'я на камені. У задумі глядів на все те Володимир та раз у раз кидав оком на чорний хрест у куті печери.

— Самота, крайня вбогість, холод, а на випадок недуги неминуча смерть, і яка смерть? Смерть окалічілої собаки, яку ловець не встиг добити в лісі...

Слова великого князя перепинив Олексій Олешич, запрошуючи мовчки гостей до трапези. З комори виніс кусок вудженини, овечий сир та свіжу рибу. Покріпившись, Роман попрощався з дядьком, бо князь наказав йому переказати дружині, яка саме тягла човни на волоці, щоб ждала його повороту. Князь та інок залишилися самі. Втомлений доро-

гою, князь заснув на берлозі пустельника, а коли прокинувся, сонце вже клонилося на захід. Довгу хвилину вдивлялися обидва в червоні відблиски сонячного світла на широко розлитих водах Дніпра і слухали покрику птиці над рікою та звірні в лісі. Вкінці заговорив князь:

— Старче! Недаром я прийшов до тебе аж у твою пустиню. Багато дечого зайшло в мому житті останніми днями, і, порадившись з моїми друзами, я рішив змінити шлях, яким ступав досі.

Олешич усміхнувся:

— Не бажав я між тебе та себе кидати слова «князь», але бачу, що без нього не обійдеться. Дружина їде долі порогами, діло горить, та бачу, нема в тебе багато часу. Говори, Володимире, сину Святослава! Я твій слуга, хоча й не раб, і зберу все своє знання, весь досвід, щоб послужити тобі. Може, тобі треба переговорити з печенігами, виторгувати мирний переїзд через степи? У мене є між їх ханами знайомі.

— Ні! Не за цим я прийшов до тебе. До цього в мене є бояри, є меч! Вони можуть відкрити мені дорогу і в Царгород, не то що...

— Гей! І твому батькові відкрив меч високі таємничі ворота смерти, погубної для всієї землі Дажбога. Коли приходить заметіль крамоли, всі проклинають зломаний меч героя, а дехто... Дехто і того, що підняв його проти Божої волі!

— Не розумію тебе, старче!

— У цьому-то й річ, що ти не розумієш того, що повинен би зрозуміти. Недалеко звідсіля, ось там, у молодняку, є могила, а в ній спочиває непізнане, безголове, пошматоване стрілами, списами, шаблями тіло геройського та нещасного Святослава. Він згинув від меча, яким воював, і покоїться на окраїнах своєї землі, а не серед неї, бо він покинув був її для добичі, для золота, збруї, вина, пахощів, дівчат. І ось я живу на його могилі і поминаю його душу, щоб Бог у своєму осуді зволив глянути й на те, що цей муж дав своїй землі небувалу велич і прославив її ймення на весь світ. Тепер ти, князю, ведеш дружину на південь. Чого, за чим, не знаю, але благаю тебе, роздумай, чи не даєш собакам того, що відбираєш дітям, чи своїм походом не віддаєш рідної землі на поталу дичі.

— Ні, Олексію! Не йду я слідами батька! Отсим походом позбуваюся тільки непотрібних варягів у користь імператорів, бо їду як друг, а не як ворог християн. У мене інші задуми. Та скажи мені: чи ти був при Святославі у Болгарії?!

— Був! Недовго, але був.

— То скажи, чому він не міг утриматися в Болгарії? Чому не прийняли болгари рґсича, а воліли грека? Князь-русич був би захистив їх від усього світу булатним щитом та поразив усіх ворогів стрілою Перуна, бо в його руці були сили, про які й не снилося ромеям та франкам!

— Тому, бо Святослав відвертався від віри, з якою зрослися душі болгар від століття! Ця віра стала змістом їх сердець, кров'ю їх крові. Цар-поганин був для них гіршим від сатани, і вони покинули його. Будь Святослав християнином, хто знає, чи після Цимісхія не сидів би на златокованому престолі Святослав.

— Правду кажеш, старче! — сказав Володимир сильним голосом. — Так само думаю й я. Тим-то я хочу, щоб ти охрестив мене та завісив на моїй шиї хрест твоєї віри. Бо я їду у Візантію приготувити собі або моїм наслідникам те, чого не міг здобути Святослав.

Старець усміхнувся, потряс головою і гладив головку кози.

— Велике слово сказав ти, княже! Проте це тільки слово. Твої наміри та способи, точнісінько ті самі, що у твого великого батька, тільки дещо інакше прибрані. І ти, і твій батько претесея на південь за візантійським вінком, престолом, багатствами, розкошами. Твому батькові недоставало хитрощів, тобі може бракнути сили, якщо твій нарід не згодиться із твоїми задумами. А обидва ви забули, що проти Божого закону не витримає ніяке змагання, ніяка сила, нічия воля! Без підвалин добра і справедливості степовий вихор переверне хижину пастуха і понесе світами, мов перекотиполе! Прийняти Христову віру а бути християнином — не одне! Прийми її, а може бути, осягнеш високу ціль, про яку говориш. Та я не стану хрестити поганина, щоб відкрити тільки ворота для його жадоби.

— Знову не розумію тебе, старче! Що це значить — стати християнином справді? Невже ж ти гадаєш, що я піду за тобою в пустиню? Невже ж цього вимагає від мене твоя віра?

— Ні, Володимире, не слід тобі тікати від людей! Навпаки, будь ти навіть у монастирі, я виправив би тебе у світ на бистрі хвилі життєвих вод. Бо в тобі не тільки теперішність, але й майбутнє всієї Руської землі — не те, що в мене. Я тільки власну душу спасаю, а не чуже добро.

Потер чоло рукою, зітхнув важко й задивився на західний овид, куди клонилося сонце.

— Так гадаєш? — спитав. — Гей!

— Чи чув ти, великий князю, про Гордія, ватажка рати,

який літ тому двадцять водив чималу дружину у Табарістан¹, як це вже було перед сорока трьома роками?

— Чув! Велику добичу привезли тоді русичі з чужини, а й хозари не відібрали їм її, як за першим разом. Так що ж? Гордій з того часу шез, наче в воду канув...

— Отже, бачиш князю, цей Гордій — то я!

— Як? Ти, ти, Олешич?

— Так, я! Я ходив уже тоді, перед сорока трьома роками, у похід молодиком і чудом тільки спасся від засідок. Опісля ходив я ще й на Дербент, а там став ходити зі Святославом у походи на хозарів, щоб пімститися на них за знищення нашої буйної рати. Тоді називали мене ще моїм першим ім'ям Яромира. Перемоги й багатства спадали на мене, наче золотий дощ, і я ріс у значіння та гордоші. Тим-то й назвали мене Гордієм, і, як такий, я зібрав свою власну дружину з-поміж бродників, ізгоїв, печенігів та всякої голоти. Усі справжні, чесні борці рідної землі йшли за князями, а я собі осторонь. І бачиш, Святослав згинув, а я живу. Чи ж це не дивне? А прецінь якби я був згинув, а не він, ти не чув би від мене цих слів, а Святослав ставляв би капища у Доростолі чи Переяславі на глум усьому християнському світові... Ось послухай! Одного разу ми здобули і пограбили якийсь город на берегах Каспію. Мої дружинники, наче дикі звірі, бушували по хатах, різали впень старців, мужів, жінки і діти, а щадили тільки дівчата, щоб насититися їх красою. І під погідним небом Табарістана у літні душні ночі розвернулася оргія крови, сліз, вина, обжерства і розпусти. Я теж вибрав собі красуню, дочку якогось перського купця. Та після п'яної ночі, коли над ранком сонце засвітило мені в очі, я знайшов її з серцем, пробитим ножем її власною рукою. А довкола мене вже кипіла робота на всі руки. Мої дружинники несли мішками до човнів золоті, срібні, мідяні кубки, збани, прикраси, паволоки, обиття, скриньочки, зброю, одержу. І тоді нагло я побачив старшу вже жінку, яка підійшла до мене і вдвлялася в мене пронизливо-вперто.

«Ти, видко, рабиня з нашої землі, то я тебе заберу з собою на волю!»

А вона перехрестилася і каже:

«Так, я з вашої землі, та з тобою не поїду, бо, спасаючи тіло, погубила б душу. Гордію! Ти, видко, не з останніх, коли стільки дружини пішло на твій поклик аж сюди. У тебе, видко, голова, а в ній глузди. Тому, поглянь, що ти накоїв. Ось тут жили погани, правда! Але чим же вони не лю-

¹ Табарістан. (згодом Мазандеран) — місто в середньовічному Ірані.

ди? У них були матері, батьки, діти, був город, майно, багатство, праця, наука, спів, музика, смуток, радість — усе! А що залишилося тепер? Руїна, гній, кров, сором, нужда, смерть. І ти гадаєш, що нема у світі нікого, хто б зажадав від тебе за це рахунку? Є, є така сила, і то не твої прокляті ідоли, а великий Бог, який одною рукою тримає весь світ та знає найскритіші гадки людей і бачить порошинку на крилі комашки, що повзе по травичці. Подихом цього Бога — вихор, його голосом — грім, його оком — сонце, а гнівним поглядом — лискавка!.. Не мине й тиждень, а на твоїх дружинників впаде проказа! Тремти, злодію, а покайся, бо горе тобі!»

Як живу, я не чув таких слів від нікого, і тоді нагло я зрозумів, що таке гріх. І від того часу я не мав ні хвилини спокою. Приїхавши додому, я подався до Корсуня і звідти вернувся я тим, чим бачиш мене тепер. Я зрозумів тоді, що покута і віра — це основи християнства, а вони мусять іти з серця, а не тільки з уст.

— Пізнання, пізнання,— шепотів князь,— гей! Воно приходить не раз до самотньої душі володаря, та він передо всім має обов'язки супроти інших... Ти ж сам сказав...

— Так, але володар теж людина, а хреститься або не хреститься людина, а не володар. Перед лицем Бога всі ми рівні: скажи, чи в тебе інші руки, ніс, зуби, як у раба?

— Ні, але ум, знання, хоробрість...

— За ці прикмети ти став володарем, Володимире! І ні ума, ні знання, ні хоробрости не вимагає від людини Бог. Це ж його власні дари, а він домагається тільки обрахунку, як ми їх використали.

Понура задума налягла на князя. Він стискав кулаки, неначе у люті або якби пробував свою силу. Кілька разів підходив до свого коня, наче бажав від'їхати, споглядав із прибережної скали на ріку, де над табором варягів підіймалися клуби синявого диму розкладених огнищ.

Вони ждали його. У Візантії ждала на них велика боротьба, багатства, уряди, почести, парадні одяги, розкішна обстановка. Жаль зробилось Володимирові варязької дружини, з якою його в'язав не один спомин.

Та оповідання пустельника перемішалось з власними переживаннями князя в якусь хаотичну сагу, повну страхіть і привидів.

«Ні! Одна в нас минувшина, один і вихід із неї, одна ціль, одне спасіння!» — думав нишком.

І після безсонної ночі, за яку передумав іще раз усі свої задуми, князь сів на коня і помчав лісами. Олешич гадав, що Володимир поїхав за дружиною у Царгород, зневірений,

роздратований його вимогами. Та підвечір кінь знову затупотів по жулавцевих грядках, і великий князь увійшов у печеру.

Був блідий, розхристаний, піввана одежа свідчила про те, що продирався крізь кущі терновика, а очі горіли якимсь дивним вогнем.

— Послухай, старче! — сказав поривисто. — Ти розказував мені про себе. Тепер скажу і я тобі про своє горе, а ти осудиш тоді, чи я зможу стати таким, як ти кажеш, справжнім християнином. І обіцяю тобі: якщо скажеш «ні» — так я зараз сідаю на коня й вертаюся у Київ доживати віку дома.

Зітхнув глибоко і почав:

— Увесь вік я мав перед очима того, якого гробу ти стережеш, святий старче! Увесь вік я повторяв собі: бережи, княже, свої землі, а то, чужої шукаючи, втрадиш свою! І я позбирав її разом, і від великого Новгороду по Перемишль і Рязів поклонилися мені всі руські князі. На коні і в таборі, у степу та в лісі минали перші роки мого княження на Русі. Все інше засунулося мрякою, щезло десь поза кривавими марами побоевища, поза димами пожарищ. Одначе в міру того, як спадщина великого Святослава збиралася у моїх руках, чимраз ясніше виступало серед нічної пільми смертельним жахом викривлене лице... вбитого у мому шатрі Ярополка. Даремно я переконував себе, що це сталося без моєї волі. І ось одного разу прийшло мені на гадку, що Ярополк згинув точнісінько так само, як і Олег, хоч не з наказу противника, але і тут, так сказати б, за тихою його згодою. Між обома подіями був зв'язок, хоч скритий перед людським оком, та ясний для тямущої людини. Тоді я запитав про це волхвів, але вони тільки визвірилися на мене: «Законом вічним є пімста, — сказали, — а богам ніяке діло до неї». Питав я й інших, та всі вони гляділи на мене, наче на божевільного. А раз я підслухав, як один із моїх бояр говорив другому: «Цур та пек! Іноді князеві таке приверзеться, що хоч годуйся два місяці самим жертівним коливом із капища, ніяк не второпаш!» Тоді я запитав Євзевія, а цей глянув на мене своїми великими синіми очима і сказав: «Це Божа рука, княже!» І я знаю, що це правда! Химерна гра життя не мала б ніякого глузду без божества, про яке говорив він тоді, а ти говориш тепер. І я глянув на наш світ іншим оком, а моє власне життя видалося мені сущим божевіллям. Я і всі інші, що були зі мною, жили, наче звірі у пралісі. Тільки щоденна потреба давала їм у руки працю, а заспокоєння бажань кінчало її. Слухали моєї сили і моїх спокус покірливі жінки з усіх моїх земель.

Та ось я зустрів таку, як Рогніда. На мою незломну волю, мій наказ чи рішення вона відповідає спротивом, тупим, завзятим спротивом, на який у мене немає ліку. Навіть смерть не лякає її, навіть побої не ламають її упору. В її руках я побачив недавно ніж скритовбивниці, а хто знає, чи в її дитині не виростає месник Рогволода та Ярополка. Наче у кромішню п'тьму, глянув я тоді у майбутнє... Поза грубою насилою нема довкола нічого. Сьогодні у мене влада, сила — і всі повинуються мені, віддаючи земні поклони князеві. Та нехай тільки ослабне моя рука або нехай тільки знайдеться смілий одчайдуха, який посміє вгородити ніж чи стрілу у мої груди, а все діло мого цілого життя загорнуть печеніги або ятвяги... Кров'ю та сльозами спливе вся земля, а на мою пам'ять кинуть дальші покоління каменем прокльону або, ще що гірше, — забуття... І даремне шукаю у світі сили, яка надала б тривкість моїм здобуткам. Поза мною нема її ніде і в нікого, а і в мене невдовзі її не стане. За життя проймає холод усе моє єство, а після смерти він закрие собою навіть шлях до моєї могили...

Князь замовк і похилив голову на руки, застиг у понурій задумі. Аж ось по хвилині озвався тихий голос пустельника, який промовляв, наче дитина, широко, лагідно, з чуттям.

— Ти, могутній, Володимире, дивишся перед себе, як ніякий володар перед тобою, може, за твоїм прикладом піде колись і твій син. Та нема в тебе вдоволення, спокою душі, щастя. Щастя! Воно не привид, не сон і не мрія, воно існує справді, але не у світі, тільки в людині. Тож коли хто скаже тобі: «Моє щастя у цьому чи другому, чи то при боці оцієї людини», — то це брехня! Щастя — це як краса зелені або цвіту. Його нема ніде у світі, тільки ми чуємо його серцем самі, а поділитися ним не можемо ні з ким. Зазнавати щастя — це втишати та заспокоювати всі свої сумніви, які родяться у нашій душі на шляху життя, це відповідати на всі питання, які ставляє собі серце, затривожене диким крутіжем життєвої гульні. Часом приходять отверезіння на поодиноких людей і на цілі народи. Вони пізнають, що щастя людини у ній самій, а лад світу не від них залежить, тільки від безмежної сили, від Бога... Хто вірить в ідоли, княже, цьому життю дає тільки хрести, важкі хрести, мов той, який за гріхи світу носив на Голгофу Спаситель. Тому він і освободив від них людство, вказуючи у собі найвищу красу життя, всесилу, всезнання, справедливість і... те, чого не було у поганському світі ніколи: любов до інших людей, любов до ближніх, навіть до тих, яких ненавидимо. Пов'яжи, княже, себе з людьми ласкою, любов'ю, спільністю душ, не тільки тіл, а побачиш, що всі люди — це одна держава

Господа, а всі твої піддані — це одна родина, а ти — її батько!

Володимир підняв голову з рук. Лице його було поважне, задумливо гляділи на старця вірлині очі, та огник зневіри шез у них.

— Що ж? — питав Олешич. — Чи розумієш тепер, княже, чому весь світ приймає Христову віру, чому поганський володар, наче самотна билинка у степу, росте одинцем і пропадає безслідно?

— Так, я розумію це добре, тільки не кожні уста християнина повні таких слів, як твої.

— Відчувати велич, добро, красу, правду, вагу життя вміють, Володимире, тільки вибранці! Ти сам, як володар, знаєш про це, коли видаєш накази чи висказуєш бажання. Для юрби і хрест залишиться ідолом, і Христова віра поганством. Одначе ти, Володимире, володар і відповідаєш не тільки за себе, але й за всі тисячі, які гукають при твоїй появі: «Слава князеві» — і йдуть за тобою чи за тебе хоч би й на смерть. Тому в тебе мусить бути свідомість ціли й розуміння правди, з якої твої піддані бачать тільки зверхне сьйво. Іди з ним у Візантію, а коли спитає тебе хто, якої ти віри, покажи йому його. Краще поганинові почитати явно хрест, ніж християнинові крадьки поклонятися ідолам!

Гордїй Олешич зняв зі своєї шиї малий мосяжний хрестик та повісив на шию князеві поруч із амулетом, який Володимир мав від волхва Перуна. Князь хотів скинути амулет зі себе як безвартну покидь, але пустинник спротивився.

— Від твого слова чи вчинку, Володимире, здригається вся земля від Ільменю по Руське море, і ти не смієш бути необережний. Залиш цей амулет! Його ти можеш показати всякому, бо хто знає, чи хрест на твоїх грудях не відстрашив би від тебе значної частини підданих. У слухний час відкинеш цей останній пережиток темної минувшини прилюдно на поуку тисячам. А поки що йди туди, куди покликуює тебе Всевишній на славу свою та на добро Руської землі.

* * *

Того самого дня ввечір Володимир плив із Романом байдаком з сотнею інших долі порогами.

СВІДОК ЗЛОЧИНУ

Після відходу Володимира старий Олексій довго молився і плакав перед своїм хрестом. Від довгого часу вперше відозвалося в нього бажання жити, щоб бачити величний розквіт майбутнього Руської землі у тіни хреста. В уяві бачив маси народу, як спішили у церкви, з прапорами, при звуках дзвонів і пісень з нагоди найбільшої перемоги — світла над темрявою.

Жалібне бляєння кози, яка домагалася подою, пробудило його з задуми. Оглянувся. Вал хмарок, який показувався на південному небосхилі, закryw собою сонце, заповідаючи темну ніч, без вітру та шуму, але й без одного промінчика. Старий видоїв козу, узяв залізні вилки, осаджені на довгому ратищі, оберемок смолоскипів і став поволі сходити в долину до Дніпра. З-поміж верболозу видобув човенце, викресав вогонь і запалив смолоскип, який устроїв у залізний перстень при боці човна. Тут, долі, було вже зовсім темно. Течія переходила попри лівий берег ріки, та тут було і затишно — вода крутилася широким плесом без хвилі та шуму.

Олексій сів над водою, стежив за тіннями у воді — рибами, які, принажені світлом, плили заспокоїти свою цікавість. Рам'я, озброєне вилами, миттю опустилося долі, а по хвилині на зубцях вилок тріпався чималий короп. За якийсь час вітер зашумів у прибережному верболозі та вільшині і так сильно наляг на дніпрову хвилю, що човенце аж похилилося під напором води. З трудом добивався Олексій до своєї маленької пристани, коли нагло якась рука вхопила за край човна і потягла його на пісок, а молодечий сильний голос закликав:

— Заприся веслом об дно!

Наче двадцятилітній молодець, вискочив Олексій на берег, вхопивши зі собою дрючок з гарпуном. Подався два кроки убік і гукнув:

— Хто ти?

— Печенізький бранець, який вертається домів.

— Як ти полоненик, то яким побутом ти розминувся з княжою дружиною?

— Вона їхала долі водою, а в моєму серці туга за родиною. Тому я волів і не показуватися. До Києва вже ближче, ніж на Білобережжя.

— Коли так, то виходи і покажися! — рішив вкінці пустельник.

У верболозі зашелестіло, і у човен вступив хтось певною ногою. Смолоскип освітив постать чорнявого гарного молодця, з гарно окресленими устами та високим чолом. Та нагальний порив вітру погасив смолоскип, і пільма закрила все довкола. Та доволі було й цього, що пустельник побачив за цю коротку хвилину, бо ось він вийшов із свого захисту і покликав несподіваного гостя.

— Бачиш там, у човні, рибу?

— Бачити — то я її не бачу, але найти — то найду! — була відповідь.

— Так возьми її у мішок, що лежить біля неї, і неси на берег ось тут до мене! А не забудь узяти і скіпки!

По хвилині чужинець із мішком на плечах вийшов із човна і йшов за старим Олексієм уверх стрімким берегом. Гість скинув мішок біля входу печери, а старий Олешич став розводити ватру.

— Спасибі вам, дядьку, що не прогнали бездомного. На безхліб'ї далеких шляхів, без путньої одежини на хребті та без кривлі над головою мало що загинути не довелося.

Розгорілася ватра, і гість побачив у куті печери хрест. У цю мить замовк, зірвався і впав навколішки. А після довгої молитви, бачачи на пустельнику темну кирею інока, попросив благословення.

— Не дивуйтеся, святий отче, що я так молюся. Хрест вивів мене з неволі, де не було вже для мене порятунку. Проти всякого сподівання я найшов змогу вернутися між своїх.

— Таке лице, як твоє, хлопче, не зводить. Воно — як книга для грамотного. Ти не зі злих людей, та є в тобі ще щось більше, ніж можна вичитати в очах!

Молодець підняв на старого змучені очі.

— Що ж! У мене нема що скривати!

— Отже, хто ти? — питав старий. — Я — пустельник Олешич, колись боярин і дружинник князя Святослава...

— Чи, може, батько Романа? — живо спитав гість. — Де він?! Живий, здоров чи, може?..

— Ні, я не батько, а дядько. Він саме поїхав попри тебе з княжою дружиною, якщо ти бачив байдаки на Дніпрі.

— Гей! То й він був із ними? Шкода! Багато дечого я бажав би почути від нього! Я — Станко Збранич із Галицької землі, я дістався до неволі через зраду княжого воєводи Свена.

Тінь промайнула по лиці інока.

— Хлопче, — сказав твердо, наче гнівно, — навіть такий пустельник, як я, знає, що Свен — права рука князеві. Не верзи чого-небудь!

Станко щиро глянув в очі старому.

— Саме тому темно стає в моїй душі при вступі на сонячну землю батьків. Я не брешу, святий отче! Хочете, вклякну і на святій сповіді повторю те саме. Свен зрадив не князя, ні дружину, тільки Доброгоста Козняка з Києва. Мене знав він тільки з лиця й імени, тим-то і залишив мене живим...

— Розкажи, хлопче, свою пригоду, але тільки щирю правду.

— Небагато розказувати, святий отче, а ради теж нема, хіба меч або топір на зрадника. Раз виїхали ми на стежу. Свен проводив нами, і ми підкрадалися нишком під табір половців. Ми їхали молодняком, коли я почув нагло нюхом дим. У цю мить Свен задув у ріг. Я стягнув з острахом віжки й оглянувся. Свен стояв з рогом у руці, а біля нього блідий, мов смерть, Доброгост із широко розплющеними очима хитався на сідлі, мов п'яний. Нагло з уст його хлинув струмінь крові. Одним скоком я був біля нього. Він мовчки показав на Свена і впав з коня. Між його лопатками стремів довгий острий кинджал. Коли над'їхали половці, Свен зареготався, показав на мене рукою, а сам завернув коня. Мене пов'язали ременями, повезли аж на Дін і продали якомусь вірменинові. Мені не було повороту з неволі, бо мій пан торгував тільки з Персією та Сирією. Аж раз, коли саме трапився караван у Тебріз¹, прибув до нас із Табарістана багатий тамошній купець, який бажав їхати в Олеше. Він відкупив мене від мого пана, й ми цілою валкою мандрували степами аж до Дону. Тут сіли ми в човни. Та коли приїхали в Олеше, печенізькі раби, яких було у того пана щось з десять, убили купця вночі і повтікали у степ. Коли почали ловити душогубів, я тоді прилучився до них, мовляв, знаю мову втікачів, і на першому нічлігу в степу — накивав п'ятами.

— Справді! Велика це ласка Господня, що привела тебе сюди. Але чому ти не поїхав додому степами через Інгул, Синопу, Буг, Дністер? Ти ж з Галицької землі...

— Святий отче! Я два роки не був у Києві! Там всяке могло накоїтися за той час.

Лице хлопця спаленіло, старий засміявся.

— Ну, тепер уже знаю все! — сказав. — Ти, хлопче, їдеш за дівчиною і боїшся Свена, тому сумує твоє серце, а душа тремтить у неспокої. Та йди далі, поклади надію на Бога.

Досвіта молодий Збранич висповідався і пішов дорогою у Київ. Два дні не стрічав ні живої душі, аж третьої наскочив на чабанів із Родні. Ці вельми зраділи, що побачили

¹ Тебріз (Тевріз) — місто на північному заході Ірану.

бранця, який утік із печенізької неволі, годили йому у всьому і провели до найближчого, у лісах загубленого хутора пограничників, а ці відвезли його верхи до одної зі станиць, якими Володимир забезпечив усе південне пограниччя держави.

Були це з кругляків будовані хати, криті дерниною та окружені валами. У такій вартівні сидів десятник з княжої дружини та звичайно від десяти до двадцяти ополченців з місцевого населення.

Княжий десятник розпитав Станка, хто він і звідкіля, а що знав його ймення з оповідання товаришів, то й не стримував його і вислав у Київ разом із кількома вартівними з різних сіл, які верталися домів після служби у станиці. Їх товариство було Станкові дуже по нутру; парубки були веселі, співали пісні, розказували побрехеньки, а крім цього, від них довідався, що начальником дружини у Києві став Мстислав Воєславич і тисяцький Добриня, що всі варяги поплили у Візантію. Чи сам князь був разом із ними, чи залишився у своїх землях, цього не знав ніхто.

Останньої днини дороги молодий Збранич залишився сам. Коли в'їхав на передгороддя над Либеддю, був уже вечір. У город уже не пустять, треба б ночувати у прибраній вартівні, але не мав за що. Їхав у ваганні, аж недалеко городських воріт побачив при стовпі прив'язаного баского коня. Невже ж це хата боярина Козняка, батька Доброгоста?.. Не раз і не два бував у ній давніше. При коняці стояв воратар.

— Дома боярин Козняк?

— Дома, але швидко від'їде. Уся служба вже спить.

— Так і я ще впрошуся на ніч. Примістіть там де мого коня.

— Милости прошу, ось тут у захисний куток.

І показав невелику землянку біля високих дубових воріт дворища.

Молодий Збранич зіскочив з коня, поправив меч і подався у дворище. Швидким кроком перейшов через освітлений місяцем майдан та наблизився до дверей дому. Вони нагло відчинилися, і в них явилася висока костиста постать. З легким окликом подався молодець узад. Пізнав Свена. Невже ж варяг із усіма іншими не відплив у Візантію? Здригнувся на його вид. Великі сірі очі варяга вдарили його, наче батоном. Він почув придавлений голос страшного воєводи:

— Ах, то ти таки вернувся? Диви, диви! Ще не було такого, хто б із моїм прокльоном вернувся домів.

Крок за кроком відступав Станко узад.

— Я... я...— загикувався,— вернувся із... неволі!

— Ха-ха! — засміявся варяг. — І сюди приїхав, сюди? Як же ти смієш показуватись на очі батькові, сина якого ти не оборонив у небезпеці?

— Гріх тобі таке казати, воєводо! Ти сам знаєш, що не я віддав Доброгоста ворогам, а ти...

— Мовчи, боягузе, — просичав крізь зуби Свен, — якщо осмілишся перед ким-небудь повторити це, то знай, що це буде твоє останнє слово на цьому світі. Все, що скажеш проти мене, — це наклеп печенізького конюха та підлого раба!

Станко вже бачив, як його шмагають печенізькі конюхи конячими жилами. Наче божевільний, вибіг із воріт і, як прогнаний пес, волікся дорогою. Княжі вартові спинили його при городських воротах. Він зняв із себе меч, віддав його вартовим і, мов колода, впав на соломку поручних. Дарма вони частували його вечерєю та медом.

Коли прокинувся від раннього холоду, ще ввижалася йому вчорашня дія у дворищі Козняка. Як це сталося, що він не найшов у собі сили опертися поглядомі Свена? Ще й тепер наче хтось острим ножем підтяв його коліна. Коли нагадав собі погляд варяга, відчував, що навіть молитвою не прожене якогось диявольського чару. Як пімстити смерть Доброгоста? А тут, як на лихо, Роман у Візантії, князь бозна-де... Одним словом, може воєвода відобрати йому честь перед Козняком, князем і народом...

Станко узяв меч і пішов дорогою у місто. Пустою вулицею прямував на Берестове. Ні живого духу не видно було ще на доріжках густо забудованого міста. Станко йшов далі в острог; якась невідома сила тягла його у цьому напрямку так довго, доки не доглянув просторого дворища з зеленими віконницями. На тлі будинку ввижалась йому русявенька головка з синіми очима Лелітки.

Воєвода прийняв його назад у княжу дружину, і молодець, покривши княжим плащем своє лахміття, пішов на базар купувати одіж. Одначе Станко знав, що найкраще сукно на одіжу купити у варязьких купців, які привозили його з Фландрії, з краю короля Арнульфа. Про свято вибрав собі синю візантійську туніку та брокатовий плащ зі золотими берегами, а з фландрійського сукна велів пошити собі потрібні порти і плащі — для проходів та на будень. Зі зброївні князя дістав меч, спис, топір, лук і стріли, усе з місцевого матеріалу, але дуже доброї якості. З полудня Станко, поголений, обмитий та вичепурений, застукав до домівки боярина з Мощаниці.

Боярин не пізнав його, але пізнала його жінка та Лелітка. Вони і пригадали батькові колишнього гостя. Боярин усміхнувся злісно і звернувся до жінки:

— Тобі, Славо, завсіди до вподоби все, що хоч здалека заносить грецьким хрестом!

Славомира спокійно відповіла:

— Як-то? Чому? Станко ж не вертається з Греції, а від поганих.

— Ну, так, але таки він син Ольги зі Збраничів...

— Що ж, може, вона нетямуща жінка, дарма що християнка?

Мощанин зареготався.

— Справді, дарма що! Багато дечого розказував Святополк про її навісну вдачу!

Станко забалакався з Леліткою і не чув нічого. Любу розмову з дівчиною перепинив таки сам боярин, питаючи, як уявляє собі своє майбутнє молодець.

— У мене чимала пайка залишилася після батька, та на ній господарює дядько з мамою,— відповів.— Я сам служитиму поки що у дружині, а там гадаю обзавестись хазяйством та осісти на землі.

Мощанин скривився.

— Будь я молодцем,— сказав,— я прямував би до кращого! Який чортяка знатиме тебе десь у Галицькій землі? Воювати з сусідами? З цього нема ні гроша, ні слави, ні княжої ласки!

— Краще купувати куни та гривні,— відповів молодець.— Добре і посидіти дома, зазнати щастя й гаразду. Досить я вже зазнав злиднів!

— Говориш, хлопче, якби тобі, а не мені було п'ятдесят років,— засміявся боярин.— Та про мене! Про мене, балакай собі з жінками, а я пошукаю Добриню та Мстислава.

Старий, виходячи, стрінув Мирославу, яка саме відчиняла ворота. Коли вона побачила Станка, про якого знала, що був товаришем Доброгоста, оживилася й запитала про смерть брата.

Станко розказував довгу історію, а коли скінчив, дві перлини сліз потекли по ягодах дівчини.

— Хай боги,— затремтів її голос,— заплатять тобі таким самим добром, яка була твоя правда!

— Як-то? Ти сумніваєєшся? — крикнув.— Клянуся тобі хрестом, могилою батька та головою матері, що я не збрехав ні слова!

— Так? А чому ж батько дружить зі Свенном, а ворогує на Романа?

Лелітка розплакалася.

— Ти не віриш Станкові, Миро, а зле робиш! Він тобі не продає своєї правди!

Мирослава похилилася над русявою головкою Лелітки і поцілувала її.

— Не плач, сестричко,— сказала,— я вірю тобі і твоєму Станкові. Тут скривається якась загадка, а розв'язку до неї знає мій батько. Прийди, Станку, сьогодні ввечір до нас! — сказала і вийшла.

На вулиці зустріла Свена і не могла його виминути.

— Привіт тобі, дочко і сестро героя! — заговорив.

Дівчина завмерла на місці. Вона жила довго при Рогніді, мала чимало діла з варягами, тому й знала, що Свен не даром вітається. «Хто не женихається, тому й вітатись не треба», — говорили варяги.

— Привіт,— відповіла і хотіла йти далі, але Свен загородив їй дорогу.

— Зійди мені з дороги, хоробрий вікінгу! — сказала.— Не стояти мені з тобою на вулиці. Це не принесе чести найздатнішому борцеві конунга Володимира!

Не знати чому, при останніх словах підняла дівчина зір. Він відступився і пропустив дівчину.

— Сьогодні ввечір я буду у твого батька, Мирославо! — крикнув.— Не забудь зладити мені рога з медом, солодшим від твоїх уст.

Дівчина втікала до хати. Добігши, упала на долівку і потонула в задумі. До відрази, якою наповняла її вся поява несамовитого мужа, домішувалося ще щось інше, неозначене, дивне. З кожного його руху та кожного погляду промовляла до неї якась недобра, злюща сила.

— Чи надовго пустила тебе княгиня? — спитав її старий Козняк.

— На два тижні! Вона сама виїхала у Вишгород, то й не потребує тепер мене.

Батько сидів пригноблений і зітхав.

— Чого вам, батечку?

— Чого, питаєш? Відомо, чого. Чи ти не знаєш ще, чим-то стає батькові син-одинак? Що ж мені, старому? Я найшов би ще, може, силу до пімсти, так що ж? Князь перешкодив мені у цьому, бо винуватця взяв зі собою у далеку сонячну Грецію.

— Як-то, батечку, то ви знаєте, хто вбив Доброгоста?

Старий встав із лави і витягнув п'ястуки перед себе.

— Знаю, ох! Знаю. І кілька разів гляну на його обличчя, стільки разів виповзає з мого серця якась потвора скажемої злости.

— І хто ж це, той убійник? — питала дівчина.

— Хто? Ха-ха! Ти питаєш — хто? А хто ж би, як не Олешич. Цей облесний, хрестиками обвішаний княжий лаполіз!

— Батьку! — скрикнула Мирослава.— Що ви говорите? Як це можливе? Хто кинув такий страшний наклеп на Романа?

— Так, доню, Олешич убив Доброгоста, щоб за тобою узяти все надбане мною добро. Його, сама ти знаєш, у тебе чимало, то і виплатиться! Ти ж знаєш теж, що при смерті Доброгоста було двох свідків: Олешич і Станко Збранич. Тільки один Роман вернувся з тієї трійки. Станко в неволі, Доброгост... у мандрівці.

— Тату! — сказала дівчина.— Станко вернувся з неволі...

— Що ти кажеш?

— І підвечір буде тут. Він розкаже тобі усе, що знає.

— І що ж; що ж він говорить? — лебедів Козняк.

— З його слів виходить, що було справді двох свідків при смерті Доброгоста, але другий був не Олешич, а Свен. Іскорка погасла в очах старого.

— Свен? Свен? — промимрив.— Ні! Це неможливе, це брехня!

Скрикнули двері, і у світлицю ввійшли боярин з Мощаниці, Лелітка і Станко. Молодець низенько поклонився бояринові і нагадав йому, що товаришував із Доброгостом. Оживився старий, зараз казав принести меду, а там і спитав про пригоди Станка з-перед двох літ. Мав про що розказувати Станко, і старий Козняк стежив пильно за кожним його словом. Його очі, як колись очі Гордія Олешича, бажали добути із грудей серце молодця, щоб віднайти у ньому правду. Та коли Станко згадав ім'я Свена, старий помертвів.

— Спасибі тобі, сину, за правду. Я рад би повірити тобі, та, бачиш, мені розказували про смерть Доброгоста інакше. Убивником мав бути Олешич, а не Свен, і я бачу причину, задля якої міг скривити душею Олешич, але не бачу такої причини у Свена.

— Може, і в нього найшлася б вона! — вмішалась Мирослава.

— Яка саме? — живо спитав батько.

Однак Мирослава не вспіла відповісти. Широко розпахнулися двері, і у світлицю саме вступив із брязкотом довгого меча Свен. Із-під кінчастого блискучого шолома гордо дивились його глибоко осаджені очі. Він не помітив Станка і звернувся з поклоном до боярина.

— Привіт тобі, світлий боярине! Як із святого перстеня Одіна щоніч відділюються вісім золотих перстенів, так нехай помножуються щоніч твої гаразди, достойний! Хай цвіте весна на лиці твоєї дочки, а Фрігг, опікунка подруж-

ньої радості, нехай наділиться її рукою і силою вибранця богів — героя.

— Привіт і тобі, хоробрий воеводо! Саме в добрий час поспів ти зі своїми бажаннями. Бо ми, згадуючи смерть нашого нещасного Доброгоста, журимося долею тої дівчини, яку ти привітав.

Легка тінь промайнула по лиці варяга.

— Чому зовете нещасним вашого сина? — спитав і сів на лаву, спиною до Станка й Лелітки.— Нещастя, сором, кара богів упаде тільки на його убійника. Його самого синьоокі валькірії приймуть у Вальгаллі величаво.

І Свен похилив повагом голову, згадуючи покійного товариша.

Увесь час стежив старий Козняк за грою лица варяга. Не промайнула непомітно для нього тінь на лиці Свена при згадці Доброгоста. Мирослава не бачила того, що бачив її батько. Вона подала поважно гостеві чарку меду. Живо звернувся до неї Свен:

— Ні, не так у нас на далекій півночі вітають гостя. Приложи, красуне, свої коралові уста і випий кілька крапель. Як хміль додає сили напиткові, так і твої уста додадуть йому солодошів.

Мирослава подалася взад, і батько зрозумів її нехить.

— Зятя бажаєш мені, достойний воеводо? — заговорив спроквола.— Це гарне бажання і, як бачу,— щире. Одначе як довго крови мого сина не змила з нашого серця кров убійника, так довго не буде радості для гостей під моєю стріхою!

— Ваша вина, достойний! — відповів варяг.— Недавно був конунг перед вашим дворищем. Треба було домагатися від нього кари на злочинця. Якщо в тебе нема сили і спромоги самому вдарити мечем, якщо нема в тебе ні сина, ні зятя, месником повинен стати конунг. Ти ж боярин його, дружинник. Ти був колись йому мечем та щитом, нехай же тепер він стоїть за твою кривду. Це основа співжиття героїв — товаришів во ім'я Гільди.

— Я прохав князя заступитися за мене, одначе він не повірив моїм словам і зажадав доказів.

— Доказів?.. А моє свідоцтво?

— На нього я не покликувався і добре зробив, бо ось знову заговорили люди про смерть Доброгоста.

— Заговорили, кажеш, а що саме? — спитав поривисто.

— Всіляке! Але ймення убійника, яке я почув, не було те саме, що я почув від тебе.

Варяг устав з лави і випрямився на увесь ріст.

— Ха-ха! — засміявся.— Восьминогий кінь розторощить брехунів, наче молот Тора череп велетня. Ось я, Свен

Герюльфон, заявляю, що вбивцею Доброгоста є Роман Олешич, який зрадив його печенігам.

— Це брехня! — гукнув голос із кута світлиці.— Убийником був ти, а Олешича навіть не було при цьому...

Наче герой, влучений мечем, підкинувся Свен на місці і станув лицем проти Станка. Блідий, мов полотно, молодець тремтів на всьому тілі, але затиснені уста вказували на рішучу волю боротися за правду.

Настала пригнітлива мовчанка. Мирослава гляділа пильно на Станка, і в її погляді швидко проявилася погорда для боягуза чи брехуна. Старий Козняк, який краще знав людські серця, зараз догадався, що між Станком і Свеном є якийсь невидний зв'язок, а його оцінка не випала на користь воєводи.

— Хоробрий воєводо! — сказав поважно.— Цей молодець був при смерті мого сина. Він єдиний свідок...

— Він брехун,— гукнув Свен, перебиваючи старому.— Гляди мені в очі, боягузе,— накинувся на молодця, а його бліде лице посиніло з обурення.

— Повтори ще раз сказані слова! — кричав Свен.— Як ні, то всі побачать, що ти тільки гадюка, яка кусає п'яту людини, але лиця її боїться!

Станко мовчав, але під сталевим поглядом захитався. Насилу підтримала його Лелітка.

Свен кинувся до нього.

— Ах ти тварюко! — хрипів скажений.— Твою брехню виплюєш із кров'ю...

— Пождіть,— вмішався старий Козняк і сказав нишком кілька слів до боярина з Мощаниці. Підійшов до Станка і, відвернувши його до вікна, подав йому чарку меду. В цю мить побачив у очах молодця... дві сльози. Брехун не плаче! І ніхто не силував його обзиватись у такій прикрій хвилині.

Свен глузував немилосердно з приниженого противника.

— Ха-ха! Дивуєтесь, чому він на героя бреше, наче собака на місяць? Бо він бачив, як поганці вбивали Доброгоста, але не було в нього відваги оборонити своїм тілом друга від загибелі або згинуту з ним разом.

Тим часом старий і Лелітка заспокоїли Станка.

— Станку! — говорила нишком Лелітка.— Потверди ще раз свої слова, бо ось батько Козняк конче бажає знати правду!

— Скажи, сину, не бійся! Під моєю стріхою нічого тобі не станеться. Ось глянь — ми вже не самі!

За той час прикликана Славомирою двірська служба наповнила світлицю. Топори, рогатини, ножі, цвяхами на-

бивані палюги видніли в їх руках. Хто що захопив дома, в цим і біг боронити господаря, бо у полян вбивали, наче скаженого собаку, нахабного напасника.

Станко, підбадьорений, спаленів.

— Боярине, Лелітко, Мирославо, Боже! — закликав.— Зрозумійте ж мене,— благав.— Я не його боюся, а тільки його очей... ух! Вони такі страшні, так і душу тягнуть із мене... Але він убійник Доброгоста, клянуся могилою батьків.

Не скінчив клятьби. Сильна рука варяга вхопила його за обшивку каптана і потягла на середину кімнати. Напівпритомний молодець вихопив меч із піхви, та ледве підняв його, коли лискавкою майнув над його головою меч Свена. Задзвеніли вістря, вдаривши об себе, Станкова рука затремтіла, меч вилетів зі задеревілих пальців, а меч Свена впав на череп молодця. Зі стогоном звалився Станко на долівку, в один голос закричали всі присутні, а крик Лелітки виріжнювався з-посеред гамору, наче крик чайки. Рівночасно підняв Свен руку до другого удару, бо чув, що його меч тільки ранив Станка, але не розторощив його. У цю мить старий Козняк переступив тіло молодця і обидві руки простягнув до варяга. Юрба парубків вбилася між противників галасливою хвилею і розділила їх. Свен відступив під двері і хвилину завагався, що йому робити. Мимохить подалися найближчі назад, а гордий сміх промайнув по чорнявому лиці варяга.

— Тремтять,— сміявся,— бо знають, що цей меч одним ударом пробиває у скелі глибоке провалля. Цим разом залишаю вас у мирі! — зеленим огником очей зупинився на Мирославі і Кознякові.— Бо меч героя щадить сивий волос на святій голові старця. Потоки крові і стогони — це погана музика у святині золотої Сієфни.

І, схиливши голову перед Мирославою, сховав меч у піхву і вийшов.

VII

ЗА ЛАСКУ ЦАРІВНИ

Легенький східний вітрець ніс на своєму м'якенькому крилі хвилю пахошів. Вони плили, наче із кадьниць, які стоять по боках престолу імператора і нагадують усім, що вони не у звичайній хаті, а у святині, у церкві, де пробуває єдиний заступник Христа на землі — цар ромеїв...

Вони плили з Колхіди, з-над глибокого Ріону, з розкішних садів Лазіки, із цвітників Сезама і Синопа, з фігових

гаїв Нікеї, з-над озер Бітінії¹ та з її буйних лісів. Короткі, низькі хвилі Лукомор'я² тихо плескали об скелисті береги Геллеспонту³, пливучи за струєю на захід, туди, де у кривавій заграві за скалами Сесту рожеве світло обливало пустий скелистий берег Херсонеса, який відбивався під буйною рістнею вкритого азійського узбережжя. Все було тихе, спокійне, наче півсонне, скали й вода дихали рослинними пахощами.

Біля устя почався рух. Довгим рядом стояли тут чималі темні човни з носами, вирізаними у страховинні пащі казкових звірів. По боках видніли два ряди круглих щитів, з-поміж яких виставали довгі важкі весла. Посередині підіймалася невисока щогла зі звиненим вітрилом. З лавок, яких у човнах було поперек тридцяти, підіймалися високі стрункі постати мужів. Мало не в усіх були на головах кінчасті шоломи, у декого навіть із крилами, але без наличників. Так як льодові гори оточують самотній фіорд, так обсіли варяги берег та чорні човни. Тіні ночі, які звільна опускалися на них, ставали для них якби дібраним тлом. Мовчали варяги, доки не докинено знову дров на вигорілі ватри, а у роги не поплив темний, важкий мід. Аж тоді стали падати слова — короткі, скрепітливі, незрозумілі для залюблених у повних, гармонійних звуках еллінів. На кінці довгого ряду човнів, там, де під високою скалою стояло п'ять високих, але плитко будованих візантійських нав, чути було оклики веселої, розбавленої, виспаної та ситої гридні. Слов'янський говір лунав відсіля, а час до часу проривалися і грецькі оклики.

На чердаці найбільшої нави на вузькій лавці сиділо трьох мужів: полковник варягів Ляйфр Ульфргоге, старий Скіллос та простим гриднем одітий Володимир. Перед ними стояв середнього росту худий чорнявий грек у заялозеній туніці та короткій нагортці, — видно, якась незначна особа. Одначе Скіллос говорив із ним свobodно і не згорда, не додаючи собі поваги: видно, знав його добре уже здавна.

— І не гадав я тебе тут стрінуги, Анастасе! — говорив патрицій. — Я здогадувався, що тебе або відіслали до мів на таврійський Херсон⁴, або... Відомо ж, покійна цариця Теофано вмiла таке зробити не з одним...

Анастас перехрестився.

— Всевишній спас мене й мою сестру від нещастя! —

¹ Бітінія (Віфінія) — провінція Візантії.

² Лукомор'я — вигин у березі моря, бухта.

³ Геллеспонт — давньогрецька назва протоки Дарданелл.

⁴ Таврійський Херсон — Крим. — Авт.

відповів.— І ми осіли тут недалеко. Я ловлю рибу, торгую, чим попаде, між Сестом і Абідом — та якось живемо.

— Бачу, Анастасе,— сказав Скілос буцімто байдуже,— що ти не тільки ловиш рибу, але і вістки... Багато дечого знаєш.

Анастас усміхнувся...

— Світліший патриціє! Рибу ловлять не тільки у Лукомор'ї та Понті, але й на Русі, а навіть у Архіпелазі¹. Коли хто постить, то чи ж не вільно йому знати, де купують м'ясо ті, що не постять?

— Замудрі твої слова, Анастасе! Якщо хочеш бути рибалкою, то не спори з достойниками, а як ні, то скинь зі себе заялозену туніку і кажи отверто, що гадаєш.

Анастас похилився до колін старого.

— Я по правді тільки рибалка, але бажаю послужити справі правовірних імператорів. Прецінь до Варди Фоки мені ще ближче, ніж до вас. Я міг би йому вказати дорогу до вас і вказати вам дорогу до нього, не за гріш, ні за уряд, а з любови до божеського македонського роду.

Рибалка поцілував кінці пальців князя і діткнув ними землі. З недовір'ям приглядався йому Скілос, а Володимир зрозумів нагло, що цей чоловік бажає в першій мірі зблизитися з ним.

Тим часом Ляйфр живо розпитував грека про флот Варди Фоки, внука Никифора, що свого часу був втягнув Святослава у нещасний болгарський похід.

— Ми не поб'ємо бунтівників і не переможемо їх, доки не відженемо їх від моря,— пояснював Скілосові.— Вони мають зв'язок з морськими розбишаками Кілікії² та Архіпелагу, кораблі привозять їм добровольців звідусіль.

— Відкіля ти знаєш те все? — легковажно питав Скілос.— Невже Варда Фока висповідався перед тобою?

Рибалка гнівно стягнув брови і зробив рух, начеб бажав відійти. Один погляд Володимира спинив його, і він зі зневажливим усміхом на лиці покірно поклонився до ніг патриція.

— Мені, як простолюдинові,— відповів,— не раз доводилось бути в таборі Фоки. А що я був свого часу перекладачем і розумію різні мови, то й підхопив багато дечого. Там теж мене розпитували про імператорське військо, та при цьому дізнався дещо такого, чого не знав.

З похиленою головою стояв Анастас непорушно, бо знав, що один рух чи погляд його самого або Володимира може

¹ Архіпелаз — група островів, що входили до складу Греції.

² Кілікія — провінція Візантійської імперії в Малій Азії.

зрадити прехитрому патрицієві його наміри. Аж ось заговорив Володимир:

— Отже, їдь, достойний, у Царгород і звісти боголюбивих імператорів, що завтра вполудне не буде флоту Варди Фоки на водах Геллеспонту. До тижня збереться й сухопутне військо на Арктонезі¹, де можна буде його доповнити і відновити. Після битви приїду і я у Царгород, а тоді побалакаємо як слід про все інше.

Скілос покликав слуг, а ті спровадили старого по драбині у човен, який мав відвезти його на другий корабель. За ним пішов і Ляйфр видати потрібні розпорядки щодо походу. Володимир і Анастас залишилися самі.

Запала ніч. Місяця ще не було, а що підвечір наплило дещо мряки з-над Понту, то й зірок не знати було на темному небозводі.

У таборі було тихо. Видко, накази Ляйфра не вивели з рівноваги навиклих до боротьби варягів.

— Поклін тобі, великий князю усієї Русі! — перебив Анастас задуму князя.

Цей живо підніс голову і зустрів лискучий, палкий погляд грека.

— Ти знаєш мене? — спитав. — Звідкіля?

— Я корсунянин, милостивий князю, а ти не раз бував у Корсуні...

— То правда, але вже чимало років тому.

— Хто раз тебе побачить, милостивий, пізнає тебе завжди і всюди. Людей, зроджених для влади, можна пізнати від першого погляду і забути їх не можна.

— Ти до мене прийшов, правда?

— До тебе, володарю! Яке мені діло до інших! Імператорам я вже відслужив своє... І вони заплатили мені по заслугі за мою службу.

— Гіркота говорить з тебе, Анастасе! Невже ж вони скривдили тебе?

— Ні, вони були тільки рукою Божої справедливості, але я тільки людина, і сам мушу постояти за себе та своє.

— Говори сміло!

Чути було, як двадцять човнів відчалило від берега і попливло у сторону Сеста. Голосний оклик залишених варягів прощав подорожників. По драбині, куди зліз раніше Скілос, виліз на палубу озброєний муж і рівним, пружистим кроком наближався до Володимира. Анастас відвернувся з острахом.

¹ Арктонез — північний берег Геллеспонту.

— Не бійся! — успокоїв його князь.— Це Роман Олешич, мій приборчанин.

— Християнин?

— Так!

— Не вір, князю, новим християнам! Вони забули за давню поганську вірність та погорду смерті, а не втягли ще в душу розуміння високого прикладу Спасителя, Його правди та благородності.

— Не бійся, Анастасе! — повторив князь.— Я не дитина і знаю людей, яким довіряю. Ручу тобі, що більше у цього молодця Христової правди, ніж у твоїх словах!

Роман прийшов близько і станув побіч, біля грека, який почав оповідати:

— Ти чував, милостивий князю, про царицю Теофану, жінку імператора Романа? О так, певно! Хто ж не знав її? Її краса була, як той адський вогонь, що прожирає душу грішника. Двадцятилітнім хлопцем я бачив її раз у гіпнодромі, і з того часу зайнялася моя душа нечистим полум'ям. Я покинув купецтво, яким займалися мої батьки, і переселився з Корсуня у Царгород. Раз увечір, коли я, розпалений грішними картинами уяви, блукав попід Влахерно, до берега Золотого Рога¹ причалив човен, а з нього висіла... вона! Що привело її туди, у ту славлену дільницю, Бог знає. А й мені було це байдуже. Раз вона тут — увесь світ перестав існувати для мене. Бували ж,— я мріяв тоді,— у Римі та Візантії цариці, які не нехтували простими легіонерами або й погонячами мулів, коли їх око зупинилося на них. Як стій я кинувся їй до стіп. Я став членом її приборчної сторожі, довіреним воротарем, безумно закоханим звеличником, до радником, а потім ворогом — з люті і заздрощів, коли я бачив її невірність супроти всіх. На її дворі її чоловіки та почитувачі гинули та щезали несподівано. Ти сам знаєш, милостивий, що Іван Цимісхій помер нагло, як імператор Роман, Константин порфірородний та багато-багато інших. А між першими, яким загрожувала саме така доля після смерті володаря, був я!.. Ось чому криюся я ось тут, на островцях Лукомор'я, і ось чому бажаю загибелі Варді, внукові Никифора! Спитаєш мене, напевно, навіщо я приходжу до тебе, князя Руси, поки що союзника моїх ворогів? Тому, милостивий, що ти не грек, отже, не можеш бути заодно ні з загонистим Васи́лієм, ні з розпусним Константином, ні з Вардою! Всі вони пігмеї, а ти — велетень! На твій поклик збирається рать удесятеро більша від полчищ царя франків Оттона, володаря Заходу! Ти один можеш спасти Візантію

¹ Золотий Ріг — бухта в протоці Босфор.

від нової ворохобні та унаслідити гідно спадщину твого великого батька, перед яким тремтіли колись високі ворота Магнаври. Я бачив це, я бачу теперішнє і...

Анастас зупинився і оглянувся на Романа.

— Іди, Романе, глянь, чи військо готове,— приказав князь.

Роман узяв шолом і щит і відійшов.

— Кажи!

— Вимів Никифор Фока болгар Святославом, вимів Цимісхій Святослава зрадою, виметуть Фоку Володимиром, а Володимира — ласкою царівни. Бо Володимир, може, не знає, що чаша з отрутою ближча його уст, ніж уста порфірородної царівни!

Володимир устав з лави, а коли промовив, голос його тремтів:

— Важке слово сказав ти, Анастасе! Знаю я еллінську пімсту, але чей же не стануть імператори лукавити переді мною та кривити душею!

— Ні, не стануть, бо чаша з отрутою переб'є тобі слово... Не один варвар не витримує м'якого підсоння Царгорода. Володарю! Я йду з тобою на Русь, у твоїх руках буде моя сестра, і я сам віддаю тобі злиденне тіло. Один кивок твоєї руки, і мене не стане. Це запорука правди моїх слів. І я закликаю тебе на все святе: після перемоги не жди, аж твоя дружина у тріумфі вертатиметься у Царгород, бо вона може привезти тебе вже тільки посинілого в домовині. Після битви вертайся на Русь і не поступися від своїх умов ні на волос, але здалека!

Володимир помовчав.

— Як же ж це? — спитав по хвилині.— Як можу я постояти за своє, не сидячи у Візантії, де мечем виковує дружина мою долю?

— Ох, володарю! У морі живе рак, якого зад не має шкаралуші. Тим-то він і ховає його звичайно у чужу черепашку. Ось таким раком є Корсунь, а доступ до цього города знаю я — тамошній уродженець.

— Але ж мушу бачити царівну вже тепер.

— Може, й це станеться, але аж тоді, коли судно, що повезе тебе на Русь, буде на Золотому Розі...

Грецькі моряки надбігли від огнів і швидко стали наповняти дромон звичайним воєнним гомоном. Володимир зійшов на берег і сів у один із човнів. З ним сів також і Анастас, який попрохав собі щита і шолома. При світлі смолоскипів його вигляд зовсім змінився. Вправним оком полководця пізнав Володимир, що в цьому рибалці також відвага, і ця гадка розвіяла його останні сумніви.

Передом поїхали дромони — плосководні, але високі галери із двома рядами весел. Високий зад корабля підіймався до третини висоти щогли, на якій розіпняли моряки велике вітрило. Напереді підіймався понад помостом чердак, обведений сильними балясами, але не такий високий, як корма. Там стояли по дві метавки на каміння та два дула, що викидали вогонь. Гридні у легких панцирах або тільки в карацях, шкіряних каптанах і варязьких кольчугах стояли готові з топорами та мечами при боці, з луком у руках. Ніс корабля видовжувався у довгий, кріпкий, залізом кований клюв, яким можна було й потопити вороже судно, вдаривши з розгону у бік. За дромонами довгою низкою поплили зміїні судна варягів. Крім малого помосту спереду і ззаду, були вони отверті, низькі і не широкі, а порушались здебільша на важких довгих веслах. Ручки весел, вилиті оливом, легко подавалися під руками гребців. Хоч непоказні, варязькі судна не боялися бурі, візантійські чи арабські судна мусли тікати перед розшалілою стихією у безпечні пристани, бо вітер перевертав їх, як коробки. Зате варязькі човни будували майстри на остроумній днищі, обшиваючи їх боки очерстом, так що навіть коли мали повно води, то не потопали. Зміїні судна варягів стали пострахом усієї Європи, тимто й тепер варяги не були ласі на грецькі кораблі, хоч чимало їх стояло у Золотому Розі, в Синопі, Трапезунті¹, Корсуні, а навіть у поблизькому Лампсаку.

Великий князь Володимир сидів у останньому човні на кормі, а біля нього — полководець-гетеріарх Ляйфр. Варяг не завжди розумів поведінку конунга: Володимир, одержавши обіцянку, що його бажання шануватимуть, пірнув у сіру юрбу варягів, і тепер не знати нащо наражує своє життя у не своїй справі. Раз у раз поглядав на поважне задумане обличчя володаря, але не міг відчитати з нього відповіді ні на одне питання. А Володимир перемірковував усі події та слова, які бачив та чув на своєму шляху у Візантію. Зразу дивним йому видалося, що християнський світ, в який ось він увійшов, зовсім не різниться від того давнього, що залишався там далеко, на Київських горах. І тут, і там розуміння, якого домагався від нього старець Олексій, було тільки у вибранців. Прибувши у Царгород, він потайки від усіх своїх гриднів пішов був у церкву святого Мами, до славного своєю мудрістю інока Антимія. Він відкрив йому, що він — князь, який бажає охреститися, хоч не відчув іще всієї глибини нової віри. Слова, які почув там, доповнили йому поуки

¹ Синоп, Трапезунд (Трабзон) — портові міста на Чорноморському узбережжі, важливі торговельні центри.

Олексія. Уперше, відколи виринули в нього сумніви щодо майбутнього, почув себе чимось більшим, як звичайним господарем, який наказує слугам, почув себе заступником Бога.

Він — тільки сліпе знаряддя Провидіння.

Ось тепер іде він у бій! За що? За ласку царівни? Чи мало-то жінок ждало на Русі його повороту з походів? Ні! Царівна — це для його народу ідол признаної володарем світу Богом даної влади усього роду Рюриковичів над усім народом. А чим вона буде для нього, це покаже майбутнє. Бо поки що у нього є інша причина добувати меч у боротьбі...

— Вибачте, милостивий конунгу! — заговорив Ляйфр.— Ми, дружина, добудемо тобі слави й без тебе! Навіщо ж ти везеш свою дорогу голову у бій? Ти ж не дружинник імператора, плати тобі не буде за подвиги хоробрости! А хто заплатить нам, якщо Валькіра подасть тобі жереб смерти?

Володимир усміхнувся.

— Плати не буде, але може бути щось більше! — відповів.

Ці слова заспокоїли варяга і пояснили рішення князя, який не як князь, а як той герой бажав показати усьому світу чи тільки своїй вибраній — свою відвагу і силу.

VIII

БИТВА

На кормі останньої гостродонної чайки сидів великий князь і вдивлявся у срібну смугу, яку стелив місяць на водах Пропонтиди¹. Човни плили наче по розтопленому металі. Порухи весел розбризували те сєво у тисячні клаптики, смужки, краплини, які верталися долі перлистим дощем. Хвилювалося сєво, гнулося, пружилося і сліпило зір переливками блисків. Мовчало довкола все, тільки ритмічний шум весел переривав тишу. Швидко цей гомін злився з тишею в одну гармонійну цілість.

— Ти чув мою розмову з Анастасом? — спитав князь Романа Олещича.— Він остерігає мене перед скритовбивниками. А коли він правду каже, то де дівається Христова віра кесарів? Видко, закони життя зовсім не те, що правда іноків!

Наче зі сну, підняв голову Роман.

¹ Пропонтида — Мармурове море.

— Твоя правда, о великий і премудрий! Життя кланяється ідолам, а ідолів треба нищити топором.

Мряка густіла щораз більше, а коли зарожевілося на сході небо, човни плили вже тільки за східним вітром. Тоді велів Володимир грядням випередити всі човни і поплив попереду.

Світало.

Саме у тому місці неба, звідки повівав свіжий ранішній вітрець, підіймалося понад овид сонце. Його велична криваво-червона куля просвітлила відразу густу мряку. З берегів стали хмарами здійматися ключі водяної птиці. Усе море було пусте: сусідство обох флотів відстрашило купців та корабельників. Вони не знали, кому треба буде приносити після битви чолобитну за свободний проїзд Геллеспонтом, але знали, що перед битвою ні один із противників не пощадить чужого майна та життя безборонних. У віддалі засініли береги, і щораз то виразніше виступали скелисті обриви Херсонеса. Мряка рідшала, клубилася, йшла вгору, щезала на очах. Нагло з шести тисяч грудей залунав грімкий оклик радості. З вузини між Сестом та Абідом плила громада дромонів¹ у віддалі якої милі. Маючи сонце за собою, ясно бачили варяги на кожному по дві щогли з довгими реями та поприв'язуваними до них зверткими вітрилами. Бо вітер дув супротивний, тому і дромони йшли на веслах. Над щоглами та реями маяли прапори, деякі незвичайно барвисті, і лише хвилинами вискакували з-поза вітрил.

Та ворохобники не бачили ще варягів. Сонце, якому назустріч ішов їх флот, сліпило їх, а у щедро розливаних відблисках губилися низькі човни Володимирової рати. Та за цими човнами пліло ще кілька цісарських дромонів. Були це монери² з одним рядом весел, із одною щоглою та великим трикутним вітрилом. Вітрила вітер видував у великі череваті бані. Ворохобники мусіли їх бачити, однак непомітно було між їх кораблями якогось оживлення. Невеличка кількість цісарських монер не непокоїла ворога, який, певно, гадав, що це тільки ескорта якогось посла або втікачі з цісарського флоту. Отак доплили з обох боків на віддаль яких п'ятсот сажнів.

На даний знак піднялися вгору весла дромонів, і вони зупинилися на місці та стали швидко уставлятися у два ряди. Посередині найбільші, менші по боках. П'ять монер ішло зізаду, наче допоміжний відділ. Видко, вождь ворохобників знав, з ким буде мати діло. Низенькі човни бували

¹ Дромони — великі кораблі.

² Монери — менші кораблі.

тільки у тавроскитів, які недавно ще загрожували престолові імператора. Завзяття їх було страшне. Навіть очевидна смерть від води чи грецького вогню не спинювала їхньої загонистости, і вони з першого розгону здобували всяке судно.

Пограбувати Царгород було мрією кожного тавроскита. Про золотoverхі палати, паволоки, дукачі та самоцвіти співали наддніпрянські матері немовлятам вже у колисці.

Ляйфр пересів на іншу чайку і з половиною варязьких суден переплив на праву сторону імператорських дромонів. Володимир упорядкував свої човни на лівому боці, а дромони мали творити осередок бойової лінії. І так плили обидва флоти, доки не було так близько, що вже можна було перекликуватися. З-поміж греків швидко понеслися образливі слова, якими визивали противника до бою. Їх голоси звучали пронизливо, як крики журавлів, що збираються летіти у вирій. Бралися греки визивати і тавроскитів своєю та їхньою мовою, одначе тавроскити проти свого звичаю мовчали.

Вкінці загуділи на ворожому флоті сурми, і стрійна лінія високих дромонів, наче пересувана одною рукою, поплила назустріч варязьким зміям. І ось зацвіли на чердаках клуби чорного диму, а огнисті клубки чи кулі стали летіти на напасників. Але віддаль була завелика, і вони попадали на воду, де й горіли далі невгасним полум'ям. Цей пливкий «грецький вогонь» поширювався поверх хвиль і горів як німа погроза напасникові. Ось уже зміїні паші човнів між цими озерцями живого вогню... Ось весло зачепило об одно із них і вмить загорілося, наче смолоскип.

— Очепи в руки! — закричав Ляйфр у цю мить. — Вітрила вділ! Вперед, кому миле життя. Льогі! Льогі!

— Льогі! Льогі! — закричали варяги і з усіх сил налягли на весла. Стрілою понеслися човни вперед, аж від гострих носів хвиля зашуміла і білими бризками піни охляпала чердак ватажків.

А тоді удруге загуділи лиховісні дула, а клубки полетіли у човни. Вмить загорілися лавки та щогли, весла, облавки, днища. Та не це було найстрашніше. У кожному човні стояли готові мішки піску, яким засипувано місце, де палав клубок, і страшне полум'я вмить загасало. Зате страшна доля була тих, чиє тіло зіткнулося з цим диявольським винаходом. Жива людина горіла живим вогнем, і хоч скочила у воду, то без небезпечного попарення не виходив ніхто. Не було випадку, щоб навіть легша раца загоїлася на кому-небудь.

Зойки почувалися з кільканадцяти човнів, та досвідні варяги знали, що, хто доторкнеться пораженого, той заго-

ряться і сам, і в тій хвилині викидали за облавок усіх влучених вогнем, самі ж плили далі. Градом посипалися у човни стріли, кулі із пращ, та свистали камені з метавок, але це був для варягів буденний хліб. Одно судно живо вискочило поперед інших, а два гридні, що стояли напереді, довгими очепами причепилися до самого середущого дромона у бойовій лінії ворога. Закричали одним голосом варяги, а Ляйфр, здавалося, скочить у воду, щоб швидше доплисти до ворога.

— Конунг уперед, конунг перший між нами! — кричав, як божевільний. — Сором нам усім! Ге-я!

Глухо стукнули об себе судна, і вмить, наче мурашки по пні дерева, поповзли варяги по стрімких стінах угору. Чимало їх попадало назад у човни, спихані списами, мечами, ранені стрілами, ратищами, каменюками. Та вистало одному з тих страшних синів далекої півночі досягти чердака, так пропадало все. Не під силу було грекам, вірменам або хоч би ізаврійцям боротися з варягами або тавроскитами на мечі і топори. Вояки Варди Фоки гинули десятками від швидких ненадійних ударів північного варвара. Та найзавзятіший бій був на найбільшому, середущому дромоні, куди вдерся сам Володимир. Він скинув з плеча варязький плащ і, ослонивши себе щитом, кинувся тигром на задубілих грецьких вояків. Кілька ратищ застрягло у щиті князя, одне з них ударило об його шолом, який із брязкотом покотився на чердак дромона. Темно-русява чуприна, ніби львина грива, замаяла високо-високо, вище всіх крилатих та чубатих голов.

— Конунг! Конунг! — закричали варяги.

— Слава, слава князеві! — закричали й собі русичі, та з таким нестриманим розмахом кинулися на судна, що ні один із дромонів не оборонився.

Одним махом меча розчерепив князь голову найближчого ворога, за цим повалив другого, третього, вкінці, побачивши здалека на кормі наварха у золотистій збруї та червоному плащі, з окликом радості кинувся на поміст, який лучив чердак з кормою. У панічному переполосі тікали перед ним останні оборонці чердака, а він гонив їх, не дивлячись, чи хто йде за ним, чи ні. Але вірний Роман не відступав від князя ні на крок. Він підняв його шолом і щитом та мечем ослонював боки від направлених на геройську стать ратищ і стріл. Його самого у двох місцях влучили злегка стрільна ворога, та він не звертав на це уваги, і коли побачив, як наварх велів з високої корми кинути на напасників горшки з грецьким вогнем, ухопив упів Володимира і відтягнув його назад.

— Що ти... поганче? Пусту, бо вб'ю! — рвався князь до ворога.

— Хвилинку, милостивий князю, — відповів молодець. — Ось вони там кидають огонь...

І швидким рухом накрив голову Володимира. Тим часом дружинники випередили князя і заповнили собою поміст. Голосні крики радощів почулися з уст невольників, яких приковували до лавок, найняті свобідні гребці зривалися та тікали і собі на корму, але на них кинулися варяги, і вмить почалася різня.

Тим часом Анастас, який нарівні з варягами йшов уперед, побачив те, чого не виділи очі переможців. Кілька дромонів, які досі не брали участі у бою, стали на веслах під'їздити щораз то ближче, а рівночасно за ними, між низькими гребенями хвиль, появилася двадцять «змійв», які був вислав Володимир під Сест ще звечора. Досвідний грек зміркував швидко, що, заки варяги допливуть, допоміжні запасні дромони зможуть наробити чимало бешкету, а навіть полонити, зранити чи попарити князя. Тому скочив між гребців і, зайнявши місце впорядчика, словами звичайної команди кидав накази, як гребти веслами. Всі приковані раби машинально послухали, тим радше що бачили команду в руках противників. Анастас мечем вибивав такт на мідяній блясі впорядчика і, на велике зачудування всіх дромон, де лунали крики, стогони, падали трупи, плив на веслах поза лінію варязьких «змійв», наче тікав від тих, що бажали його спасти.

Наварх побачив те диво й опустил руки. Він стояв хвилину між своїми, наче викована з бронзи статуя, а там і кинув меч до стіп Володимира та прикляк на скривавленій палубі, здіймаючи з голови золотистий шолом.

— Піддаюся, достойний, твоїй ласці! — сказав голосно, а хором повторили за ним ці слова всі оборонці. Із глухим стуком падали на палубу мечі, щити, напівпорожні сагайдаки, ратища, луки. Здавалося зразу, що розлючені варяги не пощаждать бранців, та один кивок князя спинив їх. Їх пов'язали, повели попід міст судна, а біля люків поставили варту.

Тим часом на інших дромонах кипіла ще боротьба. Деякі піддавалися швидко, зате інші боронилися завзято до останньої стріли, до останньої краплі крові. Уперше малоазійські та грецькі пірати, сарацини та ізаврійці стрітилися з варягами під власним полководцем, і показалося, що ні їх вправа у морському ділі, ні воєнні машини не дорівнюють варязькій хоробрости. Погляд страшних сіро-синіх варязьких очей, небуденні біляві постати героїв півночі вже самою своєю появою тривожили середземноморців. Не один із греків

тямив тавроскитів і варягів із давніших літ, та тоді за ними стояли могутні стіни Царгорода, величезний флот дромонів, сотні дул із грецьким вогнем, а головню — святий омофор імператора. Тут усе було навпаки. Вони поборювали саме тих імператорів, і то не на те, щоб знівечити безсмертний символ Божої влади на землі, а щоб вінок її вкрасити правим власникам, а вложити на нечестиву голову Фоки...

Гордо глядів Володимир із корми дромона на перемогу, та нагло занепокоївся. Шість запасних суден Фоки уже допливли до бойової лінії, ось уже загорівся один із забраних кораблів, і видко було, як варяги скачуть з високого судна у свою низеньку чайку.

Та в цю мить десь з-поза суден напасників виринули з-поміж низьких валів Лукомор'я нові «змії», а оклик із тисячі уст вітав допомогу.

Круто повернули останні дромони ворога. Перед ними була бойова лінія, з-поза неї загрожували їм судна імператорів, які не брали ще зовсім участі у битві, — за ними двадцять «зміїв». Загибель була неминуча. Останні дромони повстанців, користуючись вітром і течією, чимдужче помчали назад за закруг берега біля Абіда. Швидко скрилися судна за скалами, а вслід за ними двадцять варязьких «зміїв» під проводом Ляйфра поплило за ними. Ляйфр мав наказ вистежити стан головної сили Фоки та відтягти його, коли можливо, від моря.

Битва закінчилася.

З розвиненими прапорами уставилися рядом дромони Володимира, а Сікопулос, заступник Скіллоса, вичепурений у всі зверхні відзнаки свого становища, вступив на корму здобутого Володимиром дромона. За ним у барвисті туніки зодягнені слуги несли повні мішки, дорогу збрую та завинений у чорне сукно чималий звиток.

— Світліший князю! — промовив Сікопулос так, що чули його всі. — Очевидна благодать Господа зійшла на голови боголюбивих імператорів Василя і Константина. Вона-то просвітила їх і казала їм вибрати полководцем саме тебе! Твоя хоробрість світитиме по всі дні прикладом для нащадків. Ти багатий, ти могутній, тож не дарують тобі милостиві ні земель, ні золота, тільки зодягають тебе ризою патриція, яка рівняє тебе з найпершими в імперії.

Сікопулос витягнув з-за пазухи запечатаний звиток пергаменту з великою печаткою імператора, поцілував її, зломив печатку і, розгорнувши, прочитав, що боголюбиві імператори дозволяють великому князеві на тріумфальний в'їзд у Царгород і просять його за десять днів на святочний бенкет у хризотриклініі.

— Велика дяка боголюбивим імператорам за їх щедрість. Хай Бог стократно відплатить їм за все, що вони даровують нам!

Сказавши це, великий князь сів у човен і пересів на дромон, на якому прибув у Пропонтиду. З ним їхали Сікопулос, Анастас і молодий варязький сотник Оляф Бріксон. Кораблі завернули на місці і поплили назад до піскових лав при усті річки Практія.

Князь наказав після обіду підняти весла, і швидко глибокий спокій огорнув увесь флот. Володимир положився спати у кормовій каюті, а молодий Оляф ляг поперек входу на долівці, щоб власним тілом берегти його спокою.

Було пізно, як Роман вискочив на чердак і швидким кроком, крайньо схвильований, ішов на корму.

— Де князь? — спитав поривисто Оляфа.

— Що таке сталося, достойний воєвода? — спитав Анастас, підступаючи.

— Бранці вирізані!

Руки Романа тремтіли схвильовано.

Та Оляф потягнувся ліниво і засміявся сухо, згідно.

— Велике свято! Який дурень стане годувати ворогів!

— Чого ж бажаєш, хлопче, від князя? — спитав Анастас.

— Кари, Анастасе, лютої кари за злочин. Князь наказав бранців нагодувати і напоїти, а вони... Ах, щоб їм стільки літ довелося конати, кільки я чув смертних криків. Брр!

— Як-то? Капітани не послухали князя? Не нагодували бранців? А, як так...

Тут Анастас пустився сам іти до одвірка, та в цей мент високе чоло та веселе лице великого князя виглянуло крізь двері.

Він бистро розглянувся.

— А, Олешич? Що там? Бранців відвів, нагодував?

— Так, милостивий князю! Приказ я сповнив, бранців віддав і при мені дали їм хліба, риби і по чарці вина, та нагло кинулася на них озброєна залога дромонів та вірменські піхотинці, які були в таборі, і... душа здригається від спогаду! Вимордували їх за два «отченаші». Опісля вкинули трупи у річку, яка винесла їх у море.

Володимир слухав, як би поражений громом. Його очі потемніли, і над чолом нависли зморшки.

— За десять днів мав ти, милостивий володарю, відбувати тріумф. І ось Сікопулос вислав бранців наперед,— почувся тихий голос Анастаса.

Мов гадюкою вжалений, кинувся Володимир усім тілом.

— Ах!

Він рукою вхопився за горло, наче душила його злоба.

Море шуміло, білі скиби піни відколювалися по обох боках острого корабельного носа, а вітер свистів у линвах та лопотів вітрилом. Довгу хвилину мовчав Володимир, а там і спитав спокійно, тихим голосом зовсім зрівноваженої людини:

— Що ж ти сказав на це, Олешич?

— Я... Я скаженів із розпуки та ганьби, та тоді показали мені написаний наказ Сікопулоса, який пішов за розпорядком імператорів — вимордувати всіх бранців без суду для прикладу!

Глибоко відсапнув Володимир.

— Значить, наказ імператорів? — спитав.

— Так, милостивий князю, і ти один можеш їх покарати за звірства. Гей, воювали ми з в'ятичами, печенігами, ляхами, товкли собою по всіх усюдах, бачили не одну погань, не один злочин, але такого, їй-богу, ще ні. Мордувати бідних моряків, які, певно, шукали при флоті Фоки хліба.

— Покинь це, Олешич! Тут нема кого карати, а до імператорів нам зависоко і задалеко. Не наше діло. Залишіть мене самого.

Анастас з Оляфом ступали наостанку.

— Залишися, Романе, тут. Я пришлю тобі ще декого до товариства. Недобре, щоб князь залишався без сторожі,— прошепотів грек Олешичеві.

ІХ

ХРЕСТОВИЙ ЗНАК

Злочин на безборонних бранцях сильно зажурив Володимира. Не одну криваву картину бачили очі його пам'яті із воєнних років після смерти великого Святослава. Масове убивство траплялося не раз: убивали колись поляни рабів, жінок та дітей при похороні або тризни, убивали і тепер часами при жертвах Перунові на київських горах. Не одну сотню половлених печенігів та в'ятичів велів князь вішати за грабіж або зраду, але все це була кара за злочини. Все ж за десять років не видав князь на всіх землях просторого східного низу стільки засудів, скільки їх тепер виконано під його боком на основі паперу, підписаного імператорами. Бистрим поглядом державного мужа збагнув великий князь Києва відразу, що вина за ворохобні паде на самих імператорів та їх державний лад, і саме тому різня бранців видавалася йому різнею невинних людей, яким скоріше треба було дати шматок хліба та грядку власної землі. Але найбільшим болем наповняло серце князя те, що такий засуд ішов уроз-

різ із Христовою вірою. Довго томився великий князь, ходячи по каюті, та слухав свисту західного вихру в корабельних линвах. Від отвертого моря надбігали гребенясті вали і з плюскотом розбивалися об корму дромона та далеко вдиралися у пісок пристани, мішаючи свої солоні води з солодкою отруєю Практія.

Потер чоло рукою і, взявши плащ, насунув на голову каптур, а там і вийшов з каюти. Князь перейшов на берег, не стрінувши нікого. Гамір рати, яка бенкетувала в таборі, казав йому завернути з простої дороги, і він пішов узбережжям, де стояли човни варягів. У віддалі яких двадцяти кроків, наче тінь, ступав за ним Роман. Нагло князь зупинився. Находився саме біля шатра, яке велів розбити для себе ще попередньої днини. І князь почув виразно людський голос, який у розмові вимовив його ймення. Мимохіть став наслухувати; пізнав по хвилині, що це голоси Анастаса і Сікопулоса.

— Надумався добре, достойний! — говорив заступник Скіллоса. — Мантія патриція, зворот усіх урядів і майна, корсунське намісництво. Мало тобі, так домагайся більше. А за це вистачить влити у вино чи страву кілька краплин із цієї пляшечки. Це варвар, поганин, ворог, і до того небезпечний ворог!

— На таку приману ти мене не зловиш. Є дві причини, через які не можу тобі приобіцяти нічого. Перша — це те, що я справді не бажаю від життя нічого, крім спокою. А такий мир найду тепер тільки під широкими крилами володаря Руси.

— А друга?..

— Що я люблю його, достойний domestiку, і поважаю. Це лев та орел в одній особі.

— Отже, ні!

— Ні!

— Так бувай здоров! Не бійся, знайдеться ще такий, що візьме нагороду. А тям свою присягу, під якою ми почали розмову.

Князь віддалився скоро від пристани і знову почув гамір вояків, що бенкетували, а там і голосний оклик «слава», який підняла рать при його появі. Він з ласкавим усміхом увійшов між варягів, випив чарку вина, вийняв ніж, відрізав собі із цілого печеного вола шматок м'яса і спокійно почав їсти, гуторячи з ватажками човнів. Романові казав приготувати для себе плящину вина і самому її берегти, а коли цей здивувався, додав шепотом:

— Не забудь, що після бенкету приходиться часто меч або отрута. Меч у наших руках, але отрута ні.

: Поблід Роман, затривожився і пильно беріг вино, яке мав пити князь.

Тим часом від моря чути було звук рога, добре знаний кожному варягові чи полянинові, а вслід за тим заблিমали у чорній ночі червоनावі вогники.

— Ляйфр вернувся, Ляйфр!

— Ба, везе і дромони,— викрикували підпиті вже варяги.

— Га-я! Слава переможцеві! — гукали і хвилию плили до пристани вітати переможця.

Ляйфр не втратив ні одного гридня, ні одного човна, а привіз з собою кільканадцять суден з устя річки Родія, над якою був табір Варди Фоки.

На хвилину опустів майдан табору, де стояли столи з вечерею, і тільки великий князь залишився на своєму місці у товаристві приборників.

Саме тоді, коли від пристани приходили варяги, з п'ятьми виринув Сікопулос у парадному одязі, окружений службою, а за ним ступав Анастас.

— Спізняєшся, достойний,— засміявся приязно великий князь.— Певно, знову бігав ти на свій дромон за наказами боголюбивих імператорів. Але я,— тут підніс сильно голос,— я наказую убивати бранців, і кожний, хто це вчинить, умре!

Наче вертепна кукла грецьких скоморохів, зігнувся доместик царя аж до землі.

— Бачу, князю, що ти прогнівався на твого раба за те, що він виконав волю порфірородних володарів. Я гадав, що не слід мені непокоїти тебе справою, яку ти, певно, порішив з імператорами у золотокованій палаті ще до твого виїзду.

Облесний та zarazом злобний усміх викривив уста доместика у відразливу маску хитруна.

У цій хвилині ввійшов Ляйфр, і Володимир, відвернувшись зневажливо від Сікопулоса, підняв чарку догори:

— Ось справжній переможець! Сюди до мене, любий герою, і заки одержиш дари від тих, що цінять твою перемогу, прийми цю чарку з рук того, хто цинить твою хоробрість.

Випив ущерть, а там і подав налиту чарку Ляйфрові. Цей узяв її, випив і відповів:

— За твоїм прикладом, конунгу, наче за ясним Бальдуrom, ішли у святий бій, на твоїх очах згинули герої, яким Валькіра подала щасливий жереб смерти. Слава їм за це! Слава князеві!

— Слава! Слава! — кричали варяги, захоплені словами князя, який відступав перемогу Ляйфрові, хоча сам її виборював.

Усі розсілися за столом і вже не звертали уваги на золото, яке передав Ляйфрові Сікопулос, та на похвальне слово, яке при цьому виголосив. Ляйфр також кивнув тільки головою, згорнув золото у мішок, а там покvapно зайняв місце праворуч Володимира. Під час загальної розмови, коли шум запанував над столом, Володимир нахилився до свого сусіда і сказав до нього тихцем:

— Затям собі того грека, що давав тобі дарунок від імператора. Цей чоловік бажає отруїти мене і має для цього при собі маленьку плящину з отруєю. На всіх богів Вальгаллі та Ніфльгайму, не гляди на нього, Ляйфре, бо погляд твій зрадить тебе і мене. Ухопиш його сьогодні і перетрусиш його одяг. Якщо не знайдеться плящина, так скажеш, що при його розмові з Анастасом був ще хтось третій, і цей третій переказує йому, що деколи на варварській півночі поруч ведмедів та кабанів виводяться полози і лисиці. Його самого пустиш на волю і будь певний, що він ні словечка не згадає нікому про свою халепу. Зрозумів?

Спокійно встав великий князь із-за столу, кивнув на Романа й Анастаса, і по хвилині всі три ступали темною доріжкою до ряду кораблів при березі.

— Анастасе! Чи ти готов їхати зі мною?

— Я те саме бажав тобі порадити, милостивий! Не жди на військо, а їдь передом!

— Чому ж то? При війську завжди безпечніше!

— У нас ні! — усміхнувся Анастас. — У війська забагато мечів, ножів та на все готових горлорізів.

— Меч та ніж не лякають мене, тільки те, чого ти не сказав, хоча й мав на думці.

— Возьми, князю, гребців із дромонів. Між ними багато полян та болгар, а болгари радо послужать тобі.

— Не гребли б сліпі веслами, якби не месть видющих. Не поневолило б їх плем'я Святослава. А так...

— А так освободить їх рука Святославича! — закінчив Анастас.

* * *

Третього ранку після кривавого розгрому Варди Фоки низький та довгий човен опливав царгородський Фарос при в'їзді у Золотий Ріг. Якби не те, що на переді судна не було зміїної голови, кожний впізнав би вміть, що це варязький човен.

Плавці залишили за собою Буколеон, Порфіреон, Софію, Гіподром, Фарос, і човен в'їхав у Золотий Ріг. Тут було гамірніше, бо з передміських садів і хуторів їхали у вічний

город цілі валки возів, візків, теліг, в'ючних звірят та цілі полки навантажених мішками людей. Вони везли і несли м'ясо, хліб, городину, рибу та всіляку поживу, якої потребує щодня велике місто. У двох місцях Золотого Рога два великі пороми перевозили приїжджих на той бік, а дві брами стояли настіж. На узбережжі вартові в кольчугах, круглих римських шоломах, з великими щитами та не надто довгими списами берегли ворота. Та ні залога, ні перекупні, ні приворітники не звертали уваги на судно Володимира. Всі гадали, що хтось з руських гречників їздив на ніч ловити рибу у Босфор і тепер вертається. Без перешкоди доплили до Влахерну, якого копули й тераси в освітленні ранку видавалися казковими замками арабських оповідачів. Вкінці очам плавців показалися потрійні стіни «кесаря Теодосія», а за ними передмістя святого Маманта, де була церква ієромонаха Анфімія.

День і ніч хильцем-нишком крутилися у пристани просто-волосі, у мужицькі нагортки одіті греки з хитрим поглядом чорних очей і швидкими рухами. У кожного за пазухою було свистальце, звук якого доходив до городських воріт. Були це поліційні урядовці, які стежили за кожним підзорливим рухом між гістьми та остерігали залогу столиці.

— Закрий лице, князю! — сказав Анастас, показуючи на них.

— Навіщо? — здивувався князь.

— Ті люди на березі — це агенти префекта.

Анастас видобув із-за туніки дві вузенькі наліпки, помазані риб'ячим клеєм. Звогчив їх, підтягнув у двох місцях шкіру лица і приклеїв наліпками так, що все лице змінило вигляд. З кругловидого стало подовгасте, малі повні уста розтягнулися від уха до уха та стали тонкі, наче у старого скнари. Опісля зачесав волосся на виски, щоб закрити наліпки, і глибоко насунув на очі повстяний капелюх.

— Аж у такій подобі я зможу бути там, де схочу?

— Так! Будеш і побачиш усе, та випхай ще собі щелепи ганчіркою, підв'яжи голову і насунь на чоло ось те.

Тут подав йому плетену з вовни шапку, якої грибоватий верх нависав на лице, ніби окап шолома.

— А ти, Романе, кинь шолом і спис, розв'яжи волосся, меч сховай під плащем звичайного гребця та бери в руки весло.

За хвилину всі, наче гурток скромних купців, попрямували у церкву святого Мами. Люди префекта гляділи на них хвилину, але не помітили на них нічого незвичайного. Коли ті «роси» йшли до церкви, то це доказ, що були Христової віри, отже, не були небезпечні.

АННА

Володимир увійшов у Царгород як купець-гречник із помічниками та посередником-греком і одержав на це при брамі значок. Від часу Святославових воєн годі було крадьки перелізти через потрійні заборони Теодозія, бо всі щерби у стінах направлено, а біля всіх воріт і хвірток, на вежах стояли варти. Ціла юрба провідників накинулася на приходнів, як тільки вони перейшли третю лінію укріплень. Одні допитувалися, що купець має на продаж, другі — що бажає купити, інші викрикували ціну шкір, меду, воску, риби, челяди, паволок, вина, зброї та сукна.

Зразу повернули всі три мужі ліворуч, де у півокруглому виступі здіймалася церква Влахернської Богородиці, за нею палата, а при самих укріпленнях та над Золотим Рогом чудові сади. У півтіни церкви серед облаків кадила Анастас полишив обох товаришів, а сам вийшов на площу, де всілякі перекупні продавали пражений біб, горох, дрібну рибу, коржі з медом та овочі. Ще вночі наспіла сюди вістка про погром Варди Фоки між Сестом та Абідом, і захоплені оклики зустрічали герольдів городського префекта, які звіщали народові, що за наказом боголюбивих імператорів дружина князя тавроскитів розбила ворохобників.

Коли тільки втихли окличники, почались розмови. Перший голос мали прихильники македонського дому, які прославляли премудрість «панів світа», царів Сходу і Заходу, що зуміли недавнього ворога повернути у вірного союзника. Саме підійшов Анастас до не старого ще продавця сиру.

— А чи ти не гадаєш, поважний, що перемога ця дісталася імператорам надто дорогою ціною? — спитав Анастас продавець і прийняв вид дармоїда, який вештається ранком на базарі, щоб дещо «розправити язик».

— Як-то? — зневажливо спитав крамар.

— Так ти, певно, чув, що Володимир бажає руки порфіродної царівни Анни...

— Ах, тріс би клятий поганин! Налякала мене страшно ця швидка перемога,— говорив, віддихаючи глибоко.— Ми всі гадали, що Володимир поволоводиться з ворохобниками хоч два-три місяці, а за цей час можна буде віддати царівну за когось другого. А тут маєш!

— Врубай мені козячого сиру так на півдрахми! — прохав Анастас.

Крамар усміхався весело.

— Так, так! — говорив, краючи сир. — Ми тут у Царгороді добре чуємо, як росте трава та як витоплюється з комара сало. Ось тобі і сир на два пінязі.

Анастас узяв сир, вийняв дві тоненькі срібні монети, а там, наче нагадуючи собі щось, спитав:

— А чи нема страху, щоб цей варвар не взяв Анни силою?

— Не бійся, друже! Царівна тут, у Влахерні. Навіть і так не найшли б її варяги. Вони гляділи б її у Магнаврі, Буколеоні, та ніколи тут, під боком варяго-руської пристани. Ніхто не пройде Теодозія, ніхто не перелізе через високі заборони укріплень палати.

— Так спасибі за вісточку та за потіху! Треба йти у церкву подякувати за ласку Всевишнього для нас, грішних.

Анастас відійшов лінивим кроком дармоїда, та коли крамар зі сиром відійшов далеко, підтягнув на собі туніку і побіг у церкву.

— Де ти дівався? — спитав князь.

— Дякуй Богу, милостивий, твоя мрія готова здійснитися швидко. Ходи.

Саме скінчилась відправа. Анастас увійшов на східці, які вели на хори, а Володимир і Роман ішли за ним. З подивом придивлявся великий князь різьбам, які зображали виноградне листя, спілі грона, голови та крила янголів — усе те пов'язане у мистецькі викрутаси, нібито безладні, а такі гармонійні, наче пісня, співана на вісім голосів. На хорах не було нікого. Запах копоти та воску був сильніший, ніж надоліні, а скрізь на скісних пультах лежали фоліанти з напівами.

Пильно розглянувся Анастас довкола, а там і приступив до одного з чималих свічників, що були вмуровані у стіни за стовпи.

— Дивіться пильно на східці, чи не підходить хто чужий! — сказав шепотом і з усієї сили натиснув віддолу одне з рамен свічника.

І вмить безшумно отворилася бічниця грубого стовпа, на якому спочивало синьо-золоте склепіння церкви.

— Живо за мною! — наглив.

І, наче привиди, зeszли всі три у стовпі. Тихо замкнулася за ними стіна, й огорнула їх п'ятьма.

— Позір! Тут східці! — сказав Анастас і поліз уперед.

— Чому тремтить твій голос? — спитав князь.

— Це спомини, князю, гіркі та солодкі, гарні і погані. А є між ними такі осоружні і чорні, мов та ніч...

Мовчки лізли вниз, наче в ад. У закопі ставало щораз душніше та темніше, доки Анастас не ступив на рівну землю.

— Чи аби не подушимосся? — спитав Роман.

— Зараз стане холодно, а навіть вогко. Тут направо гроби, а ліворуч відплив збірника води.

І справді, почувся десь у темряві тихий шум води, яка текла.

Довго ступали так у пітьмі, вкінці грек викресав вогонь.

— Слава Всевишньому! — сказав радісно. — Велике твоє щастя, деспота, і я, грішний, не гадав, що все піде так гарно та гладко.

— Ми, здається, в якійсь кімнаті, — здогадувався Роман, обмацуючи вогкі стіни, які у цьому місці розступались довкола.

— Так, бачу, що від останнього разу, як я тут був від дванадцяти літ, не проходила туди жива людина.

Викресав вогню удруге і запалив грудочку губки. При її слабенькому світлі показав у заглибині стіни на якісь тріски.

— Ось бачите, це смолоскипи, які приніс я востанне. Вони вогкі, але біля них лежить ще золота коробочка з губкою та кресалом.

— Бачу тут якісь сходи! — замітив князь, якого вся мандрівка стала вже сама собою займати.

— Цими сходами підемо, — сказав грек, — але ще не швидко. Поки що мусимо ще одне полагодити, а для цього треба нам світла.

— Ба! Де ж його взяти? Смолоскипи, кажеш, вогкі! — відповів Роман. — Хіба пожди! У мене є деревляна дощина у піхві меча.

Видобув ніж, протяв шкіру і здер її враз із срібним окуттям. Показалися дві тонкі дощини. Опісля вирвав зі шапки вовняну підшивку, полупав дерево ножиком і швидко у виступі стіни розложив маленьку ватру. При димному світлі побачили мандрівники, що знаходяться у невеликій склепленій кімнаті. Перед ними був у стіні чотирикутний стіл, у якому видніли перші ступні нових східців.

— За мною, сюди! — показав Анастас ліворуч.

— Там теж нічого нема!

— Ба, побачиш!

І справді, коли підійшли, помітив Володимир, що це не одноціла стіна, а дві, які заходять одна за одну і залишають вузький перехід десь униз.

— Бачите, це перехід. Він веде глибоко-глибоко вділ, аж до рівня Золотого Рога. Морська вода доходить аж сюди, а над нею є ще на яких два лікті склепіння. Під ним був колись човник, яким можна було виплисти на залив, та тепер його нема. Та можна перейти вбрід, бо води всього

на лікоть або півтора. Досі все йде гаразд. Може бути, що при повороті не можна буде перейти через церкву, а тоді тобі, князю, придасться цей перехід.

По хвилині опинилися всі наверху у довгавій, на які дві стопи широкій комірчині, де панувала сутінь. Комірчина ця творила, видко, складову частину стіни самої палати або огорожі саду. Каміння, з якого збудована була стіна, не приставало щільно, тому ріжними шпарами падало туди світло дня. Анастас надавив щось у стіні, гейби свічник у церкві. І ось стіна розступилася, заскрипіли заржавілі завіси, а Анастас покрутив головою.

— Таки справді не було тут нікого ще з того часу. Тоді Теофано наказала намастити двері,— сказав.

Повними грудьми вдихували Володимир і його товариші чисте повітря після духоти підземелля. Вони були у густо оброслій виноградом альтані, посередині якої стояв стіл із гладженого граніту. Довкола були вигідні широкі камінні лежанки. І стіл, і лежанки покривав грубий шар торішнього листя, пороху, просохлого болота, навіяного піску.

— А тепер ти, Романе, залишися тут,— сказав грек,— і якщо хто надійде і побачить тебе, то ти не гайся, чуєш? І вбий його! Убий його без огляду на те, чи це жінка чи муж, старий чи молодий, цар чи помивач.

— Убити? Як-то? — почервонів Роман.

— Уб'єш, кажу! — зашипів грек.— Кров ця впаде на мене і на князя, коли ти не хочеш брати її на свою совість. Це ж не Дніпро, не Київ, це Візантія і Золотий Ріг, а ми граємо високу гру, гру за життя.

— Анастасе! — вмшався князь.— Я не хочу, щоб за мною у Влахерні падали трупи. У тебе є ріг, Романе. Задуй у нього, коли тебе відкриють. Не забувай, Анастасе, що ми обидва не греки ані не варяги!

— Як-то, то ми й боронитися не будемо? — хвилювався грек.

Князь засміявся.

— Друге діло — оборона.

— Заждемо, аж царівна вийде у сад. Чудова пора для проходу.

— Царівна?!

Та мандрівка була така дивна, що ніяка вістка не здивувала б тепер князя.

Імператорський сад на Влахерні займав собою сам півкруг, що вискакував вперед у місці, де стіна Теодозія підходила до Золотого Рога. Третя лінія укріплень служила вже за огорожу для самого саду, а верхки веж виглядали, наче високі альтани з кам'яними балясами. Вершок горбка

вирівнювали цісарські будинки в одностайну площу, посередині якої містився доволі великий збірник води. Серед нього на штучній скелі виднів якийсь поганий божок, що виливав воду з амфори. Водяні лелії, кліщинець і коситні росли довкола, а подальше від збірника води насадили садівники у круг пальми, рожі, жасмин, під якими стояли вигідні лавочки для відпочинку. Наче промені, від цього осередку розбігалось дванадцять довгих трикутних грядок, засаджених ріжнобарвними цвітами. Довкола збірника бігла широка стежка, посипана білим пісочком. Грядки перепліталися та губилися між групами чинар, лаврів, кипарисів, тінистими альтанами або штучними печерами з вапняка та сорокатога зліпняка. Статуети Ероса, німф та сатирів раз у раз виринали з-поміж зеленого гілля, як би боялися золотистої бані і високого хреста влахернської церкви. Тому, що імператори здебільшого жили у Магनावрі, Порфіреоні або Буколеоні, божкарі-фанатики патріаршого двора забули про віддалений Влахерн, який любила колись Теофано, а тепер Анна.

Хто перейшов добре стережені ворота, які вели з церковної огради у палату, цей опинився наче в старовинному Елізіумі¹, де збереглися ще останки казкового світу класичної краси.

І ось за плечима чорноризця, наче за полум'яними безоднями Флягетону та за тихою течією Лети, розвернувся зразок цього забутого раю. Володимирові враз підіймалися груди, ніби при їзді верхи безмежними степами Подніпров'я. Якесь свійське повітря повіяло цілющою струею розмаху. Ось тут находив він вимріяну волю людини, втілену у творах мистецтва за плечима чорноризої облуди.

Роман і Анастас відступили, бо гадали, що Володимир бажає залишитись сам-один зі своїми гадками. І вони не помилялися. Вони заховалися за густі кущі жасмину, які закривали собою тайний вхід у сад Влахерну, і стежили пильно, чи доріжками від церкви або палати не йдуть люди. У саду не було ні живої душі. І незчувся володар сходу Європи, як дух його полетів у незнану країну вимріяного гаразду.

Стояв, сидів і роздумував довго, поки його думки не розвіяла жива постать.

Перед ним, вийшовши з-поза групи старовинних різьб, стояла дівчина. Синя, золотом ткана туніка обіймала чудові форми молодого, наче з рожевого мармуру витесаного тіла.

¹ Елізіум — у грецькій міфології обитель блаженних, загробний світ для праведників.

Із-під чорних, гладко у вузол зав'язаних кіс та темних, мов крила крука, брів гляділи очі. Легесенький серпанок осло-нював зад голови та шию дівчини. Один кінець спливав зліва здовж тіла, другий підтримувала горі піднесена пра-ва рука, обнажена повище ліктя. У розхилених устах бли-щали двома рядами перлів непорочно білі зуби. З усієї по-стати бив маєстат свідомої себе краси, не холодної, не не-доступної, а палкої, земної, хоча високої та світлої, як чар Афродіти.

І ось Афродіта підняла руку з серпанком ще вище і звуч-ним голосом спитала:

— Хто ти?

Вмить отямився Володимир, і його очі заблищали. Зісу-нув з плечей нагортку гридня, підступив до чудової постати і заглядився у неї.

— Хто ти і відкіля тут узявся? — спитала дівчина удруге.

Вона ні кроком не подалася з місця, на якому стояла, в її голосі почувся гнів.

— Ти Анна, сестра імператорів? — спитав спокійним, рівним, певним відповіді тоном володаря. Його голос був низький, глибокий, та звучала в ньому нута незвичайної поваги та тепла, яка звучить у розмові з любою дружиною або дитиною.

— Увесь Царгород знає мене. А ти?

— Я Володимир — великий князь росів...

— Ах!

Личко дівчини злегка приблідло.

— Чи знаєш ти, що жде того, хто сюди закрався? — тут затремтів її голос.

— У майбутньому жде мене твоя ласка, царівно! За неї я мечем боровся зі супостатами твоїх братів, по неї при-йшов!

Похилив голову у поклони.

— Хто зайде сюди без дозволу, над цим повис засуд смерти.

— Невже ж ти наказала б убити твого судженого!

— Ох, судженого! — відповіла глумливо.

— Так, судженого, Анно. Аж до цієї хвилини не знав я цього, та тепер знаю вже. За цим я сюди й прийшов, щоб дізнатися, чи знайду тільки сестру порфірородних для моєї держави, чи, може, когось для мене самого. Тебе бачу ось перед собою, наче весняну цвітку після лютої зими, за якою тужить людина у довгі холодні вечори та ночі. Тепер знаю, що тебе виглядала туга моїх диких молодечих літ...

Поступив два кроки, якби хотів її доторкнутись.

— Стій, божевільний! Не дотикай мене. Я ще не твоя. Невже ти гадаєш, що християнські володарі віддали б сестру за поганина?

— Бог свідком мені, що більше в мене розуміння Христової правди, ніж у не одного з висохлих ченців та намазаних дияконів патріарха.

— Ох, це може бути,— згідно кинула дівчина,— та немає на тобі знамени хреста, яке бачили б очі.

— Очі? Хрест про око на мені є, а навіть записаний я у книгах святого Мами...

— Справді?! — скрикнула Анна й мимохіть поступила крок наперед.— Так ти, володар росів, охрестився? Ти гадаєш охрестити всі землі тавроскитів і привести їх до послуху боголюбивим? О, вчини це, вчини! Ромейська імперія прожене тоді агарян у піски східної пустині та покорить західних варварів, як за царя Юстиніана...

— Згадай, Анно, про ці мільйони нових християн на сході та півночі, а тоді шойно думай про нові завоювання.

Схилила головку.

— Вибач! — сказала.— Ти правду сказав, що в тебе більше розуміння Христової віри, ніж у нас.

Вона ніколи досі не мала нагоди стрічати людей цього типу. Хоч не мала великої освіти та досвіду, вона збагнула, що умом не доросла до нього та що його розмах та сила поривають її за собою. Ні, такої сили не було в нікого з мужів македонського дому, у нікого з придвірних вельмож, ні з приїжджих князів. З якоюсь дивною самозарозумілістю він сягав по неї, і то не рукою, словом, підхлібством, усміхом, чутливою поведінкою, а всією появою. Ні, при боці такої людини вона не затужить за Золотим Рогом. А все ж дратувала її його мужеська самовпевненість.

— Великий князю, яку вагу мають наші слова? Моя доля в руках імператора.

— Я не хотів тебе образити, Анно, звертаючись до них, коли йде про тебе. Ось чому не з'явився я у хризотрикліній, ні у Магнавру, а у Влахерн, бо ж мені йшло тільки про тебе, Анно. Будь ти тільки звичайна собі жінка, яких є тисячі по світу, то я, певно, вдоволився б якою-небудь грекинею з руки імператорів, якщо за нею йшов би княжий вінок, скиптр та влада. Але спершу я хотів побачити тебе, тільки тебе і забути про все інше.

— Ох, ті жінки, яких у тебе так багато! — спалахнула царівна зовсім по-жіночому.

Володимир засміявся:

— Хто кланявся ідолам і прозрів, цей покине їх для хреста! Хто тебе пізнав, Анно, для цього нема інших жінок у світі.

З-поза кущів показався Анастас і зігнувся в земному поклоні перед царівною.

— Служба йде з палати за тобою, милостива княжно! — сказав.

— Ох, як я забарилася! Відійди, Володимире, щоб тебе ще не знайшли.

І рожі зацвіли на личку царівни.

ХІ

ЛЕВИ Й ГАДЮКИ

Від пристани до касарні ¹ катафрактів недалеко гіподрому тісними вуличками портової дільниці ступав величавий похід. Попереду йшли дві сотні варягів у кінчастих шоломах, з довгими мечами та круглими й овальними щитами. Шкіряні каптани, кожухи та півпанцирі різної форми та походження показували чимало дір, сліди недавнього бою. Ніякі шовкові, ні вовняні нагортки не закривали зброї, як це було звичаєм того часу. Тільки двох ватажків мало поверх кольчуги скромно шиті червоні сорочки зі золотистим галуном. Крім мечів, були ще в кожного спис або топір, а в декого молот на короткій ручці. Не видно було сагайдаків та луків, зброї, яку носили отроки, чури ², а не гридні. За обома сотнями несли в отвертій лектиці ³ Глікона, секретаря Сікопулоса. По обох боках лектики несли прислужники скриньки з паперами, кількох інших — мішки з грошем, а кілька — десять дібраних молодців — на довгих жердаках прапори суден, побитих у Геллеспонті. Виткані на них змії подув вітру видував у всякі казкові потвори. Тим краще виглядали при них усміхнені білі лица молодців, які їх несли. Золоті кучері виглядали свавільно з-під шоломів, правильні риси лица приковували до себе зір кароких дівчат та жінок, а сила струнких жилавих тіл розбуджувала зависть у миршавеньких візантійців.

За ними кількох пафнягонів несло на марах покриту багром жалоби домовину з великим срібним хрестом, нашитим на сукні. Хор та попи з монастиря св. Димитрія проводжали домовину церковним співом та пахощами кадила.

За домовиною ступав сам Ляйфр у святочному одязі гетеріарха, у золотистій зброї, шоломі, грецькій мантиї та м'я-

¹ К а с а р н і — казарми.

² Ч у р а (джура) — слуга-зброєносець.

³ Л е к т и к а — носилки.

ких жовтих сап'янцях. Усе це були дарунки імператорів, і тільки варязький меч та важкий топір були власні. Біля Ляйфра ніс високий плечистий тавроскит на жердці позолочений ідол Перуна як княжого бога, а два кроки за ним ступав варяг зі знаком кабана — прапором дружини Ляйфра. Вкінці чвірками марширувала тисячка варягів, яка дістала доступ до міста і мала замешкати у старій касарні біля гіпдрому. Останні п'ять тисяч залишилися у пристани.

З подивом товпилися греки: уперше побачили те нове військо зблизька — не як ворогів, а як союзників, і славили під небеса премудрість порфірородних, які зуміли приєднати для себе таких страшних мужів. Греки звикли були здавна до золота, срібла, бронзи, багру, до блискучих одягів, парчі, вишивок, сап'яну та гладженої або крашеної сталі. Тим-то аж холод проймав їх серця на вид вовчих та ведмежих шкір, рогатих та крилатих шоломів, темних широких, ніби катівських, топорів та мечів. Не було тут ні легкоти арабських їздців, ні сорокатости сельджуцько-турецьких бегів¹, не було прикрас, дзвіночків, музики, дивовижних тварин, ані казкових коней пустині, тільки поважний понурий похід варварів, закоханих у розлив крові, бурях, небезпеках, муках, яким чужа була м'якість і людяність.

На тих, що входили до міста, дощем спадали цвіти та похвальні слова. Часом чути було навіть оклики на їх честь, але замовкали швидко. Вид домовини, пахощі ладану та похоронний спів ченців придавлювали всі голосніші прояви радості, і тільки юрба цікавих більшала.

Та ось надбігли справа кінні гінці, а на чолі префект города. Голосним покликом стримали похід, і префект запитав двох варязьких ватажків, які йшли попереду, про начальника. Вони відправили його до Ляйфра, який надійшов, оточений полковниками.

— З перемогою вітаю вас, герої! Хоч вона не обійшлась без важкої болючої жертви, то таки новим світлом відкрила пурпуру імператорів та ваші геройські чола! Порфірородні імператори веліли тобі, світлий герою, ввійти в Магнавру, а домовину віднести в гіпдром, де відбудеться завтра свято перемоги для народу та вас.

— Іс полла ети!² — закричала юрба, і префект велів Ляйфрові та товаришам підвести чудові каппадокійські³ верхові коні. За ними завернули зразу вправо молодці з прапорами, але префект відправив їх у касарню. Між сті-

¹ Бег (бек) — людина знатного походження, князь або значна урядова особа.

² Іс полла ети! — На многая літа! — Авт.

³ Каппадокія — провінція Візантії.

мами вулиць згубився напів похоронної пісні, а префект і Ляйфр поїхали далі.

У Магनावрі приймали переможців-полковників. Вони їхали верхи аж до Хальке, де прийняли їх сторожі у золотистих зброях та цісарські одягальники-вестярії. Як перший дарунок імператорів полковники дістали дорогоцінні барвисті парчеві назбройники, нашивані золотим позументом та самоцвітами. Аж ахнули варяги, побачивши себе в таких пишних одягах. Геройські постати витязів вирости, змужніли та проясніли. Та коли нові одяги покрили плечі героїв, очі всіх звернулися на Володимира. Вправні придворники вмить відчули небуденну людину, володаря.

Тим часом вступили у престольну залю. Престольна зала була розмальована у золотисто-сині узори, а в золотих арабесках, пов'язаних у круги, еліпси та правильні прямокутники, скрізь ясніли першими мистцями столиці зображені ікони Христа-Царя, Панатії, святого Димитрія, Василія Великого, Константина та Івана Золотоустого. Вони мінялися з портретами імператора та лискучими орнаментами з перламутру, лазуровика, бронзи. Дорогоцінні завіси, ткані або вишивані змії або орли відділювали частинно залю від апсиди³, ніби вівтар від нави. В апсиді на високому престолі засів імператор Василій, а біля нього на давньому престолі Константина брат Василія Константин VIII.

Із-під білого імператорського чільця добувалося сиваве уже волосся, яке рамою обхоплювало виразні риси. З обличчя промовляла повага й маєстат; затиснені уста, видатні вилиці та вузькі нервові ніздрі вказували на жорстоку вдачу. Малі, колючі, глибоко осаджені очі гляділи з-під насуплених широких брів. Простими фалдами спадала здовж худощавого та жилавого тіла казково дорога цісарська риза. Пурпура, золото та безліч діамантів, смарагдів, рубінів та топазів били надзвичайною ясністю. У руці держав імператор довгий скиптр Константина зі скісним хрестом та монограмом Спасителя. Він сидів по правому боці, видно, у цій небувалій у державах цього часу спілці, він був перший із двох. Другий був брат Константин, який уже на перший погляд виглядав на противенство Василія. Багрянця висіла на ньому, мов на вішалі, аж дивно було, де серед безлічі простих грубих фалдів ділося тіло людини. Лице було в нього мале, висохле, як у виснаженого розпусника. Широка долішня губа звисала долі, каправі очі ледве гляділи крізь шпарочки на сяєво прикрас та дорогоцінностей, від яких горіла вся зала. По боках престолів півкругом

¹ А п с и д а — напівкруглий виступ у стіні споруди, переважно храму.

стояли духовні та світські достойники, почавши від патріарха, великого гетеріарха та канцлера до протоспатаріїв, протовестарія, протостратора, орфанотрофа¹ тощо. Доместики обох царів, логофети та сторожі у золотих збруях вивнювали всю залю згідно з окремим уставом Константина VII порфірородного, який так доцільно доповнив був церемоніал Юстиніана. Та найбільший подив у варягів розбуджували два велетенські золоті леви, що лежали по обох боках підвищення, де стояли престоли. Дальше поза ними стояли чудові платани, як би виростали із землі, а в їх гіллі аж роїлося від усяких сорокатих і кольорових птахів. Серед диму кадильних в апофеозі виглядали імператори на подвійному престолі зовсім як по-мистецьки виконані ідоли, що своїми самоцвітами та золотом насилу закривають дійсні предмети.

Василій — євнух-канцлер, привітав варягів гарною промовою, яку драгоман зараз перекладав півголосом на тверді звуки північної мови. Канцлер говорив поволі, щоб дати перекладачеві час запам'ятати всі слова. Він величав у першій мірі Божеське натхнення порфірородних імператорів, яке надихнуло їх приєднати для своєї справи та справи Божої князя далеких раусеїв. Той князь, наче орел царського скиптра, упав громом на ворогів і повалив їх під ноги, бо за перемогу надіявся одержати від них світло єдино спасенної віри. На жаль, він не добився того щастя за життя, але його смерть у службі заступників Божих на землі — це також велика ласка.

Та тут живо звернувся до перекладача Ляйфр і тріпнув пальцями.

— На Одіна! — сказав голосно. — Про що він говорить? Князь не згинув: він живий більше, ніж усі ми.

Канцлер замовк у своїй красномовности, почервонів, мов грань, і така мертвецька тиша запанувала у Магнаврї, що тільки кадило тріщало стиха у кадильних.

— Як-то? Що-то? — зашепотів гадючим сиком препозит Михаїл. — Чию ж то домовину тягли ви через місто?

— Сікопула!

Володимир тішився у цій хвилині, що всі вважали його за представника княжого почту, і міг свобідно бачити цю сцену. Імператор Василій ще грізніше зморщив чоло і стиснув губи. Та тут не витримав Ляйфр і засміявся.

¹ Патріарх, гетеріарх, протоспатарій, протовестарій, протостратор, орфанотроф, доместик, логофет — вищі посадові особи військової, духовної та цивільної ієрархії в адміністрації Візантійської імперії.

— Мовчи, нещасний! — гукнув на нього великий домес-
тик. — Перед порфірородним стоїш!

— А хоч би й перед Одіном! Князь живий, а Сікопула
вбив один із бранців, що спасся від погрому, який ви підго-
товили всупереч волі Володимира...

Слова ці різко прозвучали під склепінням палати, та
ніхто тут не розумів варязького говору. Але як тільки пере-
кладач переклав слова Ляйфра канцлерові а почули це най-
ближчі, в залі зчинився шум, доки препозит не стукнув
палицею об долівку.

— Тихо, його світлість канцлер хоче скінчити промову!

Згаданий достойник почервонів ще більше, але опанував
себе і так кінчав:

— І так наш герой півночі добився Христової віри, і хоч
тут не приявний, то, певне, разом із нами кличе святому
македонському домові: Ніка!

— Ніка! Ніка! Ніка! — всі повторили тричі оклик і по-
клонилися маєстатові.

Тут уперше права рука імператора Василія порушилася
дещо ласкавішим рухом, та і похилилася його голова з білою
опаскою. Кожний полковник одержав посудину зі золотом,
а Володимир кольчугу, шолом і меч.

Після цього препозит наказав усім явитися на обід у
Хальке, і прийняття було скінчене. Всі поклонилися і вийшли
серед щебету птиць, реву левів і співу, який почали двір-
ські співаки на 12 голосів у честь імператорів.

За обідом посадили варязьких ватажків за почесним
столом, де сідали найвищі достойники держави. Володимир
сидів як Оляф, такий змінений на вигляд, що ніхто і не дога-
дався підозрівати в ньому самого князя. Йому визначи-
ли одне з найвищих місць недалеко патріарха як героєві,
що один із перших причинився до великої перемоги.

З розмови за столом пізнати було надзвичайне збенте-
ження у найвищих колах Візантії. Ніхто не знав, що сталося
з князем — чи він крадькома від'їхав, чи справді згинув
від якоїсь зрадницької руки, чи шукає пімсти за змову, про
яку міг догадатися в пору від своїх шпигунів.

Володимир, слухаючи безладних фраз, жалів, що нема
при ньому Анастаса, який роз'яснив би йому точно зміст
усіх сказаних слів, бо тонкощі грецької мови були йому
недоступні. Все ж він знаменито зрозумів, якою злобою
дишуть на нього всі ті позолочені достойники. Серед ве-
личі візантійського церемоніалу він почував себе ніяково
і непевно, головно з огляду на свою подвійну гру.
Його геройська вдача домагалася від нього отвертого
виступу.

— Устань! — нашіптувало йому геройство.— Пересунь меч рукою наперед, гукни на Ляйфра, Гальфдана... Гей! Тут здався б Свен... Ні,— здригнувся. Пив вино і потонув у задумі.

Так, без сумніву... Його варяги могли за годину опанувати Царгород та посадити його на тому самому престолі, перед яким щойно клонилася його голова. Здійснилась би мрія великого Святослава — Руська земля станула б ногами на Босфорі і Кавказі, а руками могла б сягнути по вінок Оттонів¹. Та, на жаль, не було у нього під рукою сили утримати здобуте. Шість тисяч варягів — це була сила, яка могла на човнах побити кожний флот греків, а на суходолі розбити кожне піше чи кінне військо імператорів. Та він не самої пустої слави шукає, не чужих земель, а тільки добра для своєї рідної...

Нагло почув, що хтось кладе йому руку на плече. Підняв очі і стрінув погляд препозита Михаїла.

— Вибачай, деспота,— сказав препозит,— час перейти у сади порфірородних. Наповни пахощами своє серце й ходи!

Тут указав йому на двох хлопців, з яких один подавав гостям воду та рушник, а другий обносив на золотій таці всякі пахощі: фіалки, амбру, нард та пижмо.

Володимир устав, вийшов з триклінія у сад і розглянувся. Імператори вийшли були вже раніше, і видно було їх обох в отвертій альтані під двома великими кипарисами. Близько них, наче статуї зі золоченої бронзи, стояли чотири прибічники, а при столику біля цісарів сидів патріарх. Очі всіх трьох спочивали на ньому, а Володимир почув, як мимохіть кров напливає йому до лица. Відколи ступив уперше на гарячу землю ромейської столиці, не мав він іще ні одної нагоди переступити порога двірських церемоній, якими окружали себе імператори. Нагадав собі слова остороги Анастаса:

«Не забудь, що ти, княже, у Візантії, де навіть у лева буває гадюча їдь, де між устами і чаркою чаїться смерть». Ось тепер уперше бачить, що Василій та Константин розмовляють, п'ють вино, усміхаються, словом, показують людське лице.

— Чому ти, всесвітлий князю, не йдеш зложити чолобитні імператорам? Ось тепер після обіду можна тобі, як князеві крові, підійти до них і прохати собі якоїсь ласки.

Слова ці сказав препозит, беручи Володимира під руку.

¹ Оттони (I, II, III, IV) — германські королі та імператори Священної Римської імперії.

— Я у службі великого князя полян-русів, чи, як ви кажете, раусеїв. Від нього мені й ласка і гнів...

Препозит засміявся стиха.

— До цього я й говорю! — намовляв. — Від тебе може залежати доля твоя та всіх твоїх товаришів, як тільки захочеш. Одне слово порфірородних може тобі дати провід над усіма варягами, мантию і меч великого гетеріарха та вдесятеро більшу плату для-gridнів та начальників...

— Як-то? Ми ж служимо Володимирові, а поки що його заступає Ляйфр.

— Князя нема, одним почерком пера канцлер виставить вам грамоту найму, а одне слово імператорів може, як захочеш, передати тобі провід. Тепер ми — союзники. Грамота може бути навіть на твоє ймення. Не відомо, коли сам князь з'явиться, і тоді може бути вже запізно...

Володимир мусів силою волі стримати приплив крові до голови від гніву. Та він умить зрозумів, що трапляється рідка нагода і треба її використати як слід.

— Пробі! — закликав. — Ніколи я не впав би сам на таку гадку. Це справді хвилина, коли можна перемогу чужого князя вчинити своєю. Чи це ти від себе, чи від імператорів? — спитав живо Володимир. — Чи вони тебе післали?

Препозит зам'явся і почервонів. Він зрозумів, що зрадив душевні бажання імператорів, про які Оляф міг, а навіть повинен був повідомити Володимира.

— Хрань Боже! — жахнувся, наче наскочив на гадюку. — Я тільки бачу можливість вивищити хороброго мужа королівської крові, до якого склонює мене серце, з другого ж боку, я знаю, що саме гнітить і займає високі уми порфірородних...

— То ходім.

Швидким пружистим кроком пішов стежною серед саду. Йому назустріч вийшов патріарх поважною ходою найвищого достойника держави. Володимир, який бачив уже, як поводитися інші супроти патріарха, уступив йому з дороги і похилив голову. Патріарх назначив над нею-у повітрі хрест і пішов повагом далі. Володимир найшовся віч-на-віч з імператорами.

Довгу хвилину гляділи одна на одну три пари очей, зовсім не схожі, як не схожі були їх вдачі та обличчя. Імператор Василій прибрав свій жорстокий вигляд усміхом і сказав:

— Вітаємо тебе, хоробрий герою півночі. Твоя заслуга зробила нас твоїми довжниками, а не дай Боже, щоб намісники Христа-Спасителя, Царя світу, мали вірителів на землі. Нашим вірителем може бути тільки Всевишній, тому кажи,

якої нагороди бажаєш собі, а все дамо тобі. Твоя поява полонила наші серця, а ласка наша над тобою.

Володимир злегка похилив голову.

— Дяка вам, порфірородні, за ласку, якої вагу з'ясував мені уже препозит Михаїл. Він говорив мені про провід над варягами та службу у вас.

— О, як тільки цього бажаєш,— підняв руку імператор Василій,— то само собою...

— Так, але маю ще одне прохання,— докінчив князь, не зводячи очей із імператора. Цей спитав тоном перекупня — швидко й поривисто:

— Що ж таке?

— Щоб ви, о володарі Сходу й Заходу, імператори ро-меїв, заступники Бога на землі, додержали мені умови!

Слова ці впали, ніби удар молота на мармуровий стіл альтани. Василій видивився тупо на велику стать войовника. Константин здригнувся і безпомічно оглядався по боках, уникаючи погляду Володимира.

— Умови? Якої умови? Ми уперше чуємо твое імення, Оляфе, сину Еріха!

Легенький усміх промайнув по правильному лиці князя, так що затремтіли тільки кутики його уст.

— Умови, яку заключив Калокир чи, точніше, Скілос на Берестовому у Києві!..

Василій стріпнув нетерпляче пальцями.

— Видко, препозит не вияснив йому як слід усієї справи,— сказав, звертаючись до брата Константина.

Калокир? При чому тут Калокир? Калокир був при Святославі...

— Навпаки, він усе вияснив як слід! — відповів Володимир.— Важко було мені дещо зрозуміти, але після різні, яку ви підготували на флоті всупереч волі переможця, я мушу пригадати вам домагання: виконайте умову, якою зв'язали себе зі мною.

— З тобою? — кинувся Василій, а лице його посиніло вмить...— Молодче... що тобі?

Спокійний досі, поважний князь півночі вхопив руку імператора, що лежала на столі, і здавив її так сильно, що поклик завмер на устах заляканого. Ніхто не важився досі на таке супроти імператора.

— Так, зі мною, боголюбиві, зі мною! — говорив, усміхаючись, Володимир.— Бо Оляф Еріксон, якого згадуєте, це тільки один із моїх полководців-тисяцьких, а я сам...

— Ти сам? — запищав смертельно зляканий, блідий, мов стіна, Константин.

— Я Володимир, князь раусеїв, якого цей Оляф на спілку

з вами мав ошукати. Я той, кому ви бажали відобрати владу над дружиною разом із життям. Я тут перед вами, і моє домагання так само оправдане, як і мої закиди!

Те кажучи, видобув із-за пояса плящину Скіллоса і поклав її на стіл.

Імператор Василій зблід, а руки його тремтіли від надмірного схвилювання.

— Вибачай, достойний князю та хоробрий союзнику! — сказав на вид спокійно. — Ми не знали, що ти тут, і, певно, зрозумієш, що ми не могли залишити цілого війська варягів під мурами міста без проводу з нашої руки. А щодо цієї плящини, то, будь ласка, поясни нам, що вона, властиво, значить. Скажи теж, хто посмів посягнути на твоє дороге життя, а строга кара впаде на нього!..

— Не оправдуйте себе, ані не карайте інших, порфірородні, — махнув зневажливо рукою Володимир. — Не я буду вашим суддею. У мене тільки з вами умова, і я бажаю, щоб ви її виповнили. Провід варягів іще в моїх руках!..

У тих словах звучала страшна погроза, й тіль лягла вмість на лиця імператорів.

— Умови ми дотримаємо! — сказав Василій глухо. — З наших уст пливе тільки правда і добро, а ти, князю, сам переконаєшся в цьому.

— Чи не забагато обіцяєш, брате? — вмішався Константин. — Чуєш, що Володимир держить провід у своїх руках, а мав віддати його нам? Далі подумай, що наш нарід заступає на землі Спасителя, а Володимир поганин.

— А чи Скіллос питав мене про мою віру, коли прохав помічі? — спитав Володимир, і його брови піднялися.

— Ні, він не питав, — підхопив Василій, — не питав, але рішуче заявив, що сестра порфірородних ніколи не стане жінкою поганина. Ти знав про це і...

— І вчинив усе, чого ви бажали. Ще сьогодні я готов передати кому треба провід над варягами.

— Маніякесові, великому гетеріархові?

— А хоч би й писареві Сікопула, що продавав неспілі фіги...

Здавалося, що кров залле почервоніле від досади обличчя Василя. Та він пригриз долішню губу, аж побіліла.

— Знайте теж, — говорив далі Володимир, — що знам'я святого хреста, яким чванитеся ви і ваш нарід, є і на мені, а записане воно праведником Анфімієм у церкві св. Мами.

Якби грім ударив у мармуровий стіл перед імператорами, то вражіння не було б більше. Василій устав, поблід, і здавалося, що всім тілом кинеться на Володимира. Зате Константин відкинувся взад на перламутром викладений опліч-

ник крісла та розвів руками. Довгу хвилину обидва мовчали. Тим часом Володимир вийняв із-під верхньої одежі хрест та пересунув його так, що святе знам'я повисло саме на середині його широких грудей.

Та ось у злющих очах Василя заблимав огник, і квасний усміх викривив його вузькі уста:

— Як так, то завтра зведемо тебе з Анною і заручимо, а до весни повинчаємо вас по закону. Бач, патріарх може мати сумніви...

— Не патріарх, а ви, не його, а ваша воля є перша у світі. Можете не відкладати вінчання, боголюбиві, ви ж знаєте, що моя земля велика, країв і народів у ній багато, а всім їм треба бачити лице володаря, бо від цього залежить у ній лад, гаразд і згода. Я ждати не можу! Вже завтра або післязавтра мої полянські гридні візьмуть весла в руки... Погадайте, що так само, як ваша воля є волею Бога над Босфором, так і я наказую варягам і ще завсіди можу кинути їх геройську силу, куди захочу.

— Ох, як можеш, могутній князю, погрожувати власним шуринам? — почав облесно Василій, а його лице вкрилося відразливою маскою облуди. — Зрозумій, що дочка та сестра порфірородних, майбутня мати могутніх володарів Тавроскитії, не може йти заміж, як дочка рибалки з-під Влахерну. Для неї треба приладити двір і придане.

— Не приданого я хочу від вас, — відрубав Володимир нетерпляче. — Анна може й у Києві знайти двір, якого тільки забагне. Є в мене греки, араби, вірмени, жиди, варяги, степовики, а всі вони віддадуть на будову двора свої найкращі сили, як тільки їм накаже князь... Це знаєте і ви, й вона...

— Ні, — різко заявив Василій. — Ти хіба не розумієш, що це значить візантійська, ромейська царівна. Один тільки король франків, який називає себе цісарем Риму, удостоїться чести стати свояком македонського дому, та й то Теофано не рівня Анні... Що сказав би цілий світ: «Ось як віддавали порфірородні володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, свою сестру!» У нас нема в цій хвилині скарбів, за які збудовано святу Софію!.. Тому зажди хоч кілька тижнів у Буколеоні, де тобі та твоїм товаришам відведена домівка, а як не можеш, то вертайся у мирі на Русь, а з першою весною стане твоя суджена у Корсуні з належним вином та почтом.

Константин притакував повагом братові:

— Так, так, а завтра зробимо заручини.

Володимир зрозумів, що кільканадцять днів у Візантії — це була певна загибель. Тут гинули від отрути й ножа навіть імператори. У всякому разі, його союзники бажали

Його обманути, а чи він мав заплатити життям, чи тільки втратити обіцяну невісту — це мало показати щойно майбутнє. Глянув ясным, отвертим поглядом у лице Василия.

— Добре,— сказав.— Я зажду на Анну до весни, але в Києві, не тут, і вірю, що ви дотримаєте умови так, як я її дотримав. Ви заєдно відкликаєтеся до величі македонського дому, а я, варвар з півночі, знаю тільки, ціню і шаную честь героя. Вона у мене вартніша від усього, навіть життя.

— І за те ми шануємо тебе,— усміхнувся холодно Василій.— Та все від Бога! Тим-то я ім'ям Його благословлю тебе на завтрашні заручини.

Він простягнув руку, складаючи пальці у формі початкових букв Христа, і позначив ними хрест над чолом князя. Володимир похилив голову, але, всупереч і грецькому, і руському звичаєві, не кляк. Коліна чомусь не зігнулися під ним, і серце не чуло тої величі, яку бачило довкола око.

* * *

Володимир пішов до своїх кімнат у лівому крилі будівлі. Надворі западав вечір, і слуги стали запалювати численні лампади у всій палаті. Лагідне та доволі ясне світло наповнило склеплені кімнати. Багаті, барвисто золочені узорні малюнки виступали куди краще, ніж удень, бо неповне освітлення надавало мальованим лицям ознак життя. Здавалося, ці цісарі та святці ось-ось і повиступають із стін та склепінь, і засядуть до столу враз із живими. Володимир не бачив ще ніколи так велично та точно зображеної життєвої правди, й вона куди більше захоплювала його, ніж технічне мистецтво Магнаври. Фрески Буколеону походили з найкращої доби греко-візантійського мистецтва — ситі, повні барви відповідали дійсності, різьби орнаменту передавали точно, бездоганно, педантично виноградне листя, грона та аканти. А проте було у цій красі щось чуже, наче маєстат деспоти, величний та холодний. Хилиш перед нею чоло, пошана наповняє душу, та серце не б'ється до неї, не простягаються за нею руки дитини, не усміхаються дівочі уста. Ні, це не те, що у Влахерні. Там куди ближчі людині кам'яні боги. Володимир сам зрозумів, що відчуває мистецтво ще як поганин, не може звикнути до новини.

Що значили останні слова Василия? Він благословив його на заручини з Анною і брався звести їх разом завтра. У тому мусів скриватися якийсь підступ. З усієї його поведінки, хитрої, облесної та холодної, видно було, що щось недобре задумують імператори. Їх чемність була занадто прибіль-

шена, аж неприродна. Протягнувся, щоб розправити здоріві м'язи дужого тіла, а почуття великої сили обхопило його, мов полум'я. Згідний погляд обкинув лискучу від золота, лазурі та пурпури обстановку, встав із різьбленого крісла і вийшов на терасу. Надворі було дуже темно, тим більше, що з південного заходу надвигалися хмари. Вони закрили собою вже половину неба, і тільки там, куди йшов шлях на північ та схід, зоріли світла довкола престолу Всевишнього. Так, це Бог показував йому шлях додому, а Великий Віз — провідник моряка на безмежному морі — світив саме над Влахерном.

У цей мент затупотіли чийсь кроки у кімнаті. Не радий гостей, відвернувся Володимир, але зрадів, побачивши Романа.

— Це ти, Олешич? — спитав. — Чи вечеря готова?

— Дружина жде на тебе, милостивий, а я приношу тобі ось що!

Тут подав князеві китичку фіалок.

— Фіалки в цій порі? Звідкіля це?

— Із Влахерну, — шепотом відповів молодець.

— Ах! Як-то?

Роман знизав плечима.

— Бог один знає! Як тільки ми вийшли з Буколеону, зачепила нас якась дівчина. «Чи ви з дружини князя раусеїв?» — спитала. Я потвердив, а тоді вона передала мені китичку зі словами: «Це для вашого князя від друга із Влахерну. Перекажи, щоб князь спав цієї ночі між дружиною, а не у себе, бо в кімнатах покутують нечисті духи, отже, небезпечно!» Я відразу зрозумів, що знову ладять щось недобре, про що знає царівна та остерігає тебе. Тому я сказав: «Дяка велика твому панові чи пані, і перекажи, що за цю китичку князь визвав би у бій не то чорта, а й самого патріарха».

— Ха-ха, то ти добре сказав, Романе, сказав щиру правду. Ну, ходім до вечері.

ХІІ

ОСТАННЯ НІЧ НАД БОСФОРОМ

Вони засіли до вечері біля багато заставлених столів у просторому мозаїковому вестибюлі старої палати Теодозія II. Імператор Василій бажав, очевидно, на всі лади приєднувати собі варягів, бо бенкет був неабиякий. Уся посуда була срібна, а то й позолочена, дорогі таці, обруси, ручки,

квіти та штучні пахощі захоплювали і запаморочували дружинників великого князя. Хоч у київській гридниці теж було доволі достатків, але й у сні не бачив із них ніхто стільки скарбів, що тут при вояцькому бенкеті. Скільки ж мусіло їх бути в осідку імператорів? Варяги порівнювали мимохіть свою подвоєну платню з безцінною обстановою, і їх жадоба наживи росла від цього. Заговорили про золото, добичу, війну, про вбогість своєї холодної батьківщини та дотеперішніх зарібків. Зате полянські гридні гордилися тим, що князь бере наречену з такого багатого роду, і вважали ці достатки вже подекуди своїми.

Роман і більше тямущі між гриднями зрозуміли, що ці вибаги можливі тільки у підсонні Візантії та при її положенню на перехресті найважливіших торгових шляхів світу. У Києві, де жило так багато вельми засібних греків, цього всього не було. Більшу половину року люди не скидали зі себе тяжкого кожуха, а часті дощі та бурі приневолювали втікати перед світлом і повітрям до душних, темних, але теплих і захисних хат.

Вояки не переставали обговорювати виглядів на добичу при найближчому поході, обчисляли майбутню висоту плати та дарунків, окупу за бранців, здобич з боїв та грабіжей.

— А чи прирівняли ви, товариші, — озвався Роман, — те, що бачите, до сум, які дістав кожний з вас? Ви радієте грошем, а не бачите, що ви дешевші золотого глека на вино або вази, повної нарди чи амбру? Пробі! Більше давав вам руський князь, бо давав тільки те, що мав сам, і ділився з вами усім. Ану, поспитайте, чи заплатили б вам імператори за вашу службу половиною свого майна!

Замовкли варяги, вражені і збентежені словами Романа. Кожний почув правду цих гірких слів. Коржик з березової кори під час голоду з рук убогого пастуха скандинавських фельдів — це дар куди більший від багато заставленого стола багача або мошонки золотих монет із рук кесаря. Убога була дяка імператорів у порівнянні з наділом землі, якими міг оплатити їх службу князь Києва. Володимир приймав їх у склад свого боярства, забезпечував їм хліб на випадок недуги, а нащадкам — відумерщину по батькові до смерті. А тут за рани, кров, за смерть — багач кидав їм тільки жменю золота зі свого невичерпаного скарбу як милостиню.

Коли холодом повіяло від цих слів на веселих гостей, саме тоді відчинилися двері, і з лівого крила палати вибіг гурток штукарів у рябих одягах. Один брав та їв живий вогонь, другий проковтнув на закуску кілька ножів та довгий меч, інші підкидали кількома м'ячиками. Таких штук не знали

скоморохи заходу та півночі. Водночас підчашії¹ стали підливати всім немішаного солодкого вина з Хіосу, а за якийсь час між шукарями появилися і гарно вичепурені дівчата.

Тоді Володимир устав і вийшов у свою кімнату на правому крилі палати, а за ним висунувся хильцем і Анастас.

— Князю,— сказав,— я не знаю твоїх намірів, але моя рада: вертаймося на Русь, і то негайно...

— А це чому?

— Забагато тут чигає на твою голову. Я радив би провести ніч у човнах, а завтра досвіта їхати. У Буколеоні, безумовно, крутиться таки забагато знайомих людей. У кожного з них може бути за пазухою затроєний ніж. Є три прикмети доброго вояка: відвага, хоробрість та обережність. Із тих трьох у нас, греків, є тільки ця остання, а у вас саме її нема.

— Ха-ха-ха! Це правда!

— А проте в мене, як у херсоніта, не бракне часом і двох перших. Нема їх стільки, що у варягів або у вас, але в потребі знайдеться і в мене. Я додержу товариства князеві.

— Знаю! — перепинив його князь.— Знаю і розумію твій жах перед невідомим, перед ненадійною погубою, проти якої не боронить героя ні панцир, ні меч. Почуваю і я, як нагрівається мені під ногами свята земля. Але боятися а показувати страх — це не одне! Вільно шкірі терпнути, але не бліднути. І мене вже остерегли, що цієї ночі будуть у мене гості.

— Остерегли? Хто остеріг? — поспитав Анастас поривисто.

— Остерегла мене людина, якій справа хреста на Сході лежить на серці не менше, як мені добро Руської землі. Та я не можу сам перед цією людиною показати, що лякає мене злоба імператорських посіпак. Ось що!

Підняв гордо голову, відкинув довге волосся, покучерявлене від волоків, якими зв'язував його під шоломом, а рука його властним рухом висунулася із-під плаща.

— Ось тут я заступаю не тільки свій рід та владу, але і всю Руську землю, на якій князь не ховається від людей поза плечі прибічників, але сам іде на всенародне віче чи на бенкет із останнім з-поміж гриднів, кметями, боярами, огнищанами. Тому не слід мені тікати, наче злодій або курій. Тому, що бачу нещирість імператорів та їх нехить до себе, хочу вернутися на Русь, але зроблю це отверто, на очах всіх. Поклич мені сюди Романа і Оляфа.

¹ Підчаші — придворні службові особи.

За хвилину обидва молодці станули перед князем. Володимир видав наказ гридням покінчити бенкет і йти спати. Отроки під проводом Путятича мали приладити чотири «змії», засобити їх у поживу та напиток на дорогу.

На даний знак Ляйфр устав від бенкету і, випивши останню чарку на прощання руських товаришів, покинув Буколеон у супроводі полковників та прибічних гриднів. Разом із ними у лектиках та на возах від'їхали грецькі господарі із дорогою посудом, службою, скоморохами та дівчатами. Довго ще лунав їх регіт та крик вулицями міста і замовкав у стороні Августеону.

Роман та Оляф мали спати в кімнаті Володимира, тому поклалися біля дверей на підстелених килимах. Володимир глянув на багате, пурпурою вкрите ложе під стіною, над яким нависав величавий намет із дорогої парчі. Біля ложа виднів на стіні мальований образ Константина Великого з лябарум¹ у лівій руці, права рука була піднята, наче у погрозі.

Не знати, що сказали Володимирові очі Константина, але князь зібрав з ложа два вовняні покривала, одне з них звинув у валок і лишив на ліжку, накривши килимом, ніби людину у сні, а друге постелив собі на долівці між обома молодцями. Там і ліг сам, накрившись плащем. Світло погасило, тільки у кутку горіла мала лампада перед іконою Богоматері. Світло, пропущене крізь червоне скло, кидало криваві рефлекси на золоту ризу ікони і наповняло цілу спочивальню темнавою фантастичною сутінню.

Швидко почув Роман, що, хоч робить велике зусилля, не може опертися сонноті. І снилося йому, що брови кесаря стягнулися німою погрозою, права рука стиснулась у кулак, лябарум змінилось у широкий убивчий спис, спис змінився в широкий обосічний топір, і що з ним темна мала постать хильцем підходила до пурпурового ложа. А тим часом за кесарем стали виходити дальші темні постати, одна, дві, три...

Живо простягнув руку і намацав ручку меча. Ось-ось мав крикнути, коли нагло дістав здорового штовханця в бік та почув шепіт:

— Цить і будь наготові!

Тоді збагнув, що все те, що вважав сном, було правдою наяву. З таємного проходу вийшло було справді шістьох мужів з добутими довгими мечами, а перший із них мав у руках топір. Він підійшов до ложа, а за ним півколом ступали

¹ Лябарум — державний прапор римських імператорів, починаючи від Константина I.

товариші. Було очевидне, що вони бажають відтяти князеві всі дороги до втечі, коли не зможуть убити його відразу топором.

Володимир не спав і, стримуючи віддих, стежив теж за рухами убійників.

Не спав і Оляф.

Ось топірник розбігся по східцях, які вели до ложа, його велетенська постать відхилилася взад, і зі страшенним розмахом впав топір на розкинену на пурпурі куклу. Як один муж, кинулися інші душогуби вперед, рвучи шовкове покривало ліжка.

Нагло залунав сміх, ширий сміх ситої людини, розбавленої після обіду.

— Вдаряй мечем, усі враз!

Три постати зірвалися з долівки і кинулися на неприготованих напасників. Три удари мечів, завдані із усієї сили, повалили трьох. Топірник кинувся взад, а з ложа впали удари на нього та його товаришів.

Заки Володимир, Роман та Оляф встигли вдруجه підняти мечі, він скочив між них зі своїм важеним топором. І, мов пірцем, розмахував ним, а нападени відступали взад, знаючи, що без щитів ніхто не зможе у темряві обчислити рухів тіла та меча. Успіх наступу додав відваги і двом іншим душогубам. Вони повтікали були зразу аж під стіни, та тепер знову стали підходити до князя. Оляф та Роман мусіли повернутися на боки, Володимир залишився сам проти велетня.

Оляф з усім завзяттям варяга кинувся на свого противника, якогось високого вірменина. Забряжчали мечі. Невишколений, але куди дужчий варяг мав у тісній кімнаті рішучу перевагу. Меч Оляфа з усього розмаху впав на передрам'я противника і гладко відтяз його від рамени. З брязкотом покотився меч разом із рукою на долівку, і нелюдський крик потряс склепіння княжої спальні. Живо кинувся на поміч ізаврійський топірник, і в цій хвилині зашумів топір над головою Оляфа. Молодець присів, щоб ударити його здолени, але вістря топора, зачепивши його, протяло шкіру на черепі, і з ломотом обидва тіла упали на долівку. З окликом тріумфу повернувся ізаврієць до Володимира та Романа. Тоді світло лампади освітило його так, що Володимир пізнав його: це був відомий ватажок ізаврійської гвардії, протоспатор Бессас, якого Володимир бачив при обіді. Був це муж великої відваги і страшної сили, який одним ударом відрубав голову бикові. Тим-то у бій ішов радніше із топором, ніж із мечем.

Князь мав уже час під час шамотні приготуватись до

оборони. Нелегко було велетенському ізаврійцеві важким топором відборонювати лискавкові удари меча. Топір, зударившись з мечем, розторощив його на кусні. В руках у князя залишилась тільки ручка. Він кинув нею з усієї силою в лице противника, а сам відскочив взад, туди, де лежав Оляф, і вмить підняв з долівки скривавлений меч варяга. Ухопив викладаний золотом та перламутром підніжок і кинув ним у ізаврійця. Цим разом мет був влучніший. Важкий стільчик ударив убійника в груди, і він подався взад.

Роман скористав був із того, що його противник поховнувся у крові на долівці, вихопив із-за пояса ніж і встромив його в нахилене над ним черево противника, який з харчінням повалився знову на землю. Роман мав коло себе покривало, на яких лежав перед нападом Володимир; він схопив їх швидким рухом і накинув на голову ізаврійця. Могутній розмах руки із топором заплутався у м'які фалди пушистої ткани. Ізаврієць зірвав рукою з голови покривало, та вже було запізно. Князь мав час використати свій меч: із розторощеною головою повалився посіпака на землю.

— Спасибі за поміч! — сказав князь. — Не забуду її тобі ніколи, хлопче.

— Богу дякуй, милостивий князю, — відповів Роман. — Від нього йде сила тіла й духу. Він-то піддав мені спасенну галку. Якби ми були мали щити...

— Будь у мене щит, я і з ножем не побоявся би цього ката!

Роман швидко позапалював лампади. Аж тоді обидва доглянули сліди зведеного бою. Шість трупів валялося на долівці з розрубаними головами. З цього три — біля самого ложа, по одному — справа і зліва і біля дверей — сажений труп Бессаса. З облич пізнати було, хто вони: печеніги, вірмени, ізаврійці — всі здоровенні та кремезні.

— Води і вина! — наказав князь. — Поклич Анастаса.

Грек на вид такої різниці вхопився за серце.

— Господи! Матінко Христова! — захрипів.

— Не м'явкай, а принеси мерщій води і сильного грецького вина. Але сам, щоб ніхто не дізнався передчасом, що тут трапилось.

Володимир і Роман промили рану на голові варяга, заліпили її і перев'язали, як навчив їх довголітній досвід, а коли влили йому в уста сильного вина, він розплющив очі. Пізнав князя і Романа й усміхнувся та простяг руку.

— Перемога за нами! — сказав. — Темно тут, холодно, і в голові шумить.

— Від топора, брате! Завтра минеться, а полежиш два тижні, то й устанеш здоровий, як риба!

Князь і Роман перенесли Оляфа аж у сіни, де спала дружина. Звідсіля шістьох парубків понесли Оляфа у місто. Вів їх Анастас у плащі з каптуром. Князь не дозволив нічого рухати в кімнаті.

— Хай бачать висланники імператора, що тут сталося, — сказав. — Заждемо до досвітку і поїдемо. Але раніше поступимо у Влахерн, щоб подякувати за китичку, — усміхнувся, якби і не бачив страшних окервавлених масок довкола себе.

Надворі вже зазоріло, від Лукомор'я в Евксін плили хмари. Володимир ускочив у човен.

— Всі є? — спитав Путятича.

— Всі!

— Так відчалюйте і пливіть вліво здовж берега! — А до Анастаса сказав: — Вкажи і мені вхід до підземного каналу!

ХІІІ

ЦАРІВНА

До царівни Анни зайшов увечері її брат Василій.

— Я прийшов прохати тебе, щоб ти висловилася про своє подружжя. Ти забезпечиш себе найкраще, віддаючися ще цього року. Володимир дістане якусь своячку, а не тебе...

— Даремне ви мене заспокоювали, що не боїтеся Володимира. Невже ж ви у вічному городі серед найкращої дружини не зовсім безпечні перед ним?

У голосі царівни звучала злоба. З острахом глянув на неї Василій.

— Погадав би хто, що ти радієш нашою скрутою.

— Як я можу вірити у вашу перемогу, коли я маю бути ціною рятунку імператорської влади при македонському домі? Коли ви хочете викрутитися від договору, то мусіте найти силу, ще більшу від Володимирової.

— А чого ж ти, властиво, бажаєш?

— Правди, брате! Ясної правди, без викрутів та промовчувань! Чому ти думаєш за мене і хочеш віддати мене заміж? Як стоїть справа з договором? Скажи, ви вимантили у Володимира поміч, дружину і за те мусіли обіцяти мене, правда?

— Так, ми обіцjali на завтра заручини, а весілля щойно за півроку або й за рік!

— Затягаєте, хитруєте, а він?

— Він? Нічого!

— Нічого? То нехай завтра їде домів. Ти можеш примусити його, напустивши на нього власних варягів.

— Ба, коли вони застерегли собі вірність цьому клятому варварові.

— Бачу, що Володимир перехитрив вас, а не ви його. Сьогодні він відступив вам шість тисяч варягів, завтра може їх привести дванадцять тисяч. Що ж буде, коли ваші варяги відмовлять послуху?

— Варяги послуху не відмовлять! Ти їх не знаєш! Володимир теж не зламає слова!

— Видко, що поза варягами є в нього ще інше військо, і то сильніше.

— Я його досі не можу розгадати.

— А я бачу в ньому щось більше, як звичайного варвара.

— Я для певности придумав ще інший спосіб. Цієї ночі нападе на нього Бессас.

— Цей горлоріз? То ви вже не мали ніжнішого способу?

— Другого способу нема! — сказав по хвилині. — Він не приймає від нас ні ложки страви, ні чарки вина, хіба... хіба б із твоїх рук, Анно, як чарку при заручинах...

— Хай Бог простить тобі, Василю! Невже ж ти бажаєш, щоб твоя сестра стала отруйницею?

— Для добра держави, царства Божого на землі, македонського дому...

— Ха-ха-ха! Як так, то краще вже для Христової віри стати жінкою варвара!

Василій зірвався з місця.

— То яку ти відповідь мені даш?

— Ніяку! Пробуй і роби, що знаєш. Одно тільки зятям собі: Анна, сестра імператорів, краще в монастирі доконає свого віку, ніж для дикого пересуду стане жінкою якоїсь фізичної чи духовної потвори. Зате я не заважаюся перед нічим, коли цього вимагатиме добро держави або церкви...

— Доволі таємнича відповідь!

Василій, якого все життя було обмотане хитрощами та облудою, станув перед загадкою — не розумів: чого бажала Анна, на що годилася і чого не хотіла.

Коли вийшов імператор, Анна шукала, схвильована, для себе слова, щоб пояснити своє зворушення. Поява князя, його гарне, спокійне та благородне лице, його первісна сила, яка біла з усієї його постати, залишила на дівчині незатерте вражіння. Зі слів брата вона ще виразніше відчула, що не тільки хоробрість та відвага кермували ділами князя, але і розум, не гірше вихованих тисячолітньою культурою греків. Він, на диво, сам зрозумів, що для царгородян він тільки варвар, якого вживають за ловецьку собаку та з яким ніхто не дружить. І ось появився він у неї, щоб показати їй, що він не варвар, а людина, покликана до звеличання свято-

го хреста, може, не рівна їй знанням, зате рівна серцем і куди вища силою тіла та волі. З його поведінки вона відчула ніжність, цю чарівну ніжність сильної людини у відношенні до слабших. Він не давав себе обманути, беріг своє життя, обстоював свої бажання як слід, хоч міг був узяти її, Анну, збройною силою, ограбити город, а морську ліхтарню Буколеону прибрати трупами її обидвох злочинних братів... Усміхнулася, а вираз гордошів промайнув по її лиці.

— Пробі! Якщо така воля Божа, я буду Егерією цього Нуми,— сказала до себе.

Западав вечір. На тлі червоних хмарок чорніло сім веж Гептапіргіону, а на Золотий Ріг падали криваві відблиски. І в ту мить згадала Анна погрозу Василія. Тоді передала своїй довірній служниці китичку, яку мала на грудях, і казала їй цвіти враз із осторогою передати комусь із прибічників князя.

Володимир мав час скористати з остороги.

Палати візантійських кесарів стояли на самому півострівці між Золотим Рогом і Лукомор'ям і не творили одної будівлі ані цілості: Магнавра і Хальке, Дафні, Порфіреон та Буколеон склалися з безлічі менших палаток, літнівок, альтан, садів, цвітників, гаїв, травників, водограїв, портиків і колонад. Явні та криті над- і підземельні проходи сполучали ці частини зі собою, з церквою св. Софії, гіподромом та пристанню. Кожний куток мав тут свою історію, часто навіть криваву, мав і свої таємниці. Розгарячкована уява царівни наповняла тепер усе те убійниками, які напосідалися на життя її героя.

На сході почервоніло небо, кров залила фіолет досвітків, а на їх тлі із темряви кущів виринув велетень, який вільним кроком наближався до неї.

«Це Бессас! — майнуло у першій хвилині царівни.— Ось він прийде і кине мені до ніг відрубану дорогу голову. Але ні! Це не ведмежі кроки ізаврійця, це тихий пружистий хід... хід його... Ах, так! Це він!»

Зірвалася з лавочки біля Псіхеї і підбігла до Володимира. Цим разом з його плечей спадала пурпурова, сободем рамована мантія, на голові блищав крилатий шолом, на грудях золотистий панцир та самоцвітами саджений хрест. Тільки очі, добрі очі батька, в яких хвилинами займалися вогники палкого почування, тільки вони залишилися ті самі...

— Ти живий, здоров? — зірвалося з уст швидке, поривисте питання.

Він не відповідав, тільки могутньою рукою пригорнув до широких грудей струнку дівочу стать.

— Здоров, завдяки тобі, Анно. Гостинна спальня Буколеону сплила кров'ю... Та не моєю...

— Ох, то ти не послухав остороги?

— Навпаки, послухав, але невже ж я мав тікати перед душогубами, маючи в руці меч? Не варт життя той, хто не вміє його боронити. Не варт бути володарем, хто не має сили і спромоги покарати злочину.

Звільна нахилювався до спаленого личка царівни, доки уста його не діткнули білого чола.

— Отак! — додав. — Не варт цілунку той, хто не вмів знайти шляху до своєї вибраної.

Анна здригнулась злегка під цим дотиком, але не виривалась із обіймів. Їй здавалося, що ці обійми саме створені на те, щоб вона мала безпечну охорону. Довгу хвилину вдивлялися в себе, вкінці заговорила вона:

— Ти не повинен був наражати себе, раз я остерігала тебе. Це ж був знак, що мені залежить на тобі. Там був Бессас, це страшний чоловік, якого бояться навіть...

— Боялися, дитино, — поправив жартом Володимир. — Бог покарав його оцією рукою. Твої брати матимуть нагоду відправити другі похорони...

— Ах! — скрикнула Анна, а її очі засміялися. — Ти страшний чоловік, Володимире, і даром бояться тебе у світі.

— Чи й ти боїшся, Анно?

— Я? Ні! Я боюся тільки за тебе!

— Не бійся, дитино, життя одне і смерть одна у світі.

— І любов одна, принаймні у жінки!

— Невже ж ти любиш мене, Анно? — спитав.

— Не знаю! Нема у мене матері, ні повірниці-опікунки, а у братів нема зрозуміння для мого серця. Цієї ночі я не могла спати, а жура про тебе томила мене зморюю. Тепер я радію, що ти тут, і вже нічого не боюся...

— Це любов, Анно! — і зложив на її устах святочний поцілунок.

КНИГА ДРУГА

XIV

ЗЕМСЬКЕ ТА ДРУЖИННЕ БОЯРСТВО

Неприсутність великого князя небагато змінила у зверхньому вигляді Києва. Як і досі, крутими вулицями города пропливала безконечна течія людей, піших та верхи, підводою, в'ючних тварин, а на Подолі через руки купців перепливали достатки. День у день горіли на Берестовому жертвні вогні, та запашні дими оточували золоту голову Перуна під капищем. Сотні та тисячі народу приносили свої жертви княжим богам на те, щоб вони опікувалися землею, скотом, ріднею, хоронили їх від наїздів, огню, пошести, повені та щоб своїм покровом берегли сонця Руської землі — князя!

Не було вже варязької дружини, та цю недостачу відчували тільки їх власні земляки. У загалу киян небагато було діла з заморськими купцями, і серед велелюдного города вони зовсім губилися. Доми на Берестовому, де вони жили раніше, не стояли порожні. Мстислав, за порадою Добрині, покликав молоде боярство під стяг князя, і то не тільки з дружинних, але й земських бояр, яких досі не кликав іще ніхто, хіба в ополчення проти поганих або ятвягів. Окличники пояснили боярам, що для оборони княжої влади та рубежів Руської землі треба дружини, яка була б тим самим, чим була колись варязька. Навіщо ж витрачувати зібране з волостей полюддя на чужинців? Поклик княжих воєвод стрінуло навіть земське боярство здебільша з захопленням, і місце варягів зайняли сини найстарших, найзасібніших полянських, сіверських, тиверських та червоноруських родів. Вони приїздили озброєні найкращою зброєю батьків на баских конях, зі збройною службою та повними гаманцями. Сірі плащі шили їм кравці з найдорожчого сукна, а багрова лямівка була з найкращого шовку. Суворе службове життя дружинно-боярської молоді вражало тільки декого. Назагал знуджені безділлям хлопці за кілька днів звикали до військового ладу, а широке подвір'я княжого двора гомоніло весь день від брязкоту збруї, тупоту коней, свисту стріл та ратищ. Батьки недовірливо споглядали на це, але молодь була за князем та дружинною службою.

Рівночасно проводив Добриня з Путятою виміну кун, соболів, білок та всяке майно княжої скарбниці на срібло. Ще ніколи не мали грецькі та арабські купці нагоди покупити стільки хутр. На торзі відразу впали ціни, і вмить зарой-

лося торговище від перекупнів, які намагалися за дешеві гроші викупити вартіснійший товар. Та тоді Добриня замкнув на два тижні княжі склади і проголосив, що князь міняє куни по волі, а не по неволі, і тільки за повну ціну. Путятя, Олешич і Мстислав були колись купцями і знали, як вести виміну, не обезцінюючи гроша.

Коли вже почалося жниво, наспіли з Корсуня купці, які привезли дві вістки. Одна з них звичайна та буденна від того часу, коли Володимир засів на київському столі,— вістка про перемогу та відзначення князя у Візантії, про вінок, мантию, скиптр-яблуко та про царівну Анну. Ніхто з тих, що знали князя, не сподівалися нічого іншого. Хотів, рішив, поїхав — і мусів добитися свого. Та друга вістка виповзала десь із південного овиду, наче загона чорних хмар, з яких може вийти ясне верем'я¹, а може прийти і хуртовина,— вістка про те, що князь прийняв з рук порфірородних імператорів враз із вінцем — хрест!

Обидва купці, які її привезли, мали й письмо князя до Добрині. У гридниці на Берестовому ще тої самої днини зібралися визначніші бояри Києва.

Відразу пізнати було, що тут стрічалися з собою дві ріжні верстви — дружинне та земське боярство. Уже зверху вони чимало ріжнилися від себе виглядом, строем, поведінкою, мовою. Дружинні бояри або ще самі сідали на коня чи в човни, або мали за собою життя, повне трудів, небезпек, боїв. Стать їх була стрункіша, їх груди подавалися вперед, і голова гордо відхилювалася назад. В їх ноші переважали короткі каптани, візантійські плащі зі запинкою на плечах та тугі чревії; на головах у багатьох видніли острокінчасті шоломи, і ні один не був без доброго меча при боці. Деякі мали ще чекани, довгочеренні топори, а то й рогатини. Зате земські бояри походжали у довгих, смушками лямованих киреях та в клепанях. Зброї не мали, хіба гарно бронзою та сріблом ковані палиці, а дехто ніж у багатій оправі. Поведінка їх була важна, спокійна, хід та рухи повільні, бесіда стримана, багата словами та вбога змістом. Дружинні бояри при розмові шукали очей співбесідника та зі звички швидко і влучно підшукували відповіді; земські бояри шукали тільки слів для власної гадки, до якої дійшли десь у самоті дворища, загубленого у безмежжі лісів. Вони не мали часу ні охоти стежити за ходом чужих думок.

Не зразу почалася загальна розмова. Найперше почали дружинні бояри обговорювати справу.

¹ Верем'я — погода.— Авт.

— Про правду вістки годі сумніватися, — говорив Олешич. — Вінка із престола св. Софії не дістане ніяким робом нехристиянин. На ньому є хрест, так як на мантиї, яблуку, черевиках, рукавицях та скиптр. Це відзнака Богом даної влади...

— Невже ж боги були ворогами Володимирові? — спитав Мощанин. — Чи вони не вели його до перемоги? Чи не дали йому величі, сили та слави?

— Я гадаю, що він узяв собі все те сам, а у дечому помогли ми! — засміявся молодий чорнявий боярин Стронята.

— Так, але ні ви, ні боги не дали йому кесарського вінка! — відповів Олешич.

— Так! — вмшався Мстислав. — Навіть кесар франків має його з Візантії. Це очевидний доказ, що Бог кесаря є Богом світа!

— Значить, віра наших батьків, наші боги, вохлви, обряди — все те не має сили, все те омана? — закричав волхв, розмахуючи руками. — Перуне! Вдар громом у цю гридницю, спали на попіл дворище, убий відступників!

Грובה мовчанка запанувала у зборі. Так не глядів на цю справу ніхто. Відступництво? При чому воно? Хто покидає капище ідола, той, видко, найшов собі другого, відповіднішого, кращого. Невже ж мудра Ольга була відступницею?

З нехиттю низав плечима старий Путятя.

— Достойний волхве! — сказав. — На твою тімени тільки зим полишило сніг, що й на мому, а базакаеш, як молодик, який, побачивши скіпку, кричить: «Пожежа, люди, я бачив огонь!..»

— Ха-ха! — сміявся волхв. — Тут молодик правду каже, бо де скіпка горить, там огонь і є. Багато дечого може згоріти від неї!

— Ні, і паки реку, ні! — гримнув Путятя і палицею стукнув об долівку. — Якби князь покинув своїх та, приєднавшись до наших ворогів, ішов на нас війною, га, тоді він відступник і пора нам подумати про другого. Скіпка горить на те, щоб розсвітити темряву, а пожежа на те, щоб знівечити людське добро. Хто скіпки боїться, той нехай уважає, щоб не мусів світити собі пожежею!

— До чого гнеш, Путятю? — спитав їдко жрець.

— До того, що вже від Аскольда є в нас християни, і то щораз більше стає їх на нашій землі. Ця нова віра, наче вода у пісок, всякає у народ, і хто тільки з нею стринеться, цей схиляється в її бік. Видко, в ній нема нічого противного правді. Я знаю, що між дружиною є вже чимало християн. Дружина, бач, більше з греками вдається...

— О так, так! — обізвалося кільканадцять голосів.

— А чому між нами, земськими, які з діда-прадіда осіли на землях, вірно ховається давній звичай і обичай? — спитав Мощанин. — Ти ж сам, Путятю, бережеш їх як слід.

— Так, бережу і берегтиму до смерти, але не я стану перечити моїм дітям, коли забажають нових. Гляди нового, шануй старе а поживеш! Ось бачу старого Олешича, колись вірного гридня Святослава, сьогодні боярина. Він християнин, а чи він колись хоч на макове зерно відступив від своїх у потребі? Чи приснопам'ятна княгиня Ольга не дбала про велич київської столиці краще, ніж князь Ігор? Чи не берегла добра Руської землі краще, ніж герой Святослав? Як же ж нам християн називати відступниками?

— Так, бо вони покидають віру батьків та дідів, а кланяються грецькому ідолові. Чим же ж він кращий за наші? — лютував волхв, грізно розмахуючи довгим ціпком.

Досі ні один із них не займався такими питаннями, не бачив і потреби з'ясовувати собі ріжниці віри. Усяка віра находила місце на широкій, вольній землі Дажбога. Коли тепер волхв поставив справу руба — настала довша мовчанка, прикра для всіх. Коли всі мовчали, молодий Стронятич не витерпів і засміявся:

— Переборщуєш, достойний волхве! І я тої віри, що Мстислав, Путятя і ти, достойний, тільки, бачите, моя жінка молиться у церкві праведника Євзевія. Не знаю, як у вас, але такої жінки, як моя, я не бачив ні в кого! Трудяща, вірна, добряча, справді голубина душа. Вона каже, що це від молитви, а я бачу, що справді її Бог помагає їй, тим самим і мені. Її Бог годить мені, мій не карає мене, і я радий обом. Невже ж і я відступник?

— Наші великі боги — це боги всієї землі, боги князя, дружини, а поза цим усякому воля почитати ще добрі духи вод та землі, повітря та вогню або боятися злих. Вони є нашими сусідами, товаришами, помічниками та шкідниками, — повчав волхв.

— Саме до того і я кажу, — швидко підхопив молодий боярин. — Віри не можна нікому накидати чи заборонювати, нікого прозивати відступником. Греки, чехи, ляхове, варяги, в'ятичі, печеніги — всі вони нашим богам не кланяються, а проте ні ми їх не тикаємо, ні вони наших.

— Так, бо всякому свої боги правдиві та добрі, а чужі — ворожі. Хто почитає чужих богів, марно згине, покинений своїми. Треба князя врозумити, як вернеться, — гукнув Мощанин.

Усі замовкли, мов на приказ. Поміж боярством піднявся Мстислав, відкинув узад чуба і грізно глянув довкола.

— Не той відступник, хто для звеличання своєї землі жертвує всім, навіть богами, з якими зрісся змалку, навіть свободою, якою користується у нас князь. Гадав би хто, що тобі, боярине, іде про віру чи давній звичай. І я люблю своїх богів, і Добриня, і Путятя, та не те саме — віра і князь! Князь — влада і держава. Вам іще смаку і безладдя, сите і п'яне життя сільських вельмож, князів на малих участках без праці, без спільної цілі! Ось чому невлад тобі князь, який еднає навіть лісовиків у державу, дає всім безпеку, але домагається від усіх полюддя та послуху.

Гострі, рішучі слова Мстислава не залишилися без впливу на зборище. Волхв та земські бояри почули нагло, що дух неприсутнього князя впаде на тих, що отут, на Берестовому, у княжій гридниці, зважилися назвати князя відступником. Виняткове становище займав Путятя, тисяцький Києва. Він походив, правда, з земських бояр, але зжився з дружинним ладом ще з часів княгині Ольги і бачив конечність розбудови державного життя. Тим-то він завсігди обставав за княжою владою, як тільки вона опікувалася землею, а не витрачувала її сил на непотрібні подвиги для пустої слави чи для гроша. Ось і тепер узявся він загладити цей надто різкий вибух споконвічної ворожнечі між місцевим боярством удільних земель і дружинниками, на яких опиралася влада великого князя.

— Правду сказав ти, воеводо, — заговорив серед загальної мовчанки, — що віра і влада — це не одне. Віра може бути у кожного ріжна, влада мусить бути одна! Волость тільки собою вміє правити, та й то не завсігди так, як треба, землею може правити тільки дружина зі своєю головою, якою є князь. Його сила і воля по всій землі, а його боги будуть завсіди богами держави, раз він у них повірив. Тут, гадаю, ніхто не стане протиставитись, хіба який загорілий шибайголова, з якого буде більше потіхи, ніж клопоту. Тому гадаю, що ти, воеводо, пішов з ратищем на комара. Є по загублених безвістях наших лісів люди, про яких ти ось говорив, але це далеко не всі!

У цей мент виступив Добриня насередину гридниці. В його руках був пергаміновий звиток.

— Достойні бояри! — сказав він. — Князь Володимир Святославич велить збирати охочих на рать по всіх землях Руси. Ідемо на Корсунь або на печенігів, ще не знати. Воевода Мстислав має рушати зараз у Волинську волость та перебалакати зі Святополком, а там і привезти на зиму рать у Київ. Путятя подбає про харчі. А тепер раді-кінець і князеві слава!

— Слава! — понеслося громом по гридниці, а там і стали

всі виходити. З Добринею залишилися тільки Мстислав, Путята і Олешич на тіснішу нараду. Олешич і Добриня читали ще раз письмо, і Мстислав як завсіди, так і тепер подивлявся цю незрівнянну штуку куснем ягнячої шкіри передавати вісти, накази, поради, поклони. З якимсь жахом приглядався чорненьким закарлючкам на жовтавому листкові і був гордий із мудрости свого князя. Не вмів письма і Путята, але розумів гаразд, до чого воно, і знав підпис володаря. Вони радилися довго й розійшлися щойно підвечір.

Тим часом швидким кроком вертався боярин із Мощаниці домів. Його ранішня сутичка з Мстиславом огірчила його до решти. Не що інше, як бажання майна та почестей, знадило його, як і ріжних земських бояр, у Київ. Він добився вже тієї чести, що засідав при столі найближчих дорадників; він був ніби відпоручником Волинської волости, і в усяких справах, які торкалися цієї землі, його гадка мала чималу вагу у князя. Тепер після сутички із Мстиславом він не посміє вже стати Володимирові до очей. Якщо правда, що князь прийняв Христову віру, то підуть угору Олешичі і Збраничі. А там, правду каже Стронятч, можна почитати своїх богів, шануючи чужих... хоч би про око. Бо й яке діло йому до християн чи їх ідола?

Усю рідню застав перед хатою саме при полуденку. З тихою радістю на лиці привітала його Славомира, голосним покликом челядь. Чимала діжа пива, яка стояла під в'язом на подвір'ї, пояснила йому вдоволення служби. На високому порозі сидів Станко та перекидався словом із Леліткою, яка поралася по сінях. Після довшої недуги лице його було ще дещо бліде, а широка червона згоїна на лівому виску вказувала на місце, на якому обсунувся меч Свена.

— Ти чув новину? — спитала його Славомира.

— Яку саме?

— Про перемогу князя?

— Так, говорили сьогодні про це на раді. Але розказували теж, що буцімто князь прийняв грецьку віру.

— Праведник Євзевій казав, що це правда! — відгукнулася з сіней Лелітка. — А ми страшно тішимося, що ніхто не стане нам уже боронити віри!

З-під ока гляділа на чоловіка Славомира, ждучи гострої догани, а то й ще чогось гіршого. Та, на превелике диво, Мощанин примостився вигідно біля низького столу та сягнув за їдою.

— Я й сам рад! — сказав спокійно та погідно. — Хто бажає дійти до значіння та влади, мусить годити сильним цього світу, як болячці. Поклін небагато коштує, а за нього можна часом купити багато! Правда, Станку?

— Не завсіди, достойний боярине!

— Як-то? — жартом спитав Мощанин.

— А так, що я кланяюся, відколи приїхав, та якось не можу нічого дістати.

Боярин засміявся ласкаво.

— А ти гадаєш, що я терпів би тебе тут, якби сам не хотів тебе бачити?

— Батечку! — припав Станко до руки боярина. Челядь загула в один голос: «Слава!» Лелітка втікла у комору. Славомира побігла за свіжим питвом. Настав гамір та регіт так, що ніхто не помітив приходу молодого парубка. Був це бирич воеводи Мстислава, який ззивав Станка вертатися до служби на Берестове. Червоний, мов грань, Станко зірвався і збентежився чимало, але Мощанин поклав йому руку на плече і сказав:

— Це й краще, хлопче, що тебе тут не буде. Ти вже видужав, та сили в тебе ще небагато. А там заправишся, окріпнеш, то тоді й вернешся.

— Ох, так! Свен...

Враз прибігло лице молодця. Вираз дикої ненависти появився на ньому.

— Саме тому й я рад, що ти покинеш Київ, а то ще дочекався б смерті з його рук.

— Або він з моєї! — кинув крізь зуби Станко. — Лелітка — це моє щастя, пімста над Свеном — це моя честь. Я негідний буду назвати Лелітки моєю, якщо пристане до мене тавро брехуна.

— Дурниці верзеш, сину! Невже ж гадаєш, що смертю Свена або своєю докажеш своєї невинности Кознякам? Впадеш ти, то поховають неславу разом із тобою, а впаде він, то скинуть її на твою голову. Мертвому годі доказати вину.

— Ох, він мусить, вмираючи, дати свідоцтво правді!

— Гадаєш? А я кажу тобі, що швидше з каменя видавиш воду, ніж слово жалю або признання з варяга, хоч би й перед загрозою смерті.

— Ох, ні! — кинувся Станко. — Я осуджу й покараю його, я сам! Чуєте?

— Хай буде по-твойому! — згодився боярин.

Збранич повинувся і тої самої днини був уже на Берестовому між прибічниками воеводи Мстислава.

ДУХ КОВАЛЯ ВЕЛАНДА

Понад кривлі міських хат піднялися під небо дими вогнів, при яких варили вечерю. На базарах був ще рух, глота, може, ще більша, ніж уднину, бо саме починався відплив життєвого моря у городі.

Понуривши голову, протискався крізь глоту Свен. Він не забув бойового каптана, викладеного металевими плитками, та довгого широкого меча з великим карнеолом¹ на ручці. Ішов сам-один, колихаючись на довгих, мов сталь, тугих ногах, сплетених ременями, а низько спущений дашок крилатого шолома ослонював горішню частину лиця. Добився до задніх воріт княжого дворища, куди непомітно можна було дійти до терему Рогніди.

Тут стрітив його старий Снорре з поклоном.

— Княгиня дома? — спитав варяг.

— Дома, хоробрий воєводо! На Одіна! У ній живе віщий дух. Не дальше, як сьогодні, вона сказала мені: «Герой Свен зайде ввечір до мене. Приведеш і виведеш його так, щоб ніхто не знав, що він був у мене». Сьогодні щось не добром повіяло по господі. Бояри радилися ввесь ранок. Княгиня плакала...

— Плакала? — аж зупинився Свен і видивився на старого. Простояв довгу хвилину. — Як так, то краще, може, було б не заходити. Плакала? — повторив. — Ох, я надіявся чого іншого! Ну, жди мене при воротах. Дальше потраплю сам!

Швидким кроком переступив східці, які вели в одрину та світлицю княгині. Біля вікна, того самого, крізь яке дивилась колись Рогніда, сиділа вона й тепер, задивлена у широко розлитий Дніпро. Чудове її личко опоганювала глибока зморшка на білому чолі.

— Привіт дочці Рогвол... чи пак, жінці руського князя! — сказав, сідаючи біля неї на ослоні.

— Чому вагаєшся у словах? Невже ж ти не знаєш, що я перше була дочкою, ніж жінкою, та що жінкою властиво й не була?!

Її голос тремтів, як би від стримуваного гніву.

— Ба, це перше і друге — це ніяка заслуга, а це третє — звичайна жіноча брехня!

— Свене!

— Ха-ха! Я й сам знаю, що я Свен, та не знаю, хто ти!

¹ Карнеол (сердолік) — мінерал рожевого або червоного кольору.

— Як-то?

— Ти плакала?

В очах Рогніди вмить загорівся вогонь ненависти та злости.

— Так, зі злости!

— Зі злости? Я гадав досі, що наш рід у злости не плаче, а вдаряє мечем чи ножом, а хоч би кігтями та зубами. Ми вовче плем'я Одіна!

— Не глузуй, а говори, з чим ти прийшов.

— Так скажу тобі саме те, що мав сказати після останньої нашої розмови, і гадаю, що ти краще, як тоді, зрозумієш мене тепер.

— О так! — закликала Рогніда з палаючим лицем. — Я розумію тебе тепер, розумію, як не можна краще.

— Ба, пізно вже і мені. Треба було покликати тоді у спальню князя... мене! Нагода минула. Ніяка понада не приманить його, раз він бачив у твоїх руках меч. Нам залишається тільки один шлях — змова!

— Змова? Навіщо змова? Один удар, і хай увесь світ пропаде! Навіщо змови? Від змовників багато слів та крику, а діла мало.

Говорила відриваними реченнями, швидко, задихуючись. Свен покрутив головою.

— Рогнідо, хто бажає успіху, то мусить приготувати його зрілою надумою, холодним міркуванням, а не пристрасно випльовувати із себе слова ненависти, злости, завзяття. Зрілий герой замахується рідко, але завжди доцільно.

— Легко тобі радити, де йде діло тільки про вражену честь мужа. Ти можеш поглядіти собі слави скрізь, перед тобою весь світ від Візантії по далекий Вінланд. Але я?.. Моє все життя зв'язане з тією проклятою землею, якою править він, той сам, що оце покидає мене як рабиню і шукає блиску царського вінка, золотої дочки володарів світу. Ах, ти ніколи не зрозумієш мене...

— Навпаки! Я дуже добре розумію, що ти любиш Володимира, і не смерть батька чи братів, а ця друга жінка доводить тебе до розпуки. Ти заздрісна, Рогнідо, як кожна дочка Фрігги.

Червона, мов грань, скочила Рогніда з місця і випрямилась на весь ріст.

— Як можна кидати в очі жінці таку образу? — спитала зі здавленої груди, і нігті пальців її глибоко впилися в долоні.

— Це не образа, Рогнідо, а правда. Подумай, поміркуй, а сама найдеш у собі те, що ось впало з моїх уст. Тобі видається, що ненавидиш його, а я певний, що ти цілувала б рани

вбитого, і хто знає, чи не лягла б при ньому, як Брунгільда на костер Зігурда.

— Хай і так! Отже, на доказ я готова подати руку кому-небудь, хоч би й тобі, але шлях до мене веде через його трупа!..

— Слово це, Рогнідо, рішає діло! — сказав. — Хоч, як відгомін у лісі, звучить у ньому жаль, але це байдуже! Я знайду союзників, позбираю варягів, яких тут доволі ще й тепер, коли там, на півночі, виріс римський хрест. Якщо тобі не вдасться восени, то вдаримо на дворіще.

— Що таке не вдасться? — спитала княгиня.

— А ось це!

Тут подав Рогніді маленьку золоту дудочку, наче спряжку, де лежала тоненька шпилька.

— Ось це дістав я сьогодні від Ібн Дауда. Вколи його тільки так, як голкою вколюється дівчина, і володар усіх земель від Балтики та Вісли по Руське море не діжде ранку!

— Ах, отрута! — крикнула і всім тілом кинулася взад.

— Так, отрута! Брехня і отрута — це тільки для сильних злочин; для безсильних — це єдина зброя, якою можна знищити всесильного переможця.

— Ох! Гадюча їдь — це витвір альбів і ніфлюнгів. Не нам, нащадкам Азів...

— А чи він, їдучи у Грецію, питав про наших світлих предків? Чи вагався вбивати Рогволода?

— Він не вживав ні отрути, ні брехні!

— Бо мав силу, дитино, якої нема в нас. Ніхто у світі не осудить нас за такий учинок. Як нам добитися пімсти, коли між нею і нами престіл великого князя і безліч озброєної рати? Коли безвільне, придушене плем'я хапається за змову — воно тільки борониться. Це рука долі! Що кому випраде Норна, це й здійсниться.

Вийшов, та як тільки його кроки притихли, Рогніда прошепотіла: «Тобі сниться Аскольдів престіл мого сина? Ха-ха! Не тобі надити мене обіймами після Володимира. Ох, зятяйте ви всі руку Рогніди. Пімста Ольги була іграшкою супроти моєї!»

Потонувши у думках, ступав Свен через базар та опустілі вже вулиці. Довгі тіни домів та дерев заповнювали їх. Було спокійно, тільки з-поза плотів та воріт невиразно доходив гамір людей, які вечеряли.

Біля капища Свен спинився і кинув оком у просторе подвір'я. Звичайно при заході сонця було воно повне бояр та огнищан, які дякували богам за опіку над князем і землею, за справедливість княжого суду, а при цій нагоді обговорю-

вали події дня. Мало не щоднини прибігали гінці з Новгороду, Овруча, Перемишля, Теробовлі, Червоного Города та купці з далекої чужини з товаром — звістки приходили тут з усіх усюдів. Всі громадські справи були теж темою вечірніх розмов біля капища. Та сьогодні тільки один отрок у білій одежі стояв біля воріт, і диму вечірнього кадила перед головним ідолом не нюхав ніхто. Свен покрутив головою.

— Де волхв? — спитав.

— Пішов до боярина Козняка! — відповів отрок.

— То вечірня жертва вже скінчена?

— Сьогодні не було сходин.

— Що ж таке сталося?

— Кажуть, що князь найшов собі у Греції другого Бога, того самого, якому колись поклонялася мудра Ольга. Тому нікому не спішно до капища. Старому наче хто вуса дьогтем вимастив. На яких десять гривень приносів урвалося. Ха-ха!

— То ти рад цьому? Може, й ти грецької віри?

— Я? Що вам таке? Я слуга Перуна! Якщо Перун князя не покарає, значить, той новий Бог за нього дужчий.

Свен мусів признати, що устами отрока промовляє більшість народу. Він зрозумів, що, замість необмеженої самоволі вікінгів, на місці гнету загалу в користь одиниць появляється тверда рука влади над усіма і для всіх.

* * *

При великому столі у гридниці Козняка сиділи Козняк, волхв і Мощанин. Волхв розказував, що було на раді, і аж волосся рвав на голові при згадці про вечірню жертву.

— Ось недавно мій єдиний син помер від злої гарячки... Ні я, ні мій брат не слабували на таке ніколи. Так покинули давні добрі боги князя і його землю.

— А що я маю казати, — потряс головою Козняк, — коли мені, старому, сина зрадою вбили у степах, а дочка в'яне під хустиною Володимира?

— А хто віддасть мені втрачені почести? — докинув Мощанин.

Замовкли. Свен переложив меч між коліна та спер бороду на рукоять.

— Саме з цієї причини і я покинув колись рідну землю, — почав тихим голосом, — і радів, що не бачу довкола себе хрестів та чорноризців. І клянуся вам на Ерсу та меч, — тільки смерть відступника перепинить лихо...

— Душогубство? — зжахнувся Козняк.

Ніхто не відповів. Скритовбивство було у полян чимось небувалим. Убивали явно; отверто, у суперечці, двоюбою чи бійці, та крадьки не вбивав ніхто. Хіба весняна Лада, зведена чарами Купальної ночі, позичала часом у темної Морани її блілого лица... Та тоді вбивала зависть, розпука, невтишена любовна жага, а не холодна надума здорової людини. Козняк похилив голову. Мощанин закрити очі рукою, волхв неспокійно крутився на місці.

Згирдним оком обкинув Свен усю трійцю.

— У ніякого народу я не бачив стільки кислого добросердя, що у вас! Як так, то йдіть до Євзевія на Поділ і понавішуйте собі хрест, який впрягає вас у колісницю нового царя.

— Як ти це розумієш? — підняв голову волхв Ярослав.

— Що має спільного віра князя з вольностями бояр? — спитав Козняк.

— Ба, воля — це наше споконвічне право. Воля князеві, воля і нам! — заявив волхв. — У нас по правді землю править віче, а князь тільки проводить дружині!

— Воля, віче, дружина... ха-ха-ха! — зареготався Свен. — Володимир не з тих. Ні одна дівчина не сміє віддатися без його відома, ні один човен не може поплисти у Витечів без його опіки. Він один розуміє, що таке воля, і знає, що її не сміє бути ні в кого, раз вона є в нього. Запізно буде вам ждати, аж нахабна рука знівечить ваше споконвічне добро, а треба її відтяти, ще заки до нього простягнеться.

— Як так, — відповів по хвилині надуми Козняк, — то воля, яку нам так гарно описуєш, дуже схожа на насилу, від якої хочеш саме нас берегти.

— А хіба ж ти не знаєш, достойний боярине, що все життя людини — це боротьба за спромогу накидати свою волю іншим? Скрізь говорять про право, закон, віру, обов'язок, а в дійсности закон стоїть завсіди по стороні сили.

Старий Козняк потряс головою і сказав стиха:

— Ні, Свене, сила чи насила не завсіди рішає у світі. Поза нами є ще інші люди, а в них те ж саме право, що в нас.

— Ніхто цьому не перечить, — відповів самовпевнено Свен, — боротьба йде тільки про те, чиє право дужче. Ха-ха!

— Дужче воно в того, за ким правда, а правда завсіди за тим, хто у другій людині шукає себе, а в собі другого. Як усі однаково прийшли на світ, як усі з нього сходять, так і в усіх однакове право на життя.

У цю мить спам'ятався Свен, що сказав забагато, що праведність, яка вросла здавна в душу полян, може злякатися безоглядності варяга. Він простягнув руку, як би хотів примиритися з ним:

— Всяке твоє слово, батьку Козняче, святе! Може, ти мене не зрозумів як слід, бо попри силу рук є ще інші сили, як розум і досвід, хитрощі. Подумай! Коли справді в кожного те саме право до життя, то чому Володимир не залишається при давніх богах та звичаях, не йде слідами батька, а слідами княгині Ольги? Самі знаєте, що будь вона довше княжною, пропало б було значіння княжої ради, пропали б були вже тоді племінні князі, а її внук був би тепер самодержцем, як кесар ромеїв. Князь, який мав вінок зі святої Софії та скиптр із рук кесаря,— це не перший-ліпший варязький ватажок. Він єдиний наказує, а всі мусять слухати. Він пообсаджує своїми синами удільні, племінні столи, поб'є мечем князів, що виростили з земського боярства. Святослав поділив усі землі між синів. А Володимир? Він покличе народ поклонитися новому Богові, набере собі з нього дружину, а там і винищить останки старобоярських вольностей.

— Народ не піде за боярами на князя,— сказав на те Мощанин.— Князь заслоняє простолюддя перед нами. Дружинне боярство не оглядається на драчки зі смердів, через те вони його й люблять, а ненавидять нас!

— Так зберім гроші, накупім краму, понаймаймо ятвягів, зворохобимо печенігів, і, заки Володимир стане в Києві, ми будемо панами земель від Вислока по Дін.

— Гроші, гроші...— задумчиво говорив волхв.— Звідкіля їх узяти та кому повірити? У мене є заслуженина довгих літ, у храмі Перуна назбиралося теж чимало добра, поки що це й вистане, а чого бракне, це знайдеться у княжій скарбниці, яку зразу захопимо.

— А якщо не добудемо її? — питав Мощанин, пильно вдивляючись у бесідника.

— Тоді і нас уже не буде! — спокійно відповів Свен.— Перемоги Володимира не переживе ні один із нас.

У цю мить у грідницю ввійшла Мирослава, й розмова припинилася. Аж після вечері при чарці Мощанин повів далі розмову.

— Ти, хоробрий воєводо, сказав правду. На наші голови йде люте врем'я самодержавности, та в ім'я якої держави ми маємо зняти ворохобню? Якщо має розпастися держава Рюриковичів, то що повинно стати на її місце?

— Воля!

— Ба, такої волі, яку ти нам змальовував, не захоче ніхто! Така воля — це поворот до давніх осель у лісах, де людина стає людині вовком. Відколи Кий, Щек та Хорив осіли на наших горах, це минулося й не вернеться, мабуть, ніколи. Ми мусімо зберегти лад, і когось нарід мусить слу-

хати. Можна скинути князя, та зараз треба поставити другого, щоб дбав про дружину, про оборону гречника та залозника, про деревлянські, волинські та червоноруські окраїни.

— Владу над народом віддамо вічу! — докинув Козняк.

— Або богам! — вмшався Ярослав.

— Ага, богам — значить, волхвам, а вічу — значить, боярам і їх слугам, бо вони найближчі до городів та шляхів, — закликав Мощанин. — Ось куди ви гнете! Нехай Свен скаже, кому віддати провід.

— Це неважно, мені або тобі! — відповів холодно Свен, згортаючи руки на груди. — Я був би тут найкращим ватажком, бо я воєнне діло знаю, як ніхто з вас... Але...

— Але?.. — наставився волхв.

— Але князем я не буду! Я не посягну по Аскольдову владу, щоб не дожити до його долі. Князем може бути тільки хтось із княжого роду, ось хоч би син Рогніди або хтось із земських бояр.

— Мій син, моя остання потіха, уже в могилі! — захлипав стиха волхв.

— Мій теж! — зітхнув Козняк.

— У мене ніколи не було сина! — з нещирим жалем у голосі заявив боярин із Мощаниці.

— Не забувайте, — рішив Свен, — Рогніди, яка, безумовно, буде з нами. Її син міг би унаслідити престіл батька, якби землі та дружина не прийняли князя з-поміж нас. Тому раджу признати майбутнім князем або малого Ізяслава, якщо Рогніда нам допоможе, або майбутнього чоловіка Мирослави, якщо він буде з нами. Згода?

— Згода, згода! — кликнули Мощанин і волхв.

— Так випиймо на славу майбутнього князя! Хай пропаде самодержець та його грецький хрест! — піднявся Ярослав із чаркою в руці.

— Хреста не тикаймо! — усміхнувся Свен. — Тим більше, що значна частина союзників у Києві буде з-поміж християн.

— Як-то? Хто?

— Хто, питаєшся? Звісно, хто! Варяги, франки, ляхи, чехи тощо. Всі вони споглядають заздрим оком на велич княжого стола та радо допоможуть її притемнити.

На жовте старече лице Козняка завітав давно не виданий рум'янець.

— Честь вам, гості, що в мому горі осолоджуєте мені гірку долю. Усі мої святощі споневіряв князь, ви віддаєте мені їх! Чи князем буде син Рогніди, чи мій зять — це не важне! Важне, що тепер тут, між нами, ми заперечуємо Володимирові право рішати про вінок Мирослави та її

долю. Ми,— тут старий вдарив себе кулаком у груди,— ми теж княжого роду! А це для мене найважніше! Тому знайте: усе майно, яке набув я колись гречником та зложив у витечівських та овруцьких складах, передаю вам. Орудуйте ним, як ваша воля. Продайте навіть товар із пасовиськ на Пороссі і човни на Дніпрі та Прип'яті, тільки цю хату та огороди залишіть мені. При свідках кажу тобі про це, Свене, бо ти маєш бути в усьому мені провідником.

— Очевидно, що Свен поведе усю справу,— підхопив Мощанин.— Волхв Ярослав розбурхає нарід словом та грошима із Дажбогової скарбниці, я збиратиму вістки з-поміж боярства на Берестовому, а Свен повезе гроші на захід...

Рада, яку відбували бояри зі Свеном, затягнулася пізно вніч. Вже сіріло на сході небо, коли запало рішення, що за три дні має з Києва вирушити на Волинь у Мощаницю валка возів із достатками Козняка під проводом Свена.

XVI

ПОДВІЙНА ЗРАДА

Вже з першим світанком старий Козняк виїхав у Витечів приладити до вивозу свої багатства. Він головно хотів якнайскоріше виміняти боброві та кунячі шкурки та метал чи сукно, і жура про те не давала йому спати. Мирослава сама залишилася дома, і коли прокинулася, не знала, яка це пора. Кликнула за служницею, та на поклик не з'явився ніхто. Вся служба спала, втомлена роботою до вчорашньої вечері. Мирослава сама почала чистити чаші та чарки. Згадала при одній із них, як пила з неї востаннє з Романом Олешичем. Руки опустила долі, якби якась кривава завіса відкрила її зір. Не зуміла опанувати невимовного жаху, а коли підвела очі — перед нею в повному світлі дня стояв Свен.

На ньому була ясно-зелена, у темніші цвіти витискана туніка з золотою лямівкою, на якій понашивано, мов кров, червоні карбункули. З плеча звисав темний, соболями рямований плащ. Грубий плетений золотий шнур притримував його під правою пахвою, а від лівого бедра звисав у дорогоцінній піхві широкий варязький меч. Замість крилатого шолома мав на голові круглу оксамитову шапочку, підбиту сталевною плетінкою. Жовті сап'янці, нашивані золотом, доповнювали його величавий одяг. Свен злегка склонив голову перед дівчиною і сів на ослоні напроти неї.

— Привіт тобі, боярське дитя! Чи є в тебе охота вислухати моїх слів?

Мирослава не знала, що відповісти.

— Не знаю,— відповіла непевно,— не знаю, чи ялося мені слухати слів чужого мужа в неприязні батька. І так моя відповідь не матиме ваги без його слова. Тому краще зажди, аж батько вернеться з Витечева.

— Ні, дівчино,— усміхнувся Свен.— Я не випадком зайшов до тебе у таку пору. Здавна, вже від кількох літ, стежить моє око за розцвітом твоєї краси. Ти знаєш, а як не знаєш, то я тобі скажу під порукою чести вікінга, що велике діло затіяли тямущі мужі цієї землі, а між ними є твій батько та верховний волхв Перуна. Кров залле всю землю, а ясні мечі притемнять блиск золотого царського вінка, який везе з Візантії Володимир. Палкі обійми коханої — це найвища насолода, яку може дати мужеві життя, і після неї не страшна вже нікому смерть у бою. Тож не дивуйся, що і я, втомлений боями та незаспокоєний у своєму бажанні, йду за весняним поривом. Чи ти зрозуміла, дівчино?

Живо забилося серце у Мирослави. У цього варяга виявилось уповні все те, чого недоставало Романові, а все ж слівце завмирало на її устах. З глибоко осаджених очей Свена йшов на неї жах перед його безоглядним самолюбством. Чи вона, дочка боярина, є тільки даром Льосни для героя? Чи вона не має тих рівних прав, про які так гарно говорив Роман? Роман мав доброту і не сліпив її появою героя, не хвалився хоробрістю, не говорив про насолоди, а про спільне довічне життя. Дівчина підняла очі на Свена і побачила, як самовпевнено дивився він на неї. Це вразило її, і вона відповіла спокійно:

— Знаю я тебе не від сьогодні, хоробрий воєводо, і твоя слава мусить бути привабою для кожної дівчини. Ти підіймаєшся понад усе мечем. Ти можеш жити сам навіть на самітній високій скелі, а я прив'язана до цієї хати. Ось чому не можу дати тобі відповіді, якої бажаєш. По закону, не я, а мій батько є власником моєї руки і віддасть її тому, кому захоче.

— На Фрею! — закликав Свен, збентежений ненадійною відповіддю.— Ти бажаєш мене обманути гладкими словами, як мене вже звела гарним лицем. Та даремний твій труд. Раз ти зрозуміла мої слова, то зрозумієш і те, що героєві законом є його воля, а не воля інших. Саме того я жду і прийшов до тебе, а не до батька. Він не стане проти моєї волі, якщо вона буде і твоєю.

— Не питай волі людини, яка вже її не має! — відповіла з усміхом Мирослава.

— Як-то?

— Ти знаєш, воеводо, що я вже раз об'явила свою волю і пов'язалася з Романом Олешичем. З того часу в нього є до мене право, і хоч він поїхав у далеку Грецію, проте моє слово чули добрі духи нашого посілля.

— Нехай Олешич сам доходить свого права проти мене. Побачимо, чиє сильніше. Ось тобі і розв'язка.

— Так, але чи ти знаєш, герою, що я пов'язана не тільки словом Олешича, але й хустиною князя? Рука, яка посягне по неї, — всохне, і нема на всій нашій землі сили, яка захистила б її від княжого гніву.

— Дівчино! — гукнув нетерпляче Свен і затиснув ручку меча. — Навіщо ти дратуєш мене, замість словом згоди покласти основу новому княжому роду? Саме того князя, якого ти боїшся, береться звалити ота рука, яку подаю тобі. На всіх богів Гелю й Азгарду — не мудруй і не отягайся!

Гордо піднялася Мирослава зі свого місця.

— Вчини це і проголоси своє княже право на місці Володимира, а тоді посягнеш і на хустину, якою він мене пов'язав. Я не рабиня, яку можна взяти з нудьги чи з примхи і кинути потім на посміховище. Я — боярська дитина і боярську честь збережу, хоч би мусіла шукати помочі у Дніпра та сестриць русалок.

— Подумай, Валькіро моя, що ти була мені завсіди краща над усі жінки світу! — заговорив швидко, наче боявся почути образу. — Кращою та милішою, хоч доброго слова не дала ти мені ніколи. Для тебе я кидаю навіть ласку Рогніди, твому синові даю престіл Києва, а ти мовчиш?

Та в цю хвилину, якби від тону його голосу, промінь осяяв ум дівчини. Вона найшла зв'язок між подіями останніх днів. Хрещення Володимира, ворогування з боку Рогніди та Свена, нарада з волхвом та Мошанином, виїзд батька... Чи це не зрада?

— Воеводо, я мовчу і жду! — відповіла, опановуючи хвилювання. — Мій дівочий ум не доріс до твоїх високих поривів. Мене надить твоя сила і слава, але мою любов може мати тільки той, хто приєднається до нас, хто ввійде у наше життя як його учасник, піддасться його ладові. Якщо не можеш, то знівеч цей лад, а тоді твоя воля буде рішати про все та у всьому, і тоді я буду мусіти стати твоєю...

Наглий гамір у сінях перепинив їх розмову. Хтось викликав Мирославу до сіней. З-поза дверей долітав виразно хриплий голос Снорре, дворецького Рогніди.

— Княгиня взиває тебе на розмову! — говорив Снорре.

— Піду, як тільки попрощаю гостя, — відповіла дівчина і вернулася у світлицю.

— Чув я про наказ княгині,— зустрів її Свен,— відходжу. На прощання додам тільки, що від твого слова залежатиме, чи Рогніда має наказувати тобі, чи ти їй. Залишайся у гаразді!

Підняв руку, схилив голову, і вийшов, а Мирослава впала безсило на лаву, застелену ведмежою шкурою. Як дуже недоставало їй досвідної матері, яка дала б їй щиро пораду! Як дуже вона хотіла б помолитися якійсь ласкавій, милостивій богині, яка знала жіноче горе та дівочі журби! Та ні одне божество не журилося такими дрібницями.

Та тут блисла в неї нова гадка: «Рогніда!» Так, вона одна могла рішити її сумніви дівчини. Ніхто, як вона, не пережив стільки горя, душевної муки. Як ласкаво гляділа вона на її любов з Романом! Щораз ясніше виступало в неї почування, що Свен не пара їй під ніяким оглядом. Вона не вмiла уявити собі життя з чоловіком, якого очі гляділи вовком, серце було тверде, як скеля, а дух лукавий і хитрий.

Княгиня привітала її вельми ласкаво і приязно, але Мирослава, перебувши на Берестовому три роки, пізнала вмить, що Рогніду щось томить. Дівчина ненароком звернула розмову на виїзд Козняка у Витечів та на те, що він збирає гроші для майбутньої війни.

— Навіщо ж твому батькові війна? Він же сам був заручив тебе з Олешичем за твоєю згодою. Навіщо вам приєднуватися до ворогохобні? Навіть як він не бажає собі вже за зятя Олешича, то може на те знайти іншу раду. У ваших безвістях можна сховатися від княжого гніву з усією громадою, не то з одною родиною. Я бажала поради ти вам вийхати з Києва, доки не розіграються події найближчих місяців. Восени могли б ви вернутися вже на новий лад, або... або і на старий, якщо б не далось повалити його силою. Ти завсіди радо і щиро служила мені, а скривдив тебе саме той, що й мене. Тим-то я бажала тобі стати у пригоді. Коли ти все знаєш і без мене, то розкажи, що знаєш, а тоді порадилося обидві, як дві безпомічні жінки.

Мирослава стала розказувати, як вмiють розказувати тільки жінки — з усіма подробицями. Не пропустила ні слова.

— І все те, що ти тут кажеш, все те... суша правда? — спитала княгиня, дивлячись в очі дівчини.

— На гріб матері, на сиву голову батька!

— А твій батько, гадаєш, знає про задуми Свена?

— Не знаю, що на це відповісти. В усякому разі, гадаю, що був би мені сказав про те, а то і просто віддав мене Свену! Видко, у змові між ними і Свеном вирішили вибрати княгиню тебе, достойна, бо сьогодні зранку казав мені ще

на від'їзді: «Йди, доню, на Берестове і слухай в усьому княгині. Не забувай, що вона завсіди була ласкава на тебе та на наш рід».

Та сумніви не покидали Рогніди.

— Можливо, що Свен бажав тільки закрити голову або з'єднати собі підмогу земського боярства, женихаючись до тебе?

— Ні, він ніколи не запобігав моєї ласки ні в цей, ні в другий спосіб, а якщо бажав мати при собі бояр, то навіщо було йому говорити зі мною?

Живо підтакнула княгиня.

— Він справді зрадив перед тобою один із своїх задумів і перерахувався! Ти дала Свену розумну відповідь, що ані не дає йому надії, ані йому її зовсім не відбирає. Я вдячна тобі за слова правди. Нехай боги добрі нагородять тебе за них насолодою та щастям на весь вік! Я готова навіть вилектися пімсти над зрадником, якщо твоя доля та добро зв'язані з ним.

— Моє добро — доля? Ні, княгине! Якщо боги мають дати мені щастя, то вони й покажуть мені, де його глядіти.

— Ти ж обручена з Романом. Йому обіцяла ти себе в подружжя...

Личко Мирослави приблизно злегка.

— Надто багато тіней лягло між нами...

— Хто ж кинув тінь між тебе та Романа? — спитала Рогніда.

— Свен!

— Як так, то в цьому, певно, ховається якийсь обман або підступ! — вибухнула княгиня.

— Ти гадаєш, достойна?

— На всіх богів Гелю, у цьому мужеві немає правди, його кожний учинок — злочин, а кожне слово — брехня! Ви не вірте йому ні слова, ні ти, ні твій батько. Хто знає, відколи забаглося йому твоєї краси чи твого віна. Ти ж найзасібніша дівчина у городі. Доки я гадала, що він і тобі запав у серце, досі я була б вдоволилася наругою над переможеним та обманеним обманцем, а так смерть жде його, коли вернеться у Київ! Хоч би навіть треба було підняти руку на нового князя!

ВОРОЖБИТ

Не тільки виправа Свена, але й поїздка Мстислава опізналася на два тижні через занедужання Добрині. Старий воєвода лежав без пам'яті, а жидівський лікар, якого покликали до нього, потрясав тільки бородою, мовляв, хтось наврочив недужого. Покликали бабу-шептуху, та всі її заклиння теж були безуспішні: Добриня, перший достойник і заступник князя, доживав, очевидночки, останніх годин. Ніхто не міг йому допомогти, тільки він сам, і сам мусив лікуватися. Пив мід і спав. Аж на другий день міг розказати Мстиславові про причину своєї недуги. А саме він дізнався, що грек Никанор, варяги, які жили в городі, та деякі бояри затівають ворохобню проти Володимира, як тільки він повернеться із Греції. Азга-хан, печенізький ватажок, має привести рать на Рось і ждати післанця від грека. Ця вістка була така несподівана, що повалила на ложе воєводу після розмови з Никанором, який йому попросту обіцював княжий вінок від імператора Василія за співучасть у змові. Добриня прикинувся у розмові, що годиться, щоб довідатися якнайбільше. Небезпека була поважна. Печенігів можна було ще підстерегти на Росі чи хоч би на Стугні, але від власних бояр та варягів загрозувала неминуча загибель. Ніхто не знав ні їх числа, ні доріг, ні засобів, ні часу вибуху.

Аж тепер він із Мстиславом побачили, що недостає їм варязької дружини, яка була б безоглядно вірна князеві та могла триматися якийсь час навіть проти волі народу. Путяті й не питали про раду, бо хоч він сам був відданий князеві, то, як земський боярин, міг легко вибалакати яку тайну перед непокликаними. Врешті після довшої наради рішили покликати єрея Євзевія і спитати його, чи християни Києва не схотіли б у потребі стати в обороні князя. Євзевій згодився радо, приобіцяв поміч, та не хотів назвати поіменно чільніших мужів нової віри, бо боявся, чи поганські воєводи не бажають вигубити християн у городі ще до приїзду великого князя, який славився своєю справедливістю. Він сказав це зовсім отверто. Тоді Добриня показав єреєві письмо Володимира з Візантії. Єрей прочитав, а там і похилив голову.

— Як так, — сказав і перехрестився, — то я радо покличу всіх вірних Розп'ятого, які зможуть мечем заступитися за Богом даного князя. Всі вони будуть напоготові, і з Витечева швидше ми будемо мати вістку, ніж змовники. На Подолі,

на горах, у Вишгороді є наших багато. Навіть між боярською дружиною є більш третини християн. Тільки між земськими їх ще небагато, але, як зачуваю, вони саме мають бути нашими противниками.

І втішився Добриня у своєму серці, яке від сорока літ билося тільки для єдності й могутності Руської землі та княжого роду. За якийсь час у гридницю вбіг молодий Збранич; блідий та схвильований, перевів дух і обтер спітніле чоло.

— Змова відкрита! На чолі стоять волхв Перуна, Свен, Козняк і ще один боярин. Помагають їм Рогніда і грек Никанор, який дає гроші. Свен поїхав по полки ятвягів...

— Поволі, хлопче, отямся! Що ти верзеш! — зірвався з місця Мстислав.— Від кого ці вісті?

— Саме від того боярина, четвертого у змові.

— Хто ж це такий?

— А чи це конечно виявити його ймення? — зам'явся молодець.

— Так, дитино! — сказав Добриня.— Негарно це — зраджувати спільників, хоч би і в поганому ділі, та при ловах на вовки можна не раз послужитися й отрутою. Хто ж це?

— Боярин з Мощаниці.

— Як же ж це? Він же прецінь найбільше ворогував на князя й на християн.

— На останній раді треба було навіть погрозами приводити його до мовчанки,— докинув Мстислав.

— Саме тому волхв і Свен втягнули у змову його й Козняка.

— Чому ж ще й Козняка? — питав Добриня.

— Він же ж багач, а й Мирослава...

— Ага! Отже, Мощанин роздумувався?

— Не було йому чого роздумуватися. Він тому тільки ворогував на християн, що і князь не був їм другом. Раз князь поклонився хресту святому, так і він приєднується до нього...

— Гм! — покрутив головою воевода.— То Мощанин справив тебе до нас?

— Ні! Просто до князя, як тільки повернеться. Та я погадав собі, що це може бути запізно, тим більше, що мені доведеться їхати на західні окраїни.

— То ти гарно це виміркував, хлопче, і князь, певно, не забуде тобі цього. Одне тільки рад би я знати. Звідкіля у Мощанина таке довір'я до молодика?

— Ох,— почервонів Станко,— його дочка — це моя наречена.

— Таке-то воно? — засміявся воевода.— Ну, тепер уже бачу ясно. Погана це людина, цей твій тесть, препогана.

Нічим лисиця в казці, що дигає нараз за двома зайцями. Сам тягне руку Свена, але зятеві каже триматися князя. Якщо переможе Свен, то йому припаде участь у добичі, а зять спіймає облизня, коли ж удержиться князь, то зять своєю заслугою заслонить його перед гнівом переможця.

— Достойний воєводи,— заступився за Мощанина Станко,— я християнин і клянуся хрестом, мечем та головами предків, що боярин ні словечком не намагався звести мене з дороги послуху й вірности! Навпаки, він сам клявся на все святе, що тільки мимохіть попав у змову.

— Ох, звісно, що ні! — засміявся Мстислав.— Якби ти був теж у змові, то він і не глянув би на тебе, а поглядів жєниха, якого йому треба, близького і ширє відданого князєві.

Всі нашвидку склали план дії. Було ясно, що, не привівши зі заходу значнішої рати, годі було оминати поважних заворушень у Києві. Таких дружин було дві. Одна залишена у новозаснованому Володимирові-Волинському, після переможної боротьби з ятвягами, друга у Червенських городах. Сам Мстислав міг кожної хвилини зі своєї Залісецької волости зібрати яких півтори сотні піших ополченців та до півсотні кінних ратників.

Мстислав зі Станком виїхали з Києва. Рівночасно биричі-воєводи підняли все пограниччя проти поганих та ждали тільки приїзду князя на пороги, щоб повідомити його про зраду і змову. У городі збиралося поготівля християн для оборони княжого стола, бо дружина мала теж небавком виршити на Русь.

Мстислав і Станко їхали тільки удвох з трьома отроками. Один із них віз на в'ючному конєві поживу, якої могло бракнути на волинсько-поліському пограниччі, два другі вели по два запасні коні. Зразу їхали краєм багатим, багатолюдним, з широкими протертими шляхами, при яких раз у раз попадалися оселі.

При кінці десятої днини добилися до города Володимира, і тут уперше почув воєвода відгуки київських подій. Перед тижнем був тут уже воєвода Свен і познайомив з ними волинське боярство. Не забув розказати про змову чільніших огнищан та бояр у надії, що з'єднає декого для своїх задумів. Та ще не зазеленіли пожарища й могили останнього наїзду ятвягів, не оплакали ще волинські роди побитих мужів, батьків і синів, і не було охоти знову воювати.

Про все інформував Мстислава тисяцький князь Ростислав Соломирич, людина тямуща, метка й відважна.

— Що ж ви на ці вісти Свена? Що ти, боярине? Що інші? — цікавився Мстислав.— Нєвже ж їм байдуже, якої віри князь і дружина?

Бистро поглянув на воеводу Ростислав.

— Навіщо питаєте? — спитав обережно.

— Від вашої відповіді залежить усе! Я, як висланець першого воеводи і заступника князя, маю піддержувати і рятувати княжу владу у державі і мушу знати, хто мені в цьому допоможе, хто пошкодить.

Соломирич усміхнувся.

— Ваше питання, воеводу, зайве. Авжеж, що я послухаю вас, як самого князя, якщо ви за ним, а не проти нього... Наші бояри — і то не тільки дружинні, але й земські — розуміють добре, що лад і безпека у Дажбоговій землі є безпекою їх самих, і то без огляду на те, чи ятвяги війною чи миром перейдуть крізь Волинську волость. Поява ятвязького полку під Києвом буде причиною погрому заляканої київської дружини та упадку княжого роду. Віра князя тут ні при чому! Якщо князь тямущий, то кожний радо поклониться його богам! Тим-то кажемо тобі, Мстиславе, всі заодно: прикажи йменням князя, а до трьох-чотирьох днів вісімсот кінних гриднів та до чотири тисячі піших ратників піде за тобою, куди захочеш, якщо запевниш їм безпеку волости.

— Не я буду їм проводити, Ростиславе, а ти!

— Я? Як-то? Тебе ж прислали сюди для проводу, гадаю. Ти один знатимеш, куди повести рать, і відповідатимеш за успіх перед князем.

— Ні, Ростиславе, небезпека є більша, ніж гадаєш, князя нема дома, а самої волинської рати не вистачить на те, щоб спасти державу. Червенські городи — надто лакомий кусок, я туди мушу йти сам, щоб підняти тамошнє боярство. Воно горде та неслухняне, але хоробре й вірне київському князеві. Одначе замість себе залишу вам Станка Збранича. Він змовлений із дочкою дідича Мошаниці, і там його знають... Його тесть теж за нами, хоча й мусить поки що лукавити зі Свенем. А щоб не бракло послуху серед боярства, яке мусить слухати воеводи, хоча й не раз не слухає тисяцького, то я ось привіз вам дарунок.

Тут Мстислав устав з лави та видобув із мішка золотистий шолом, чаплину китичку і хутром рамований, багато шитий плащ, який носили воеводи Володимира. Соломирич зблід і не знав зразу, що сказати на таке вивищення. Уряд тисяцького давав право орудувати городом чи дружиною, але не давав ніякої влади над позамісцевим боярством. Слово воеводи було з правила наказом для всіх, а як був це тямущий та людяний муж — то всі слухали його радо.

Соломирич походив із давнього бужанського роду, який хоч уже за Ігоря перейшов у дружину, але й не розсварив-

ся зі земськими. Така несподівана почесть залила хвилику радості його серце.

— Невже ж ти, достойний, і не попасеш у нас? — питає, заломивши руки, Соломирич.

— Годі, брате! Немає в мене й одної зайвої днини. З'їсти успію й верхи, поп'ю з боклажка, пересплю під кривлею Дажбога, та й тільки.

XVIII

ПРИДАНЕ МИРОСЛАВИ

— Добро з приходом, боярине! — привітав Станка у дворищі Мощанина тивун Албаз. Він був онуком ховарезмійського раба, якого колись дід Мощанина привіз із Ітіля над Волгою. Албаз мав низьке чоло, скісні очі, висунені лицівки, а вся його поява мала в собі щось підлесного та хижацького, наче у тмутороканського барса.

Станко кивнув головою, але не відповів. Мощанин остерігав його не раз перед тивуном. Обійстя мало небуденний вид, ні в чому не нагадувало обійстя боярина — хлібороба або купця. Замість стогів та оборогів, довгим рядом стояли тут стоси мішків з борошном та крупою, покриті від дощу волячими шкірами, бочки зі ситою та киселем, а великі продувні сушні, де сушено звичайно шкіри, льон, коноплі, всяке зілля або садовину, були повні вудженого м'ясива та сушеної риби. Виглядало воно на склад харчів біля княжої гридниці, тим більше що у повітці біля самого двора, де звичайно переховувано найпотрібніші знадіб'я, вершилися в'язки ратищ, стріл та чималий стіс тугих, шкірами критих щитів. Кільканадцять варягів зі щитами на плечах та мечами при боці вешталися по обійсті, і кілька із них обступило Збранича при вході. Слова Албаза успокоїли їх.

— Де товар? — спитав.

— Біля столярні! Тут є всього кілька корів для молока та сиру. Боярин не велів показувати товару ні варягам, ні «тамтим», — тивун із хитрим усміхом вказав великим пальцем позад себе на північ, відкіля мали надійти ятвяги.

— А від них нема вістей?

— Є, боярине! Вони завтра досвіта будуть тут.

Усміх щез з лица тивуна, і хмара гніву промайнула по ньому.

«Союзник чи зрадник?» — питає себе молодець, але не находив відповіді. Гра була надто небезпечна, щоб її можна

було грати наосліп. Щойно завтра ввечір мала надійти дружина та піша рать, а на ніч ладився наступ на склади в Мощаниці й засідка на Свена. Все те пропадало, якщо в серці тивуна чаїлася зрада.

— Що ж бажав би ти почути від мене? — спитав тивуна з вимушеним усміхом.

— Саме те, що й ти, боярине, ждеш від мене. Боярин із Мощаниці затіяв негарне діло...

— Негарне? Чому?

— У нас були ще до виїзду Свена висланці ятвягів. Я скривався на горищі, коли вони радилися зі Свеном у гридниці, і чув усе. Ятвяги цим разом прийдуть з миром, а з поворотом камінь на камені не залишиться після них. Ні одного хвоста у стайні, ні одної білої голови не залишать погані у посіллях дулібів. У Володимирі сяде Арне Ернзіда з Данії на удільному столі. Бояри стануть служебниками варязьких гриднів Свена та нових приходнів із півночі, а всю челядь вивезуть у Грецію на торги.

— Ага! Отже, ти бажаеться, щоб я на власну руку пішов всупереч волі боярина!

— Я нічого не хочу! Я піддаю все під твою боярську волю.

Станко Збранич удав, що надумується, тер чоло рукою, вкінці кивнув рукою на тивуна і пішов передом у хату.

Дворище Мощанина було засібне, багате, одначе всі більші достатки були в Києві. У Мощаниці жив тільки тивун, який уживав обширні кімнати двора на склад шкір, меду та воску. У світлиці повно всякого грецького та східного крамного товару, яким торгував тивун на власну руку, і тут засіли обидва на непокритій лаві, при столі.

— Так! — сказав Станко, пересуваючи меч наперед себе. — В мене є спромога, а навіть охота змінити в дечому рішення боярина.

— Ох, вчини це, боярине, вся земля поклониться тобі за це, князь обдарує ласкою, а сам боярин дякувати тобі буде за це поки віку! А там, — тут знизив голос до шепоту, — у варягів є ще кілька скринь із гривнями, які прийшли з Витечева...

«Ах, тому-то ти так дуже побиваєшся за князем!» — погадав молодець і вмить успокоївся щодо вірності тивуна.

Ховарезмієць, без сумніву, готов був зрадити всіх і вся, раз у гру входив гріш. Тому кивнув головою, наче справді погоджувався з ним у поглядах, і спитав:

— Які ж у тебе помічники у наміченому ділі?

— А коли можна надіятися дружини князя? — спитав у відповідь тивун.

— Мабуть, позавтра вполудне! — збрехав Станко без надуми.— Здається, пізніше, ніж швидше.

— То саме добре! Поб'ємо варягів сьогодні вночі, а завтра з грішми втечемо у Звенигород, Тереховлю або який інший Червенський город. При цьому вирядимо й майно боярина у Київ, дружині підішлемо вісточку та провідника, а цей поведе її туди, коли треба. Ні нога не повинна втекти з дворища.

Очі Албаза світилися від захланности, а в кутиках чаїлося лукавство. Так, це був певний чоловік, одначе...

— Все те гарно! Сам Бог напоумив тебе, тивуне, на важне діло, але чи воно вдасться, їй-богу, не знаю. В мене є тільки двох отроків і дві руки.

Албаз засміявся стиха.

— Ха-ха! На торговому ділі стоїть лад Руської землі. Ось цим,— тут показав рукою на розкинену куплю,— я з'єднав собі чимало однодумців. Вони в довгу у мене, а таких, які зовсім не виплатні, буде до тридцяти. Спитаєш, може, чому я даю товар голякам? Саме тому, щоб мати в разі потреби готові мечі й рогатини. Я дарую їм довги, якщо допоможуть мені побити варягів. Сьогодні вночі вони можуть бути тут.

— Ага! Значить, у тебе все готове і рішене. Навіщо ж тобі мене до цього?

— Я раб із рабів, боярине! Війна — не моє діло, і за моїм проводом без волі боярина не піде ніхто. Провід може дати тільки боярин. Гріш — не життя, війна — не купля. У бій не підуть за мною, тільки за тобою.

Станко кивнув головою.

— Гаразд! Поклич людей на завтра перед розсвітом.

— Чому так пізно? — занепокоївся Албаз.

— Перед розсвітом сон найтвердший, а ти не гадай, щоб твої кривобокі голяки справилися з варягами, хоч би їх було і п'ять на одного.

— Вони дужі люди, боярине! Я здохлятини не спомагаю!

— Все одно! Ти не знаєш, що може княжий гридень або варяг у отвертому бою. Їх двох розперіщило б твоїх тридцять ратників, як полуу. Ні, Албазе, вели твоїм людям прийти аж над ранком. Де сплять варяги?

— Вони по двох сплять по всьому обійстю, а двох сторожить постійно біля воріт і в повітці.

— Так ти добре розглянься, де вони розложилися на нічліг, а на зорі розбуди мене!

Запала ніч, темна, бурхлива, одна з ночей, які бувають під кінець літа, коли воно змагається з осінню. Не спалося молодцеві. Надто важке рішення впало на його голову, і се-

ред нього губилася навіть зоряна поява Лелітки! Збудився, коли світло смолоскипа вразило його зір.

— Час уже, боярине, люди ждуть!

Скочив на рівні ноги Станко, протягнувся, протер очі й, узявши зброю, пішов за тивуном.

Сіріло. На сході біліло захмарене небо, а відтіля потягав холодний вітер. У природі панувала тиша, як у церкві перед «Святая святих»! Нишком прокрадалися обидва змовники попри сторожу в саду. Один варяг дрімав, спертий на щит та довге ратище. Широке вістря списа торчало йому над кінчастим шоломом. Вся постать мала в собі щось несаможите. Ніби Одін скандинавської саги над Брунгільдою у сні, стояв вартовий варяг на тлі сірого неба, а за ним хильцем чаїлися Албаз і Станко.

— Він не сміє кричати,— сказав тивун,— я скочу й закрию йому рот, а ти, боярине, удариш мечем.

Станко завагався.

— Не вагайся, боярине! — підмовляв Албаз.— Я знаю, що тобі не легко вбивати ворога відзаду, але це оборона проти зради!

— Твоя правда! — відповів по надумі Збранич.— А все ж важко мені вбивати людину, не збудивши її. Тому поміняймося. Я заговорю до нього, а ти зайдеш його відзаду.

— Хай і так! — згодився Албаз.— Я навіть краще справляюся від тебе, боярине. Що ніж, то не меч, ні топір. Ножем дуба не зрубаєш, але і топором меду не підріжеш!

Станко обійшов вартового, а коли найшовся проти нього, пішов просто до саду. Ступав голосно, йдучи швидким рівним кроком. Варяг підняв голову і враз побачив перед собою темну постать. Вмить ухопив ріг, який мав при боці, а правою рукою наставив ратище проти приходня.

— Хто ти? — спитав.

— Я відпоручник боярина, що сьогодні приїхав!

— Ага! Чого тобі треба?

— Тивуна! Нема його тут?

— Ні! А ти чого лазиш поночі? Йди спати, а то, на Гель, заснеш навіки!

— Не сердься, герою! Казав Албаз, щоб я його тут ждав. Він, певно, швидко прийде... А ось і він.

В цю мить чорна тінь з-під землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, як би хто розпорював шкіряний мішок. Варяг упав, як би його відтяли з мотузка, на якому висів.

Із провалля через частокіл один по одному стали вилізати ратники Албаза. Було їх тридцять шість здорових,

широкоплечих мужів. Напівнагі, мали за поясами тільки ножі, а в руках набивані кременем дубові відземки.

— Ось боярин, зять нашого господина,— представив їм Албаз Збранича.— Він перебрав на себе ваші довги в мене і заплатить кожному ще по дві гривні, якщо допоможете йому опанувати дворище до приходу ятвягів.

— Це княжа служба, хлопці! — сказав Станко.— Моїми устами він наказує вам всім.

Перед двором у сутінках ранку ждали ратники Албаза спокійно і тихо, наче жінці на прихід господаря. Перед ними лежали у рівному ряді, шістнадцять трупів з порозчереплюваними головами, а з-під кожного випливав потічок темної крові. З чималого шкіряного мішка Албаз виймав гранчасті кусні срібла і виплачував по черзі своїм ратникам. Двох парубків розпалювало біля нього ватру, а двох других тягло здорового бичка на заріз. Коли появилася Збранич, всі крикнули: «Слава князеві!» — а молодий боярин подякував їм і наказав виточити для них бочку меду з боярської медуші.

Албаз завів Станка у повітку, де на долівці стояло шість чималих кованих скринь.

— Вози маєш?

— Ні, боярине! Я гадав перевезти все в мішках на конях.

— Дурний ти, тивуне! Кожний, хто повезе, знатиме, що в мішках, і пізве тебе на суд. Треба конче возів, бодай двох. Візьмеш по шістьох парубків до кожного і поїдеш.

Спокійна поведінка молодця, в якій не було ні сліду хапливості, ні облуди, заспокоїла ховарезмія зовсім. Він сів уже на коня й поїхав у село за возами. Та як тільки сів у чагарнику, Станко покликав Піснячка й післав його в селище закликати ім'ям боярина людей на рать для оборони від ворога. Рівночасно в тайні від усіх вислав і Грача на Володимирський шлях підстерігати дружину. Він мав спровадити якомога найшвидше хоч частину війська. Станко аж тепер вивідався від людей, що Албаз, користаючи з ятвязького спустошення, тримав у своїх руках долю мало не всіх бідніших господарів у волости. Він давав їм позички, і то так, що, поруч харчів та насіння, яких потребували, силував їх брати і всяку куплю, зовсім не потрібну, та дуже дорогу. Відсотки забирали цілорічний зарібок, і не було ніякого способу вилізти з довгу, хіба воєнна добича або грабіж могли допомогти довжникам. Тим-то вони всі ненавиділи баришівника, а проте мусіли його слухати. Збранич використав їх настрої, і як тільки прийшли з найближчих хат перші кметі на рать, він заключив з ними договір і взяв їх у свою службу. Він уважав себе вправі оплатити їх із

грошей Козняка, бо ці гроші і так були призначені для ятвягів.

Збранич наказав на скору руку укріпити дворище. Біля воріт вершився величезний припас дерева з недалекого корчунку, і швидко парубки нарубали багато палів. Одні поглиблювали рови, другі підпирали насипи колами, вбивали готові палі і переплітали їх гіллям та терням. Коло полудня вернувся тивун з підводами.

— Що ти загадав, боярине? — крикнув Албаз, зляканий.

— Завтра досвіта прийдуть ятвяги, заки володимирська дружина наспіє вполудне, треба буде обороняти себе до їх приходу!

— Оборонятись? — заломив руки тивун.— Змилуйся, боярине, вони нас розіб'ють, рознесуть. Не тільки сотня, а їх шість тисяч!

Молодець скочив наперед і вхопив тивуна за горло.

— Мовчи, поганій, а то скажу закувати в дуби! — гукнув.— Чи ти гадаєш, що я зважився б змінювати самовільно наказ боярина з Мощаниці? Все те, що ти зробив буцімто на мою відповідальність, він наказав перевести в діло мені, але радив при тому вистерігатися тебе! Я не бажав твоєї крові і зловив тебе на гроші Козняка. Ти бери достатки боярина й обвантажуй ними вози, та до боротьби не мішайся!

Албаз вийшов із дворища, де йшла розмова, на майдан. Рядом поставали підводи, а парубки стали виносити достатки боярина — в'язки шкур: кун, лисів, білок, бобрів, соболів, кілька ведмежих та кількадесят гарно виправлених вовчих, звої полотна, величезні балі білої та чорної вовни, баранячі кожухи, турові й оленячі шкури, викочували великі круги воску та плоскі півбочки патоки, рибій зуб та бурштин, мідь та залізо.

Коло полудня з поблизького лісу виїхав на спіненому коні Грач.

— Бачив я чортових синів на шляху! — повідомив.— Небагато їх, правда, але близько! Виїхали верхом на стежу. І півкопи жита не нажнеш, а будуть тут.

— Виносити скрині! — закричав Албаз на парубків і кинувся туди сам, наче божевільний, забуваючи про все.

Скрині Козняка були великі й незвичайно важкі. Свен і Козняк змінювали були всі гроші та товар на срібні гривні, тому треба було до кожної скрині щонайменше шість парубків. Зараз перший віз заломився під вагою трьох скринь. Треба було підв'язувати під розвору нову жердку та брати тільки по дві скрині на один віз. Одної підводи нестало. З усміхом глядів Станко за Албазом, який забув на-

віть за гривні, що мав їх виплатити для нових ратників, а тепер сцішився, щоб випередити ятвягів та дружину Володимира.

З лісу виїхав чималий відділ комонників, може, півтори сотні людей, а попереду на голові одного з них поблискував золотистий кінчастий шолом. Ніби крила птаха, розвівався на плечах червоний плащ княжого воеводи.

— Стій! Куди? — спитав Албаза. — Я — Соломирич, володимирський воевода і тисяцький князя. Що везеш?

— Я... я... везу у Володимир гроші боярина Козняка з Києва! — промимрив блідий, мов стіна, тивун.

— Завертай назад! У дворищі безпечніше, ніж у городі, де нема воеводи, і сам боярин Станко краще збереже їх від такого хозарського мішкохвата. Завертай!

Албаз завернув коня й оглянувся за Збраничем, який саме підбігав до воеводи. Він бачив, як обидва віталися й розказували собі всіляке, а там і обидва щиро розсміялися. Тоді почервонів від пересердя, заскреготав зубами, підірвав коня й кількома скоками найшовся на майдані дворища. Пробіг його навскач і за хвилину шез у лісі, на північ від дворища.

ХІХ

ПОГРОМ

З-над далеких деревлянських багон сходив місяць. Великий помаранчево-червоний кружок виступав понад ліс і розсипав по ньому добуті з підземелля скарби. Вечірня роса переминювала осінній краєвид і чар Купальної ночі. Корони лісових велетнів споглядали на своїх підданих — орішник, терен, калину та трепету. Криваво, наче карбункули, світилися грона рябини, а безліч світлячків спурхувало у повітрі.

Був це саме час, коли дики¹, підховавши молоді, починали свої дорічні мандри по лісах та полях. Їх хрюнькання почувалося скрізь, всуміш із пориком турів з глибини нетрів сонної пущі. Покрик водяної та болотної птиці підіймався на мокравині. Гайвороння хмарою кружляло понад чималою поляною та не находило собі затишного місця на нічліг, — вся поляна була густо встелена тілами якихось диких сотворінь. Одні з них були схожі на вовків, другі — на малих ведмедів. Щойно зблизька можна було пізнати, що це люди. Посередині поляни, на розстеленій ведмежій шку-

¹ Ди ки — кабани.

рі, сиділо трьох мужів. Один із них був у наряді руського боярина, два другі — варяги. Вони належали до полчища ятвягів, які, йдучи найчорнішими нетрями, перейшли уже мало не всю Волинь. У поході ятвяги живилися принесеними припасами, не займали ні поодиноких людей, ні селищ, тому й переходили швидко й незаметно. Аж під Володимиром мали виплисти на хвилях крові й пожежі, а поки скрилися в лісі. Були це тугі мужі, біляві, широкоплечі, синьоокі, худі й костисті, швидкі та пружисті, як пристало на ловців. Мали вони і коні, малі, кудлаті, сильні, на яких їздили легко крізь багна та вертепи. Безпросвітна нужда примушувала ятвягів шукати раз у раз здобичі у землях засібніших сусідів. Тому користали з кожної незгоди між боярами, ворохобні селян або пограничних спорів і запускали свої загони у глиб нещасних земель. Вони шукали головно всяких припасів, брали і бранців — засібних бояр та купців на викуп. Усе, чого годі було узяти, нищили, а різнилися від варягів та печенігів тим, що не були такі кровожадні й воліли, щоб населення від них тікало, замість побивати його.

Втомлені цілоденною мандрівкою, спали ятвяги довкола огнищ. Трьох мужів на ведмежій шкурі вели розмову уривково й пиняво, попиваючи з турових рогів мід. Були це Свен, Арне та ятвязький кунігас Ланктас.

— Північ уже минула, — сказав Ланктас, — час вислати стежу.

— Навіщо? — спитав Свен. — У Мощаниці сидить уповноважений нашого союзника та тридцять моїх gridнів.

Настала мовчанка. Ятвяг нагло став пильно наслухувати і встав.

— Чую тупіт коня! — показав рукою в сторону оселі. — Ви, варяги, не чуєте, але я, лісовик, чую. Один їздець їде сюди.

Приложив до уст кістяне свистальце і тричі засвистів стиха. Враз прочуняли заспані варті, а по хвилині їх голосний поклик звістив, що їздця уже зупинили перед табором. За якийсь час перед трьома ватажками з'явився у супроводі трьох вартових молодий чоловік у довгій подорожній капоті з блудними скісними очима, ввесь у дрижаках.

— Албазе, рабе поганій, який альб чи ніфлунг зігнав тебе зі соломи у цю останню ніч? — гримнув на нього поварязьки Свен.

— Ох, воєводо! Нещастя сталося! Дворище опанував Соломирич з двома сотнями людей, а дружина з Володимира вже в дорозі. Завтра вполудне буде тут...

— Завтра досвіта дворище буде у наших руках! — сказав на це Арне.

— Де ж ділися мої гридні? Чи не боронилися?
— Не мали коли. Їх напали у сні і вигубили ще минулої ночі.

— Ні один не міг утекти?

— Як бачиш, воєводо, тільки я один спасся.

— Вони, певно, пиячили всі разом!

— Ні, воєводо,— живо заперечив Албаз,— вони всі померли на місцях, вказаних тобою.

— Коли так, то була зрада, а зрадником міг бути,— раз ти живий,— тільки ти! — гукнув Свен.

Албаз упав на коліна.

— Клянуся кістками батьків і дідів моїх, клянуся всім, що мені святе, що ні одне слівце з моїх уст не допомогло ворогам у злочині. Така, видко, була воля темних богів.

— Не клянися, рабе! Твоя клятьба не доказ, а правда втонула у крові! Скажи, як могли володимирці дібратися до дворища, коли ще позавчора були далеко на заході?

— Видко, вислали розвідчика, а цей прослідив все до чиста.

— А ви, як у вас було двадцять пар очей, не бачили його?

— Наша вина, воєводо, не бачили!

— Отже, слуг не було у дворищі під час нападу? — спитав Ланктас.

— Ні, вони зовсім не показувалися туди, бо варяги заповіли, що всякого дуліба, який не приходить від боярина з Мощаниці або від воєводи Свена, уб'ють; мене одного лишили.

— Гридні пропали всі, отже, зрадив їх той, хто залишився,— промовив Свен.

Албаз зірвався; він почув, що пропав, його лице позеленіло.

— Воєводо,— закричав, хапаючись за голову,— чи ж я йшов би сюди, якби був зрадником?

— Так, тебе вислали, щоб ти ще раз повторив свою роботу між нами,— відповів Свен, а його страшні очі уп'ялися в обвинуваченого.— Таке випряли Норни, і я, як вірний син богів, піду назустріч конечности і дам тобі нагоду оглянути наш табір із вищого місця...

Мов пара рисів із дерев на молодого оленя, так кинулися на Албаза двох вартових і притримали його, а третій ятвяг закинув йому на шию зашморг. Ятвяги перекинули другий кінець зашморгу через галузь високої сосни і підтягнули напівбожевільного ховарезмійця. Руки його опали, ноги витягнулися, лице зчорніло, тільки язик висунувся з-поміж жовтих зубів, а малі скісні очі, круглі й мутні, вийшли наверх.

— Світлі Ази наслали нам цього сина п'їтьми, щоб розкрити витівки ворогів,— сказав вкінці Свен.— Світле око Одїна спочило ласкаво на його вибранцях. Ідьмо негайно. Якщо прийдемо начас, захопимо ще ворога у сні і одним махом можемо закінчити війну за Волинь.

— Волинь — багатий край. Те, що маємо взяти завтра, треба взяти нині.

Уже сіріло на сході, коли ятвяги прийшли у прорубані ліси біля Мощаниці. Арне, Свен і Ланктас опинилися на дорозі, якою минулої днини тікав до них Албаз. Від півночі та заходу ліс підходив тут під дворище на два стріли з лука, на схід лежало селище, на південь управні поля та сіножати. Простір між лісом і частоколом був порожній, зарослий тільки короткою травою. На ній паслося або спало кілька-надцять коней, а біля них лежало на землі двох пастухів. Мовчки виступали з темного лісу громади ятвягів, усіх їх могло бути до двох тисяч, решта залишилася в лісі, розкинена вздовж шляху, а було їх удвоє стільки. Четвертина мала коні, інші йшли пішки.

Аж ось із близького озерця понісся крик журавлів. Мов на даний знак, обидва конюхи зірвалися з землі і стали зганяти коні в табун.

— Не сподіваються нас у дворищі! — сказав Ланктас до Свена. Цей кивнув головою:

— Так, але як тільки табун причвалає домів, побудяться всі. Треба наступати як стій,— відповів.

На даний знак ожив ліс, і з кущів на окраїні лісу, наче хвиля припливу на скалистий берег, хлинули дві тисячі шкірами вкритих мужів. Коли добігли до дворища, тоді з тисячі грудей добувся не крик, а рев, такий страшний і нелюдський, що, здавалося, самі палі частоколу від переляку постеляться мостом на глибокому рові. Та несподівано перші гуртки ятвягів чомусь стрималися. В тиші ранку виразно і ясно почувся дзенькіт та свист стріл. Очевидно, дворище мало досить сильну залогу, до того ще й зблизька замість стріл стали вилітати убивчі ратища.

Свен, як досвідний борець, збагнув у одну мить, що має перед собою приготованого ворога. З верхів остроколу сипалися ратища і стріли. Зі шляху з розмахом доскочили ятвяги до частоколу і стали його рубати. Даремне намагалися гридні й ополченці списами спиняти напасників і разили їх крізь кожну шпару. Даремне сипалися стріли та ратища згори. Швидко попадали поодинокі палі, а вкінці й ворота...

Рев тріумфу загримів над дворищем, і на чолі найхоробріших вдерся Арне на майдан.

— Гей, до складів! — кричав він і з усіх сил біг за гріднями, які, відперті від частоколу, засіли за мішками та бочками. Вони задалегідь уставили з них друге забороло, незгірше першого, і з-поза нього знову стали сипати дощем стріл на ворогів. Найближчі ватаги послушали зову данського князя, але Ланктас, який ступав за ними, стримався. Десь здалека, від лісу, щораз виразніше долітали якісь вигуки та зойки, ніби відгомін бою. Почувався навіть тупіт коней. Що це було?

— Кунігас! Кунігас! — закричали нагло тривожні голоси.— Ми в засідці! Рятуй себе і нас!

— Назад! — рішився вмить досвідний ватажок.— Назад! — гукнув на своїх і вискочив крізь розрубані ворота дворища на пасовище.

А тут побачили його очі цілковитий погром ятвягів. З глибини лісу за його ратниками висипалася ціла юрба руських ополченців. Бояри на конях давали їм лад, а куди краща зброя дулібів ширила між переляканими ворогами заколот. Вмить догадався Ланктас, що всі волости знали точно про час і місце нападу і задалегідь зібралися на рать. Він нагадав собі, як мало людей бачив він по дорозі сюди, і зрозумів, що супроти об'єднаної сили всіх волостей не встоїться його ватага.

— Мерщій у ліс! — приказав і сам подався туди, і, наче пчоли за маткою, бігли за ним стривожені ятвяги. Ось вже й ліс та тисячами ніг розтоптана дорога, якою прийшли вони туди. Ось і їх коні...

— Стій! Пошукати князів! — нагадав собі Ланктас.

За якийсь час наспів знесилений Свен.

— Де Арне? — спитав.

— Хай його Перкунас! Хто знає, чи він теж не був у змові. Дивись, що діється!

Справді: ятвяги стовпилися на доріжці біля кунігаса, та більшість їх була ще на поляні у безвиглядному бою з боярами та кметями. Вони ослонювали відворот та падали при тому сотнями. Ще більше їх кидало злиденну зброю й піддавалося. Бранців в'язано мотуззям, а переможці бігли далі. Було очевидне, що ще хвилина — і вся ватага піде врозтіч.

— Бігом! — дораджував Свен.

— Бігом! — гукнув кунігас.— Перед нами свої!

Щодуху бігли ятвяги шляхом, залишаючи все своє добро і награвлене.

Коли ось на шляху щось заблистіло й замерехкотіло. Глухий тупіт кількохсот коней чувається виразно. Це не гурток, і не сотня, а ціла дружина. Мов буря-громовиця гірсь-

ким жолобом, котилася шляхом ватага їздців. Попереду горів золотистий шолом та маяв яскравий плащ Соломирича. За ним суцільними рядами бігли гридні в острокінчастих шоломах і з довгими списами поперед себе. Вістря їх були криваві. Замоккли ятвяги і станули, мов укопані. Нагло якийсь розпучливий голос прозвучав над ними:

— На цих списках кров наших братів! Тікайте, хто може!

Юрба ятвягів розбіглася, розповзлася в млі ока, наче всякла в гущавину по обох боках дороги. Тільки небагато лягло під їх копитами коней гриднів Соломирича. Зате на поляні коло дворища лежало поверх тисячі вбитих, а удруге стільки пов'язано як бранців. Рівно половина ворожого загону лягла під Мощаницею. Військо Свена, яке мало у злуці з місцевими варягами опанувати Київ, було знищене, границя держави забезпечена. Одне тільки дратувало переможців, що між побитими не було Свена. Труп Арне знайшли з розбитою головою.

Станко пішов у гридницю, де найшов воеводу, який щось допитував ратників та гриднів про хід боротьби і погоні. Йому бракло слів для похвали заслуги Станка.

— Наша перемога — це твоє діло, хлопче, і гадаю, що великий князь не забуде тебе. Поки що тобі передаю провід дружини, яку мушу підіслати воеводі Мстиславові. Найдеш його за Сяном або у Перемишлі. Відведеш йому сотню гриднів та все кінне боярство. Не забувай моїх наказів, а щоб ти міг надати своїм словам вагу і найти послух, то призначаю тебе сотником на місці вбитого Томира.

Молодець похилився до стіп воеводи.

— Спасибі за честь, якою вивищуєш мене, достойний! — сказав. — І я постараюся все сповнити по твоїй волі. Та в мене є ще гроші Козняка, віно його дочки Мирослави а придане для мого друга Романа, княжого прибічника. Ці гроші хотів Свен роздати між наємників. Боярин із Мощаниці, певно, радо посягнув би по нього.

— Яке ж тобі діло? — засміявся воевода. — Раз ти здобув гріш, так він твій, а раз ти маєш бути зятем Мощанина, так він подвійно твій! На ньому нема знаків власника, а гріш, кинений на лихе, пропаще діло, хай пропадає.

— Ба, ні, воеводо! У мене є заповіді, яких додержується кожний, хто знаменується хрестом, а сьома з них звучить: «Не кради!» Як знаєш, і між гриднями нема ніколи суперечок про моє і твоє, кожний шанує чуже, а тільки славою діляться всі нарівні. Так учив нас князь, така поведінка й у варягів. Я не Албаз.

— Ах, правда! — нагадав собі Соломирич. — Ти знаєш, що сталося з Албазом, правда?

— Ні!

— Він із пімсти бажав нас усіх зрадити ятвягам, але Свен пронюхав, не знати як, його попередню зраду і казав повісити на ділляці зрадника. Так його й найшли ратники боярина з Білої, а бранці розказали усю подію.

— Катюзі по заслугі! — махнув рукою Збранич.

— Я рад, що ти, хлопче, не посягнеш по не своє добро, як бажав цього він. Одначе якщо так, то навіщо журитися? Віддай добро князеві або Добрині!

— На жаль, у князя, якщо вернеться, буде більше діла, ніж займатися чужим грошем. Добриня в Києві. Мощанин сам ласий на гріш, як мало хто, а я не хочу, щоб на ньому лягло тавро злодія! Ось чому не можу передати скринь йому! Тільки ти, воєвода, можеш допомогти мені зберегти ці достатки! Я гадав би їх закопати у землю у клуні, поставити сторожу, а щойно після війни перевезти у Київ. Я лишу тут своїх отроків, а ти, достойний, визначи з десяток гриднів із дружини, от хоч би таких, що їх легко ранили в битві. Соломирич подумав хвилину.

— Справді, так буде найкраще! — рішив.

XX

ПІЗНІ ЦВІТИ

З давніх-давен до родини Збраничів належали чималі селища Городниця й Городище, положені у закруті Дністра в сусідстві Залісся, від якого ділив їх усього день дороги. Городище лежало на горбку, Городниця над рікою, а по той бік Городища розсілося село Підгороддя. Воно бувало завжди вдовиним наділом першої жінки боярина або переходило на молодшого її сина. За Дністром лежало друге селище, теж чимале й багате. Називали його Заріччям, а всі чотири разом творили Городницьку волость, яка сягала південною окраїною Карпатського Підгір'я, а північною підходила під Червоногород та Залісся. Після смерти старого Збранича Городище й Городниця були посіллям найстаршого сина Станка, у Підгородді сиділа бояриня Ольга, а брат боярина Святополк — у Заріччі. Святополк, воєвода князя Володимира на все Східне Підгір'я, мав пильнувати безпеки шляхів, якими купці їхали на Закарпаття, тим-то й не було його звичайно дома цілими місяцями. Населення Покуття й Верховини вважало кожного чужого, що проїжджав туди, в першій мірі здобиччю, тому брали з нього, кому що попало. Закон ніяким чином не міг досягнути тих легконогих легі-

нів на вершинах гір. Дружини всіх володарів рівнини не вистало б на це у краю, де зрубана смерека або кинена каменяка могли розторощити цілу сотню. Важке було завдання Святополка та його сусідів, тисяцьких із Західних Карпат, влада яких сягала аж по Дунаєць. Тому князь Володимир посилав на Підгір'я так само, як на степове пограниччя, головню добровольців, яких нагороджував щедро за вірну службу. Але життя в постійній тривозі, серед ненастанних виправ, боїв, оп'янювало, як хмільний напитек. Хто раз у ньому засмакував, той повік не міг його виректися.

Святополк зайшов у літа доволі далеко, заки подумав про сім'ю, а коли подумав, що вже крайній час обзавестися жінкою, було запізно. Біля його товаришів давно вже підросли цілі гуртки дівчата та молоді, та самотно, невідраднo, сумно було у Заріччі. Бояриня Ольга, а за нею всі сусіди, привикли вважати його посілля дідицтвом Млада, наймолодшого Збранича. Та не так гадалося, як склалося. З останнього походу вернувся Святополк не сам-один. З ним була невелика росто́м чорнявка з чудовим личком та очима, чорними, як нічка у Чорногорі. Гарні були дівчата на Русі, чи то в боярських дворах, чи мужицьких хатах, одначе такої кралі не бачив ще ніхто у Городницькій волости. Її-то впровадив Святополк у двір та наказав челяди служити їй як боярині. По правді, вона схожа була більше на княгиню, бо мала золоте чільце, намисто з грецьких монет і чудові сукні. Зате поведінка її була чудна. Вона не займалася нічим поза вишивками та виправою дорогих шкурок. Ніхто не вмів так виправляти шкурки, як вона. У Заріччі цією працею займалися гарбарі, а жінки мали з варивом та господаркою дуже багато діла, яке займало їм мало не весь час до пізньої ночі. Про все те Живійка не мала поняття. З легким, згрідним усміхом гляділа на забруднені від праці руки жінок та знизувала раменами на вид заставлених столів. Шматок сушеного та вудженого м'яса, сухий коржик з якої-небудь муки, а то і капуста, буряки чи лобода, кришка меду — ось і все, чого треба було їй до життя.

— Пусте, що їсти,— говорила повільно, протягаючись, наче кітка спросоння.— Важне, щоб бути гарною та стрункою.

Даремне говорили їй жінки та дівчата, щоб подбала про хазяйство, про страви, які любить Святополк.

— Що ви таке? — сміялася вона.— Він же ж до мене прийде, не до миски. Я себе приберу, як тую квітку намальовану, завітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече глядіти в

очиці. Або то біла голова довго молода? Гей! Шкода заходу! Полиняють брови, личко зів'яне... А тоді і всі скарби Візантії не знадять його, не то повна миска!

І справді, добре розуміла бояриня Живійка. Він і не запитався, хто ладив йому їжу, а насолоджувався тільки красою господині. На всі завваги братової та бояр відповідав неодмінно:

— Не молодик я і не хлібороб. Дітей у мене не буде, а ще якби були, то я радше себе й вас убив би та все Заріччя спалив до кореня, ніж покинув би свою квітку намальовану. Поза боротьбою та дружинним побутом княжого гридня одне добро дає життя мужеві — молода, гарна дівчина. У мене любя те саме, що у співця струни. А чи є для співця щось дорожче струн?

Ідучи в останній похід, Святополк скликав рідню та старших кметів з околиці та передав Заріччя жінці, щоб пізніше ніхто не перечив вдові права посідання. Та як тільки Святополк від'їхав, братова кинулася підмовляти кметів, щоб звалили пізніше Святополкове завіщання, щоб селище перейшло на її наймолодшого сина. Та відколи Станко пішов між гридні князя Володимира, мати відчула вперше самоту та брак свого первенця. Вона дізналася була, що він ходив у всілякі походи, опісля — що пропав десь у степах, та більше як від двох літ не чула про нього ні словечка. Тимто й послала Гриву провідати та прохати Станка приїхати у Городницьку волость, хоч би на тиждень-два.

У дворищі Мощаниці чималий рух та гамір. Уся рать збиралася на майдані та гомоніла про свіжі вістки. Вони були добрі, тому радісним окликом привітали гридні Збранича.

— Вістки, вістки з Червенської землі прислав воєвода! — гукали.

У світлиці сидів Соломирич при столі, а біля нього старий тивун небіжчика батька — Грива.

— Гриво, дядечку!

Старий зірвався, зблід, а там і грянув до ніг молодця.

— Усе добро хай прийде з твоїм приходом, дитино! — закликав зворушеним голосом. — Хай не ступить твоя нога на темне, погане місце. Боже Дажбоже! Сподобив ти мене, старого, оглядати ще молоде личко діди́ча нашої волости. Хвала, хвала, тобі, могутній, добрий, а тобі, боярине, поклін!

— Ні, не поклін, дядечку, ні, не при ногах тобі місце! — підняв старого Збранич і обняв Гриву та поцілував його прив'яле, бородате лице.

— Вибачте нам, воєводу, ми не бачилися від двох літ!

Соломирич усміхнувся.

— Не я стану дорікати молодикові, який шанує старого, хоч би цей був тільки тивуном.

— Яким же ти світом причвалав аж сюди? Що там дома, що мати, стрийко, брати?

— Мене прислав воєвода Мстислав, бо я приїхав був до нього з наказу твоєї матері у справі Городницької волости. Тисяцький Святополк та боярин прислали гроші, та не знали, чи ти одержав їх, чи ні. Ярослав і Млад уже обидва у дружині Святополка десь біля Перемишля, та ні йому, ні їм не загрожує небезпека. У Мешка іде тепер завзятуша боротьба на півночі та на заході, він сам старий, сини не згідні зі собою та батьком. Словом, боїться! Тим-то воєвода Святополк полишив оборону пограниччя місцевим тисяцьким, а сам подався у своє Залісся. Там пробуде тільки два-три дні, а опісля піде на Київ. По дорозі збере рать з усіх волостей тиверських, деревлянських та полянських, а й тобі велів туди їхати. Зате зимувати будеш уже дома.

Про все те знав Грива, недаром увесь рік прослужив при боярський рідні Збраничів. Всі бажання та задуми боярині Ольги, воєводи Святополка та братів Станка були йому звісні куди краще, ніж самому молодцеві, який умить це зрозумів і спитав:

— Так гадаєте, дядечку, що після смерти стрийка мати прожене стрийну з Заріччя?

— Ні! — рішуче заперечив старий. — Вона багато балакає та береться шкодити ненависній свояцці, але на таке діло вона не піде. Надто, бач, праведна у неї душа.

— Так то так, — низнув раменами молодий Збранич, — але де йде про землю та гріш, про владу чи значіння, там і богомільний праведник забуває про хрест. Мати любить дитину й бажає їй добра за всяку ціну, це приказує їй навіть віра! Бачиш, Гриво, я вже п'ять літ живу оддалік від батьківського селища і бачу, що той хрест, про який учила мене мати, не той сам у всіх...

Неохоче махнув рукою тивун.

— Я знаю, що люди скрізь однакі, чи вони з хрестиками, чи без. Чи в кого ідол Перуна у божнику, чи яка ікона, чи висить перед ним зілля, чи лампада, душа не змінюється від цього, коли він не живе чесно. І саме тому кажу, що мати Ольга не посягне по майно Живійки і не осоромить себе. А там гадаю, що стрийна й так не висидить довго у дворищі. Вона швидко найде собі другого чоловіка, який захистить її від напасти.

— Гадаєте?

— Так, у неї вельми пристрасна вдача і видко, що в го-

рах, звідки вона родом, жінки й чоловіки не дуже міцно зв'язані подружжям. Святополк сказав виразно, що Заріччя є для вдови тільки так довго, доки не віддасться, а тоді переходить на його діти або на вас.

Довго гуторили Грива і Станко про вдачу боярині, про її клопоти та про те, що не можна поділити три селища на чотири частини. Правда, сини Ольги швидко втратили батька і тому вельми шанували і любили поважну, тямущу матір, а її воля була для них законом. Та бояриня знала, що вони поженяться, а тоді прийдеться двом хазяйкама господарити біля одного горшка. Десятьох мужів, мовляв, засяде у згоді біля одного казана, та в одній хаті навіть мати з дочкою не проживуть у злагоді, якщо обі захочуть верховодити.

— Ти, Гриво,— сказав укінці після довшої надуми,— скажи боярині, щоб поділила майно так, якби мене не було. Оце дворище, де ми тепер, це придане моєї невістки. Я тут осяду і не стану непокоїти її старости молодою хазяйкою. Моя пайка хай буде її вдовиним віном. Крім цього, порадь їй, щоб не дробила майна, а корчувала дикі заросляки на Підгір'ї. Там землі багато, людей мало, можна бранцями та закупами насадити нову волость для Млада. І він, і Ярослав — молодики, багато дечого зможуть ще придбати у княжій дружині, тож нехай не сидять дома, а йдуть у світ. Доки мати здорова та дужа, на біса їх у волости. І без них буде кому ловити дівчата на Купала та ходити зимою на ведмеді та вовки!

Другої днини Станко і Грач посідлали коней і стали прощатися з Соломиричем та товаришами. Всього двох узяв зі собою Збранич для більшої безпеки, решту залишив воеводі. Перед виїздом сам воевода приобіцяв йому заопікуватися як слід закопанним грошем Козняка, і десь після першого подою не було вже Станка у Мощаниці.

XXI

КОНУНГ СВЕН

Того самого вечора, коли Грива зі Збраничем радилися у Мощаниці над добром Городницької волости, до Києва доїздив самітній Свен. Іхав поволі, пильно розглядався довкола та поза себе. А доводилось стрічати чимало людей на великому шляху, який вів із Києва на Іскоростень, Овруч, у Луцьк та Володимир. Були це здебільша купці або втікачі з пограниччя, які на час завірюхи переносилися у спокійніший край на півночі. Від цих-то втікачів дізнався

Свен, що печенізькі орди наступили вже на землі Володи-мира та що вся дружина вийшла на пограниччя їм назустріч. По цьому боці річки Стугни мало прийти до рішального бою. Але орди були ще зайняті грабежами пограниччя, а відділи Олешича ганялися за ними, так що ніколи не було всіх сил разом, тим-то одні боялися других.

А ось і перші київські сади, повні скиненої на моріг запашної садовини та пооббиваного з дерев прив'ялого вже листя. Високі тини городських укріплень гостро зазначувалися на тлі неба. Свен стримався. Його могли не пропустити у город. Скинув лук, рогатину, зліз з коня, закинув на ліве плече кожух так, щоб закривав зовсім зранену руку, а сам пішов, як колись давно, певним, безпечним кроком у ворота. У сутіні вечора не видно було знищеного одягу, примарнілого лица та сивого чуба воеводи. Гордо піднята голова та брязк меча об чревії давав знати всім, що йде озброєний, княжий муж. І справді. При воротах держали варту наймолодші з тих, що їх зібрав був Путятя. Вони не знали зовсім про наміри Свена, бо ні Добриня, ні Мстислав, ні Путятя не розголошували сумної слави зрадника, та вони знали, хто він, і тому не спинювали його. Навпаки, вони віддали належний воеводі поклін, і Свен перейшов.

«Скажіть, норни,— погадав про себе варяг,— чи лев ускочив між стадо волів, чи у пастку? Чи київські воеводи знали про те, що він був проводирем ятвягів, а не нещасний данський князь? Чи ждали на нього, чи ні? Чи Рогніда приготвила варягів, франків та інших християн до повстання? Куди дівся князь? Коли вертається?»

Мимохіть повернув Свен праворуч, туди, де у саду було посілля Козняка. Без труду переліз через огорожу і присів у густих кущах. За цими кущами проходила стежка, яка окружала весь просторий сад. Отут у затишші приліг Свен, загорнувшись у кожух, і довго роздумував.

Коли він ступав вулицями заснулого Києва, місяць клав уже його тінь на стіни домів і паркани. Всього кілька нічних мандрівників стрітило його, і кожний з острахом уступав набік перед темною його появою. Він минув Берестове та двір Рогніди і став сходити на Поділ, коли нагло в ясному сьйві місяця побачив гурток людей. Перший між ними був високого росту, з широким білим лицем, а довга руда борода світилася у промінні, як золото. За ним ступало кількох ратників у шапочках та коротких каптанах з широкими мечами при боці. Свен станув.

— Еріх! — закликав півголосом.

— На Одіна! Це ти, Свене? — пізнав його рудий. — Крайній час, крайній час! Гадаю, що врешті почнеться рух!

Тут Еріх затер руки, наче від холоду.

— Кажеш, крайній час? — спитав Свен.

— Еге ж! Усі ждемо знаку, а за той час вороги не сплять.

— Вороги? Які?

— Рогніда та її прихильники.

— То Рогніда не з нами?

— З нами і не з нами! — неохоче відповів Еріх. — Ходи зі мною до Дауда. Там сьогодні всі наші зібралися на нараду, то довідаєшся про все.

Еріх аж тепер помітив, що воевода не рухає лівою рукою.

— Ти ранений? — спитав.

— Як бачиш!

— Бачу, що ти марний та обдертий. Невже ж тобі не повелося?

— Ходи до Дауда, почувеш. І мій язик — не листок трепети.

Мовчки минули останній закрут вулиці, і ось величезним грайливим дзеркалом блиснула перед ними пристань. Місячне сяйво лежало на воді довженною сріблитою смугою, ніби на поверхню чорної води вилив хтось пливкий метал. Кожний найменший рух, кожний скок дніпрової риби значився на поверхні кружальцями. У сріблястій мряці губився лівий берег ріки, так що здавалося, що Поділ лежить над морем. Мимохіть спинився Свен над рікою і задивився у масу води.

— Чого ти? — наставав Еріх. — Ходи, пізно буде, розійдуться...

— Із-під коріння світового ясеня текуть води! — півголосом сказав на те Свен.

— Ігдразіль має їм на прощання крилатим гіллям, і вони не вертаються уже до нього. Що минуло — пропало, а що не пропало — шойно перед нами...

З острахом глянув Еріх на товариша. Такі вислови чував він від скальдів, мудреців далекої півночі, від ворожбитів, які на білу скатертину кидали таблички з пророчими рунами.

Мовчки зайшли у домівку Ібн Дауда, арабського жида, де сходилися залюбки засібніші бояри, огнищани та купці на грецьке вино, бендж та гру в кости. А дехто розказував довіреном, що в саду, біля хати, що сягав аж по Дніпро, має проворний син Ізраїля розкішно уладжені домівки, і в них прегарні, з усіх народів землі вибрані дівчата. Ібн Дауд торгував невільницями та рабами з іншими жидами або з чужинцями.

У сад Дуада мали доступ тільки добре знані власникові багатії, майже без винятку чужинці. Бували там і свої, та

цих старався Дауд якомога найшвидше усувати, і не одного київського мерця вилунали вже рибалки біля Витечева з дніпрових глибин без знаку побоїв або ран. Свен знав про всякі темні діла Дауда, знав також, що він скуповує молодих здорових рабів, яких крадькома вивозять через усю Європу до Італії та Іспанії, знав, що через руки цього безсовісного торговця йде крадене добро з Києва, Вишгорода, Витечева,— проте він не видавав його ні словом. Ібн Дауд мав найпроворніших посередників у всіх землях Володимирі і міг найшвидше поширити потрібну поголоску чи вивідати про якусь важну подію. Він обертав величезними сумами гроша і знав дорогу до всіх, кого можна було обдурити чи перекупити. А набув він усе те своєю небуденною проворністю серед людей, які були наївні та добросердні. Щирість, добросердя та наївна простота склалися споконвіку на вдачу полян, і обдурити їх було дуже легко. При всій силі своїх хитрощів та відвазі Дауд зблід, коли побачив перед собою Свена.

— Ти тут, воєводо, живий? — і насилу потягнув його за собою на другий бік сіней у малу кімнатку, де звичайно просиджував сам.

— Єгово! — відсапнув, запускаючи завісу та закривши подушкою мале віконце, крізь яке можна було заглядати з вулиці.

— Чого боїшся, боягузе? — спитав Свен.— Невже ж мене шукають?

— Шукати? Хто ж мав би тебе шукати, достойний? — спитав жид з цікавістю зачаєного хижака.

— Ті, кого ти боїшся! — була відповідь.

Ібн Дауд покрутив головою та пробурмотів під носом проклін: — Я знаю, що ятвягів розбили. Хто б то сподівався, що волиняки позбираються начас!

— Дістали наказ і людей з Києва!

— Що? З Києва? Цього не може бути! — підскочив Ібн Дауд і аж запінився від схвилювання.— Я весь час стежив за подіями. Добриня вмирає і, мабуть, умре. Олешич повів усіх воїв під Витечів та на Стугну, Мстислав поїхав у Червенські городи. У Києві нема нікого, хто посилав би биричів, а ще й воєводів!

— Не верзи і не скаржся! Ось ця рана від киянина, якого я знаю.

Аж тепер догадався Ібн Дауд, чого передовсім треба його гостеві. Живо метнувся за водою, ліками та одягом. Пораючись, розпитував про подробиці битви.

— Не питай, поганий, про те, що не належить до твого діла. Тебе, очевидно, цікавлять гроші Козняка. Правда?

— Ну, гроші також! — признав жид. — Без грошей нема війни, ні права, ні вигоди, ні торгу. Мене вельми гризло, що ти, достойний, роздав гроші ятвягам, а їх побили. Хто знає, може, саме ті ятвяги й повтікали, що мали гроші?

— Не бійся! — засміявся Свен. — Хто годує собаку перед ловами, той і свинського хвоста не зловить! Гроші за-копані!

— Чи тільки безпечно?

— Аж надто!

— Як-то надто?

— А так! Якщо не виграємо і не підемо по них збройною рукою, так вони пропали!

— Гм! Воно тяжко буде виграти, якщо Олешич розіб'є печенігів.

— Ба, ми станемо тут, у Києві, певною ногою.

— Коли?

— А хоч би і зараз!

Вичепурений та відсвіжений якимись незнаними східними пахощами, Свен увійшов у вітальню. При довгому низькому столі сиділо тут до тридцяти мужів у дозрілому віці, деякі з них світили вже навіть сивиною й лисим черепом. Тяглі, виразисті обличчя вказували на германське походження більшої половини з них. Останні були, очевидно, греки, та, без огляду на велику різницю у вигляді, всі почували себе свobodно. Швидко опорожнювалися срібні чарки з темним грецьким вином, тільки кошички з усякими східними солодощами залишалися нетикані. У розмові раз у раз повторювалося ймення Рогніди, Володимира, Арне, Добрині, Путяти. Та як тільки появився на порозі Свен, усі враз замовкли, і погляди всіх звернулися на нього. Добру хвилину глядів Свен на зібраних зором вужа, якого сила приковує до місця добичу. Свен знав добре силу свого зору, його права рука піднялася над голови зібраних повільним святочним рухом жерця.

— Вікінги, діти далеких земель, яких доля кинула в чужину, привіт вам! — сказав врешті низьким, сильним голосом.

— Привіт, привіт! — загомоніло у зборі.

— З далекого заходу підіймається з безодні голова злющої, зрадливої богині Ран. Весла красяться кров'ю її дітей, і гуде буря. Вже Гель держить клятого Фафніра, а його кров дає переможцеві непоборну силу.

Тут меч блиснув у руці Свена, той сам грізний меч, яким стільки душ виправив вже у безодню ночі.

— Вперед, вперед, за тобою, Свене! — закричали варяги, а навіть греки, які тільки дещо розуміли зі слів воеводи,

піддалися непереможному впливові його появи. І вони теж підняли чарки з окликом «Ніка!», наче вітали імператора. Коли дещо притихли оклики, Свен знову підняв руку.

— Так волею вашою є, щоб я, Свен Герюльфсон, був керманичем вашого судна?

— Так, так! Слава конунгові! — закричали варяги і змовкли, наче залякані звуком своїх слів.

— Добре, обіймаю провід! — сказав Свен. — Буду конунгом, доки не положу під ноги всіх ворогів і не подвигну у Києві стягу нової держави вікінгів.

Сів при столі і велів Даудові подати вина.

— А тепер розкажи, Еріху, коротко і зв'язко, що сталося за час моєї неприсутності у Києві.

— Недобре сталося, конунгу! — відповів Еріх. — Завели нас франки, завела Рогніда, завели деревляни, завели бояри. Ми — самі!

— А Рогніда?

— Вона казала нам передовсім присягати своєму синові, а ми знаємо тільки тебе. Та вона потягла за собою деревлянських бояр, яких відпоручники приїхали в Київ два дні тому. Вони привезли вістку про перемогу дулібів та твою смерть.

— Довго живе той, кого поховують лихі язики. Залишіть Рогніду мені. У мене вільна рука, а місце подруги конунга ще не зайняте!

Аж ахнули варяги, почувши таке. Справді, подружжя Свена з Рогнідою дало б йому рішучу перевагу в городі та забезпечило б владу аж до приходу Володимира. А до цього часу прийдуть зі Скандинавії та з Полоцька нові полки, печеніги переймуть князя на порогах, як колись великого Святослава...

Тим часом Свен допитувався далі про боярство і дізнався, що Мощанин вельми притих і знову нав'язав зносини з Добринею та Олешичем, і тільки один волхв Ярослав бажає їм добра. Та він стоїть сам-один серед населення, яке й чути не хоче про іншого володаря.

Дізнавшись про все те, Свен попросився і велів чотирьом відомим з хоробрости мужам іти за собою. Ще цієї ночі мали прислати Свену всіх озброєних парубків. Він прямував у своє посілля на Берестове, де не був іще від свого виїзду на Волинь. Вийшовши на площу перед княжий двір, розглянувся довкола. Площа була пуста залита пливким сріблом місяця, на якому чорно значились тіні п'ятьох варягів, ніби п'ятьох демонів на ясній поляні бога світла. Перед ними дрімав серед розкішного запашного саду терем Володимира, а дещо далі, при з'їзді на Поділ, світилися два кам'яні стов-

пи при брамі двора Рогніди. Біля терема наглухо заперті, сріблом ковані ворота капища надили зір блиском полірованого металу, а по тому боці площі вершилися стрімкі крівлі будинків варяга.

— Ти, Еріху, підеш до волхва Ярослава і попередиш його, що в саду Перуна біля капища стане ще сьогодні вночі залога. Вона займе досвіта терем і двір Рогніди та не пустить на площу крамарів!

Звук рога вітав Свена при вступі у посілля. Придверник давав рогом знати, що сталася надзвичайна подія, і будив мешканців. Дворище Свена не було порожнє, хоча й не було у ньому господаря. Перші привітали воєводу-конунга gridні-прибичники, опісля тивуни, які управляли маєтками Свена, а на осінь прибули у Київ з усіма земельними плодами та з усією варязькою прислугою, вкінці гості з Новгороду, Іскоростеня, Овруча, Полоцька. Їх попрохав був до себе Свен на осінь, бо надіявся, що треба буде йому ще до приїзду збройної сили для своїх планів. Коли всі зібралися на майдані, колишній сотник полку Свена Карлзефній голосно окликнув конунга. Враз добули мечі і вдарили об щити gridні, тивуни і челядь, а там гості зрозуміли вмить, що тут іде про подвигнення нової держави вікінгів, і з захопленням прилучилися до оклику.

— Слава конунгові! — загомонів грізний оклик яких двохсот грудей, а стук мечів наповнив повітря брязкотом. Заворушилося щось у сусідніх боярських дворах, почувися запити та оклики, але ніхто не йшов глядіти чи слухати. Без сторонніх свідків, самітно відбулося проголошення нового володаря Києва, наче не рішалася тут доля усього народу, а тільки самого Свена та його приятелів.

Конунг не журився тим, бо знав, що щойно успіх помножує ряди переможців, а поки що треба обмежитися до власних сил. Він вислав Карлзефнія з гістьми, щоб обсадили вартівні при західних та північних брамах Києва, а сам зі своїми вирушив на княжу gridницю, де, як довідався, пробувало до сотні отроків та старих, вислужених gridнів, яких полишив Олешич для безпеки княжого двора.

Охоче ступали варяги за ватажком, якому теж неначе убуло тридцять років. Він видав наказ побивати кожного, хто не піде з ними, і стихійне бажання бою та розливу крові, вроджене варягам, пробудилося у всіх. Викликаючи радісно, вони з брязкотом та тупотом бігли до воріт терема.

— Хто йде? — почулося питання, і у хвіртці біля великих зачинених воріт появилися дві голови: одна — старшого gridня у шоломі, друга — молоденького отрока, вся в кучерях, з невинними очима дівчини та дитячим закром уст.

Хвіртка була заставлена високою на лікоть кам'яною плитою, так що треба було її переступати. Оба вартові вихилилися поза плиту, наче через вікно.

— Конунг Руси! — відповів Галляр Фіннгоге, славний зі своїх убивств і грабіжей у Північній Німеччині.

— Ви ж знаєте, що князя нема, Добриня лежить недужий, а Олешич у полі, Путята й Мощанин у своїх дворищах, а при недужому є тільки духовник Євзевій,— відповів старший вартовий.

— Саме тому ми ведемо конунга Свена, якого вам треба!

Мимохить подався вартовий, а лице його приблідло, коли побачив перед собою Свена.

— Воєводо,— почав,— не личить тобі уночі п'яним гамором...

Не скінчив, бо в цей мент ратище Галляра пробило йому шию наскрізь, і юрбою хлинули варяги на майдан...

— У грідниці не залишіть ні одного живим, хто не признає нової влади! — наказав Свен.— Галляр поведе вас. А я піду приборкати Добриню.

Тільки з чотирма гріднями подався Свен у терем, але ще заки дійшов до світлиці, де лежав Добриня, почув відомий йому рев варягів, що вбивали опірних гріднів.

XXII

СЛОВО ДОБРИНИ

Була це та сама світлиця, де радився було Володимир з Добринею, Путятою, Олешичем та Мощанином, яку відповідь дати грекам. На лежанці спочивав Добриня, стомлений смертною недугою. Вона вже вдруге цього літа повалила його, наче крислатого дуба у пралісі, і цим разом на веселому погідному обличчі старого витязя поклала вже Морана свою холодну руку. Добриня догоряв, і тільки ще слабі проблиски життя світилися в його глибоких темних очах. Та все-таки з них гляділа ще молодеча сила духу. Біля недужого сидів на високому стільці праведник Євзевій в епитрахилі, а на столі біля нього стояв простий деревляний хрест та замкнена скриньочка. Дві воскові свічки горіли по боках хреста.

— На санях,— говорив Добриня,— буває людина мудріша від усіх ідолів, яким поклонялася в житті. У мене мало часу, і я бажаю вмерти християнином.

— Я так і знав, що це дух твій лякається темного майбутнього,— відповів Євзевій.

Добриня усміхнувся:

— Ні, брате! Жаху в мене немає! Я не лякаюся нічого. Бо хто все життя ходив просто і ні разу не збочив з наміченого шляху, той жив праведно.

— Ба, але чи шлях цей та ціль були добрі, гарні, милі Богу?

— Усе, що потрібне та корисне для рідного краю,— добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього,— гарні!

Перевів дух, попив із кубка меду й опав на лежанку.

— Не думай, що у домашньому побуті державний муж може глядіти насолоди у злочині, що добрий, тямущий володар може бути поганою людиною. Не вір у це, бо це брехня! Нема людини праведної в одному, а лихої у другому! Бо поганий приклад — це згіршення, а згіршення — це теж злочин!

— Саме того й учить нас наша свята віра!..— замітив духовник.— Бо писано єсть...

— Стривай, я хочу тебе спитати, чим араб, печеніг, грек чи полянин ріжні між собою? Вірою, мовою, звичаєм, ношею — та всі вони люди. І кожний з них тім більше вартий, чим більше має в собі людяности. Бо поза нею немає для людини нічого загально цінного. От тепер, у хвилині важкої недуги, бачу це ясно перед собою, як ніколи раніше, і чую, що саме так, а не інакше думає Володимир. А тепер скажу тобі ще, навіщо мені хрест. На те, Євзевіє, щоб мати християнський похорон, щоб нарід бачив, що старий, славний Добриня був християнином. Навіть у смерті хочу послужити князеві і народові і прокласти шлях до нового майбутнього. Раз бажаємо стати у ряді народів і держав світу, то мусимо між них самі ввійти, як рівні між рівних, а то вони нас заїдять!...

— Як же ж мені хрестити поганина, який навіть не бажає вислухати поук духовника?

— Ти не хрестиш поганина, а Добриню. Тям це!

Він узяв із рук Євзевія деревляний хрест, та в той самий мент дикі оклики, зойки, стогони, прокльони потрясли повітря.

— Що це?

— У грідниці б'ються! — сказав один із отроків.

— Невже печеніги? — злякався дяк.

— Що б воно не було, якщо ви християни, клякайте враз зі мною прочитати молитви на ісход душі, якщо ні, так відійдіть,— спокійним суворим голосом сказав Євзевій.

Один отрок і дяк поклякли вмить. У грідницю увійшло чотирьох варязьких гріднів. Вони уставилися по боках дверей. З-поза них виступив на середину світлиці до демона подібний конунг Свен. Побачивши в руках Добрині хрест, Свен засміявся.

— Вітай, Добрине, вітай і вибачай, що роблю те, що ти повинен був вчинити ще за Ярополка!

— Так ти посягаєш не великокняжу шапку? — спитав Добриня.

— Ні, не посягаю, а маю її вже і вдержу ось чим!

Тут стукнув мечем об долівку.

— Із-під ніг володаря вириваєш землю, зрошену кров'ю тих, які впали за нього у боях з ворогами, і гадаєш, що ця земля стерпить тебе над собою?

Глум звучав у голосі недужого, і не було в ньому ні сліду збентеження чи остраху.

— Гадаєш, старче, що я прийшов слухати бідкання солом'яних героїв? Я тямлю тільки наші колишні спільні бої, і тому приходжу до тебе як конунг до недужого боярина. Інакше я прислав би сюди парубків, щоб викинути стерво на гній! Не роблю я цього, але і ти не дратуй мене, а передай владу і скарб, як ялося при зміні володаря.

Та тут вмішався Євзевій:

— Вибач, воеводо, іноківі, що перепинює тебе. Але бачиш, у цій кімнаті між нами уже чувається подих смерти. Того, хто вмирає, не злякаєш, якщо він помирився з Господом Богом.

— Стривай, Євзевію, вуха нового конунга не послухають слів святця,— відповів за Свена Добриня.— Може бути, вони послухають державного мужа, тільки не у приві третього. Бо слова правди бувають гіркі. Відійди у мирі!

Духовник відійшов мовчки, а Свен сів на лаву. У цей мент був він тільки втомленою людиною.

— Старий дурень лякає смертю героя, який з нею їсть, п'є і спати лягає! — заглузував Свен.

— Твоя лють,— відповів Добриня,— звертається проти тебе самого, товаришу.

— Не товариш я тобі, а конунг! — гордо сказав Свен.— А ти повинен як слід почитати конунга.

Добриня сів на ложі, наче нова сила вселилася в нього, і суху кістляву руку витягнув до Свена.

— Свене! Ми півсвіту завоювали, збираючи землі для Володимира, і позбирали їх як слід. Ти навіть обагрив руку Ярополка, щоб найбільшій силі дати і найбільшу владу, а тепер ти сам підносиш руку на неї з особистої ненависти і гадаєш, що твій меч саме так зможе зрубати Володимира, як зміг Ярополка?.. Нерозумний, безглуздий карлику! Невже ж ти не бачиш того, що між тобою і престолом зросла стіна, якої і грецьким вогнем не спалиш, і сірим вовком не перескочиш, і вірлом не перелетиш. Послухай мене, кинь усе і тікай звідсіля у свою льодову батьківщину, а то стіна,

яку бажаєш підкопати, роздушить тебе! Ти став конунгом на сотні чи двох гриднів, війна, яку затіваєш, це боярська крамола, а буря, яку починаєш, це буря у глечуку!...

Слова Добрини не переконали Свена, але зацікавили його. Він підняв утомлену голову і з насміхом глянув в очі старому.

— У глечуку? Ха-ха! Пожди, старий, день, два, а побачиш, як широке народне море загуде славою новому конунгові, і йому поклоняться всі, як кланялися колись Аскольдові!

— Аскольдова могила по нинішній день стоїть під Києвом, і багато-багато таких могил по світу, де спочивають самозванці. А знаєш ти — чому? Тому, що влада — це не гріш і не зброя, а закон, якого власником є цілий нарід від боярина до мужика. Один кланяється Христові, другий Одінові, та всі коряться силі, а єдина сила в державі — сила народу.

— А таки я зарубав Ярополка і клянуся Одіном, що не спічну, доки цією рукою не подвигну і на могилі Володимира своєї влади!

— Ти, Свене? Ні, не ти побив Ярополка, а воля народу, яка змагала до об'єднання руських земель. Як пчолі проганяють трутнів та побивають зайві матки, так погинули Олег і Ярополк. Ти був тільки ножем у руці, рукою — князь, витязем — Русь!.. Тільки такий самозванець добуває вінка і слави, який є виразником бажань народу.

Свен перейшовся по кімнаті, станув при вікні та довгу хвилину глядів крізь вікно, як його гридні зносили до вогнів на майдані добичу, найдену в княжій гридниці. Від сходу біліло вже небо й віяло холодом близької осені. Відвернувся.

— Не питав я ні рунів, ні скальдів, — сказав поважним, супокійним голосом, — не питав нікого, тільки власного меча та власної волі. Отже, не буду слухати і твоєї балачки, Добрине, хоча й за нею стоїть мудрість державного мужа. Та залишім це, а побалакаймо радше про скарб.

Добриня зітхнув.

— Скарбу того нема на Берестовому. Я знав, що без дружини не вдержу в безпеці скарбу, тому я віддав його земським і огнищанам. Путятя буде знати, де він. Попробуй, Свене. Якщо Путятя і земство віддадуть тобі гроші, так вони і твою владу приймуть, а ні...

— Як ні, то вирву їм золото враз із життям! — крикнув варяг.

— Якщо твоя сила, то ще кажу: пробуй!

Свен не надіявся, щоб скарб міг бути в руках земських

бояр та міщанства. Він не знав, що Добриня після першого приступу недуги віддав усе срібло та золото відпоручникам міщан та купців у прияві Путяти. Свєн зрозумів, що без скарбу, без доброї волі бояр чи огнищан його ворохобня надибувала нову перепону. Одначе ця перепона не зломила завзяття варяга, а зміцнила його.

Владним рухом руки попрощав Добриню і вийшов на майдан до своїх. Галляр звістив йому, що із gridнів Володимира не піддався ніхто, тільки кількох отроків прохало помилювання, але це були здебільша хлопчаки-діти.

— Що ж ти вчинив із ними?

— Нічого, вони погинули теж! У нас не було часу бавитися з дітьми.

Свен зціпив зуби, мало не вибухнув:

— Так, але не подумав ти, що це боярські діти, яких смерть не простять нам бояри ніколи?

— Ха-ха! Єдиний боярин, на якого оглядається конунг вікінгів, висить при його боці!

— Правда,— підтвердив Свен, але в голосі його не було певности. Після того скорою ходою подався в посілля Рогніди.

Княгиня вже не спала, але не встигла ще як слід одягнутися. Коли Снорре приніс вістку, що Свен надходить, на ній була тільки мирта та зверхня нагортка. Коротке, втяте перед кількома місяцями волосся ще не відросло, й вона швидко пов'язала його хустиною. Так прийняла Свена. Варяг привітав її з пошаною та довгу хвилину приглядався їй з подивом. За останні місяці у вигляді княгині зайшли чималі зміни. Краса її не зів'яла, та втратила жіночу ніжність і м'якість. Її прегарні риси наче скам'яніли у холодній суворої. Не любов красувалася на її обличчі, а повага та сила. Хвилинами стягала брови й затискала уста.

— Вітай, Рогнідо,— сказав варяг, сідаючи на ослін.— Як бачиш, я одним махом, як пристало на вікінга, здобув Берестове і на мому чолі великокняжа шапка нашого спільного ворога!

— Шапка? Не бачу її! Чую тільки, що ти побив gridнів та пограбував gridницю. Та надаремне я виглядала війська, наємних варягів, варязьких полків, змієвих човнів. Бачу голову, на якій є місце на вінок конунга, та вінка не бачу.

— Кривдиш мене і моїх gridнів, Рогнідо! — відповів Свен спокійно.

— Недобре мужеві не княжої крові сягати рукою по владу, коли вона йому не належиться. А ще влада, вкрадена дитині...— Тут вказала рукою на ліжко Ізяслава.

— Говориш, як жінка, Рогнідо! Ти бажала, правда, щоб наші земляки присягали на вірність йому, та з цього не вийшло нічого! Ніякий вікінг не покориться жінці, ні дитині! Сама знаєш, що я не бажаю влади для себе, але мушу взяти її, бо як ні, то візьме її Галляр, чи Еріх, чи який другий ватажок, раз вона випала з рук Володимира. У тебе є відпоручники деревлянських бояр, накажи їм привести рать, а, вдержавши Київ, ще до приходу Володимира заволодіємо землями!

— Ми? Хіба ти, а не я! — ворожим тоном відповіла княгиня.

— Так, я, але з тобою, Рогнідо, а після мене... він.

Тут кивнув головою у сторону дитини.

Кров хлинула до лица Рогніди. Ніж убійника, отрута, у смертних судорогах скорчені тіла то Свена, то Ізяслава, її власна смерть — все те, склублене, перемішане у якийсь дивовижний хаос, промайнуло лискавкою в її уяві. Вона рішилася відразу.

— Хай буде! — сказала спокійно. — Годжуся! Та ти не сподівайся деревлянської рати. Я сама надіялася, що пам'ять побитих Ольгою бояр та племінного князя живе ще в народі. Та я помилилася. Вони всі вдоволені ладом та безпекою, а хто ще не забув на кров предків, той не має сміливости кинути бойове гасло між ситих і п'яних бояр. Деревляни — не варяги, Свене, пам'ять у них коротка, а чим більше світяться плуги, тим більше ржавіють мечі. Тільки полочани не забули ще Рогволода, і їх рать є вже на півднини дороги на ріці. Невелика вона, та добірна, а веде її давній дворецький мого батька, боярин з варязького роду Гельгі. Якщо її поміч дасть тобі перемогу, то користуйся нею. Якщо ні, так я під її охороною від'їду у Полоцьк, а тобі лишу тут вільну руку у всьому.

— Пішли зараз за дружиною і накажи їй вдарити на киян, якщо між нами прийде до боротьби.

— Від цієї хвилини ми заодно? — спитала Рогніда, встаючи.

— Так!

— Боги чули твоє слово! — закликала Рогніда, а в голосі її звучав триумф.

БУРЯ В ГЛЕЧИКУ

Серед загального пригноблення, яке панувало в Києві від нападу печенігів та через відсутність князя, замах Свена викликав серед населення нечуване озлоблення. Як-то, тоді, коли там, над Стугною, рішалася доля цієї Полянської землі, клятві варяги розбивали єдину безпеку народу — укріплене місто? Саме тоді, коли всі з тугою виглядали свого сонечка — Володимира, самозванець займає його престіл, а з володаря величезної держави руського племені робить ізгоя? На Перуна та Дива! Горе йому й усім, що з ним!

Вже зранку озброєні огнищани, купці, ремісники та передміщани стали збиратися юрбою на вулицях та Подолі, біля пристани та при виїзді на Берестове. Всі знали вовчу вдачу варягів, і всі раді були з того, що Володимир вивіз варязькі полки у Візантію, а тут варяги мали б стати панами усїєї землі? Жорстокість, безоглядність, нахабність та несправедливість варягів були надто відомі, їх геройство у мирному побуті було скоріше хибою, ніж прикметою, а саме мирне життя, а не воєнну завірюху любить спокійний невійськовий громадянин. Тим-то всі гуртки рішили не приймати нової влади та порозумітися з земським боярством, яке у неприяві дружини правило городом та землею.

Рівночасно у домі Путяті зібралися визначніші земські бояри. Бракло тільки Мощанина, який від двох днів чомусь не покидав капища на Берестовому. Страшне обурення панувало у зборі. Ось на площі перед княжим теремом валяються у пилі окервавлені та донага обдерті тіла любимців — дітей, викоханих матерями, випечених батьками нерідко уже на старости літ. Як тільки Путята появився між боярством, скажена лють вибухнула між зібраними, немов то старий боярин відповідав за те, що сталося.

— Ти вигубив наші діти! — кричали одні.

— Кров їх упаде на тебе та на твоїх! — ревіли напів через плач другі.

— Чи дозволите сказати слово, брати? — спитав. — І я заплатив смертю наймолодшого внука! — була спокійна відповідь, і враз випрямилася похилена стать старця понад голови всіх. — Ніхто не сміє сказати, щоб моя жертва була менша від інших. А щодо провини, то у чому ж вона? Чи в тому, що я піддав вам гадку післати дітей у княжу дружину? Тут завинила злочинна злоба варягів, тѣж на них відомстїть свою кривду!

— Нехай князь карає винних, це не наше діло!

— Кажеш, що нам ніяке діло до княжих справ? А чому-то земські ремствують на дружинників та на дружинних бояр? Бо держава стояла досі тільки на них, а не на вас. Володимир перший вирікся варязької дружини і опер свою владу на вас, а ви кричите, яке вам діло? Свен зрозумів це найкраще і вчас налякав вас, а тепер посягає на княжий стіл. Саме був у мене його післанець. Він домагається видачі скарбу!

Мовчанка залягла збір. Як-то? Після різні дітей варяг домагається від земського боярства влади, скарбу, піддачі, вірності? Це ж нечуване!

— Володимир? Наше сонце? Куди там? — кричали голо- си.— Це варяги творили таке в Полоцьку, а в нас за Ігоря!

Гамір ріс із кожною хвилиною, врешті молодші кинули гасло: «До зброї!»

Вибрали Путятю воєводою, а цей призначив двох ватажків — бояр Святослава Гречника і Богдара Болестратича, які мали закликати на рать огнищан Києва.

Уперше від довшого часу зароївся знову майдан біля капища Перуна. Варяги не дозволяли крамарям торгувати на площі, де лежали тіла побитих княжих gridнів, і лють київських «гостей», сторонських купців, була безмежна. Вони, бач, звикли до того, що навіть візантійські астіноми були з ними чемні, а тут якісь дикі варяги нахабно їх проганяли. Усі просто пішли під капище надуті і почали шептати зі собою, а там і покликали волхва Ярослава та прохали прийняти жертву для богів. За той час, як вони молилися, їх служба відвозила крам з торговиці, а за часок верталися, і кожний ніс свому господинові зброю. Заки хто міг визначитися, у чому річ, щезла повага і побожність вірних, а волхв опинився нагло перед ватагою добре озброєних мужів. Були це досвідні люди, здебільша гречники або залозники, більше вояки, ніж купці, які у нічому не уступали варягам, бувалі у боях з печенігами, бродниками, болгарами, греками, ятвягами.

І обвалом грянули «гості» з челяддю на неприготованих ратників Еріха. Почався бій біля капища. Полк Еріха, певно, був би розбігся, якби Свен не післав був Галляра з його відділом і не привернув рівноваги. Але й київським «гостям» прибула підмога. Велика юрба народу залила площу, а між нею видніли на коні Богдар та чималий гурт земських бояр. Дош ратищ та стріл посипався на людей Галляра, і Свен, який приглядався всьому з вікон терема, зрозумів, що до приходу Гельгі може хіба тільки боронитися на Берестовому, і то з напругою всіх сил. Еріх і Галляр із втратами перейшли у княжий двір. Капище залишилося в руках купців, а оклик тріумфу привітав цю перемогу.

З другого боку, Путята вислав Святослава Гречника з іншою ватагою в обхід, щоб від ріки окружити Берестове і через сади Рогніди напасти на варягів у теремі. Після обіду мав великий вічевий дзвін киян дати знак до головного бою. Варяги після першого наступу киян зрозуміли, що не обрахували своїх сил, визвавши до бою велетня. Поляни не були кельтороманські здохляки, ані зашиті у шкіру тюленя й озброєні кістяними стрілами люди півночі. У своєму серці вони не знали страху перед появою варягів, як мешканці Німеччини, Франції, Італії або Англії. Варяг був для русича купцем або гриднем князя, свого чи ворожого, який справді служив вірно, хоробро, справно, та пересічний русич почував себе на силах творити те саме. Варяги знали про це й тому залюбки осідали на землю боярами або бралися до торгівлі і старалися уникати суперечки й ворожнечі. Не було це важко, бо руське плем'я було з природи миролюбне і, хоч сильне, відважне та завзяте, не рвалося до бою без конечної потреби.

Були думки, щоб післати і сповістити Олешича про замах Свена. Та Путята не згодився, боявся, що на вістку про київські події половина війська з-над річки Стугни покине стан; хоч можна б тоді побити варягів, але пограниччя залишалося би без оборони, і, як колись за Святослава, печеніги облягли б Київ.

— На час до заходу сонця скажу вдарити у вічевий дзвін! — рішив Путята.— А тоді скочимо рівночасно з обох боків і навечір знову будемо панами у власній хаті!..

Тим часом на Дніпрі плили човни вздовж лівого берега, незаметно для киян, швидко і справно. Пізнати було, що правили ними справжні моряки, навиклі до морських валів та річних бистрин. На носі переднього байдака стояв високий сивобородий муж у крилатому шоломі, дещо схожий на Добриню. Переді байдаків були повірізувані у всілякі дивовижні, страховинні подоби зміїв, вовків, ведмедів, не було тільки щогл, ні вітрил, а то можна було б гадати, що нові варяги йдуть на підмогу Свеніві. Були це полочани, здебільша варяги або давні гридні Рогволода.

Байдаків було двадцять, а в кожному у заграві сонця блищало до півсотні ясних шоломів. Довгим рядом причалили байдаки до берега, і, заки хто міг сповістити воеводу Святослава, десять сотень гриднів було вже на березі. Вони полишили човни біля прибережних палів, а самі швидко та в порядку стали дертися на Берестове. Крик піднявся між жінками, старцями та дітьми, які бажали остерегти своїх. Та вже було запізно. Криком остороги відповів зі садів Рогніди бряк зброї та гомін боротьби. Це полочани Гельгі наско-

чили у садах на людей Святослава, і вмить почалася січа. Здрігнувся Свен у теремі, почувши лоскіт. Замкнений звідусіль, він міг тільки вмерти. Але свідомість суворого становища ні на хвилину не збентежила його. Він казав отрокові прив'язати йому щит до лівого рамена, а підгоєне передрам'я оwinути під щитом овечою шкірою. Запустив на лице окап шолома і вийшов на рундук. Схвильовані та мовчазні, зіб-
ралися варяги довкола конунга.

— Вікінги! — закликав Свен могутнім голосом, який глушив навіть гомін вічевого дзвона.— Ось хвилинка рішення! Один спрямував своє око перемоги на майбутнє побоевище. Хто зі мною? Хто сприйме жребій смерті з білих рук?

— Всі, всі! — загула громада в один голос, і мечі із грізним стуком забряжчали об щити.

— Веди нас, веди! — кричали в юрбі старші мужі, купці чи гридні.

Високо підняв Свен лискучий меч і пішов уперед, за ним збитою лавою, ніби клином, ступали варяги, вкінці ратники Еріха під проводом його самого і Галляра. Густо стовпилися і кияни перед брамою княжого двора. Воевода Богдар ждав іще тільки на бояр, щоб почати наступ, коли нагло розпахнулися ворота і довгими кроками, наче стадо хижих вовків, вибігли із них варяги. Але в міру того, як чоло відділів перло вперед, розвивалися й по боках молодші гридні у два крила.

Ніби залізними кліщами, обіймали вони змішану першим наскоком юрбу і придавлювали її до хат і парканів. Задні не могли дати помочі переднім, а передні гнали, збентежені, без проводу та ладу. Накази Богдара глушили стогони і зойки ранених та рев напасників, які взивали своїх богів Скандинавії та Ісландії. Вкінці не здержали невправні в ручному бою огнищани та купці наступу і, повернувшись втікати, наскочили на боярські дружини, які щойно спішили на майдан, перемішали їх і потягли за собою. Майдан опустів, дзвін замовк. Закидане густим трупом боевище залишилося в руках Свена.

— Де ж Гельгі? — спитав Свен.

— Гельгі витягнув зі шолома жребій смерті! — сказав Еріх і склонив голову.

Мовчанка залягла зборище, вкінці підняв руку Свен.

— Галляре! Йди і відбери від гриднів Гельгі присягу на моє ймення.

— Слухаю! — відповів Галляр з усміхом, вложив у піхви меч і підбіг у двір князя.

Тоді вже почалася грабіж усіх дворів біля майдану, де варяги обдирали трупів зі зброї та одежі. Сам Свен порозставляв варту і вернувся у капище. Тут господарили вже

варяги безшабашно, і без Еріха вони, певно, не пожаліли б золотих та срібних прикрас, самоцвітів на ідолах. Еріх не дозволив їм на святотатство, дозволив тільки пограбити майно Ярослава та його помічників, які жили по хатах біля капища. Даремне благав його волхв залишити йому хоч цінніші предмети. Еріх тільки засміявся:

— Конунг не має грошей. Вашого скарбу теж нема у теремі, треба ж київським гридням заплатити добичею. А що не можна нам ограблювати ідолів, бо ми боронимо їх перед хрестами, то мусімо ограбити тебе!

Від садів Рогніди вийшов хильцем переодягнений на звичайного ратника Мощанин. Споглядав скося на гриднів Еріха, сходяв їм із дороги, аж дібрався до Ярослава.

— Що це таке, Ярославе? Тебе граблять? Ти не пожалувався Свенові?

— Свенові? До нього під час боротьби і приступу нема. А наші боги — не його боги!

— Але ж ти йому союзник!

— Та ніби так, але... Видко, людям таких богів не треба, коли у людській біді навіть вусом не моргнуть!

— Що ж, це, видко, княжі боги, не наші! — сказав боярин. — А раз відцурався їх князь... Може бути, вони пімстяться колись на князеві, але нам тепер не допоможуть.

— Ба, ні! — живо заперечив волхв. — Коли князь вирікається богів, а ми їх боронимо, то вони були б за нами. Видко, в них таки нема сили...

— Пробі, волхве! — закликав Мощанин і заломив руки. — Як же ж нам бути без них?

— Іти з народом або... приєднатися до нового княжого Бога!

— Значить, — дивлячись убік, сказав Мощанин, — треба приєднатися до сильнішого. Це ясне! Але хто візьме верх?

— Той, за ким піде народ...

— Подай раду, Ярославе, — прохав Мощанин. — Ти волхв, серцезнавець.

— Рада є! Повідомити Олешича, що прибули полочани. Не будь їх, самі кияни були б рознесли варягів уже першої днини, а так затягнеться хуртовина надовше без помочі. Слухай! Отут, за капищем, росте бузина, а за нею густий горішник; там починається стежка, яка веде просто над ріку. Нею зійдеш над воду. Ідь на Стугну і скажи Олешичеві, щоб рятував престільний город для князя. Я заклену всі ворожі сили, щоб ти не стрінув на своєму шляху ні дикого звіра, ні ворога.

Мощанин шез у кушах, волхв за завісою у капищі.

Від майдану йшли оклики варягів, які тягли з хати утвар,

одежу, поживу, ревучий товар, птицю. У саду Рогніди положачи розкладали ватри. Сонце уже зайшло, а пільма залягала звільна велетенський город.

XXIV

ЗА КИЇВ

Коли надійшла ніч, у відношенні сил змінилося багато. Путята і земські бояри не дорахувалися і половини ратників, які зразу йшли з ними наступом. Бідніші огнищани та челядь полянської віри покидали або повіддавали зброю та заявили, що їм ніяке діло до княжої війни. Даремне переконували їх купці та бояри, що під варязькою кормигою буде їм куди важче, а то й доведеться декому і згинути. Біднота низала тільки раменами.

— В кого поломані руки чи ноги, вибиті очі чи поторошені ребра, цей так чи сяк хліба не знайде! Бийтеся ви, яким хочеться панувати!

Засібніше громадянство та всі християни стояли твердо при князеві, і сили було доволі, щоб утримати в руках старий город та Поділ. Зате не можна було і мріяти про те, щоб розбити варязьке гніздо одним ударом, як цього бажав Путята. Півтори тисячі варягів могли боронитися тижнями, якби не прийшла стороння підмога. З другого боку, і варягів було замало, щоб опанували цілий город та пристани; тим-то й обі сторони стали оглядатися за підмогою.

Вона найшлася для обох сторін рівночасно. Варяги своєю подвійною перемогою нагнали простолюдию чимало страху, і тої самої ночі нові сотні голяків-добровольців хильцем перебігли у Володимирів город, або т. зв. Нове місто між Берестовим та Старим городом, звідки легко було дістатися на майдан перед теремом і капищем. Свен радо прийняв їх, дав їм варязьких ватажків і післав їх грабити Володимирів город. Зате селяни з околиць Києва, з Київського Полісся, з-під Вишгорода, Переяслава, Білгорода та Чернігова пообіцяли на третій-четвертий день наспіти з усіма ополченцями, які залишилися ще дома. Був це народ кремезний, завзятий, хоробрий, що звик до походів і небезпеки, тілом і душею відданий князеві, під якого рукою жив сито та безпечно. Так Путята міг рахувати на яких дві-три тисячі ратників з-поза Києва і на друге стільки зі самого города. Він ладився до рішального бою.

Так, щоб забезпечити себе від несподіванок, хитрий дідусь придумав два способи. Передусім назначив кожному рат-

никові денну платню з княжого скарбу, а що важніше, її виплачено-таки першої днини всім, хто зголосився до назначених воеводами сотників. А що від двох днів перепинилася торгівля у городі, а у пристани через війну з печенігами не ставало заробітку, був це єдиний дохід бідняків. Він і знадив цілу юрбу людей, які хоч і не мали охоти боротися за чуже добро, але радо хапали за спис та лук для хліба. Після цього виправив Путятя ці ватаги теж у Володимирів город пильнувати кожного руху варягів та боронити по змозі життя й майно тамешніх огнищан перед грабіжниками Еріха і Галляра. Вкінці вислав-таки посланців до Олешича.

Путятя ждав, але Свен не спочивав ні хвилини. Приймавши присягу від полочан, зранку закликав Галляра, Еріха та Земунда на нараду. Вона мала рішити, що робити, щоб якнайшвидше роздобути гроші, потрібні на платню ратникам з Полоцька та Києва. Еріх радив, щоб пошукати за ними на Подолі у пристани. Туди не можна було дістатися пробоєм, бо вже всі хати і вулиці були обсажені ратниками Путятя. Але Свен знав, що у складах арабських і грецьких купців заховані цінності, якими можна було купити половину всієї Скандинавії. І вмить рішив уже другої ночі поплисти туди човнами. Після наради велів покликати до себе Мощанина. Тут показалося, що його нема ні в теремі, ні у гридниці, ні в капищі, ні у дворищі Рогніди. Боярин пропав, як камінь у воду. Саме тоді, коли Свен лютував з цього приводу, прийшов з поклоном від Рогніди старий Снорре і прохав конунга до неї на хвилину розмови. Свен знав, чого вона хоче, і засміявся:

— Скажи княгині, що я не маю тепер часу балакати з жінками. Поговоримо через три дні, а тепер...— тут звернувся до своїх гриднів,— осідлайте навечір шість баских коней. Зі заходом сонця виїдемо!

І зайнявся поділом добичі, щоб хоч частинно заспокоїти жадобу наживи у своїх та чужих. Та тут вийшов зразу клопіт. Місцеві київські гридні більше потребували і швидше могли зужиткувати всіляку куплю чи утвар, ніж полочани або варяги. Показалося, що місцеві варязькі купці не хотіли брати заграбленого у Києві добра, яке могли б пізнати на торзі власники як крадене. Те саме казали й руські гридні. Полочани не могли тягнути всячини з собою, бо дорога горі водою та волоком і без того була нелегка, а залишатись у Києві вони не гадали. І так в один голос усі домагалися срібла, чи золота, або хоч би міді, і то головню у грошах, гривнях, ногатах, дірамах, номізмах, а саме цього було у добичі найменше. Почалися торги і спори. Свен придумав спосіб ви-

користати добичу: наказав розвести чималий огонь і у за- лізних казанах топити золоті та срібні прикраси, посуду, збрую. Сукно казав розтинати на стільки частин, скільки було gridнів, бо сукна треба було всім. Після поділу паїв показалося, що кожний учасник боротьби дістав більше, ніж йому належалося, і з того приводу запанувало у дружині вдоволення. Воно ще зросло, коли надвечір невідомою якоюсь стежкою перебрався на Берестове висланець від Дауда, який заявив, що виміняє за золото всі кожухи, коли варяги відставлять їх на Либідь. Всі закричали від радощів і як стій почали вантажити шкіри на вози. Коли настала темрява, gridні, як один муж, рішили підприняти нічний наступ на не- обсажену ще частину Нового міста, бо бачили, що з грабежі можна легко розбагатіти. Свен доручив Еріхові начальний провід у вуличній боротьбі, щоб здобути Хорсовий горб між Старим містом і з'їздом на Поділ. Сам сів на коня і в супрово- ді Галляра та чотирьох gridнів виїхав Витечівським шля- хом на Либідь.

Та як тільки їзці повернулися спинами до дворища, від воріт двора Рогніди віддалилася темна стать, яка слідком ішла за верхівцями, прихилиючись до хат та парканів. Її темний одяг зливався з нічною пільмою. На кілька хвилин дороги за двором Рогніди шлях ділився. Просто ішла дорога на Витечів, на якій вантажилися підводи для Дауда, право- руч вела бічна доріжка, і на роздоріжжі стояло дворище Козняка. Отут затрималися їзці, і всі разом позіскакували з коней. Ім вийшов назустріч високий озброєний муж зі смолоскипом. У його світлі видко було, як Свен розпитував про щось, а там і щез із товаришами у дворищі. Підглядач зупинився і побачив, як той зі смолоскипом приніс коням пашу. Видко, гості гадали довше побути у дворищі старого боярина. Старий Снорре — це був він — завернувся і, вже не скриваючись, пішов назад.

У той час Володимир був уже на Русі. Ще в Корсуні ді- знався Анастас від земляків, що, за намовою кесарів, пече- ніги наступили на Київську землю, а варяги задумують поса- дити на престіл сина Рогніди за допомогою полочан, вірних пам'яті Рогволода. Та князь ні на хвилину не втратив духу. В Олеші підняв дружину та зібрав кілька ватаг бродників, які бажали скористати з виходу печенізьких орд і пограбити їх кочовища у степах. Усієї сили не набралося в нього і тися- чі голів, та з такою горсткою не завагався князь іти назустріч ворогові. Як колись Святослав, так і він день і ніч прямував на північ шляхами, знаними тільки бродникам та сайгакам.

Воевода Олешич завзято і з успіхом обороняв південні країни держави. З одного боку річки Стугни стояв табір

Його дружини, з другого широко розкинулись орди печенізьких ханів. Незвичайна меткість противника утруднювала оборону. Раз у раз оgneві знаки повідомляли, що орда перейшла границю. Олешич бачив, що в такій боротьбі тільки даремне витрачує сили і час та що тільки рішучий удар, завданий орді, зможе спасти пограниччя від неминучої загибелі. Тому покликав на раду обидвох других воєводів — Всеволода Сулятича з Овруча та Юрія Стеняту з Витечева.

А було це ввечір саме тієї днини, коли на Берестовому полилася невинна кров боярських дітей. У шатрі Олешича на середущому стовпі висіла ікона Богоматері, а перед нею на ланцюжку оливна лампочка. На розстеленому килимі стояв низенький столик, а на ньому збанок та три чарки. Стенята — малий, меткий, чорнявий, може, сорокалітній чоловік з буйною чорною бородою, живо розмахував руками, розповідаючи свій сон. Олешич і Сулятич слухали його.

Голосна розмова перед шатром перепинила їх розмову. Завіса, яка закривала вхід, відхилилася, і в шатро ввійшов молодець, вкритий від стіп до голови пилукою та болотом.

— Слава Богу! — поклонився Олешичеві. — А тобі, господине, привіт!

— Навіки слава! — відповів воєвода. — Хто ти і від кого?

— Від Путяти, тисяцького Києва. Я — Степан із Гольші, син Богдара, його бирич. Воєвода Свен із варягами, греками й половчанами опанували Берестове. Добриня вмирає. Прибувай на допомогу, а то пропаде княжий стіл, і варяги розсядуться на ньому. Рогніда у змові зі Свенем.

— Проби! — закричали в один голос Сулятич і Стенята, зриваючись із місця. Тільки Олешич стояв мовчки, а там відвернувся до ікони Богоматері. Воєвода узяв з кута довгий варязький меч у дорогій оправі та наложив на голову золотистий кінчастий шолом.

— Іменем витязя і владою воєводи наказую тобі, Всеволоде Сулятичу, вирушити негайно на Дідів Потік і стати на правому боці на сто сажнів від шляху. Ти, Юріє Стенято, виїдеш зараз за ним і станеш ліворуч у такій самій віддалі. За нами підуть вози.

— Але ж, воєводо! — не витерпів Стенята. — Це ж очевидна загибель для тебе!

— Не твоє діло! Якщо я не з'явлюся до полудня, то це значить, що я згинув, і ви йдіть тоді чимдуж у Київ під руку Путяти. Якщо весь Київ у руках Свена, то поверніть на захід у Червенські городи. Звідтіля прийде Мстислав, йому принесете повинну... З Богом!

Хмарний ранок уставав десь із-за лісів, коли піші ратни-

ки позбиралися з усієї границі і вирушили шляхом у Київ. За ними для оборони їхали кінні гридні, на чолі яких ступав Олешич. Сулятича, Стеняти, їх дружини та обозу не було вже видко. Відділи Олешича мали стримати всю погоню.

Зразу здавалося, що печеніги або не мають відваги нападати вступним боєм на дружину, або взагалі ще не знають, що вона покинула стан. Тому воевода раз у раз підсилав вістунів до піших ратників, щоб поспішали і по змозі дійшли до Дідового Потока ще перед набігом орди.

Недовго мовчав ліс. Ось надбіг відзаду отрок і звістив, що на шляху за ними показуються поодинокі їздці. Олешич спинив коня й велів дружині поспішити. Чвалом понеслося поруч шістсот їздців — уся його сила. З останньої сотні взяв воевода десять гриднів та засів із ними у густих кущах рябини та бузини. Тупіт коней затихав у віддалі, коли на шляху показалося кільканадцять їздців у баранячих тулупах, з довгими списами та арканами. Вони ступали обережно, пильно розглядаючись на боки, бо тут, у тісноті лісу, печеніги почували себе ніяково. Ніде розігнатися, ні ускочити впору, ні кинути арканом. Коли невеликий гурток ворогів залишився позаду, воевода шепнув:

— Беріть задніх! Всі разом.

Заспівали тятиви, засвистіли стріли, і вісьмох печенігів полетіло з коней.

Наче вовки на отару овець, кинулися гридні на печенігів, які не встигли навіть видобути луків або наставити списів. Кілька ударів мечем, і всі погани лягли головами на шляху.

— Слава Богу! Маємо відпочинок. Їдьмо ж за своїми!

Чвалом ідучи, дігнали своїх, і воевода, в міру того як дружина наближалася до поляни, розставляв по дорозі засідки по двадцять гриднів, щоб побивати стежі ворога. Він знав, що печеніги не підуть у ліси без стежі, і надіявся таким робом стримати їх у дорозі. І справді, засідки верталися одна по другій до гурту, і кожна з них залишала після себе вбитих.

Та Олешич помилявся у дечому. Печеніги, як степовики, збагнули дуже швидко, що по тому боці Стугни нема вже вартових та що Олешич ладиться до відвороту, а не до нападу. Якби ладився до наступу, то, певно, не стягав би варт, тільки намагався б відвернути увагу противника нічними набігами, огневими знаками, криками та гамором. Тим-то вже на розсвіті хани з'їхалися і рішили зробити загальний наступ на стан Олешича. З нечуваним криком, свистом та тупотом, під звук буйволячих рогів десять тисяч косооких їздців кинулося в ріку, яка аж виступила з берегів під напором валки коней та людей. Вони йшли валом, бо ба-

жали масою та гамором ослабити вражіння граду стріл і ратищ. Але — о диво! Розбурхана, каламутна хвиля викинула на берег масу людей та коней, але ні одна стріла не бзикнула в повітрі, ні одне ратище не прошуміло, ні один кінь не заіржав. Коли величезна юрба їздців звалилася на табір руської дружини — табір був пустісінський. Хани зрозуміли вмить, що Олешич покинув стан і подався кудись з усім військом, а як так, то й нічого було вже боятися тут засідки. Вони негайно порозсилали стежі в ліс, а за той час зібрали всі ватаги до купи і рушили головним шляхом на Київ. Засідки Олешича спинили їх чимало в дорозі, бо вони не знали зовсім намірів полян і не розуміли причини відступу. Тому, як тільки вийшли на велике узлісся, начальний хан Азга відділив три тисячну ватагу від головної орди та наказав обійти узлісся лісом. Ватага пішла боками через молодняк, який заростав уже береги підлісної левади. Як звичайно, молодняк цей був куди густіший від старого лісу і нелегко було йти по ньому.

За той час Азга доїздив уже до верха, що розділяв леваду на дві половини. В одному південному вибалку лежало село, а північна сторона дотикала діброви, де скривалися піші ратники; кінних видко було ще на шляху.

В один голос заверещало сім тисяч грудей, і, вмить розтягнувшись у півмісяць, орда з диким ревом пігнула за вогором. Азга-хан дав наказ за одним махом знищити кінну ватагу. Він відразу зрозумів, що має значити відворот Олешича. Йому неставало сил на довшу, під'їздову боротьбу з печенігами, і тому вислав піших ратників наперед, а сам з комонниками закривав відворот. У чистому полі піхотинець не міг дорівняти степовикові, зате у тісноті лісу печеніг-їздець був тільки безпомічною дитиною супроти пішого полянина. Азга-хан розумів добре, що пішої рати уже не здогонить, та надіявся, що кінних гриднів розторощить уже самою вагою своїх людей та коней.

Наче море у припливі, що кидається звідусіль на самітну скелю, вдарила дика орда об щити дружини Олешича, але, наче від скали запінені хвилі, вона відскочила зараз від них, залишаючи вал трупів та ранених. Кінні гридні Володимира — це ж була найкраща рать. Були це або вроджені вояки, які ввесь вік годувалися вістрям списів, або сини боярських родів, які посвячували себе воєнному мистецтву, бо воно одне личило бояринові замолоду. До того, чимало було у дружині людей, які зазнали війни з давніших літ. Правда, на радимичів, в'ятичів, болгар, на Ярополка, Рогволода ходили здебільша тільки варягї й новгородці, але вічну, невгавну війну на південних окраїнах вели майже завсіди полянські ратники.

Безсильно зісовувалися печенізькі списи та стріли по щитах гриднів, глухо дзвеніли удари палок та кривих шабель об гартовані, булатні вістря київської роботи, зате нічого не стримувало рідких, але куди сильніших ударів простих, широких руських мечів. Голені чуби валилися з коней, рев та скавуління ранених полохали коні напасників, і неставало їм місця від кінських та людських тіл, і печеніги з криком та гамором відступили, бажаючи заманити за собою гриднів. Та тоді голосно, але спокійно залунав усім добре звісний голос воеводи:

— Щити на плечі, чвалом у ліс!

І, нагло звернувшись, дружина стала віддалятися від ворогів. Хани та беги зрозуміли, що навіть тієї горстки не переможуть отвертим наступом, і взялися за луки та аркани. А тоді в одну мить змінилася боротьба у лови.

Миттю перегнали печеніги збиту в тісний круг дружину та окружили її широким та щільним перстеном тятив. Дощем посипалися стріли. Не впав від них, правда, ні один їздець, але зараз згнуло кількадесят коней, не закритих відзаду.

— Чвалом!

З диким ревом наскочили печеніги на задні ряди дружинників, і засвистіли їх аркани...

Другий наступ поганих був не менше завзятий першого, хоч багато коротший. Більше трупів та ранених упало по руському боці. Наказав Олешич їздцям, які потратили коні, взятися за луки, а київські стріли були куди кращі від печенізьких. Кінні гридні повернулися та одним виступом розбили ватагу, яка заступала їм шлях у діброву.

А тоді, наче на знак перемоги, залунав нагло у повітрі дзвінкий гомін мосяжної сурми. Враз ожило узлісся по боках шляху, і на рівнину виїхали дві довгі лави, що сяли від одягу та зброї комонників. Орда вже не відповідала, тільки чимдужче втікала до вибалку, не слухаючи поклику ханів та прокльонів Азги. До тисячі їздців упало на полі, а деякі гурти печенігів опановував уже сліпий переполох.

Щойно тепер Всеволод повірив у можливість перемоги. Витязем, який снівся Олешичеві, був, очевидно, він, Сулятич. Захоплення охопило його, наче полум'я. Він кинув спис і, призиваючи Перуна, клином врізався в юрбу печенігів, що втікали.

Але що це таке? Кількох гриднів із найближчої дружини воеводи падає на ший коней, зісувається із них у передсмертних судорогах? З окликом жаху спиняють гридні-переможці розігнаних коней, а в цю мить накриває їх усіх чорно-бура хвиля варварів. Три тисячі поганих учетверо перевищали

відділ Сулятича, і дарма, що це були самі вислужені гридні, — юрба ворогів умить змінила наступ у розпачливу оборону. Наче кабан, обскочений собаками, кидався Сулятич зі своїми. Його гридні вже не кричали, не співали, а тільки, заціпивши зуби, рубали довкола себе. Вони склонювали тільки голову, не звертаючи уваги на рани та синці, на смерть товаришів. Зате печеніги заревіли від радощів і всією перевагою накинулися на Стеняту. Стенята встиг вже збагнути, що значить ця зміна. Тому не наступав далі, ані не подався в ліс, але з усією дружиною вдарив у найслабше місце ворога — у відстань між ватагою Олешича і Сулятича. Печеніги, які тут були, розскочилися, і одноцілість бойової лінії гриднів вернулася.

Настала хвилина застанови між першим і другим ударом, наче тиша перед бурею. Але доволі її було Олешичеві, щоб зрозуміти, яких утрат зазнало його військо в обох битвах. Може, третина старої рати, яка тямилася ще бої за київський стіл у перших роках після смерті Святослава, лежала покотом на місці, де на Сулятича наскочили погани. Впало також багато коней, які не мали щитів, ні лат, а піші гридні в отвертому полі були тільки завадою. Воевода зрозумів, що треба відступати.

— Повертайте коні, кроком у ліс, піші передом!

Почалася третя дія битви. Піші побігли у сторону лісу. Олешич дозволив їм покидати списи та лати, і вони щосили в ногах та віддишу у грудях спасали себе втечею. Та як тільки повернулися кінні, наступ усієї орди припинив їм відступ. Треба було боронити життя. Хмара стріл впала дощем на стан Олешича. Раз у раз звалювався якийсь їздець із сідла, густо падали коні. Стіна печенігів зі скаженим ревом кидалася в наступ. Починалася січа, летіли погани, мов спілі грушки з дерева, падали і свої, а сила навіть найсильніших ослабла.

«Утеча або смерть!» — погадав Олешич, коли побачив, що на обох крилах ватаги печенігів нападають раз у раз, так що проста лінія змінюється у півкруг. Покликав обох воеводів і по короткій нараді крикнув голосно:

— Браття, дружино! Не встояти нам сьогодні проти поганих! Залишилася утеча або смерть. Вибирайте!

— Нема чого вибирати! — закричали без надуми найближчі. — Краще смерть!

— Смерть, смерть! — відгукнулися дальші.

Олешичеві залишилася ще, може, тисяча гриднів, але удар їх був страшний. Мостом стелилися погани від мечів, списів та копит коней. Цим разом сам Азга-хан і всі інші ватажки станули на чолі своїх, і почалася небувала різня. По-

ани падали сотнями, та ряди дружин коротшали з кожною вилиною і затискалися у менший гурт. Очі борців прислоювала кривава мряка, від напруги омлівали руки, віддихався у грудях, тільки зуби скреготали від скаженої люті, із ротів котилася піна. Коні ставали дуба, кусали, іржали, наче у табуні, який обскочили вовки. Аж ось Азга-хан продерся крізь громаду своїх вояків і опинився віч-на-віч з Олешичем. Пізнав його по золотистому шоломі і з диким криком кинувся на нього. Його верблюжим кізьяком гартована в Дамаску шабля лискавкою впала на героя і прорубала глибоко сталлю кований край щита. Другий удар мірив у шолом, та просвистів тільки у повітрі. Воевода, наче який молодець, звинувся в сідлі, відхилився, а там з усієї сили одним ударом меча розсік на плечі хана карацену і ранив його самого. Покотився з сідла хан, зверещали не своїм голосом його прибічники, а рівночасно один рев тривоги вирвався з восьми тисяч грудей. Невже ж рана, нанесена ханові, стривожила так усіх? Ах, ні! Її ж бачили тільки найближчі. В Олешича рука з мечем опала безсило. Страшний, нелюдський бій зупинився в одній хвилині.

— Витязь, витязь! — закричав натхненно воевода.

— Витязь, витязь! — в один голос закричали руські дружинники. — Слава, слава князеві!

А там, на найвищій точці поземелля, осяяний промінням сонця, на величавому, мов молоко, білому коні виринув іздець. Багряний, золотом шитий плащ спливав з плечей аж до стремен, на золотому шоломі маяла барвіста китиця та блищали самоцвіти. Так само сяяла упряж коня, і, наче з вогню кований, миготів меч.

Хто ж не знав цього суворого, страшного лиця? Перед ним корилися народи від крижаного моря по золотоверхі церкви Візантії, від кучугур жовтого піску над Каспієм по зелені луги Тиси.

— Це він, він сам! — заверещали печеніги і почали втікати.

Великий князь підняв угору меч, а через горбок стала переїздити рать: дружина з Південного Подніпров'я, яку забрав Володимир зі собою по дорозі. На її чолі їхав Роман Олешич у золотистому шоломі воеводи, візантійських латах та золотом лямованому плащі. За рівними рядами дружини показалися справа і зліва ще якісь безладні ватаги їздців, схожі на орду печенігів, і на їх вид погани збентежилися до краю.

— Бродники! Бродники! — закричали печеніги...

Наче камінь, який відірветься від гори та котиться і трощить все по дорозі, так упала дружина Романа між пече-

нігів. Не було серед них ні стриму, ні послуху. Орда якби осліпла і знавісніла. Та не допомгла їй утеча. Бродники почали ловити утікачів арканами, піша рать, яка побачила погром поганих, вийшла з лісу лавою.

Печеніги найбільше боялися бродників, що, хоч руського роду, вирости у лісах півночі та єднали звинність та умілість степовика зі силою та відвагою лісового ловця. Від степовика можна втекти в ліс, від лісовика у степ, від руського бродника тільки туди, звідки нема вороття... Сам Азгахан на войлоковому килимі між двома кіньми, стежкою, яку витоптала печенізька стежа, тікав на південь.

XXV

ЗА РУКУ ДІВЧИНИ

Добича, яку добули бродники на поганих, була дуже значна, головно в конях та товарі, якого велику силу пригнала собі орда зі степів на поживу. Все здобуте отамани поділили між свої ватаги, а що мали наказ берегти княжої рати, то і швидко покинули сам табір та розставили чати вдовж Дідового Потоку та Стугни.

Уперше від приїзду на Русь Володимир спав під войлоковим шатром з вечора аж до ранку, і спав непробудним сном серед пісень гриднів, іржання коней, криків і розмов. Глибокий сон швидко обняв усю втомлену рать — воєводів, гриднів і ратників. Тільки бродники не спали. Вартові роз'їжджали по довколишніх лісах, а останні бенкетували при ватрах, оддалік від табору. Їх пісні, дикі та рівночасно тужливі, наче свист степового вітру пізньої осені, то знову розгульні, наче розбурхана весняними водами степова річка, лунали всю ніч. А коли сірина ранку прилетіла на крилах східного вітру і замовкли пісні, з лісу, з-над Дідового Потоку стали висуватися тіни комонників гуртками по п'ять-шість мужа. Вони приєднувалися до учасників бенкету, забирали їх з собою і переїздили через горбок на південний бік узлісся.

Володимир, вислухавши мовчки звіт, звернувся до Сулятича:

— Ти, Сулятичу, як тільки покоримо крамольників, поїдеш на Волинь до Соломирича і там, спільно з турівськими та пінськими тисяцькими, позбираєте ятвязьких бранців із останнього погрому. Відпустиш їх домів та засобиш їм на зиму. Голодний сусід гірший хатнього злодія.

— Як-то, милостивий, тепер, після війни? — не вірив ухам тяжкокровний поліщук.

— Саме тому! Хай знають, що в моїй руці сила побити змога помилувати.

— Стійте, стійте! — залунали нагло оклики напереді.

Чвалом виїхали Володимир і воеводи на чоло відділу. Півперек шляху лежало тіло мужа, якого голова була майже зовсім відрізана від шиї. Затиснена права рука держала ще відламок меча. Поруч валявся пірваний аркан, яким послугувалися печеніги і бродники.

— Пробі! — крикнув нагло Олешич.— Це Мощанин! Зіскочив з коня і прикляк біля лежачого.

— До нас тікав,— замітив Сулятич,— це дивне!

— Гм! — не згодився князь.— Навіщо було йому тікати до нас? У Києві стоїть за нас Путятя...

— Ба, Мощанин завсіди ворогував із греками та Христовою вірою,— завважив Олешич.— Він радше тікав до печенігів, а бродники зловили його.

— Ні, вони були б похвалилися! — докинув Стенята.— Це не те...

— Золотий ланцюг на шиї є! — замітив Роман.— Це, очевидно, пімста або двобій!

— На кому? З ким? — знизнув раменами Сулятич.

— Це, видко, бродник його вбив, і то не для грабіжі, а з особистої ненависти! — рішив укінці Олешич.

— Ані в службі! — докинув Стенята.

— Може, туди їхав до нас, та стрітився з вартовим, по-сварився з ним і згинув у двообою! — зібрав разом здогади Роман.— У Києві стрінемо Станка Збранича, він, певно, знатиме, чого боярин із Мощаниці шукав над Стугною.

Тіло боярина поклали ратники на підводу й, не розв'язавши загадки, поїхали далі. На небі й на землі була глуха ніч, коли Витечівським шляхом вони прибули до Києва.

* * *

Того самого вечора, коли з півдня під'їздила до Витечівських воріт княжа рать, старий Козняк сидів при вогні, похиливши голову. Сумні, дуже сумні гадки томили його від двох днів, відколи в Києві вибухла ворохобня. Свен, якому старий віддав мало не все своє майно, не навідався до нього зовсім після повороту, зате наспіли вісти, що ятвягів погромив воевода Соломирич на Волині, так що Свен вернувся сам-один, без челяди, без підвод. Де ж ділися гроші? Як же ж він справді витратив їх або, може, забрали йому їх вороги, то чи захоче він додержати вбогому бояринові умови, заключеної з багачем? Крім цього, він бачив, що нова влада не найшла прихильників навіть між земським бояр-

ством, яке завсіди було вороже настроєне до дружинного ладу. Різня отроків відкрила йому очі. Те, що творилося, це не була зміна володаря на руському престолі, а змова чужих на руських землях. Хоч Мирослава мала стати княжною, але чи була яка запорука, що плани Свена здійсняться?

Ще більш невідрадні думи томили головку Мирослави, яка сиділа за кроснами поруч із батьком. Вона нізащо не вийшла б за грізного конунга. Крім того, сама Рогніда була для неї завсіди наче матір'ю, яка опікувалася нею зі щирістю, і Мирослава не могла б нівечити задумів княгині. Усміхнулася злегка, а її усміх помітив батько.

— Весело тобі, доню? — спитав наче з докором.

— Весело? Ох, ні, тату, але я рада, що кияни не прийняли Свена. Почалася війна, і є тепер надія, що вернеться ще Роман...

Старий живо підняв голову з рук.

— Роман? Роман Олешич? — спитав. — Як можеш згадувати ще це ймення?

У його голосі був тільки смуток батька, без давнього завзяття. Бач, і в нього від часу останньої дії зі Станком стали загощувати сумніви.

— Якщо Роман не відцурається мене тепер, коли я бідніша від дочок твоїх покупнів, так це доказ, що Станко сказав правду, а Свен пробрехався.

Козняк похнюпив голову й зітхнув.

— Так гадаєш? Я не знав, що Роман так глибоко запав тобі у серце, а то не був би я обіцяв тебе конунгові. Я гадав собі було, що княжий вінок та величний герой тобі до вподоби.

— Хай бережуть мене білі боги! — закликала дівчина. — Не стаю я всупереч твоїй волі, батьку, але чи буду княгинею, чи ні, моє щастя забрав зі собою Доброгост...

Козняк відповів нетерпляче:

— А таки ти не боронилася раніше перед моїм рішенням, щоб вийти за Свена.

— Тепер між мною і Свеном лягла кров!

— Кров? Не згадує крові, щоб ти не надибала її в того другого!

— Ні, таточку, я за останні дні передумала кожне слівце, кожний рух їх обидвох, і тепер кажу вам, що правду сказав тільки Станко.

— Мирославо, дитино! Чи ти не бачиш, що Свен — не Роман, і що він, а не ми, становить пра́во мечем? Іди, відбери йому меч! Постав перед суд!

Голосний тупіт коней перепинив розмову. Обоє чули, як

отрок розмовляв з приїжджими, і в кімнату ввійшли Свен і Галляр.

— Привіт тобі, достойний боярине, і тобі, білорука Валькіро. Хоча осінь близько, а Ніфлюнги збираються вже скрити свої скарби у підземеллі, проте я прибуваю до вас на крилах Льосни! Київський престіл жде на свою княгиню. Простіть, що не приходжу по суджену у супроводі музик, дружок та гостей. Скажи, Мирославо, осідлати сивого коня, а сама стань праворуч свого мужа. Оцей герой, Галляр, син Ульфа, буде заручником, що конунг Києва, Свен, син Герюльфа, бере тебе, жінко, у свій терем!

Бліда, як полотно, встала з лави Мирослава, та ні хвилини не завагалася з відповіддю:

— Недавно, на тому самому місці, ти почув від мене слово, якого я досі не взяла назад. А ось поглянь, що ти накоїв за час своєї влади у городі! Ти не послухав мене, а до давніх ран додав тільки нові.

Глум засвітився в очах варяга.

— Ха-ха! Чи це тоді, коли ми говорили про заслугу та нагороду? Я, конунг Свен, сам вибираю собі заслужену нагороду, бо мені належиться любов кожної жінки, по яку посягну, а моя воля — закон!

— Отже, насила? — холодно спитала дівчина.

— Ха-ха-ха! Хто ж, дитино, називає насилою сватання конунга? Чи треба аж насили, щоб ти пішла за мною?

— Забагато слів, конунгу! — промовив Галляр. — Баби язиком не подужаєш.

Та тут устав старий Козняк.

— Стій! — гукнув. — Чи Свен справді князем Києва, чи ні, це знає тільки Велес у своїй премудрости. Та ти, Галляре, не пара йому і не тобі підіймати руку на його невісту! А ти, конунгу, теж не подумав про те, що володар у першій мірі мусить шанувати закон, який мають шанувати його піддані. Закон каже, що без весільної пісні та жертви богам нема весілля. Отак на скору руку бере собі князь не жінку...

— На Одіна, боярине, на меч і щит, єдиною княгинєю Києва буде твоя дочка! — закликав Свен і поклав руку на ручку меча.

Мовчанка залягла кімнату після цих слів. Вони звучали як присяга. Була це порука мужа, сильніша від самої смерти. Похилив голову Галляр, занімів боярин, тільки Мирослава спаленіла й, піднявши гордо голову, спитала:

— Чи ту саму присягу зложив ти й Рогніді?

Слова ці поділали на Свена, наче удар у лице. Він подався мимохіть узад і відповів не зразу:

— Не мішай, дівчино, державних діл до любови!

У словах варяга звучала скрита погроза, та Мирослава гляділа спокійно у розблิสлі зіниці Свена.

— А ти, Свене, не мішай любови до державних діл!

— Слово боярина — не дим! Боярин віддав дочку женихові, і цей бере її!

Сказавши це, Свен поступив уперед і простяг руку до Мирослави.

У цей мент у дверях, які вели в комору, показалася струнка стать молодця.

— Не твоє добро, варяже, не руш!

І не швидше вдаряє на чаплю сокіл, як Станко кинувся на Свена. Закітлувалося в сутіні кімнати, блиски мечів, наче лискавки, замиготіли у сяйві огнища. З голосним прокльоном кинувся Галляр помагати конунгові, та ось з-поза нього якийсь голос крикнув:

— Моя стріла, Галляре, вимірена просто на тебе!

У дверях за Станком появился Грач із натягненим луком. Спинився Галляр, старий Козняк кинувся доставати зі стіни списа, коли нагло надворі почувся гомін, крик, метушня, брязкіт збруї. Прожогом метнувся Галляр до виходу, та в цей мент, ранений стрілою, захитався і впав. Рівночасно двері до сіней упали, виломані напором людей, і юрба ввалилася у кімнату. Двох гриднів Свена завзято відбивалося від членів Володимирової дружини. Їх ставало щораз то більше, аж ось ускочив між перших величний витязь у золотистому шоломі та з грецьким, міддю кованим щитом у руці.

— Роман, ладо моє? — сплеснула в руки Мирослава.

Та чи це справді був її Роман, той, колись спокійний, тихий, ніжний молодик, якому навіть на ловах жаль було розлитої крові? Ох, ні! Він ось і оком не кинув на неї, тільки сам наступив на обох гриднів, які у тісноті кімнати ставляли опір юрбі гриднів і не допускали її до місця, де Свен і Станко зводили смертний двобій. Він щитом відбив удар одного з гриднів, рівночасно повернувшись у другий бік, поразив мечем другого противника. Від напору щораз нових вояків юрба придавила в куті Станка зі Свеном і розділила їх.

Меч варяга шалів між гриднями. Хто наблизився на його віддаль, гинув, як від грому. З острахом гляділи на нього Козняк і Мирослава, повилазивши на лаву в куті. Роман пробився насилу поміж гриднів.

— Гетьте звідсіля! — гукнув.

— Свене! Невірний боярине! Піддайся, княжому воеводі.

Наче тигр, скочив Свен на нього і зі страшенним розмахом ударив його мечем. Одначе удар зісовгнувся на підстав-

леному щиті, а варяг аж похилився від розмаху. Цю хвилину використав Роман і звалив Свена з ніг.

— Беріть його! — гукнув.

Все, що жило, кинулося на переможенного. Наче муравлі на гадюку, яку збиточні хлопці кинуть у муравлище, налягли на Свена гридні і швидко зв'язали його, мов дитину. Роман поставив біля нього сторожу, а щойно тоді привітався зі Станком. Бажав було привітатися і з Козняком та Мирославою, але на відгуки страшної боротьби у місті тільки усміхнувся до своєї дівчини. Мирослава тільки вибігла за ним і проводила його очима далеко, заслухана у звуки, які долітали до неї аж сюди.

Над Новим містом стояла заграва. Жахливо рвалися у нічній темряві крики скажених борців та зойки людей, які гинули в безнадійному бою.

XXVI

ПЕРЕДСМЕРТНЕ ПРИЗНАННЯ

Простора світлиця дворища виглядала на побоєвище. Посередині валявся розбитий стіл та поламані стільці, піврана скатерть, потовчений та потоптаний посуд, що попадав із мисників. Валявся по землі і золочений божник, сухе зілля та золочені ідоли, під якими стояв Свен, коли боронився. З долівки челядь усунула вже трупи гриднів та варягів, тільки чорніли ще калюжі крові. В куті, сповитий мотуззям, лежав Свен. Його лице було біле, як стіна, та скривлене у маску болю. Проте ні один стогін не виходив з його зчорнілих губ. Недалеко Свена лежав важкоранений, кров'ю залитий Галляр, а над ним блідий, мов стіна, видко, до краю виснажений, клячав на кривавій долівці Станко.

Мирослава підійшла до Свена й, поклавши йому руку на плече, сказала:

— Свене! Ось удруге перед тобою свідок, який закидає тобі душогубство. Востаннє взиваю тебе: дай свідоцтво правді, вкажи убійника, щоб чорна тінь злочину не падала на шлях життя невинного!

Свен наче не чув слів дівчини. Всі присутні з напругою гляділи на гру лица зв'язаного героя. Та ні один м'язень не рушився на його стиснених устах.

— Воеводо! — заговорила знову Мирослава. — Не бути нам зі собою у парі, та я завсіди з подивом гляділа на появу благородного героя півночі! Тому на цей гарний момент і на твою геройську честь закликаю тебе, скажи вибранці твоїй, хто був убійником її брата?

Звільна підвів Свен голову, а його очі горіли, мов у вовкулаки.

— Не воевода я, а конунг, дівчино. Мечем я добився влади, і меч відібрав її мені враз зі силою та волею. Не жди від мене вчинку, який не був би ударом, ні слова, яке не було б прокльоном!..

— Спасибі тобі, Свене, й за те! — заговорив нагло з-під печі старий Козняк.— Стільки я й бажав знати! Ти не потвердив своїх слів, значить, не Роман, не Олешич... Дажбоже!..

І старий вхопив себе руками за сиву голову.

— Ха-ха-ха! — зареготався Свен.— Стареча слабість — матір'ю самодурства! Я не потвердив своїх слів, але й не заперечив їх!

— Я питаю тебе, як рівний рівного, а навіть вищого,— наставляв боярин.— Зразу ти був воеводою, опісля конунгом, і я корився тобі у всьому. Тому прохаю тебе ще раз. Не я твоїм суддею, не твоїм ворогом, а князь. Для мене ти завсіди тільки колишній союзник, який мав навіть увійти в мою рідню, а якому я віддав все своє майно...

— Хочеш відповіді, добре! Розв'яжи мені руки і ноги, дай мені меч і щит, тоді поговоримо знову, як рівний з рівним.

— Достойний боярине! — вмішався Збранич, коли побачив, як старий затрусився і опустив руки.— Бачу, що слабнеш, як ослаб колись і я від очей і слів цієї гадюки. Знай, що я сторожем цього зрадника і збережу його на люту княжу кару, хоч би й головою прийшлося наложити мені чи тобі!

Те кажучи, встав і станув між Свеном і боярином.

— Ха-ха! — засміявся тоді Свен.— Ось бачиш, боярине, кому залежить на правді? Саме той, хто обвинувачує мене, боїться моєї поруки. Ха-ха! Не завсіди має боягуз і брехун сотню помічників. А цих чотирьох тут — це мало! — гордо і згідно вказав на чотирьох-gridнів Збранича.

— Не я боюся правди, а ти, Свене, княжої кари,— відповів молодець.— Що ти хоробрий, знаємо всі, але скажений вовк теж хоробрий, і нема йому від цього чести!

— Слова, молоде, слова! А ти діло покажи! — непевним голосом почав Козняк.— Дай доказ, що ти й Роман непричасні у злочині, а тоді про мене!

— Доказу бажаєш, боярине? Гаразд! Сам Свен казав, що привід до злочину дав гріш, саме той, який ти віддав Свеніві.

— Так, але хоча б він і витратив усі гривні та куни, то все ж не відцурався ні мене, ні моєї дитини. Не про гроші йшло йому, це ясно! А як так...

— Як так, то той, в кого ті гроші, дає також доказ невинності й вертає їх тобі.

— Хто ж це такий?

— Я!

— Ти?..

Від скаженої злоти посиніло лице варяга. Козняк відступив від Свена, з розхиленими устами стежила Мирослава за сваркою, а Збранич спокійно говорив далі:

— Так, я! У посіллі моєї невісти у Мощаниці зложено, боярине, твоє майно, яке відібрали ми Свенівим людям. Не хибує і ногати, а береже його воєвода Соломирич...

— Слава ж богам білим, богам добрим! — закликав Козняк. — А тобі, хлопче, вони заплатять сторицею по за-слузі. Ге! Нелегко-то на старости літ глядіти багачеві на злидні його дитини. А все ж не про тебе тут річ іде, а про Олешича.

— Несправедливий ти, боярине! Проти слів Романа стоять слова Свена, а я єдиний свідок злочину. Чим же слово Свена вартніше? Чим моя порука нестійка?..

За цей час заспокоївся дещо Свен і опанував гнів, який давив йому горло.

— Ні, нестійна твоя порука, бо гроші по закону війни належать до князя. Легко віддавати не своє добро. Все одно не понохати тобі його!

— Води! — сказав хриплим голосом Свен після довшої мовчанки.

Ніхто не рушився.

— Терпи, зраднику, — пробурмотів Станко, бо не міг у цьому ворогові бачити і признавати людину.

Та ось Мирослава піднялася з лави і по хвилині принесла Свеніві глечик води.

Жадібно пив варяг, і дівчина притримувала глечик при його почорнілих губах.

— Миро! — прошептав, випивши. — Твоє серце — нічим смарагди Фреї! Зроби ще одну ласку та подай мені ще раз води, але з отрутою.

В його голосі звучала страшна ширість.

— Боїшся, воєводо? Страх тобі княжої кари? — спитала глумливо дівчина.

— Раниш моє серце, Миро, і то нізашо. Чи боїться смерти той, хто прохає отрути?

— Ніякий герой не прохає отрути від ворога, бо це доказ, що більше боїться його, ніж смерти. Але ти скажи, хто вбив Доброгоста, а замість отрути дам тобі до рук ніж.

— А що зробиш з убійником?

— Йому теж дам ніж, але в серце...

Стиха заскреготали зуби варяга.

— Сказав би я тобі, дівчино, але присяга в'яже мене. Та ти перекажи Рогніді, що я тут. Хай вона побачиться зі мною! За те обіцяю тобі, що так само, як ви не почувете від мене імени злочинця-душогуба, так теж Володимир не вчує імени твого батька, а тоді ваше майно, збережене Збраничем, залишиться за вами!

Мирослава кивнула головою. Справді, коли Свен випреться спілки з її батьком, то й Кознякові куди легше виправдати себе перед судом князя. Оглянулася. Старий Козняк спав уже на лаві, ратники дримали біля Свена, який сидів непорушно, сповинений мотуззям. На долівці стиха харчав Галляр. Тільки Збранич не спав. З добутим мечем сидів напроти в'язнів та, видко, насолоджувався вдоволеною пімстою.

Нагло Галляр припіднявся з долівки і розложив рамена, ніби молився до вогню на широкій печі.

— Льокі! Льокі! — хрипів.— Червоне полум'я обхоплює мене. Червона кров заливає все... Діти... такі білі... гарні... то у жертву велетневі!.. Геть від мене! Пропадай! Хай поб'є тебе Льокі кривавим, огненным мечем!.. Проклін тобі, проклін і смерть!..

Упав ниць та судорожними рухами рук порпався у кривавій пилюці долівки. Крик його пробудив сонних, і вони гляділи з острахом на боротьбу життя зі смертю.

— Дайте йому води,— обізвався один із ратників, але ні сам він, ні хто інший не рухалися з місця.

Нараз залунав спокійний, мов у повні сил виданий, голос Свена:

— Увійди між вибранців Одіна, вірний дружиннику! Вальгалля відчиняє тобі вже ясні ворота. Золотий ріг меду подає тобі білорука Валькіра. Відійди в мирі і жди мене. З моєї теж тече кров, як і з твоєї. Прощай!

Зірвався з долівки Галляр, здавалося, що останнім відрухом кинеться на Свена, та ось сильна струя крові бухнула йому з уст. Без стогону повалився варяг на долівку з глухим стукотом.

— Мирославо, поклич слуг, щоб винесли трупа! — оглянувся за дівчиною Станко.

Та Мирослави не було вже в кімнаті.

* * *

Тієї останньої ночі не спалося в Києві нікому, не спалося й Рогніді. Та не тривога відганяла від неї сон, а гнів, страшний, лютий, бо безсильний гнів обманеної жінки. Ще звечора Снорре приніс їй вістку, що Свен поїхав на Витечів-

ський шлях «по невісту». Обманець приспав її був обіцянкою, й вона не станула між ним; і полочанами, поки ще на це був час. Тепер було вже запізно. Присягу від них відібрав уже Свен. Свен виділив їм уже паї добичі, вони були його дружиною, а не її. Біля неї був тільки Снорре та декілька слуг, а її перша служебниця з боярського роду мала стати княгинєю...

«Ні, неможливо було, щоб Свен брав Мирославу на княгиню усієї Руси. Неможливо було й те, щоб молоде дівча, та щира й любя Мирослава, яка так любила її та її сина, захотіла ограбити їх обоє, і то через подружжя з сорокалітнім. Ні!»

Сумніви обсіли ум княгині, а годі їй було на них відповісти. І коли вона так сиділа і німо гляділа перед себе, нагло дикий гамір перепинив її думи. В її садах почався бій, з Берестового аж до кімнат долітали вигуки й верески, брязкіт збруї, а Володимирів город засвітив пожежею. Що це було? Якась дальша дія київської ворохобні? Але яка? Непевність здавила серце Рогніди.

«Тікати б! — майнула думка. — Та куди? Скрізь вороже населення, деревлянська рать відмовилася, полочан б'ють, погано!...»

Один Снорре не втратив голови. Він сам умить позачиняв усі ворота і заніс їжу та напитек у таємний льох, де була захована кімнатка на випадок небезпеки. Рогніда заспокоїлася дещо, бо з цієї кімнатки можна було зійти над ріку і тікати далі водою.

Та, на диво, ніхто не добувався до дворища, наче воно саме й не стояло посеред боєвища. Дикі верески, стогони, зойки, ломіт та брязк наповняли сади, вдаряли у віконниці та відпливали звільна у напрямі майдану та з'їзду на Поділ. Аж ось, наче смолоскип, загорілося по той бік майдану дворище Свена, і все, що жило, побігло туди. Вихилившись крізь вікно, Рогніда слухала розмови між службою і почувла раптом знайомий низький жіночий голос.

— Пробі! Де княгиня? Ведіть мене до неї!

«Мирослава!» — погадала Рогніда і крізь вікно видала наказ привести до себе дівчину.

Мирослава вбігла в кімнату і припала до колін княгині.

— Прости, милостива, прости, що в таку страшну хвилину непокою тебе! Та саме в такий час кожна хвилина може принести погубу або спасення. Треба подбати за майбутнє...

— Майбутнє, дитино? — лагідно спитала Рогніда і погладила темне волосся дівчини. — Хто може його збагнути? Воно виростає з крові та смерти, і ніхто не знає, чи це калина, чи отрута...

— Для тебе, милостива? Ох, ні! На тебе не підійметься нічия рука!

— Навіть Володимира, гадаєш?

— Навіть його, княгине! Нагадай собі, що він вибачив тобі уже не таке...

— Ох, ти називаєш це вибаченням? — сумовито відповіла Рогніда. — Ні, дитино! Тоді, коли він підіймав на мене руку, а темна тінь смерти уже закривала мені мій зір, тоді... він був ще мій... Тепер він знову вертається, наче Одін до Брунгільди. Він не простягне вже до мене руки по риг меду... Я згинула для нього... — Тут оживилася нагло: — Та нехай! Так мусіло і мусить бути. Ніхто не сміє ламати вірності... навіть Льосна! Та у цій боротьбі святого звичаю зі серцем вмирає щастя.

Мирослава не все розуміла з цих слів, а зрозуміла, що Рогніда любить Володимира, що вибачення його їй байдуже, та не байдужа їй втрата. Аж тепер стало для неї ясне не одне у поведінці княгині, чого не розуміла раніше. Ось чому вона не хапала за ніж у всі ці довгі-довгі роки, коли то не раз, знеможений вином, витязь покоївся біля неї непробудним сном. Ось чому не покинула княжого двора під час подорожей та походів непосидючого князя. Ось чому не позбирала коло себе вчас деревлянського земства, варягів, франків і ворожих новому ладові земських бояр Київщини, не вчинила того, що зробив Свен!..

— Не знаю, достойна, твоїх задумів, бо вони задалекі для мене, а знаю тільки, що князь у ніякому разі не підійме руки на тебе і твоїх, бо ворогом Володимира — тільки Свен, а не ти.

— Як-то? Не я?

— Свен відібрав присягу полоцької рати на своє ймення, а не на твоє та Ізяслава. Він і сватався до мене, а не до тебе, всупереч волі власної дружини та твоїх полочан!

— Ах! Я добре знала, куди він поїхав надвечір із Галляром. Та чи гадаєш ти, що він справді бажав мати тебе за жінку?

— Боги знають, достойна! Він дав прилюдно запоруку, якої не ломить ні один варяг, та чи додержав би слова, хто скаже? Хто раз скривив душею, тому вірити годі!

— Дав запоруку?

— Так! Він клявся Одіном, клав руку на меч і присягав, що єдиною княгинею Києва буду я, а Галляр схилив голову, і всі признали вагу даного слова...

— А я гадала, що він зводить тебе, а він зламав вірність мені. Із усіх гадючих сердець позбирав Льокі лестоші та їдь і вложив їх у серце дужого витязя! У ньому збезчестили боги хоробрість!

— Так, але завтра чорна Мара покріє йому очі,— відповіла дівчина,— а з його життям умре і правда — правда про смерть мого брата. Це стіна, яка станула між мною і Романом Олешичем.

— То ти, дитино, любиш Олешича? — спитала Рогніда.

— Так! — певно і спокійно заявила дівчина.

Рогніда встала.

— Як так, то я послухаю поклику Свена! І хоча яким хитрим буває Ніфлунг, більша є пімста ошуканої жінки. Ходи! Свеніві вирвемо тайну, а його самого кинемо до стіп князеві, наче гадюку, в якій вирвали зуби... Чи ти сама?

— Ні, при мені отрок Збранича, а Снорре може покликати ще декого.

— Так нехай покличе! Уже день, крадьки не перейдеш!

Ранок був холодний, непривітний, день наче отягався з приходом, тільки осінні галки стадами спадали на вулиці. З вулички в уличку перемикалися дві жіночі постати, а старий Снорре з шістьома ратниками провозжали їх. За закрутом шляху показалося дворище Козняка. Ледве чи хто пізнав би у тих руїнах селитьбу першого багача в Києві. Поламаний паркан, розбиті ворота та віконниці валялися перед хатою, а біля воріт рядочком лежали Галляр, його ратники та вісьмох gridнів Романа, які згинули у боротьбі зі Свенем.

— Чого вам? — спитав вартовий.

— Домів вертаємось, юначе! — відповіла Мирослава.— Невже ж ти не пізнав мене?

— Тебе-то я знаю!.. Але княгиня?.. І ось цей варяг та ще з ратниками?..— спитав вартовий і ратищем показав на старого Снорре.

— Це не ворожі ратники, а наші, і тільки для безпеки княгині ми взяли їх з собою. Одного старця чей же не боїтєся.

— Гм! Заждіть на сотника.

У дверях появилєся Станко. Він увесь яснів, нічим молодий у весільний ранок. Жваво підбіг до Мирослави.

— Де батько? — спитала дівчина.

— Спить у коморі...

— Чи є хто біля нього?

— Ні! Насилу поклали старого! — засміявся Збранич.— Завісили двері до світлиці веретою, то й заснув.

— Спасибі! А що Свен?

— Постогнує і клене. У нього гарячка.

— То і добре. Тепер іди і збуди батька, але так, щоб Свен не чув. Обидвох вартових вишли надвір і пусти до Свена княгиню!

— Як-то? Залишити їх обох без варти? Ніяк не можна.

— Ти ж будеш за завісою з нами.

Дівчина розказала Станкові про намір княгині і впевнила його, що не буде ніякої зради.

У світлиці панувала сутінь, на огнищі тлів невеличкий огник, при якому гридні зварили сніданок. Рогніда побачила у самому кутку під божником непорушну темну постать.

— Свен!

— Вийдіть обидва! — наказав Станко. — Станьте біля воріт і без мене не перепускайте нікого ні туди, ні назад.

Вартові вийшли, Станко та Мирослава докинули ріща на вогонь, а самі пішли у комору, де на долівці сидів старий Козняк.

— Що сталося? — питав, заляканий. — Невже ж пора на суд?

— Так, пора! — відповіла Мирослава. — Але суддею будеш ти, батьку!

— Я?

— Так! Стань ось тут біля дверей і слухай, як княгиня говоритиме зі Свенном.

Станко прикляк на одне коліно біля самих дверей, добув стрілу і наложив її на тятиву. Всі троє стримали віддих.

— Привіт тобі, герою! Ти кликав мене, і я тут, бо швидко вкриє тебе Гель, і я не почую від тебе слова правди!

На звук голосу княгині здригалася темна постать, і чути було скрегіт зубів Свена. Довгу хвилину змагався з болем, аж підняв голову і розплющив очі.

— Ти прийшла, княгине? — спитав. — Спасибі тобі, та ти прийшла жаліти мене чи сміятися?

— Норни випряли нам обом невдачу, а з призначення годі сміятися. Для мене вмерла надія з твоєю зрадою. Нема в мене вже майбутнього, є тільки дитина... і ніж!

Із-за пояса видобула ніж східного виробу з тонким, золотом січеним вістряем. Свен звісив голову на груди. Його, видко, брала гарячка, і відривані слова падали з уст.

— Горить, горить!.. Вовк Фенріс рве мені нутроші. Суд, сором... смерть!.. Рогнідо!

Тут зірвався, і здавалося, що одним зусиллям розірве ремені. Нелюдське хрипіння добулося з горлянки, і велеть опав назад на землю.

— Рогнідо,— шепотів, скрегочучи зубами,— якщо ти вярзького роду, якщо ти жінка, в якій залишилося хоч на макове зерно чуття, встроми мені цей ніж у серце, або ні... перетни отут б'ючку...¹ Ох, якби я міг зубами перегризти її сам!

¹ Б'ючка — жила.

— Ні, Свене, то не я вб'ю тебе, а Володимир, бо ти його зрадив, а мене оббрехав. А за віроломність і зраду не ножем карають, а кратами... у гноївці!

Слова ті протверезили Свена. Його зуби знову заскреготали, але відповідь, яку дав Рогніді, була ясна і спокійна:

— Властиво, я не зрадив тебе, Рогнідо! Ти, як і ми всі, бажала тільки влади і слави.

Рогніда покрутила головою.

— Чи ти справді вже так віддавна бажав слави і влади? А навіщо ж ти стільки разів оббрехав Володимира, мене, Козняка, Мирославу, Галляра?.. Як можна тобі вірити у що-небудь? Поясни мені бодай тепер свої задуми, коли хочеш, щоб я допомогла тобі перед княжим судом.

— Слухай! Перед смертним словом витязя впевняю тебе, що вже під час останнього походу на печенігів я загадав повалити князя, якого я сам виніс на київський престіл. Та до цього треба було мені рати і гроша... Полоцьку рать мала дати ти, а гріш Козняк. Тебе я гадав з'єднати собі обітницею пімсти, а гріш Козняка дістати в руки дівчини...

— Як-то? — удала зачудування Рогніда.— У Козняка ж був син, і не дочка, а він був дідичем майна багача.

— Був, тому і загинув! — кивнув головою Свен.

Швидким кроком підійшла Рогніда до нього.

— То так, Свене? Заклинаєш мене на моє серце, щоб я допомогла тобі ввійти між вибранців Вальгаллі, а сам ще перед порогом смерти кидаєш кров, розливу тобою, на голову невинних?

— Смерть хлопця давала мені дівчину, а батька робила мені союзником. Вона дала мені гріш і силу. Ось тобі і правда, Рогнідо.

Та Рогніда не спішилася, сховала ніж у піхву, вложила його за пазуху, а там і сказала:

— Боги чули твої слова, Свене, боги і люди, над якими не маєш милосердя навіть при своїй смерті. Тебе засліпила гадюча злоба Ніфлунга, якої повна вся твоя вдача. Так, бачиш, дуриш ти всіх і мене все життя, обдурю і я тебе дещо при смерті!

— Пробі, княгине, — закричав варяг і вперше та востаннє зазвучала в його голосі справжня розпука, — невже ж у мене таки більше людського почування, ніж у тебе?

— Ха-ха-ха! — засміялася Рогніда.— То ти ще не знав, що я жінка, якій у любови і ненависти ніхто не дорівняє? Ось гляди! Колись на Берестовому над головою заснулої дитини ти подав мені ось це!

Тут видобула з-поза одягу малу золоту коробочку й показала Свеніві.

— Вона була призначена для того, хто одним помахом дужих, вірлиних крил розігнав усіх своїх ворогів, як Зігурд Ніфлунгів. Ти карлик проти нього, Свене, підлий, брехливий, хоча злющий та злобний. Тож ти, а не він повинен згинути від такої гадючої зброї. Не для тебе меч, ніж, кров, червона кров вибранця-героя. Для тебе — запінені уста, посиніле лице та судорогами покривлені члени боягуза!

І кинула на долівку коробку зі затроєною голкою. Добула ніж і протяла на руках Свена ремені, щоб він міг ворухнутися і повзати. Свен повзав, як гадина, і зубами пробував добути з коробки голку, поки, обезсилений болем і гарячкою, не охляв непритомний.

XXVII

СЛАВА КНЯЗЕВІ

У золотому шоломі та багряній мантиї, які дістав був від імператорів після перемоги над Вардою, Володимир на білому, мов молоко, коні в'їздив на подвір'я Козняка. При воротах стрінув його боярин, та не той сам дідуган, що кілька місяців тому. Тоді ще просто трималася його сива голова на плечах, а гордощі світили в очах опірного боярина. Тепер ніхто не віднайшов би був його у цій злиденній появі дідуся з запалими щелепами, червоними, мутними очима та труськими руками.

— Боги з тобою, милостивий, під мою стріху вітають,— почав Козняк і схилився до стремени князя,— та, вибачай, не цвітом стелиться тобі дорога, не медом поливається... Трупи та кров...

Старий розвів руками і знову схилив голову, наче ждав грому. Та в очах князя не було лискавки, тільки зворушення. Від Путяти, Святослава та Богдара він дізнався вже був про участь Козняка у змові, про його безвинність і що тільки через його непослух та спротив Свеніві вдалося вчас обезсилити ворога. Князь поклав руку на сивій голові боярина.

— Не тобі, старому, виправдуватися, а мені, що наїжджаю на твою домівку у таку пору. Приводять мене сюди дві речі. Перша...

Мирослава, що стояла коло батька, вмить здогадалася і побігла в хату за калачем і медом.

Князь випив, узяв кусник калача і, видко, радів, що дівчина така схвильована.

— Рожі на твоєму личку, рожі та мак,— говорив, заїдаючи,— та не за калачем я прийшов, а за другим.

Дівчина спаленіла ще дужче, а таця затремтіла в її руках.

— А візьміть хто від неї мід, бо все, що призначене для нас, вип'є мати-земля.

Прискочив Станко, узяв від дівчини тацю, а дівчина вмить закрила лице рукавом. Опісля другою рукою добула за пазухи хустину князя і подала Володимирові з поклоном.

— Ти на груди носила її, дівчино, на серце клала дарунок свого вибранця? Так, вона ще тепла, гріє і пахне твоєю молодістю!

З острахом глянула дівчина на князя.

— Вибач, милостивий! Я мусіла заховати її від очей, бо по неї посягав Свен.

— Невже ж, дівчино, гадаєш, що Свен не добув би її звідтіля? Як же ж ти забезпечила б її? — допитував; та у веселому, жартівливому звуці глибокого його голосу задзвенів м'якший тон ніжності.

— Я пришпилила б її ножем, милостивий! — різко відповіла дівчина, і ніхто, дивлячись на неї, не сумнівався, що вона каже правду.

— Як так, то спасибі тобі, дівчино, за вірність, хай так само вірне буде тобі щастя! Але бачиш, твоя краса не мені зацвіла, хоча й велика її ціна! Кому ж маю віддати цю хустину, а з нею і моє княже право?

Враз загуділо у зборі.

— Мені, мені! — гукали воєводи, сотники, грідні, ба, й ополченці.— Киньмо жребій.

Гамір і регіт піднялися звідусіль, та князь підняв руку, і все стихло вмить.

— Важке питання, та й годі! — заговорив знову.— Я міг би звернути тобі свободу, та твій батько старий, міг би віддати тебе не тому, кому треба. Міг би веліти кинути жребій, та відомо, що найбільше щастя у дурнів... Гм!

— Милостивий князю, віддай хустину тому, хто повалив твого і могого ворога,— сказала поважно дівчина.

Ніхто не засміявся. Кожний чув, що ці слова не жарт. Усміх шез із лица Володимира.

— Хто ж це такий? — спитав зацікавлений князь.

Та в цей мент усміхнувся, коли побачив Романа, який виступив з гурту і станув коло дівчини.

— Мені віддай її, милостивий!— сказав спокійним, певним голосом.— Не за заслугу, а по закону любови!

— Як так,— повеселів князь,— то зайве й ваше прохання. Воєвода Роман молодий, та самі бачите всі, що сила

в нього та завзяття небуденні; а щодо дівчини, то, їй-богу, не знаю, чи хто другий зважився б посягнути по неї після Свена?.. Що ж, бери, хлопче, чи пак, достойний воєвода. Даю тобі її хустину, як обіцяв перед виїздом у Візантію. При цьому заявляю всім загалом і кожному зокрема, що воєвода Роман не в дарунку дістав цю хустину, а виборов її мечем, як ялося героєві! А тепер ведіть мене до Свена! Це ж моє друге діло!

Веселий гамір, який був наче відгомонам на слова князя, нагло стих, лице Володимира скам'яніло, по всьому зборі пролетів лиховісний дух Морани.

— Він отут, милостивий! — сказав Станко з поклоном. — Розступіться!

Враз подалися на боки Козняк, Мирослава, Роман, служба, ополченці та гридні. На поламаній лаві перед хатою сидів варяг. Синя, майже чорна ліва рука, розпухла, наче довбня, лежала безсильно та непорушно на колінах, а з місця, де були ремені, скапувала кров. Його обличчя було спокійне і суворе, як завсиди, тільки жовте, наче у мерця. Уперше, відколи Володимир покинув Київ, стрітилися обидва давні герої, а перед очима обидвох душ промайнули марева минулого. І враз Володимир, маючи перед собою найзавзятішого ворога, пригадав собі все те, що бачив на Босфорі. Перед ним тут, у поросі, крові та гнилі, лежить минуле, пережите, погане, а нове, видане, незбагненне, виростає йому у душі. Хриплий та сильний ще голос Свена вирвав його зі задуми.

— Чого глядиш на мене так довго, Володимире? — питав варяг. — Давно ти не бачив мене? Ждеш рога з напитком та привіту конунга? Дарма! Ріг не оправлений, мід випитий, а конунг програв ставку життя. Ха-ха!

— Дивлюся у минуле та у майбутнє, Свене, а ні з одного, ні з другого не вільно глумитися, тим більше, коли тінь смерти паде нам на чоло, — відповів суворо князь.

— Минуле у нас спільне, Володимире, і хіба дурень повертає до нього, коли нема вже з цього користі. У майбутнє забігає лише боягуз, бо справжній герой вдаряє мечем та жде жребія смерті або перемоги.

— І ти не бачиш ще того, що між нашим минулим і майбутнім лежить пропасть? Ти не збагнув ще, що конунг не те саме, що варяг на зміїному човні!

— Я знаю тільки, що вільно героєві та по чому пізнати боягузів...

Враз потемніло лице Володимира.

— Знаєш? Герой не бреше, не обманює і не зраджує! — сказав різко. — А роблять це якраз боягузи. І не хто інший, а ти зрадив мене, обманув своїх гриднів і полочан і оббрехав Козняка.

— Тебе я не зрадив, бо всякому свобідному героєві вільно посягнути на владу. Усе на світі застромлене на вістрі меча. Раз ти полишив мене у Києві, то ти дав мені волю йти, куди захочу. Кознякові я сказав те, що вважав правдою...

— Брешеш, падлюко! — вирвалось у Станка. — Перед княгиною говорив ти не те. Тепер ми вже знаємо, і то саме з твоїх уст, усю правду.

— Ах! — Очі варяга хотіли як би пробити Станка своєю диявольською скаженістю. — То ви підслухали? — і злість горіла в ньому, як полум'я. — Так, я оббрехав Козняка, — говорив далі, мов у гарячці, — але у війні та у любови всі способи добрі, якщо ведуть до успіху. Ти, Володимире, викопав ту пропасть, про яку говориш. Ти винен усьому!

З вибачливим усміхом і спокійним рухом голови почав Володимир відповідь:

— Ні, воєводо, не я копав пропасть і не я винен, а винен час, який деколи залізною рукою добувається до воріт держави. Як навіть у далекі новгородські, в'ятські чи брянські області шойно у травні стукає весна, ломить кригу та нівечить снігові звали, так і до воріт твоєї та моєї землі застукав дух нової правди. Ти втік перед ним зі своєї землі, не відступав від трухлявих ідолів, поки новий дух, невидний і всесильний, не переміг тебе. І бачиш, я зрозумів, що вся наша земля кличе його, коли хочемо стати поруч інших земель світу — або загинати. Ця конечність завела мене у Візантію і дала мені в руки бажане добро. Тобі здавалося, що меч, який поб'є мене, знівечить і самого духа. Та помилився, Свене! Не я побив тебе, а та земля, якої знаряддям я став, і вона вбила б тебе була навіть на моїй могилі. Ти міг був щонайбільше скинути володаря. Але з мого попелу повстав би завтра месник і змів би тебе з лица нашої землі, що рветься до життя!

Тільки близькі Володимирові, такі, як Роман, Збранич, Мирослава та старі члени княжої ради, розуміли слова князя, інші вперше вчули з його уст, що він приєднався до грецького Бога, якого прихильників стільки жило на землі Дажбога. А що цей Бог показався могутніший за Перуна, то ніхто й не дивувався. Всі були горді, що їх князь знайшов нову силу для них усіх, більшу, як досі.

— Я вікінг, і закон морських героїв є моїм законом. Суди мене своїм новим законом, бо за давнім мій суд уже відбувся.

Настала знову хвилина мовчанки. На землі Дажбога чужинця ніхто не кривдив, і його судили завсіди законом землі його походження. Свена можна було судити тільки за душогубство, грабіж та підпал під час ворохобні, а не за зраду.

— Свене,— сказав при кінці князь,— за новим законом судити тебе годі! Твоя правда! Ти не з мого світа, а з того, який я вже залишив за собою. Я забуваю за зраду князя й держави, бо не я твій князь і тут не твоя держава. Проте за законом твоєї землі мушу залишити за тобою всю кров та сльози, згарище і руїни. Ти поставив якнайвищий закон — закон крові! То й боронися від нього або загибай!

Кинув меч до стіп Свена і сів на коня. Та в цей мент зашуміло у зборі. За час суду зібралася була на вулиці величезна юрба народу, яка пильно стежила за ходом суду. Тепер закричали всі.

— Він наш, наш! Давайте його!

— За кров дітей наших!

— На шматки його! Перун йому в тім'я!

— Хай його поб'є хрест! Смерть злодієві! Смерть, смерть!

Здавалося, що юрба ще у прияві князя таки справді розірве Свена на шматки. Потоком рушила громада на дворіще Козняка. Та нараз Свен устав. Спокійно, гордо, як колись на Берестовому, поглянув на юрбу владним поглядом. Праву руку простягнув вперед та крикнув:

— Не вам судити конунга! Дяка тобі за правду, Володимире!

І спокійно, певною рукою вбив собі у б'ючку на шиї маленьку золоту голочку. Хвилину постояв просто, відтак зробив півоборот убік і тяжко впав на землю. Ібн Дауд не ошукав варяга. Отрута вбивала, мов лискавка, без болю та муки. Ніхто не смів доторкнутися трупа. Грізний і величний, як за життя, лежав витязь на землі, тільки його іскристі очі затемнилися і погасли.

— Поховайте його за законом! — приказав Володимир.— Ми, живі, воюємо тільки з живими. Прощайте!

— Слава, слава князеві! — залунали оклики, а в їх супроводі поїхав Володимир на Берестове.

XXVIII

НОВА ВІРА

— Здоров був, волхве Перуна! Не ласка твоя була стрінути володаря тієї землі, як ялося здавна, хлібом-сіллю, запашним димом та співом дівчат? Забув ти за той час за мене, правда?

Аж до землі похилився волхв від цих насмішливих слів. Він стояв у воротах капища сам-один, його служба покинула

Його. Ні одного зеленого віночка не було видно на подвір'ї, кущі та моріг були потоптані ногами, відломки зброї, одержі та харчів валялися довкола.

— Правду кажеш, милостивий! — відповів заляканим голосом. — Відвернулося лице князя від богів та їх слуг, але що я не тільки їм слуга, але й тобі раб, то й повинуюся.

Кивнув головою князь, звернувся до прибічників:

— Олешиче! Отут скажи зараз вкопати хрест! Тут лежали тіла ваших отроків, побитих поганями, тут змагалися давні боги зі сонцем правди, з царством Божим. З тієї крові нехай виросте хрест і нагадає всім, хто спас їх від меча варягів та від соромної неволі.

Гридни принесли величезний дубовий хрест, що його князь приготував завчасу, викопали глибоку яму, і тоді князь власноручно перев'язав вершок хреста ланвою, даючи знак, щоб потягли його вгору.

Затріщали гужі, ухнули гридни, і серед святочної мовчанки над юрбою полян став звільна підійматися хрест Господен. А тоді залунав над головами могутній голос князя:

— Народе мій! Ось знак триєдиного Бога Вседержителя, який обіймає всіх і вся. Йому я завдячую вінок влади та сили. І вам він дав перемогу над ворогом. Йому поклоняюся я та бояри мої, поклонися йому і ти!

Наче лан спілого збіжжя, живі ряди пішли за прикладом свого князя, похилившись. Один тільки волхв стояв осторонь блідий, простоволосий, заляканий, довго не розуміючи переміни. Прибитий словами князя і невеселими міркуваннями над тим, де він тепер дінеться, волхв пошкандибав у капище. Та за якусь годину ждала його чимала втіха. Прийшло декілька мирян із запитом, чи він і для нового Бога приймає приноси і чи зуміє найти до нього дорогу, як найшов її князь. Умить з'ясував собі досвідний духовник, що, пливучи за течією, він не пропаде.

— Очевидно, — відповів. — Якби мало бути інакше, то чи лишився б я при своїх почестях? Клади сюди дари, а всі небесні «воздадуть тобі сторицею». Недаром князь воздвиг свій хрест саме на Берестовому; це місце, очевидно, святе і ближче звідсіля до неба молитві і людині!

Живо зайнявся жертвою, бормотів всілякі заклинні, кутив святим зіллям, сипав у полум'я ялівець, а накінець перехрестився тричі, як бачив це був у християн. Ледве скінчив, покликали його до кострів, на яких мали горіти побиті варягами кияни. Де не взялися його помічники-співаки, і старий Ярослав немов прочунав. Він починав мати надію, що нічого не змінилося на Дажбоговій землі. Збираючись на похорони, накинув білу одержу, підпоясану узірчастим поясом, припоя-

сав розкуйовджені кучері і бороду, а на голову наложив вінок зі зеленої омели. Владним тоном видавав накази підвладним, а вони корилися йому, самі не знаючи, що думати про рішучі та певні рухи старого. Особливо дивувала їх незвичайна точність, з якою він перестерігав усяких подробиць обряду. Пригадував, щоб між похоронених когутів не попали курки або між воскові — свічки-лоївки, щоб усі похоронені сорочки мали льняні та щоб для гашення вогню не вживали замість меду з водою пива або чистої води. Ніколи ще так точно не перестерігав волхв цих звичаїв, як сьогодні.

Поважно та точно ступав гурток жерців у Володимирів гóрод, де вершилися костри, і тисячна юрба приєднувалася до нього, щоб узяти участь у похоронах. Волхв почував себе знову духовним провідником Києва. Одне тільки гнівало його немало, що за ним не ступав князь та не дзвонили списи гриднів. Не було ні бояр, ні огнищан, здебільша тільки бідніші люди з передмість та з околиці. Та ось похід зупинився. На майдан навскач виїхало кількасот їздців, а за ними біла громада пішої рати. Військо сотня за сотнею проходило попри волхва. На чолі їхав на великому бойовому коні воевода Мстислав Воєславич. Він одним поглядом обкинув увесь майдан на Берестовому і вмить догадався усього.

— Хрест!

З рамен хреста звисали вінки барвінку, чатиння та пізноцвітів. Це дівчата прибирали його після відходу бояр та князя, і ніяка злочинна рука не нарушила їх. А тепер буйний вітер, який наганяв від заходу снігові хмари, розвівав ці вінки, наче прапори.

Правду казали поголоски про Христову віру. Князь прийняв її, та не заборонив почитати давніх богів, бо ось старий волхв, як і раніше, веде похід жерців. Вояки Мстислава були здивовані, як міг Володимир пробитися через печенізьку стіну, повалити Свена та ворохобників? Невже у цьому була якась вища сила?

Мстислав побачив молодця, що з трудом пробивався крізь юрбу, і пізнав Збранича.

— Здоров був, хлопче! — кликнув на нього. — Бачу, вітаєте нас з перемогою?

— Так, з перемогою! Князь велить нам стати у Новому городі.

— Як-то? Прецінь великі гридниці є на Подолі!

— Туди надоспіла саме сіверська рать. А тебе, достойний, князь просить у терем.

Станко підїхав до волхва, зіскочив з коня і поклонився старцеві:

— Премудрий волхве, рідня боярина з Мощаниці прохає тебе влаштувати після сьогоднішнього похорону на третій день похорон для боярина. Господар покинув свою хату, осиротив жінку та дочку, а мені випало хоронити його.

Горде лице волхва поблідло. Він увесь затрусився.

— Боярина? Якого боярина? Невже Мощанина?

— Так! Його найшло на шляху військо князя і привезло з собою. Це член княжої ради...

Аж до цієї хвилини гадав було волхв, що Мощанин таки встиг переконати князя у своїй невинности та що тільки завдяки цьому ні його, ні Козняка не діткнула рука мстивого князя. А тепер?.. Може... може... князь і знає, де, як, коли і чому опинився Мощанин на шляху неживий? Судороги пройняли старця від непевности, страху і сумнівів. Поява Володимира показувалася тепер куди більша, грізніша та ще більше таємнича, як досі.

Ні Станко, ні Мстислав, оповідаючи про останні події, не могли розібрати, якою-то силою розбив Володимир полчища поганих, не розуміли, яким способом міг Володимир опанувати Берестове, не знаючи розкладу сил ворога. Вони не знали, що військо Володимира прийшло саме в той час, коли Еріх виступав на Нове місто, отже, Берестове було без оборони. Але й так яка-небудь із трьох ватаг князя мусіла здобути город і злучитися з людьми Путяти та привести Володимира у Київ. Володимир ніколи не зважився б був вертатися у Київ, не маючи потрібних сил, щоб від одного маху розторощити ворохобників. Не будь у нього дружини Олешича, він пішов би був назустріч Мстиславові чи сіверській рати і щойно тоді вдарив би був на Свена. Та всі ті обставини не були відомі ні Станкові, ні Мстиславові, так що обидва вони, як і увесь народ, ні на хвилину не сумнівалися, що тут надприродна сила вмішалася у хід подій.

XXIX

ПРОЩАННЯ

Ритмічні удари вже від полудня звучали на подвір'ї Козняка. Це раби та найняті робітники ставили наново паркани, прибивали дошки, направляли двері та лавки. У хаті мили та прибирали кімнати, а старий Козняк, одягнений у кожух та клепаню, з довгою патерицею в руках сидів у сінях з Романом.

— Недобре робиш, сину, що покидаєш нас знову! — говорив невдоволено старий. — Я в невиплатному довгу у

тебе і князя і волів би, щоб ти був біля мене. Сам ти казав, що з весною всі дружини вирушать у похід. Я бажав би з моїх достатків причинитися до звеличання походу, а тут я вже старий, не зможу допильнувати майстрів, вибрати у купців ні зброї, ні одежі.

— Забуваєте, батьку, що ваші гроші вивезені на Волинь, а не знати, як довго зможе берегти їх воєвода Соломирич. Він теж має вирушити весною. Князь хоче, щоб корсуняни й імператори побачили велич і силу володаря всієї Руси.

— Чому ж не їде туди Збранич?

— У Збранича діла доволі з похоронами Мощанина та зі спадщиною.

— Гм!

Старий невдоволено потряс головою. Від часу, як вияснилася справа смерті Доброгоста, все батьківське почування, яке мав старець для мертвого сина, повернулося до живого майбутнього дідича його майна та дочки, усього, з чим зжився боярин за свій вік. Та Роман тільки всміхнувся.

— А що зробиш, якщо засніжить тебе у повороті?

— Я й не гадаю вертатися верхи, ні возом, тільки водою. Впадуть дощі, то ще краще. Возьму сплав у поліщуків.

На це не було вже відповіді.

— Так їдь з богами, синочку,— сказав по хвилині.— Велес тобі проводирем буде.

Роман похилився до руки старого.

— Де ж Мирослава? — спитав ще Козняк.

— У княгині! Ось я й їду до неї.

— З богами, сину! Вертайся здоров!

— Оставайте з Богом, батьку!

У городі на кожному кроці видко було, як струя життя вертається у давнє русло, перепинене воєнною завірюхою. Торги роїлися від продавців та покупців, поруйновані хати направляли теслі та пошивальники, щоб перед осінньою непогодою мати захист над головою. Сотні людей випрятували румовища, згарища та попіл зі спалених хат, між якими білили свіжі зруби. Кияни здавна були майстри на всі руки. Одне тільки нагадувало про ворохобню — незвичайно багато сіверської, деревлянської та тиверської рати, які поспіли були на рятунок держави з півночі, сходу й заходу.

У дворищі Рогніди панувала тиша. При тих самих ворітцях, при яких прощався Роман із Мирославою перед візантійською виправою, стояла й тепер дівчина, нетерпляче вижидаючи Романа. Коли почула тупіт коня і угледіла худощаве, вітрами загоріле лице молодця, вся спаленіла й побігла йому назустріч. Звіталися, наче вперше бачили себе.

— Коли їдеш? — спитала дівчина, коли він обняв її.
— Сьогодні!
— Ох, це неможливе! Я не пушу тебе!
— Щойно казав мені те саме батько. Невже ви змовилися? — жартував Роман.

— Не смійся, ладо моє,— мрійно говорила дівчина, горнучись до воеводи,— я знаю, що ти не для примхи покидаєш мене знову, одначе я таки справді боюся...

— Чого, дитино? Другого Свена важко було б найти і у Скандинавії, не то тут...

— Я й не про себе боюся, а про неї! — пальцем показала на терем княгині.

— Про Рогніду?

— Так! Вона страшна стала від смерти Свена. Раз у раз кличе своїх богів, молиться, плаче, то чепуриться і примірює строї, видобуті зі старих, сріблом кованих скринь, які Володимир привіз був іще в Полоцька. То знову впадає наче в шал, рве волосся з голови і одяг на собі.

Сьогодні прийде князь, бо заповів свій прихід. Я боюся, що вона кинеться на нього або що він уб'є її. Тому благаю тебе, залишися.

Роман задумався.

— Знаєш, щоб Володимир убив Рогніду — у це я не вірю, коли він не вбив її досі...

— Але ти не знаєш княгині: вона сама так його роздратує, що він стратить рівновагу. Ти не знаєш, на що може зважитися жінка, коли любить...

— Невже ж вона любить його? — скрикнув Роман, здивований.

— А ти гадав, що ні?

— Я гадав, що вона його ненавидить.

Любов не кінчається ненавистю. Сьогодні, коли я натякнула їй на ненависть, вона засміялася і каже: «Ах, ти дурненька, якби я була за нелюбим мужем і він мене покидав, то я раділа б, що дав мені свободу. Не ненависть, а байдужість — це гріб кохання». Романи, залишися!

Ніжно пригорнув Роман дівчину і довгу хвилину мовчав.

— Що ж, хоч я гадаю, що моя приявність тут зайва, я залишуся на один день.

— Рука вірного слуги не раз уже врятувала життя невинному.

— От, Миро, наш князь християнин, який не скривдить і ворога, не то жінку... Він же ж і Свена не карав, а про Мошанина та твого батька і не згадає. Рогніда, яку Володимир, може, тільки єдину любив, мала б бути у небезпеці? Ні, це неможливе!

— Саме тому в небезпеці! — живо заперечила дівчина.— У його серці огірчення, у неї гнів і жаль, і ось вони зустрінуться...

— Князь — не жінка, Мирославо... Цить, князь іде!..

Роман дав знак чурі, щоб відвів коня до стайні, і ввійшов разом з Мирославою до палати. Вони розмовляли ще довго, заки не почули розмови князя з Рогнідою.

Коротко, нервово відповідала княгиня. Звичайні вислови чемности прозвучали без відгомону.

— Чи пан мій бажає повечеряти при своїй рабині?

— Знаєш добре, Рогнідо, що ти не рабиня, навіщо ж дратувати мене?

— А чим же я, як не рабиня? Не жінка, не сестра! Не по волі вікую вік при тобі!

— Саме тому приходжу до тебе, Рогнідо. Нас злучив важкий злочин давніх днів, та вся моя покута, якою я бажав змити мій гріх, не найшла ласки у твоїх очах. Не життя мого бажала ти, а смерті! Ти навіть спілку завела з моїми ворогами, сама добувала на мене меч, дитинку нашу затроїла трійлом ненависти до батька...

— Невже ж ти осуджуєш мене за це?

— Не мені тебе судити, бо я сам винен усьому: і ненависти, і змові, і злочинам. Та раз не можу віддати тобі життя, то можу вернути тобі хоч в частині те, що взяв від тебе. Даю тобі Полоцьку волость, спадщину Рогволода. Йди туди враз із полочанами, яким вертаю волю, збрую та човни, і управляй нею. Нехай син твій не скитається ізгоєм на чужині ані не гнеться в ярмі, яке навчився ненавидіти!

Серед тиші, яка настала після цих слів, Мирослава виразно чула, як княгиня заплакала.

— Ти плачеш? — м'яко спитав Володимир.— Плач, Рогнідо, плач, як і я плакав колись кривавими сльозами над своїми гріхами, та, виплакавшись, вибач мені злочин, яким я прогрішився, незрячий!

— Ох, я не плачу! — відповів різко голос княгині.— Мої сльози — не вода, а кров! Волость я приймаю, бо вона моя, а сина візьму з собою, бо він теж мій. Відйду зараз, як тільки позбираю те, що залишилося мені по батькові. Доля, яка нас злучила, розлучає нас тепер, а моє місце при тобі займе друга...

— Рогнідо! — скрикнув Володимир, а в голосі його звучав гнів і біль.— Даремне ти завертаєш споминами до давніх днів і до незагоєних ран. Чи на те, щоб повернути мене з дороги, на яку я ступив цієї весни? Даремне зусилля. Моє життя не належить уже до мене!

— Чому? — різко залунав запит.

— Тому, що воно є власністю народу і всієї землі Дажбога!

— Ха-ха-ха! Колись ти казав, що ця земля твоя і народ твій! А я кажу це ще й тепер.

Рогніда встала й поступила крок до Володимира.

— Ти не розумієш моєї правди, Рогнідо! — відповів князь. — Усе довкола тебе змінилося і дозріває вже до вищого розуміння життя та обов'язку, а ти все ще живеш варязькими маревами. Держава від Волги по Тису — це не човен, а я не варяг!

— Говориш про державу, як грек!

— Бо я грецької віри, Рогнідо, віри, яка висловлює все те, до чого додумався я сам, коли прозрів.

Настала мовчанка, і Мирослава почула, як князь наливав собі чарку меду чи вина у срібну чарку.

— Бачиш, Миро, що Рогніді не загрожує нічого, — сказав шепотом Роман, — хоч би тепер навіть у її руці був ніж — Володимир не покарав би її. Він зводить з нею порахунки, як зі Свеном, і вони обоє щезають з його життя...

— Ходімо звідсіля! — відповіла дівчина. — Я не можу слухати таких слів прощання. І якби хто догадався, що ми були свідками такої розмови, то нам самим було б соромно перед власною совістю.

XXX

ПІД КОРСУНЕМ

У березні 988 р. прибув до Києва логофет Скілос і привів з собою кількадесят духовників, переважно болгар і полян, які довгий час пробували, а то й народилися у Болгарії, Корсуні чи Візантії. Вони мали зі собою церковну утвар, книги, писарів і іконописців та безліч ікон, зібраних грецьким духовенством для покорення порфірородними лютого племені тавроскитів, яких володарі бажали повернути на Христову віру. Володимир прийняв ласкаво дарунки порфірородних, а вказавши на християнську обстанову двора та на хрест на Берестовому, сказав:

— Усі умови, поставлені мені імператорами, виконані. Варда Фока побитий, силу моєї держави збільшили шість тисяч варягів, я сам, моя дружина і велика частина моїх земель поклонилася святому хресту. Чому ж імператори не прислали мені моєї невісти? Невже вони не шанують свого слова?

— Ніколи порфірородні не ламають слова. На царівну Анну теж вступила благодать Господня, й вона буде біля Влахерну монастир, куди бажає вступити восени. Супроти волі Бога людські умови безсильні.

Скілос побожно схилив голову, а Володимир з усміхом подивляв спокій, з яким він передавав свідому брехню. Роман Олешич, який стояв біля князя, аж почервонів з досади. Анастас потягнув його за рукав. Прибічники князя дивувалися, з яким м'яким серцем їх володар приймав гарбуза від імператорів.

Скілос умовлявся з князем щодо дорічної торговельної виміни і повідомляв, що на передмісті св. Маманта відкрито дві нові господи для руських купців.

— Я вельми вдячний порфірородним, — відповів князь, — за їх опіку над новонаверненим племенем! На другий рік я радо скористаю з ваших господ. Та в цьому році я загадав викорінити поганих зі степів нашого моря, тим-то й не пушу на весну човнів у Царгород. Вони не вернулись би до осені. Тим-то поїдуть тільки у Корсунь. Туди хай переїдуть царгородські купці у другій половині травня на торг.

Скілос прикусив губи. Що означав цей розпорядок князя? Він знав від київських греків, що ладиться воєнна виправа до Корсуня, а від цісарських стратигів, що вони не бояться облоги за подвійними стінами города. Якби руські купці поїхали у Царгород, вони могли б бути заручниками миру. Але так, то чому вони взагалі їдуть у Корсунь? Греки знаменито знали, що після перемоги Володимира над печенігами шлях на Схід відчинявся знову, і руські купці не мусітимуть їхати аж у Візантію, щоб продати крам. А може, ця корсунська виправа — це тільки підступ?..

— Осміляюсь, — сказав Скілос, — вашій княжій милости пригадати, що не кожний купець зможе вислати кораблі у Корсунь. Таких є небагато, а не знати, чи ті, що приїдуть, зможуть викупити весь привезений крам. Для вас була б утрата, а для нас дорожнеча по містах.

Князь усміхнувся.

— Як у справах віри та небесних благодатей рішає імператор, так у торговельних справах рішаю я, й ніяке моє рішення не буде шкодою для моїх підданих. Вони знають, що за всю доставку дістануть плату в повновартних грошах чи товарах. У Корсуні є купці не тільки грецькі, а все непродане можу я сам закупити і зложити на складах Корсуня.

Після такої заяви Скілос від'їхав, користаючи зі санни, у Витечів. Того самого дня роз'їхалися биричі князя по всіх землях від Дунайця по Волгу. З першими водами стали

наспівати у Київ дружини всуміш із човнами купців. Купці збиралися під Витчевом, дружини — в Києві, де княжі воєводи переглядали їх старанно та мали наказ доповнювати всякі недостачі збруї та припаси гриднів. Ще ніколи ніякий володар Руської землі, навіть великий Святослав, не зібрав у пристани Києва такої рати. До половини травня назбиралося п'ятсот великих човнів, а в кожному було від тридцять до п'ятдесят мужа. Тільки бояри, воєводи та прибічники князя мали коні, всі інші були піхотинці, зате на кожному човні везли мотуззя, в чудернацький спосіб попритесувані балки та залізні окуття.

Вже десятого травня рушили купці та тисячки ратників під проводом Романа Олешича. З ним їхало кількадесят грецьких уповноважених із Києва, яких вислали київські греки з доставою у Царгород. Був чудовий весняний час, а на Білобережжі все стояло у цвіті. Через пороги перебралися без перепони, ні одного печеніга не видко було на придніпрянських степах. Тільки в Олеші треба було два дні перечікувати бурю, яка зірвалася з північного сходу. Хоча вітер не вщухав, море було ще неспокійне, Роман наказав день і ніч їхати далі попри береги Криму до Корсунського заливу.

З трудом найшов Роман на пристани місце для себе та своєї рати — так багато суден було у ній. Здавалося, весь Золотий Ріг переселився у Херсонес. Густо, наче димовий ліс, торчали щогли, роєм увихалися човни; наче ніжки величезних водяних хрущів, маяли весла гребців ритмічно по обох боках суден. Гомін і крик вітали київський флот. Портові впорядчики бігали спітнілі з купцями, визначаючи кожному стійло та місце на нічліг. Роман передав опірних греків катепанові Феодосієві, а цей обіцяв подбати, щоб вони не повтікали з Корсуня. Руські купці не платили портової оплати, а мусіли платити її греки. Вони навіть не могли мріяти, щоб утекти із крамом у Царгород, і мусіли продати у Корсуні або ждати кінця торгу. Торг ішов на диво живо та гладко шість днів. Руські купці знали, що якби торгівля йшла тяжко, то сам князь закупить усе за готовий гріш.

В кінці сьомої днини стали деякі кораблі у пристани ладитися до виїзду серед окликів зібраного у пристани народу.

Роман занепокоївся і вийшов з Вишатою, вельми метким і тямущим купцем, у пристань. Та як далеко і широко простягається море, ніде не було видко ні одного човна. «Що сталося з Володимиром?» — запитував себе воєвода.

— Цієї ночі треба щось зробити, інакше всі задуми князя пропадуть, — сказав.

— Що саме?

— Мусимо перешкодити кораблям, щоб не покидали пристани. Кожної хвилини може наспіти княжа рать.

— Це нелегка річ. Корсунь багатолюдний город. З залогою стратига та корабельниками візантійських купців буде в ньому до вісім тисяч мужа. Стіни високі, сильні, а на заборолі кожна баба рівна гридневі.

Та в цей мент Роман скочив, наче хлоп'я, між носіїв, які несли у город мішки. Між ними виднів старий білявий муж з коротко стриженою бородою, одітий у грецький стрій, з широким варязьким мечем.

— Оляф! — кликнув на нього Роман.

Живо оглянувся варяг, і обидва други широко привіталися.

Оляф, видужавши, оселився в Корсуні, де займався поки що торгівлею збіжжям. Роман відтягнув Ольфа набік і спитав:

— А ти не мав би, Оляфе, охоти ще хоч раз послужити князеві?

— Чим?

— Звісно, чим: мечем і веслом!

Очі засвітилися у варяга.

— Заробиш на цьому стільки, скільки не дасть тобі й найбільш корисний торг.

— А це як?

— Забався ще раз у вікінга й не пусти завтра грецьких суден із пристани.

— Скільки людей ти даш мені?

— П'ять сотень, а що здобудеш — твоє!

— Ха-ха! Як так, то я й сам на це пішов би, будь у мене люди. Дай мені людей!

— Не я, а оцей огнищанин дасть тобі їх,— звернувся Роман до Вишати.— Подбай, достойний, за варязькі плащі і передай їх моїм людям у господі. Наші шоломи та човни й без того скидаються на варязькі, здалека не буде видно.

Другої днини Роман ще спав у господі, коли прибігли перелякані руські купці.

— Хоробрий воеводо! — поклонився київський огнищанин Вовк.— Відвернулося лице Хорс... Господа від слуг твоїх. На морі показалися варяги і граблять грецькі судна. Всі, що виїхали ранком, завернули назад. Та п'ять великих круглих суден пропало з усім достатком. Купець Кіродул вернувся на човні сам-один з одним гребцем. Що нам робити?

— Залишити всі опорожнені кораблі на березі, а мужву озброїти і стягнути біля мого стану. Я вже вчора ввечір вислав своїх людей за варягами. Вони загорнуть їх від

сторони моря і приженуть підвечір сюди, а ви маєте бути готові переловити їх, ще заки допливуть до берега.

Відразу почався на флоті рух. Вино, паволоки, збруя, посуд, сукно, прикраси та всяка грецька купля не займали багато місця, тому до повороту доволі було й шостої частини всіх суден, які виїхали були з Києва. Купці вибирали що кращі та легші й вантажили їх куплею та поживою, а гребці з рабів помагали їм переносити та розміщувати крам. Вільні гребці, посередники та ратники озброїлися, а молодші купці, з яких кожний знав воєнне діло і миттю вмів перекинутися з купця у грабіжника-вояку, — перебрали провід.

Під вечір не чорні хмари від заходу надвигнулися на Корсунську волость, не сірі птахи налетіли, не сарана рушилася на плодovitі поля... Це велетенський флот суден Володимира підплив до заливу й замкнув його зовсім. Вслід за цим човни приставали до берега, а з них висідали відділи рати, такої добірної та лискучої, що й самі порфірородні імператори не посоромились би такої. Сотня за сотнею, тисячка за тисячкою виходили на берег, а коли причалили всі, крім вартових човнів, вивантажено ще кількадесят коней. На одного з них, білого, мов молоко, араба сів рослий муж у пурпуровій мантиї та в золотому шоломі з вінком на голові й лискучим мечем у руці.

Нечуваний переполох охопив корсунян. Стрімголов утікали у город ті, що вийшли були у пристань, як тільки на овиді появилися човни. Утікали навіть власники господ і складів, побудованих на березі, і мешканці передмістя, яке лежало на руїнах давнього Херсонеса.

Глухо зачинилися ворота міста, й почалися гарячкові приготування до оборони. Хоч корсуняни чули про майбутню виправу Володимира на Корсунь, але приїзд купців розвіяв їх сумніви. Аж тепер вони зрозуміли проворність князя, який стягнув сюди хитро своїх вояків і маєтки найбагатіших громадян імперії. Населення города подвоїлося від такого великого допливу чужинців, тоді як усе їх майно було на кораблях. Катастрофа була неминуча.

Царгородських купців охопила паніка. Юрбою збирався народ на агора, домагаючись негайних переговорів і мирної передачі города. Грецькі купці з Царгорода обвинувачували катепана у зраді, мовляв, він не ударив на варягів попередньої днини і не випустив грецьких купців із пристани. Тепер уже ніхто й не сумнівався, що вчорашні варяги були тільки передовим відділом флоту Володимира та що були в порозумінні з Романом Олешичем. Даремне виправдовувався катепан: озлоблені, до розпуки доведені купці за всяку ціну бажали найти винуватця їхньої втрати й находили

його тільки в ньому. Не диво, що, всупереч бажанням корсунян, катепан відмовився піддати город і, зібравши купців та всю військову залогу, почав боронити города нежартом.

Корсунян, які противилися, казав ув'язнити за те, що держать сторону Володимира, а маєтки їх забирати, щоб хоч у частині покрити втрату царгородців. В цей спосіб залякав одних, зацитькав других і розпочав оборону.

Внутрішні стіни города були дужчі та вищі за зверхні, збудовані з найдобріших відломків стін давнього Херсонеса. Черговий наступ руської рати скінчився перемогою оборонців, і в серця їх вступила відвага. Замоккли навіть голоси спротиву серед корсунян, а царгородські купці почали списувати та розділяти заборані маєтки.

Але облога затягалася. Кілька днів війська Володимира відпочивали, і щовечора почувалися з табору крики та співи гриднів, що бенкетували. Та одночасно на очах корсунської залоги повставали здовж стін деревляні зруби, на яких здіймалися «пороки», тобто метавки на балки й камені. Корсунянам удалося декілька з них спалити грецьким вогнем, та на їх місці появлялися нові.

Найдивніше було те, що повставало їх по кільканадцять раз, без гомону, і стукоту сокир, не примірюючи навіть частин, якби були готові.

Десятої днини після приїзду величезні каменюки летіли на стіни, а що віддаль була дуже невелика, то і успіх обстрілу був незвичайний. Зразу тільки кривлі домів, положених біля стін, терпіли від стрілен, які перелітали через городські стіни, та швидко стали падати один по другім зубці укріплень, а далі цілі заборолі обвалювалися й летіли вділ із ломотом у хмарах пилюги. У руських дружин не було ще ніколи машин, тим-то візантійські та корсунські будівничі не так дбали про відпорність, як про висоту та гладкість стін.

Серед крику та реготу гриднів падали укріплення города й гинули його оборонці. За цей час княжі дружини основно очистили все побережжя півострова та половили чимало суден, які наспівали з Візантії.

XXXI

ПОХВАЛЬНА ПІСНЯ

На підсінні невеликого хутора, положеного на горбку під містом, сидів Володимир, біля нього воеводи: обидва Олешичі, Соломирич, Мстислав Воеславич, Стенята, Сулятич, на боці при столику Анастас.

Устав Вишата:

— Милостивий князю! Маю вістки, що городяни раді би хоч сьогодні піддатися під твою руку і збутися стратигів та збирщиків із Царгорода. Та саме цього не бажають собі царгородці, а їх є в городі сила. Катепан теж рад би піддатися в усім військом, та боїться відповідальности. А проте гадаю, що від одного сміливого наступу город піддається!

— Це ми знаємо, що вже перед тижнем, коли впала стіна біля східних воріт, город був наш,— завважив старший Олешич.— У тому-то й ціла біда, що ми бажемо добути город, а не його звалища.

— Бач, цього не роз'яснить купцям ніяка сила! — відповів Вишата.— Не беремо, то це значить — не можемо!

— В такому разі треба б хіба нам самим вислати посла до імператорів, щоби дозволили ласкаво корсунянам піддати город! — зажартував воевода Мстислав.

Князь усміхнувся:

— Отже, ніхто з вас не має ради?

Ніхто не відзивався.

— То я скажу. Стратигам треба облегшити рішення і вчинити щось таке, щоб усі, навіть царгородці, бачили безвиглядність дальшої оборони. Можна це зробити на три способи: підпалити місто, виголодити його або позбавити води. Однак підпалене місто може згоріти ціле, а цього ми не бажемо. Виголодити його важко, бо самі ми підвезли їм поживу. Залишається третє!.. Криниць у городі нема, воду спроваджують із гір проводами. Треба знати тільки, де вони, а до трьох днів город піддається.

На це підняв голову Анастас і заговорив:

— Давно я, милостивий, ждав на хвилину, щоб віддячитися за те добро, якого зазнав від тебе. Ця хвилинка прийшла і слава Господові, що дозволив мені діждати її. Я маю рисунок з розкладом города ще з тих часів, коли я жив у ньому. Я знаю башту, де кінчається водопровід, який допроваджує воду з гір. Між оцим місцем і джерелами треба шукати проводів...

У тій самій хвилині прийшов до князя післанець.

Він питався, чи князь не захотів би прийняти без свідків катепана, який крадькома бажєе прибути у руський табір.

Годину пізніше, коли воеводи розійшлися з наради по своїх домівках, серед найстрашнішої зливи, блискавок та громів у хату вступив невеличкий сивавий уже муж у напівварварському, напівгрецькому одязі звичайного корсунянина.

— Ти катепан Феодосій? — спитав князь.

— Так, князю.

— Чого тобі треба від нас?

Катепан поклонився князеві до землі і, зложивши руки, поглянув недовірливо на Романа й Анастаса, які були при князеві.

— Мужі, які чули мої розмови з моєю невістою, можуть почути і твої слова! — сказав з усміхом.

Широко розкрилися очі візантійця. «Отже, правду казали поголоски, що сама царівна бажає цього ненависного подружжя?»

— Вибач, князю! Тобі приказувати, не мені! Я прийшов тобі сказати, що я, моє військо і весь Корсунь ніколи не бажали ставити тобі перепон на твоєму шляху до наміченої ціли. Знаючи, що ти, осінений хресним знаменем, не захочеш нашої погуби, віддали б ми град Корсунь без боротьби. Та царгородські купці домагаються оборони, і топір ката висить над головою раба твого! Отже, позволь мені післати письмо у Царгород!

— Чи ти гадаєш, що імператори тобі допоможуть? — усмінувся князь.— У них самих тепер діла доволі. Ворохобня знову підняла голову, а цим разом не приїде вже дарова поміч, як у минулому році. Ні одного дромона не дадуть тобі. Як гадаєш, скільки треба було б кораблів, щоб перемогти мою дружину? Щонайменше двісті!

— Ох, я не бажаю помочі, бо знаю, що вона і так прийшла б запізно! — заговорив Феодосій живо.

Та Володимир кивнув рукою:

— Ти чоловік війни і знаєш, що Корсунь упав уже тиждень тому!..

Катепан мовчав.

— Один кивок руки, і моя рать могла б обрушитися на вас, як колись рати Святослава, і з вашого міста не залишиться ні сліду. Та, як християнин, взиваю тебе: віддай город, Феодосію, щоб кров братів твоїх не впала на твою голову!

— А на чию впаде моя кров, князю? — потряс головою грек.— Я чесний старий вояка, тямлю Цимісхія і Святослава і знаю, що ти, милостивий, кажеш правду! Тому бажаю прохати порфірородних, щоб виповнили заключену умову по правді Божій і спасли волость, без якої ні один грецький дромон не посміє виплисти на води Понту.

Володимир мовчав хвилину і глядів на прибитого горем катепана, наче бажав збагнути, чи у слрвах його щирість чи хитрощі.

— Він правду каже! — шепнув Анастас.

— Бачу це! — відповів Володимир і звернувся просто до катепана.

— Феодосію! — сказав. — Завтра ранком із корсунської пристани виїде дромон. Я приготую його сам, а ти пішлеш тільки післанця, який передасть усно ось що: «Володимир, з Божої ласки князь усієї Русі, домагається, щоб невіста його з усім почтом, належним його достоїнстві і силі, приїхала до місяця до Корсуня. Якщо її не буде, то його рать у перших днях липня буде під Царгородом». А сам можеш осудити, чи вона зміститься у тих двох господах, які біля церкви святого Мами веліли виставити для вас порфірородні.

— Станеться по твоїй волі, милостивий, — покорився грек, — але що буде тут з нами?

— До трьох днів самі царгородці зажадають від тебе піддачі города, і я займу його! — відповів князь.

— Га! Хай буде воля Господня на нас, грішних! — вдарився у груди катепан. — Але невже не найдемо помилування перед тобою? Ми ж не з власної волі...

— Нікому з вас не впаде і волос з голови, не пропаде і ногата із кишені! Не стану ж я руйнувати своєї волости!

* * *

Коли другої днини корсунські жінки та челядь купців і вояків бажала набрати води на страву, показалося, що у проводах нема ані краплини. А що на весь город був тільки один доплив, то й відразу бракло води у всьому городі. Днину або дві можна ще було видержати при помочі дощівки, яка залишилася після останньої бурі у заглибинах поземелля, та відтак не було вже ніякої змоги роздобути води, потрібної до пиття. З безхмарного неба лилася тільки жара, земля репалася від засухи, а розпалене каміння аж пекло від дотику. Дивним дивом терпіли від цього не корсуняни і не вояки, а саме царгородські купці, які привикли мати у своїх домівках багато води та холоду. Вони перші зрозуміли, що обороні приходить кінець, тож коли стратиги з'ясували їм безвихідне становище города, вони вже не противилися піддачі.

Отак увійшов Володимир у Корсунь не по трупах, а мирно. За ним увійшло до міста тільки дві тисячі киян, тобто дружини обидвох Олешичів, пристань обсадили Мстислав та Стенята, інші розложилися широко табором довкола заливу. Князь зайняв майно всіх царгородських дуків, яке було в городі, і велів воеводам розділити між рать разом із набором флоту, здобутого при першому наступі. Зате заборонив під карою смерти посягати на життя, свободу чи майно городян. Усі втрати, яких мешканці зазнали через грабіж бу-

динків і шкоди у пристани, приказав винагородити. Після цього наказав старшому Олешичеві прийняти присягу від усіх на ймення царівни Анни.

* * *

Одної погідної, ясної днини від південного заходу, наче білі птахи, показалися два дромони зі золотими емблемами імператорів на щоглах.

У Корсуні вдарили в усі дзвони.

Увечір за весільним бенкетом Володимир мав першу нагоду промовити слово до своєї дружини Анни:

— Невже ж це правда, що сказав Скіллоґ у Києві, немовби ти воліла чернечу келію від мого двора?

— Ні, Володимире,— відповіла царівна просто й без надуми.— Я не бажала цього навіть на хвилину. Мої брати наказали вивезти мене у Хальдекон і пильнувати, як бранку. Аж твій похід визволив мене. Спасибі.

І князь відповів схвильовано:

— А мої всі діла — це похвальна пісня, зложена тобі в поклони!

ВОВКУЛАКА

Оповідання з X в.

I

Завірюха! Сухий, у тверді грудочки позбиваний сніг виповнював холодне повітря та разом із ним вертівся над землею у якомусь дикому, скаженому круговороті. Жалісна музика вихру, який гуляв у порожньому гіллі беріз та дубів, зливалася з глибоким шумом сосон та смерік у симфонію безнадійної туги, суму, розпуки. Тільки хвилями шум змінювався у свист та регіт, коли острій порив налітав від заходу наглим ударом.

Се реготалися духи погибших у пралісі, непохованих людей, які наперегони з вовкулаками летять лісами та поривають зі собою усе живуче, усе, що не забезпечилося від нечистої сили мисчиною колива, мідяним хрестиком чи осиковим кілком, а від холоду — вогнем чи шубою. Був кінець лютня — саме час, коли ведеться боротьба п'їтьми зі світлом, холоду з теплом, зими з весною. І все, що зродилося з жінки, усе, що не було частиною німої природи і не клонило голови перед сліпою силою живла, усе те гинуло у його безпощадному пориві.

Шумів праліс, гнулося гілля, а довкола пнів вивершував вихор цілі кучугури. На отвертих місцях виглядала нага замерзла земля, сіра, чорна, наче тіло мерця. Раз у раз при-сипував її сніг, та швидко новий порив відкривав її, наче хотів показати богам і людям: «Ось що зістається зі зелені життя Дарма притрушувати кістяк землею: він і за тисячу літ вишкірить на світ свої жовті зуби. Бо кістяк, смерть, загибіль — се правда, а все проче — суєта!»

У невеликому, дерниною критому дворіщі, серед пралісу, сидів при огні, може, сорокалітній муж. Понуро вдивлявся у багаття, яке горіло на огнищі та кидало криваві відблиски на худе, пооране лице. Широкі чорні брови лучилися над очима, наче дві половиці лука, а довгий вус закривав повні рум'яні уста. Мов яструбиний клюв, торчав із лица чималий худий ніс, а дві глибокі брижки по обох його боках пристарювали молоде ще, впрочім, лице.

Німо дивився муж у багаття огнища, з напругою стежив за язичками полум'я, яке обхоплювало щораз то інший суцок гілляки або зі сиком розсаджувало вогкі дрова. Хвилями пробігав по виразистих рисах лица судоріг болю. У самоті під жалібне виття скаженого вихру з темних глибин помертвілої, у тупоумности закоченілої пам'яті виповзав спомин...

Сіро-сині бовдури диму уклалися під стелею у рівні полоси, тільки хвилями отвором кривлі налітав свіжий подув, а тоді у кривавому сяєві вогню ворушилися якісь дивні, лячні потвори. Вони заводили над головою самітника танець побіди страхіття над миром, злоби над щастям, смерти над життям... Ось змії, із яким боровся колись витязь у дніпровських печерах, ось Див, що лякає мандрівника у самітній степовій балці, ось лісовик Блуд, що водить людину по вертепах та нетрях, а то й у багнюку заведе... Вони радіють чомусь-то, опускаються аж над саму голову мужа, розбігаються по мрачній хаті, то знова підіймаються високо-високо, аж під димар, де щезають у сутолоці подібних собі постатей. Гульня!..

Аж ось вихор прошумів боком і ударив білим крилом снігової завірюхи об соснові бори. Крізь димар долітав тільки тихий жалібний звук, ні то шум маленького струмочка, ні то хлипання людини, яка виплакала вже всю силу у риданнях і вже тільки скиглить і зітхає. Усе, бач, вичерпується, просихає: і море, і річка, і керниця, і біль людини... А тоді темні, димні появи безвидними очима гляділи звідусіль на сидячого, наче питать бажали:

— Ти ще живий? Не задавили ще тебе привиди минулого?

Наче завіса, підіймалися дими горі, а першим виступав зі сутіни широкий піл, вистелений ведмежою шкурою, пустий, самітній...

І нагло видалося сидячому, що сей піл — се чорна, холодна яма, у яку зложили... її... Так! Такі самі чорні потвори-монахи зложили ось там обтягнений жовтою шкірою кістяк його єдиної... зложили й заспівали хриплими голосами «Вічная пам'ять», а ясені та буки посипали білу скриню жовтим та червоним листям...

Лож! Брехня! І собака не завіє на самітному гробі, лише його власне серце скавулить раз у раз у груди, як тільки прийде самітня хвиля зимового вечора. У ньому тільки пам'ять зістала, а як погасне огоньок життя, то помре й пам'ять, як померла краса його днів з його єдиною. Брехня та й годі!

Гей, недавні то ще часи, як свояки та сусіди, прибравши небіжечку після смерти, палили на кострі тіло, а душа на крилах огню відлітала у Вирай... Вона весною співучою птич-

кою шебетала жалібникові про чар та гаразди зеленої левади Дажбога й розганяла тугу по собі. Зимою находила у мисчині молоко та мід і, наситившись, пролітала понад лежанкою й оставляла сплячому намість себе тільки солодкий сон... А тепер? Ох, правду каже старий поганський волхв у Перемишлі: душа, зв'язана з незітлілим тілом, вештається по лісах і томить живучих привидами. Вона скиглить раненим соколом, лягає зморою на груди сплячих або стає безсонницею у головах лежанки і проганяє благодатний сон... Горе! Проклята будь, грецька віра та великокняжі замисли, прокляті лабаті хрестики, проклята монаша чорнява!

Нагло зірвався сидячий при огні муж і випрямився у весь зріст. Широченні плечі сягали сволока, а голова потопала уже у димі курної хати. Могутня рука простяглася за дебелим ратищем, яке стояло при огнищі, а він сам так і завмер, похилившись у ожиданні.

— Гей, ви там у хаті! — почувся слабкий голос десь із-за стін.— Відчиніть... гину!..

Дальші слова приглушив свист вихру.

— Комусь жалко життя! — з насмішкою у голосі сказав муж, здійняв зі стіни спижем кований ріг і задув у нього. За стіною заметушилося щось, а по хвилі дві розчіхрані голови показалися у дверях сіней.

— Хтось помочі просить від нас! — заговорив муж.— Іди, Гриво, звари меду, а ти, Круте, ходи зі мною!

Вийшли. Вмить обдала їх біла смерть своїм погубним подувом. Мільйони дрібненьких, острих, сухих, круглих зеренець снігу завертілися довкола них, вдарили об лица, заліплювали очі, рукавами вдиралися під одержу, видували останки життєвого тепла та прошибали тіло мов холодним ножем. Наче плавець, який серед водяного хаосу бурі прямує до берега, пороли оба мужі снігові завали, боролися з вітром і, похилившись, гляділи руками та зором дороги. Аж дійшли до воріт і відкинули засуву. Вихор сам із тріском відчинив важкі половиці, а крізь них звалилася на обох маса нав'язного снігу. Серед нього, наче серед бурливої, запіненої хвилі обломок рзбитого судна, чорніло щось, що мало подобу людини.

— Хапай, боярине, за голову, а я постараюся замкнути ворота! — закричав Крут в ухо товаришеві.

— Остав! Однак не здужаєш, завіяло! — відповів боярин.

Підняли тіло й повернулися спиною до вітру. Стало легше йти, а й видко було кривлю зав'язаної хати. По глибокому рову, який вирили передше у снігу їхні ноги, швидко дібралися до хати. З трудом відчинили двері і зложили принесену людину на полу.

— Проби, се брат боярина Богдара, Томир! — закликав Крут, який взявся відтирати замерзлого зразу снігом, а відтак вовняною хустою.

— Справді? — спитав боярин і живо приступив до полу зі запаленою смолистою віткою.

Перед ним лежав з жовтим, помертвілим лицем, може, двадцятип'ятилітній молодець з кучерявим русявим волоссям та правильними чертами лица. Тільки вилиця, яка остро та угловато виступала вперед, псувала дещо згідність ліній.

— Так, се рішучо Вовчур! — згодився зі своїм ратником боярин.— Впрочім, очуняє, то й почуємо.

На жаль, урятований мандрівник був непритомний. Його оклик про поміч був останнім проявом сили та волі погибаючої людини, після якого приходить нестяма, а там і тиха, безболісна смерть. Невмолимою, бач, буває сила морозу, але його рука м'яка, наче сніговий пух, коли уводить людину у своє ледяне царство...

Перлисті п'ятки спливали із чола Крута, заки відтер закостенілі члени лежачого. Вкінці порожівіла дещо шкіра, дрюгнули повіки, розхилився рот, а два ряди сніжних зубів зі сильно розвинутими іклами виглянули з-під синіх губ. Крут указав на них головою.

— Ось справдішній вовк. Вовче плем'я у Вижні розсілося та й годі.

— Ба, часом і з вовка робиться кислятина! — засміявся Грива біля вогню, на якому возився з горшками.

— Подавай мід! — приказав боярин.— А ти, Круте, накрий його кожухом. Він, певно, спатиме.

Гарячий, сильний напйток вмить закрасив губи й уста лежачого. Він закашлявся, розлив дещо по бороді та груди, але все-таки проковтнув кілька глотків, а там і розплющив очі.

— Де я? — спитав.

— Під Червоним Верхом, у мене! — сказав боярин.

— Ти Судислав... Радич?..

— Я. Напийся, брате, і спи!

З трудом випив Томир чималий глек меду й упав безсильно на піл, з якого був дещо припіднявся. Очі заплющилися знову, піт струєю поплив з чола. Якись неясні, відірвані звуки виходили з його уст.

— З-польська закидає! — зауважив Грива.

— Богам тільки відомо, куди його носило через сих п'ять літ! — докинув Крут.

— Еге ж, як шез, так і з'явився,— відповів боярин.— Се Божа справа, не твоя. І ти, поганче, не зивай богів! Ви-

женський піп сього не любить і велить платити на Боже дві куни.

— Ба, й се Бог, і те. Божа сила скрізь одна.

— «Се» було, а «те» є. Не твоє діло мізкувати, а чорноризців та княжих бояр. Їм думати думу, а тобі слухати, ось що!

— Все-таки,— завважив Грива,— ти надумався б, боярине, заки приймаєш у хату, рятуєш від смерти вовчєня. Вовчурі сидять прецінь на землі твого батька, а небіжка бабка і прокляла їх за се, що, мовляв, судьба роду Вовчурів ступала завсіди через поріг Радичів...

— Мій батько був із земських бояр, а Ульфр — із дружинників: не дивно, що сталося те, що говориш. А щодо судьби, то ось бачиш, вона справді за моїм порогом.

— Де ж месть — відплата?

— За кого? На кому? Для кого? — Указав на порожній піл і замовк.

Розмова урвалася. Сплячого наче щось непокоїло у сні. Він стискав п'ястуки, бурмотів незрозуміле, вкінці широко розплющив очі і спитав виразно:

— Де патер Бово?

— Німця кличе, чуєш? — штовхнув Крут Гриву.

— Сього з-над Грушової Керниці? — спитав шепотом Грива.

— Еге ж! Сього несамовитого. Піп Кипріян каже, що се франкський відьмак. Цур та пек!

Нагло зірвався сплячий і витягнув затиснений кулак наперед себе.

— Вона... де? Брат! Ха-ха! Ти, Бово, дбай!.. Га!

Гикавка вхопила його, і він упав знову вичерпаний. Оба ратники горнулися до себе, шепчучи заклинання. Судислав узяв із полиці туго міхуром зав'язану кам'янку та влив у глечик з медом дещо зеленуватого вивару. Опісля підігрів на огні мішанину і напоїв нею непритомного. За кілька хвилин сей заспокоївся і заснув твердо.

Оба ратники пішли у челядну, і боярин остав сам.

Він випрямив члени свого могутнього тіла, протягнувся, а там, вигорнувши дещо багаття з-під горячих колод, поклав на нього вінок сухого зілля та ждав, аж синій запашний дим розійдеться по хаті. Тоді підняв руки горі і говорив півголосом:

— Тобі, могучий Боже князя Володимира, якому молилася моя Анна, молюся і я: не йди на суд із сим бідним мандрівником, якого довів до моїх воріт; я й так маю вже могилу у моєму обійсті. А як се ви його привели, боги давнини, то пішліть йому здоровля та відверніть темну Мару — смерть від могого злосчасного полу. Хай першим мерцем після моєї небоги буду я!

Засунув багаття глибше в піч, приложив його попелом, а коли світло стало пригасати, простягся і сам до супочинку на ослоні. Поява мандрівника відірвала його гадки-спомини від власного горя. Знесилений ним дух зайнявся новістю, наче дух умираючого узірцем, який вималювало на стіні проціджене крізь листя яблуні сонячне проміння: втомлений зір блукає від тіней на білій стіні до зеленого, хисткого листочка за вікном, а як стрінеться зі самим золотим лучем, то й усе воскове лице усміхнеться. Начеб і не було там десь у куті чорної, понурої тіни — Мари, яка аж у тьмаву самотню ніч підійде до лежачого й огорне його голову у страховинні крила лилика...

Судислав нагадував собі Томира двадцятилітнім молодцем. Він раз у раз нахвалявся, що поступить у дружину князя Всеволода Володимировича, якому віддані були батьком Червенські городи. Повно його було по лісах, що роїлися від всілякої дичі під час, коли його брат женихався саме до Єлени, дочки грека Лапсаря, першого дукача в Перемишлі. Аж ось раз стрітив Томир суджену свого брата, вернув до мів схвильований і мав із братом розмову, у якій мало що не дійшло до розливу крови. Тиждень опісля щез Томир із Вижні, наче у воду канув. Судиславові та другим сусідам були добре звісні вдачі Вовчурів, нащадків Ульфра, варязького гридня великого Святослава Ігоревича, тож усі підозріння звернулися на Богдара. Одначе копний суд не вислідив нічого. Богдар за весь тиждень не рухався з дворища. Найвправніші ловці не найшли найменших познач насильства, і пропало... Аж ось тепер появився пропаший. Що ж далі?.. Гублячись у споминах і здогадах, уснув боярин неспокійним, тривожним сном людини, для якої горе стало щоденним хлібом.

II

Та ні ранок, ні слідуючі дні не принесли вияснення, відкіля узявся Томир під Червоним Верхом. Він будився тільки вранці-годи, а поївши дещо, засипляв кам'яним сном. Зразу гарячкував, викрикував на польській та німецькій мові, аж п'ятої днини ранком заговорив зовсім притомно й до річи.

— Спасибі тобі, боярине, що спас мені життя. Видко, воно ще Богові на щось потрібне, то й я не відмагаюся від моєї повинности, а й ти матимеш заслугу...

Одначе повинність, про яку мріяв Томир, була не зі сих милих серцю і солодких у ожиданні, бо чоло грізно стяглося у брижки, а очі вовком глянули із-під насуплених брів. А в душі Судислава зареготалося щось дико, ворожо...

Г — Еге ж, заслугу! Тільки чим її мені виплатять і хто? —
васміявся.— Я не для заплати тебе рятував, а тому, що ти і
я ... люди.

— Ти... людина? — наче здивувався Томир.— Ха-ха-ха!
Будь ти людина...

— То що?

— Нічого! Спасибі тобі! Та ти скажи, що діється у Вижні?

— Звісно що! Богдар живе, господарює, тільки що, сам
знаєш, у нас земля голодна, родить тільки соснину, материнку,
дівину, а збіжжя дасть Біг! Хто на лови не йде, тому й
голодно буває.

— Ба, ще ніхто у Вижні з голоду не вмер. Збіжжя можна
завсіди дістати чи в Перемишлі, чи в Тереховлі, або й у се-
лищах за Бугом.

— Гм! Я й не про те! — зам'явся Судислав.— Але, бачиш,
кажуть, що всі білки й куни йдуть на вино, коріння, дорогі
паволоки, золоті зап'ястя тощо. Знаєш... у нього жінка... і
синок-триліток...

Томир приблід, брижка під бровами поглибилася значно.

— Або я ще не зовсім видужав і гарячка затемнює мій ум,
або ти, боярине, не во гнів тобі, таки пусте городиш! Дочка
Лапсаря, відай, своїм золотом купила би десяток таких бояр,
як виженський Вовчур... Ха-ха!

— Ах, то ти не знаєш! — догадався Судислав.— Правда,
тебе тут п'ять літ не було, а саме восени буде п'ять літ, як ста-
рого Лапсаря вбили опришки десь за Ряшевом і ограбили
валку дочиста. Тридцять літ ходив небіжчик у Київ, Василь-
ків, Новгород, Корсунь, Доростол, Переяславець, Царгород,
і всюди берегли його на Русі лад і безпека нашої землі, а у
чужині — грізне ймення великого Володимира. Та ось там, на
Заході, за Вислоком, нема ніякого ладу, бо люди там якоїсь
дивної породи. Дерево княжої ласки виростає там із крові.
У кого нагай та меч, у того і влада над безоружним чи слаб-
шим. Тож трули всебезсилля мститься зрадою, підлим під-
ступом, крадіжжю, розбоєм над ким би то й не було. Ніхто не
є певний життя у сій країні. Але старий Лапсар, відай,
сього не знав і їхав у Краків до чехів по фландрійське сукно.
Мало було чеської дружини на пограниччі, і хто не йшов
цілою виправою, той гинув від ватаг опришків у ряшівських
лісах. Так згинув і Лапсар з усією валкою. Перемиські скла-
ди порозтягали вірителі та безсовісні орударі, і Богдар узяв
Єлену голу... босу...

— Дурак! — кинув гнівно Томир.

Судислав зморщив брови.

— Чому дурак? — спитав.— Він же її брав, а не придане!
Якби так був її лишив, то гадаєш, що не найшовся б ніхто,
ласий на саму її красу?

— Не знаю! — відповів Томир.— Розкажуй даліше.

У його руках хруснула суха соснова гілка раз і другий, а на блідих ще устах показалася краплина крові, видавлена зубами з долішньої губи.

— З тебе говорить злість, молодче! — заговорив Судислав поважно і суворо.— Не називай дураком сього, хто вчинив те саме, що і ти ще й як радо вчинив би! Саме тому злостишся, що він, а не ти... Се ясне!

— Милишся! Я сказав се як Томир Вовчур із Вижні, дбалий про рід та його майно...

Губи Томира дрожали, а очі вп'ялилися в обтягнене міхуром вікно, відвертаючись від погляду Судислава.

— Оставмо се! — гарячився боярин.— Ніяке майно не оплатить краси, а й ніяка краса не дасть добра без злуки сердець двох людей. Се добро, се одиноке добро у світі! Знаєш ти се, хлопче?

Лице Судислава порожевіло, він оживився, видко, бажав сказати щось більше, але Томир усміхнувся згїрдно.

— Ще ні! — відповів.— А й до того не розумію, що се все...

— Сейчас почуєш. Богдар завів молоду у своє дворише й забув про Божий світ. Не допильнував як слід розділу майна тестеві, тож і останки навіть розхапали сусіди, міська голота тощо! Та, проте, бояриня веде життя на давній лад. Одяги, страва, вина, пахощі — все те мусить бути, як і давніше. Жінка тивуна Ярослава з Перемишля, її подруги та всілякі сусіди гостують тижнями у Вижні, а тут круто... Нема кому сказати: «Доволі!» Богдар не має до того ні сили, ні охоти.

— Дурак! — повторив Томир.

З неохотою глянув боярин на гостя.

— Зашвидко судиш старшого від себе,— сказав,— а й до того забуваєш, що се твій брат. Невже ж у тебе за тих п'ять літ не збудилася туга за родиною... за сим добром, про яке ми ось говорили?

— Суджу швидко, але влучно! — відповів Томир.— Але правда і се, що я за сих п'ять літ пережив чимало. Мене зловили жидівські купці, які їхали у Ратісбону і гадали продати як євнуха. Та ось, коли мене держали узаперті й морили голодом, удалося мені вилізти до вікна та кликнути проходжого монаха. Він, на диво, зрозумів мою мову і вдався зі мною у розговор. Слідуючої днини прибув із оружними монахами та кількома кнехтами ратісбонського бургграфа. Одного жиди поставили перед суд і повісили, прочі повтікали, а я прожив аж до сеї пори у службі монастиря. Та по дорозі сюди, за Ряшевом, покинули мене мої товариші, і я їхав самодин. Заблукався ще й до того, бо на пограниччі нема кого

й про дорогу запитати. Кінь подох, а я ледве добився до тебе. Вибачай, що тобі швидше сього не розказав, але я так зайнявся судьбою брата, що мені се й на гадку не прийшло.

— Нічого! — усміхнувся Судислав. — Я й тепер не допитувався. У безтямі балакав ти багато про монастир і питав за нашим німцем Бово із-над Грушової Керниці.

Легкий рум'янець промайнув по лиці Томира, а очі забігали неспокійно. Він помовчав хвилю, збентежений, а вкінці заговорив:

— Ах, так! Він виїхав... уже три роки тому...

— А ти знав, що він туди їде? Як так, то чому ти сюди разом із ним не вибрався?

Оповідання Томира не вдовило, видко, Судислава. Він почав приглядатися гостеві з-під ока і добре замітив збентеження та рум'янець.

Але вмить опанувався запитаний.

— Бово — се саме той друг, що освободив мене з неволі, і я постійно розпитував про нього дорогою. Мимохіть повторив я й тут своє питання у безтямі. Се, бачиш, боярине, як у пияка: найтайніші гадки вибалакуються аж у запої. Але ти скажи, будь ласка, коли можна буде приїхати у Вижню?

— А хоч би й завтра! — була відповідь. — Надходить відлига, сніги тануть, але розкалі ще нема. Якщо ти здоров, то їдь!

— Поїду!

На маленьких санчатах, закутаний у ведмежий кожух, їхав Томир лісом. Сильний південно-західний вітер гудів та на виду пожирав маси навіяного снігу. Вузька доріжка, якою два коні з трудом волікли маленькі санчата, уже сіріла і темніла, а саниці врізувалися глибоко у мокру мішанину снігу та піску, з якої складалося підложе. Олов'яні хмари раз у раз стадами пролітали по сірому небосклоні: здавалося, що синяви вже зовсім нема над світом, а намість неї окутало світ брудне рядно старця.

Спереду сидів хлопчак, син одного зі Судиславових підданих.

Ні Томир, ні його візник не говорили ні слова. Мовчки сунулися сани поміж деревами, а сутінь хмарного лютого дня заставляла обох подорожніх віддатися власним гадкам. Та час від часу, коли хлопчак із видимим вдоволенням виставляв лице на подих теплого вітру, на крилах якого прилітала у край весна, Томир хмурився тільки й закутував голову у кожух. З його уст час від часу добувалися звуки, вельми схожі на прокльони.

За хвилю мав він стати до очей брата та сеї, яка колись збудила в його серці любов і бажання і навіки розділила шляхи Богдара і його. Божим допустом оба шляхи знову сходилися разом. Чи знову вона має стати причиною спору? Чи ходить обом про неї, чи ні? Чи побідить один чи другий?.. Ба, ся дитина!..

Пекло, горюче пекло!.. Ні... вона не може бути для нього тим, чим була колись; се минулося, зітліло, згоріло у пам'яті страшних днів тривоги у неволі, в чужині, у бруді монастирської аскези. Там вигоріли почування, а тільки пристрасти підшмагав страшний батіг затвірництва, сліпого послуху-покори до дикого танцю кривавої мести та гнилої розпусти. Зі світа шезло усе гарне, принадне, усі надії на вдоволення сердешніх затій молоді, неспоганеної душі, остав тільки жар, який тліє у замкненій хаті та звільна пережирає долівку, стіни, утвар... Відчиниш вікно чи двері... гей! Як не бухне полум'я горі, не загуде вихром, не пірве усього одним зривом погубного жару та не кине велетенським розмахом під криваве луною небо напропаще!..

Пояснило. Санчата виїхали з лісу на безлісний склін горбка, попри який плила річка Верещиця. По той бік, за невеликою гребелькою, красувалося дворище старого Ульфра, забезпечене дубовим частоколом та ровом. Щось дрогнуло в душі молодця, одначе він не піддавався вражінням. Він знав, що серце щемить на спомин Вижні, бо так воно здригалося і на чужині. Але каменіло воно завсіди на згадку сих, що там живуть або колись жили... Так! Нагай старого Ульфра не був другом нікому...

— Стій! — крикнув Томир на хлопця.— Вертай до боярина, зложи йому ще раз подяку за все добро, яке я від нього зазнав, а се ось тобі!

Подав хлопцеві круглавий, неправильного виду срібний гріш, лишив шубу боярина на санях і тільки у своєму кубраку зіскочив на землю. З трудом завернув хлопець коні, і вскорі шезли сани за деревами лісу. Томир остав сам-один. Насунув клепаню глибоко на очі, смушевий ковнір підгорнув аж понад уха, так що ледве можна було угледіти кінчик тонкого гострого носа. Відтак сягнув до пояса, пересунув ремінь широкого короткого меча дещо наперед, попробував, чи легко виходить із піхви, і скорою ходою пішов навперейми у острог.

Ліниво пливуча Верещиця дрімала ще під льодом. Швидко перескочив Томир на той бік, а там і підійшов до хвірточки, яка вела у сад. Вона була зачинена, але біля неї росла береза, під якою любив сидати небіжчик батько, коли ловив рибу у річці. Дивним дивом сей понурий, грізний чоловік любив ран-

ками бавитися ловлею дрібноти на маленькі гачки, а опісля годувати нею дворові утки та коти. Тому й не велів зрубувати берези, хочай вона росла біля самого частоколу. Ще дитиною користувався нею Томир, коли батько не дозволив йому за кару виходити з дворища, а й опісля не раз чіплявся навислого гілля, щоби ніхто не замітив його нічних прогульок. Навіть брат не знав про них і не знав про березу.

Наче десятилітній хлопчак, мигом найшовся Томир у гіллі. Один смілий скок — і він опинився на частоколі, другий — і вже ступав по непорочній сніговій пелені у бік дворища.

Біля задніх дверей не було нікого. Тихо, наче злодій, всунувся Томир у батьківське посілля, а серце било йому, як молотом. Питома воня шкіри та сухого зілля обдала його. Він знав, що тут, у сінях, висить чимало віночків пахучого жнива торішньої Спасівки, а на полицях лежать щити, нашивані плитками та перснями шкіряні каптани, сідла тощо. Але ще другі, незнані пахощі домішувалися до сих звісних.

«Ладан, амбра! — майнуло у Томира. — Видко, вона...»

З кімнати наліво доходив веселий сміх дитини, яка грається з мамою, а по хвилі почувся попри них і низький, грубий голос мужа.

— Се він! — І туди звернувся Томир, але, станувши біля дверей, замітив, що голос брата доходив із іншої кімнати. — Ага! Він у передній! — шепнув і, попхавши сильно двері, ступив на поріг.

Тут аж зацікавив. Уся світлиця, де колись не було нічого, крім збруї по стінах та в'язок із ціннішими хутрами, змінилася була до непізнання. Довжезний стіл, застелений узірчатою скатертю, стояв посередині, а біля нього лави, покриті коврами. Стіни обвішані паволокою, а від низької стелі звисали на дрібних ланцюжках грецькі золоті чи позолочені лампади чудового виробу. У вікнах видніли сочкуваті зелені скла у решітчастій олов'яній рамі, а різьблені та металом викладені скрині стояли довкола стін. При вході товпилося кількох людей, видно, слуг, яким Богдар давав прикази.

— Ти, старий Госте, вели обставити Чортову Яругу від Червоного Верху. Там завелися вовки, й вони ждуть тільки марта, щоби відвідати наші вівці на поляні. Сеї ночі був я вночі на горбочку і чув виразно виття у тій стороні.

Старий, сивоволосий, але кремезний ще дід похилився до боярських колін.

— Не во гнів тобі, боярине, але ледве чи се тобі вдасться. Там, від Червоного Верху, Мокош... чи пак святий Никола, хай береже нас перед своїм стадом, — унадився вовкулака. Доки Мокош пильнувала їх, доси вони зайчиками та сернюками вдоволялися, а тепер не те стало. То й не знаю...

— Верзеш! — grimнув боярин.— Вели кожному почепити хрестик із ялівцю, то й вовкулака не причепиться.

— Може, краще осиновий кілок...— замітив несміло старець.

— Про мене! А тепер ідіть обідати!

Жваво вийшли всі зі світлиці, кланяючись бояринові. Остав тільки Томир біля дверей, закутаний у свій кубрак і в шапці.

— А ти хто і чого хочеш? — кинув боярин.

Одним махом скинув Томир шапку і кубрак та підступив на два кроки до брата.

— Перуне! — скричав сей, подавшись узад.— Томир!

Він зблід увесь, а руки дрожали йому, як у пропасниці.

— Перуна кличеш, поганче? — закпив Томир.— Дарма! Перун тобі не допоможе, як і Єгова не поміг. Мене, видиш, спомогавав Господь Бог Саваоф, і я остоявся против одного й другого. Ні поганин, ні жид не вбили мене... Я тут!

— Так, ти тут! Братчику! — крикнув Богдар нагло, витягаючи руки.— Вітай, вітай у батьківському посіллі. Геї! Жін...

— Тсс! — спинив його Томир.— Заки мене обіймеш, покажи руки, чи в тебе нема ножа пробити мене відзаду. Жінки не клич, бач, хочу хоч перший кусок з'їсти безпечно. Хай вона не знає, кому ладить обід, щоб ще не стався для мене останнім. Ха-ха!

Богдар опустил руки і сів на лаву.

— Не розумію тебе, брате! Як можеш мене помовляти про зраду або убивство? За віщо обижаєш мене вже при вході у дворище? Чи ще не забув нашої суперечки з-перед п'ятьох літ?

— Зраду, Богдаре, змиває лише кров зрадника. А ти хіба не станеш вибріхуватися, що продав мене жидам, як Йосифа в пустині? Змиває її й покута, та сеї у тебе годі надіятися перед смертю. Аж на санях станеш битися у груди та вити про милосердя. А пока... я тут! Мені двадцять п'ять літ, у мене право до половини твого майна, і я прийшов по неї.

Наче батогом піднятий, зірвавсь Богдар.

— Добра? Якого добра? Яке тут добро? Піски, ліс, вода, глуш, вовки, звірина, а гроша...

— А се що? — спитав холодно Томир, указуючи головою довкола себе.

— Се... се придане Єлени!

— Брешеш, братчику, за нею дістав ти тільки старечу торбу та ляцьке віно, «голу... і коліно!» Се купив ти для неї, не перечу, але на які гроші?

— На мої!

— Твої і мої! Се ж куни, білки і бобри з наших лісів, і в мене є право до них.

— Ха-ха! Чи, може, й до Єлени? Вона теж їсть «наш» хліб? Ні, братику! Не дістанеш із мого — чуєш? — із мого посілля ні мишачого хвоста! Сиди, їж, спи, полюй, бігай за невірними дівками скільки хочеш, але до мого вара¹ тобі! Знай, що в мене є ще одно добро, побіч гроша,— ось воно.

Лискавковим рухом видобув із-під киреї меч. Та в сьмить і Томир відскочив два кроки взад, і тугий франкський меч заблестів у сутіні кімнати синявим рефлексом.

— Богдаре, а копа? — крикнув Томир, а з його очей сипалися іскри.— Ти ні в Польщі, ні в Німеччині, ти на Русі! Тут нема злочину без карі!

Богдар виглядав страшно. Підпливші кров'ю очі сверкали люто, губи дрожали та кидали градом прокльони разом зі слиною. Він увесь присів, скорчився і котячими рухами намагався зайти брата від дверей.

— Ха-ха-ха! — хрипів.— Ні, ти не на Русі, ти у Вижні, де й чорт у болоті не найде твого вонючого трупа. Одержиж жменю піску у свою прокляту хавку, ось тобі й уділ. Побачиш, що краще, чи ляцьке віно, чи... Га! Маю тебе!

Одним скоком перемахнув стіл і найшовся біля дверей.

Але Томир спокійно заставив себе скринєю і сів на лаву.

— Не роби дурниць, братчику! Чи ти гадаєш, що я з неба впав у Вижню? Я від Судислава із-під Червоного Верху. Якщо не буде від мене вісточки до завтра, так копа прийде мене шукати. Ти не віриш? Гаразд! Пішли спитати! З-під самої хати відправив я санки назад, щоб тобі зробити несподіванку. А тепер...

Тут відсунув скриню на місце, сховав меч у піхву і сів до столу.

— А тепер подумай, що за убійство ти підеш на поток², а усе твоє майно — на розграблення, під час, коли я правлю тільки половину. Подумай про се і вели подавати обід, бо я, бач, уже дещо проголодався.

З брязком упав меч Богдара на поріг, а він сам на лаву. Пальці рук уплів у густу, дещо сивіючу уже чуприну і мовчав добру хвилю. Коли підняв голову знову, лице його постаріло о яких десять літ, а в червоних очах склилися сльози.

— Брате! — заговорив благальним голосом.— А з чо-го ж виплачу тобі половину? У мене самого нужда...

¹ В а р а — зась.

² На вигнання.

— А мені яке діло? Ти мечем грозиш, я сам боюся не нині, то завтра намість моєї пайки отруї, ножа, вогню, води. То, може, радити ще тобі стану? Вкради, убий, а дай! Ось що!

— Забудь, братчику, обиду! Забудь хоч на хвилину. Се кров у мене заграла. І ти, і я... Вовчурі. Ми вовки, не коти, щоби някати та лизатися. Порадь мені сам, пожди, може, де яка війна, виправа тощо... роздобуду, віддам, а так, бачиш, жінка багацького роду, добра, кохана...

Дикий біль скорчив черти Томира, наче пашу раненої звірюки.

— Гаразд! Вели подавати обід! Після обіду пораджу тобі, що робити, а обловимося і ти, і твої, і я...

III

Перші хвилі обіду минули без слова розмови, без яснішого погляду, наче поминки по мерцеві. Аж десь у половині з ломотом перевертаної утварі, з криком та тупотом маленьких, але сильних ніжок убіг у кімнату над вік розвинений хлопець-триліток. З діточим лебедінням кинувся до батька та з трудом, але й зі завзяттям став спинатися по нозі на коліна. Мати хотіла його спинити, але дитина не звертала на неї уваги.

Бистро глянув Томир на дитину та її маму, їх очі стрінулися, а злобна усмішка промайнула по лиці молодця.

— Лиши його! — сказав Богдар, і ніхто не сказав би, що м'якість і ніжність, які звучали у сих словах, вийшли з уст так злючої, грубої людини, якою був боярин із Вижні.

З голосним окликом радості хлопчина став ложкою сягати до миски зі стравою і показувати, як батько їсть, а там, вчепившись за батькову бороду, станув йому на коліна і виліз на стіл.

Тому всьому приглядалася няня, стара Акма, невільниця, яку здобув був колись на ятвяхах старий Ульфр.

Але бояриня з негодованням сказала:

— Постав його на долівку, боярине! Возьми його, Акмо! Ось він поляпає скатерть, а то й постягає усе зі стола. Не люблю, як дитина між старших лізе.

Мимо окликів невдоволення Акма забрала хлопця.

— Богдар, видко, забув, як виховували нас! — засміявся Томир. — У нас не було світу поза обійстям. Ха-ха! Кождий із нас тікав від батьківських кімнат, наче від зарази, а йшов туди лише на нагаї, якщо провинився.

— А чи се добре було? — спитав Богдар. — Надто багато у нашому роді сили, нахабности, завзяття, холоду, злоби, а

все тому, бо ми чужі ставали нашим батькам. Я не хочу, щоб мій Ярослав згадував лихом батька та його світлицю.

Томир не відповів, а коли Єлена глянула на нього, то аж злякалася: така безодня гніву, злости, зависти світила у чорних очах гостя.

Подали вино, до якого Єлена була навикла, і тому не бракувало його ніколи у Вижні. Богдар підняв чарку на повітання гостя, і Томир з усміхом та солодким словом прийняв її. Все-таки розмова не клеїлася, і Єлена швидко покинула обох мужів над збанком та чарками.

Як тільки остали самі, вмить вернув на лице Богдара вираз пригноблення та тоски.

— Ти сказав,— начав, запинаючись,— що знаєш для мене раду: говори!

У очах Томира блиснув жовтавий огоньок.

— Звісно, що знаю! Я не зі сих, що хапаються за меч, кричать, скачуть, як звірина на прив'язі, а опісля лижуться, наче вибиті собаки... я додержую сього, що скажу...

— Не кпи! — почервонів Богдар і понуро глипнув на брата.— Я не раз жалую і слів, і діл, та, проте, у мене буває й одно, і друге...

— Грозиш чи просиш?

— Прошу, але не милостині, а поради, бо, на Перуна, попросиш ще ти... пощади!

— Ха-ха! Знову слова?..

Богдар поблід і, скреготячи зубами, переводив дух. Томир глядів на нього, наче тенетник на змагання вовка, який, подихаючи у ямі на палі, береться зубами гризти убивче вістря. Вкінці кинув сухо, коротко, ворожо...

— Продай мені свою половину Вижні!

Вмить забув Богдар обиду і зірвався з місця.

— Так у тебе єсть гріш? Як же ж ти маєш серце відібрати в мене моє останнє? Ти, баришнику! На Дива! Проклятий се, видко, рід Ульфра, коли намість давніх Вовчурів ляжуться у ньому фальшиві срібляники! Де твоя честь, смерде? Ба, й смерд не викидав би брата з посілля, маючи достатки...

Задихався, почервонів, втомився.

Томир непорушно слухав його слів, як проповіді.

— А чи смерд продав би брата, щоби відібрати у нього його половину? Се ти, братчику, торгував, не я, а, опроче, беру свою половину, бо вона моя, а купую твою, бо маю за що. Заплачу добре, а ти не копирсайся, тільки бери, доки даю. А я даю, скільки захочеш, мені Вижні треба...

— Навіщо?

— Не твоє діло!

— Як-то не моє? А Вижня ніби чия?

— Наша.

— Ні, моя! Моя, бо я голова родині, не ти, і я відповідаю за се, в чії руки піде батьківське добро.

— У мої! Після твоєї смерти головою буду я!

Погляди обох братів стрітилися, як два мечі. Богдар став ходити по кімнаті туди й назад. Червоність сходила звільна з його лица, але в міру сього вільнів і його крок. Вкінці здержався у проході, а Томир зі здивуванням замітив у чертах брата той сам вираз, що й перед обідом. Важко, як старець, опустився на лаву і закрив очі руками. По хвилі заговорив, а в його голосі дрожали сльози.

— Ні, брате! Не можу продати тобі своєї половини, се ж мій хліб...

— За франкські гроші, які тобі заплачу, купиш собі друге посілля.

— Ох, ні! Гроші вмиють розійдуться. У мене різні довги у Перемишлі, Теревовлі, Луцьку, між околичними боярами тощо. Якщо одержу двійну вартість цілого посілля, то, може, заплачу усе, але сам хіба піду у gridницю якого князя або осяду ловцем на Волині чи Поліссі... Се неможливе!

— Ха-ха! — засміявся Томир.— Узявши гріш, шезни, як печеніг у степовій траві, і поминай як звали! Заки розпитають, де ти дівся, то у тебе вже й розробиться майно. Воно давно було б у тебе, та тут, на пісках, сам кесар з Візантії зійшов би на старці, не то чоловік одної з його підданок...

Богдар здригнувся.

— Можу вбивати, грабити, бо се буває деколи між боярами,— сказав,— але обманювати не гадаю нікого!

— А мене то ти не обманув?

— Ні, я тебе погубити хотів, а се зовсім інше діло. Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів, як рід соколів, буває по блакиті над смердами, огнищанами, gridнями, ізгоями, рабами.

— Горда з тебе штука! Не глибоко, видко, сидять у тебе науки патера, чи пак попа Кипріяна,— кпив Томир.

— А ти ніби думаєш інакше?

По холодному, насмішливому лиці Томира промайнуло збентеження.

— Що я думаю? — спитав.— Багато дечого, та се не твоє діло.

Замовк, але, видко, крізь голову пробігали йому всілякі гадки, бо брови зморщилися глибоко, а рука ритмічно стукала об стіл. Богдар мовчав також і, вдівляючись у темніюче вже вікно, снував далі свої сумні міркування.

— Продай! Продай! — заговорив вкінці.— Чому? Продати можна, але не за гріш! Заплати моїх вірителів, купи мені

друге посілля сам, а я переїду, куди захочеш. А так? Без гроша у калиті, без куска землі, без кривлі над головою, без поліна у холоді зимових вечорів... Томире, брате! Я б не завагався от тут при твоїх ногах вилляти крапля за краплею усю кров, перетерпіти усі муки візантійських чи ляцьких катівень, але почути з маленьких усток дитинки: «Тату, я змерз! Я голоден!», почути плач, гіркий плач дитини нуждаря... На грецького сатану, на альбів та Ніфлюнгів батька, на змору та чорта, хай Перун спалить тоді весь світ і мене, хай гине все... я... я не можу...

— Чи тільки про дитину йде тобі, Богдаре? — спитав Томир, прикусивши губи, з огнем у очах.

Богдар зам'явся, але по хвилі і сказав шепотом:

— Так! Тільки про неї. Вона моє життя, моє майбутнє. Тамто... минулося!

Важко перевів дух і знову понурив голову у руки.

— Так продай мені і її... Ти знаєш... Я тоді...

Голос Томира сичав, наче гадюка. Його очі світилися у сумерках, наче вуглики. Дрижача рука розпаленого бажанням мужа дотикала плеча Богдара.

Здавалося, з тіни комина виповзає ось страшна, на лика схожа потвора і своїми вогкими, ховзькими крилами обіймає усю стать Богдара...

Сутеніло.

— Ні! — відповів по довгій хвилі. — Ми разом завинили, разом і терпітимемо. Ми зв'язані зі собою, не дам її нікому... Навіть тобі!

— Ти не озлобився, значить, не любиш вже її! — намовляв Томир. — Віддаш її мені, клопоту збудешся. Чимало жінок на світі буває, а ти старший, тобі молодшої треба. При ній і сам відмолоднеш і поведеш її так, як тобі треба. А тут було напротив...

У птьмі не замітив Томир зміни на лиці брата.

Богдар вмить випрямився, як борець, що, упадаючи під ударами, углядить незакрите місце на тілі свого переможця і береться упхати туди обломок меча.

— Ти не любиш її, брате! — говорив Томир далі. — Але у тебе вросла у серце покора перед її красою. Ти мусиш додержувати, що обіцяв їй там, над Сяном, у місячних ночах п'ять літ сьому... Я не обіцявав нічого, і я зумію вдержати її в руках... Для тебе вона мукою, для мене буде розрадою...

— Звісно, що така жінка, як Єлена, се справді тільки забавка. Життя з нею нема! — заговорив Богдар, а його голос був спокійний і діловий. — Але в мене дитина — перша, і хотяй із жалем, та все-таки, може, подумаю про твоє бажання інакше, як думав досі.

— Еге ж, подумай тільки! Я постараюсь облеглити і їй заміну. Вона не любить ні тебе, ні дитини.

— Ти... ти як знаєш?

— Я бачив се при обіді. Вона думає тільки про своє.

— Се правда! — Богдар зітхнув важко.— Паволоки, пахощі, застава, пири, строї, дорогоцінності. Та все-таки вона... краса мого життя...

— Красу купується золотом!

— Ба, сього, що чуло колись моє серце, не купить ніхто! Одначе лишім се! Ти скажи мені, відкіля у тебе взялися гроші?

— Ось послухай, розкажу!

Допізна вніч сиділи оба брати при огні і пили вино. А опісля спали довго, і аж коло полудня другої днини виїхав Богдар верхом у Перемишль. Томир остав у Вижні з Єленою.

IV

— За віщо ви вчора сварилися з Богдаром? — запитала Елена Томира, коли боярин заховався за першими деревами.

Томир не відповідав. Він наче потонув у згадках чи мріях, наче згубився у міркуваннях або у смутку понурого краєвиду, який розвернувся перед його очима.

Від учора потемніла біла пелена снігу, темно-зелені вершки сосон ярко відбивали від червоних пнів, не було ще зелені підлога, не було свіжих, ясних пуп'янків на кінцях гілок, а з посірілого снігу підіймалися такої самої краски опари і зливалися зі захмареним овидом у сіро-тьмаву, понуру, невідрадную суціль.

— За віщо? — повторив по хвилі.— Ти не знаєш? Не чула як не ухом, то серцем?

З-під ока, але уважно глянула грекиня на молодця. Русяве кучеряве волосся обдавало його молоде лице, наче сяєво ангела, в очах миготіли іскорки скриваного жару пристрасти, з цілої появи так і били молодеча міць, розмах, свіжість. Високо підійнялася грудь молодої жінки, легкий рум'янець скрасив матові ягоди; чорні, як крило крука, чудово нарисовані брови піднялися вгору аж під золотисте чільце, а легкий усміх завітав на повні коралові усточка.

— Як-то, то він ще не забув?

— Ні, не забув! Ні він, ні я, а бачу, що й ти не забула.

— Я-то? Звісно, що ні! Я не забуваю ніколи веселих подробиць діточого віку.

— Діточого?

— Ну, так, діточого! Чей же не було тоді, перед п'ятьма літами, чогось більше між тобою, мною та Богдаром!

— Не було, кажеш? А я за віщо карався у неволі сих п'ять літ, як не за сю діточу сварку?

— Якій неволі? Що ти верзеш? — дивувалася Єлена. — Якщо тобі було важко на чужині, то сьому винен ти сам. Треба було заждати тут... Хто знає, — тут молода жінка відвернулася від товариша і пішла до дверей, — хто знає, може, не було б склалося моє життя так, як ось склалося на ділі?

— Ах, то ти не знаєш! — догадався Томир. — Ти не знаєш, що за твою красу продав брат брата проїжджим купцям на ганьбу й неволю? Ти гадаєш, що я по волі...

Живо відвернулася Єлена до нього, бліда, з лискучими очима.

— Що ти кажеш, Томире, він таке вчинив? — крикнула. — Се неможливе!

— Неможливе? Ха-ха! Ходім у хату, братова, тут вогкість прошибає тіло до кости, а то й люди глядітимуть на нас.

— Ах, сі люди... Не стоїть про них і говорити! Се товар, не люди!

Увійшли у світлицю і сіли біля комина. Ярослав, який грався на долівці куклами та возиком, жваво позбирав усе своє майно і побіг у челядну.

— Як батько дома, дитина нікому проходу не дає, — сказала мати, дивлячись за хлопцем, — як же ж батька немає, то й його наче й нема. Притихне, зашиється у куток, пропаде!

— Видко, не чує за собою перемоги! — засміявся Томир.

— Він? Так, се вельми розумна дитина! — сказала Єлена як би з жалем.

Бистро глянув Томир на жінку... Так! Богдар не любив Єлени, бо вона замало добра вносила у спільну скарбницю домашнього щастя, а забагато забирала його для себе одної. Та ось, видко, і вона не любила чоловіка, а тут бачив, що і дитина їй рівнодушна. Чому саме?..

Щось засміялося в душі молодця. Але не був се сміх радості з близького сповнення задушевної мрії, з якою молодець задивлюється у провідну зірку життєвого щастя...

Він розказував, вона слухала. Усміхалася при оповіданні про сердечну муку молодого серця, коли-то Томир рішився землю й небо порушити, щоби тільки дістати її. Сміялася, коли Томир повторював слово в слово їй спір із братом. Вони оба бажали перевищити себе у зображенні гаразду і щастя, якими їх любов мала окружити вибрану дівчину. Коли, одначе, діло дійшло до погроз та лайки, порушилася неспокійно й відповіла:

— Ба, усякий із вас обіцяє, присягає на меч та кости батьків, що отворить жінці земний рай, обдасть її усіма розкошами світу, сповнить усі її бажання, а там і покажеться, що

сей вимріяний рай — се... буденщина. Темна, сіра буденщина, у якій меркнуть і самоцвіти, і паволоки, тратять арому і пахощі, і вино! Гей!

Узяла білою, виплеканою рукою поліно, яке лежало під печею, й укинула у багаття. Сніп іскор бухнув угору, наче дав вираз озлобленню томленій буденщиною душі.

— Для досвідного мужа, який багато пережив на віку, являється буденщина раєм. А я бажаю руху, веселости, блиску, життя. Бо буденщина — то смерть! Ось Богдар любить мене, що тільки захочу, дає мені, але з Вижні не рухається. А я, наче ся пташка у клітці, бачу, як колишні мої подруги порхають по зелених галузках веселого, пестроцвітного саду. Раз у раз снуються перед очі волос та лице мого чоловіка. Чуб був колись-то темний, буйний, м'який, пахучий молодістю, моторністю розгуканого, благородного жеребця. А тепер? Щорік прибуває на його лиці брижок, краска ягід линяє, жовкне, сіріє, мов ті ясені осінню. Щораз то більше сивого волосся просвічує на голові мого товариша, а темне вилазить, губиться десь, пропадає. Гей! Він найшов спокій, якого глядів, найшов свій рай, але я — ні!

Злісний усміх блукався по лиці Томира. Правду, бач, казав колись-то патер Бово, що безглуздя жінок буває більше навіть від їх примхуватости та похітливости. Ось як платила Елена Богдарові за скапане життя! Ха-ха! Тим краще для Томира. Тільки дурень глядить у жінки більше, чим вона у ньому! Вона ось жеребцем захоплюється — звісно, самиця, ну і... нічого більше!

— Чому ж ти, Елено, у сю днину, коли я, розпалений першою любов'ю, яку коли-небудь відчував, брався відбити тебе у брата, не пішла за мною? Ти ж знала, що він о десять літ старший від мене, що він тобі не рівня, що я, а не він тобі під пару?

— Ти, Томире? — здивувалася Елена.

Дрожання у голосі молодця зраджувало пристрасть, яка його обхоплювала, наче полум'я кущ ялівцю. Лице паленіло, у чертах лица малювалася буйна сила почувань, наче сила вітру на гладкому зеркалі озера... Ось у сій згучій пристрасти розцвітали макові цвіти палкої розкоші, шалу, забуття, після яких остає, щоправда, в руках всохле бадило, але в серці... Ах! Солодкий, тужний спомин. Усміхнеться не раз до нього душа у майбутньому і скаже: «Було за мною терня і гіркий полин, але й були квітки між ними. Се не те, що млаво, тухло пахуче сіно буденщини!»

А Томир говорив далі:

— Так, я, Елено! Я і тільки я! Навіщо мені скривати тайну, яка розриває мені груди і після п'ятилітньої дрімоти бу-

диться, наче сплячі велетні — Грімтурси, про яких розказувала мені колись моя варязька няня. Ся тайна принесла мені колись неволю, тепер повинна принести месть, Єлено! Ти мусиш бути моя, всупереч світові й його ладові! Ми молоді, життя ось зацвіте перед нами, наче майський луг, оставимо поза собою усе старе, зів'яле, усі пережитки минулої осени, хоч би між ними мав бути і Богдар...

Він ухопив її руку і здавив сильно-сильно, до болю... лицем нахилився до неї, а її шовкове чорне волосся діткнуло його уст. З чотирикутного вирізу «мірти» виглядала повна, рожева груди... І нагло, несподівано почула жінка, як рамена Томира придавили її, мов пришрубник, а гарячі уста прилягли до її шиї. Вирвалася з об'їму, збентежена, неприємна, близька плачу! Слова, гадки, почування жінки, а злочинне діло — се не одно!

— Що ти, тварюко? — почала тихим, схвильованим голосом. — Ти зраджувати берешся довір'я брата, поганиш хату і рід, із якого сам вийшов...

Між тим Томир прочуняв. Силою здавив у собі збунтовані страсти і засміявся тихим сміхом спокусника, що певний побіди над останнім сумнівом спокушеного.

— Ха-ха! А чи знаєш ти, що сказав мені брат, коли я обвинив його про зраду? Він сказав: «Ти мені брат, між нами зрада, кров, месть, пекло, але для других рід Вовчурів має бути сонцем!» А чи я роблю що друге? Чи не те саме радить сам Богдар? Не дивуйся, отже! Прецінь мені ялося дати почин, а не тобі, бо ти жінка, а не я, ми ж обоє мусимо зійтися швидше чи пізніше...

Насміх у голосі Томира, видко, зобидив Єлену більше, ніж поцілунок. Наче клеймо, пекло на шиї місце, якого доторкнувся устами. Кров ударила їй до лица.

— Мовчи, поганче! Ніколи не буду твоєю, навіть по закону, не то що! Ти зобидив мене. Я ж не рабиня, ні повія. Хто я — скаже тобі Богдар. Він сторожем моєї і своєї чести.

— Ні, Єлено! — відповів Томир, встаючи. — Ти не божися, бо ти вже моя, і я возьму тебе, коли тільки захочу, якщо придуть мої скарби із заходу.

— То ти гадаєш, баришнику, що купиш Єлену, дочку Лапсаря, за гроші? Ха-ха-ха! Ти, старче, ти, вітрогоне, ти...

Вираз глибокого спочування відбився на лиці Томира.

— Жаль мені тебе, Єлено, невимовний жаль. Вибачай мені, молодому, закоханому, п'яному... Я ж не знав, що Богдар тобі нічого не казав... про...

— Про що? — спитала жінка, і рівночасно щось здавило її серце, мов кліщами.

— Про наш уклад, умову...

— Уклад? Умову? Про мене? Яку? Ох, Господи!

— Він відпродав мені свою половину Вижні і... тебе! Чи ти ще нічого...

Живо скочив наперед і обняв рукою молоду жінку, яка падала на долівку. Зложив її на ведмежу шкуру і гукнув на Акму.

— Поможі боярині! — сказав. — Її замлоїло!

Вийшов і велів осідлати собі коня. Коли по хвилі бояриня прочунала і спитала про нього, не було його вже у дворищі.

V

У маленькій келії біля Грушової Керниці, серед глухого пралісу, сиділи при огні Томир і високий, худий, бородатий монах у темно-бурій рясі. На задній стіні хати, при якій виднів малий, біло накритий столик із кіотом, висів великий чорний хрест. У мигтячих блисках огню маяла та хвилювала туди й сюди чорна тінь хреста, наче крила якогось велетенського дивовижного лилика.

Оба мужі говорили мовою франків, а Томир орудував нею зовсім поправно. У його виговорі не було навіть питомої слов'янам м'якоти, видко, віджила й відізвалася у ньому кров Ульфра у наслідуванні германського говору.

— Дратує мене, молодче, — говорив монах, — твій світський, а ще й еретицький стрій, дратує рум'яне лице мужа, який, видко, забув про правила святого отця Венедикта із Нурзії та калявся скоромною стравою на загибель нещасної своєї душі... Горе тобі й мені, що приймаю тебе під убогою, але чистою кривлею затвірника!

Покірно схилив молодець голову.

— Не суди послушника, отче! Я сповняю у сьому приказ єпископа Регінгарда. Він наказав мені лукавити перед еретиками й поганам, бо святі наміри виправдують лож і облуду. У майбутньому монастиреві у Вижні цей же не забракне свистячих ременів до покути, а заслуга вміниться мені у вічну щасливість.

— Ба, єпископ Регінгард, — завважив суворо монах, — не забув ще розпусти та облуди давніх, страшних часів, коли-то монахи, наче поперебирані ляїки¹, пили, гуляли й чужоложили у затворі. О pudor! Горе душам у геєнні, горе сим, що, налігавшись Арістотелів та Гораціїв, гадали працею та мертвою латинською книгою ширити світло! Горе! Ось де світло, ось де просвіта, заслуга, спасіння!

Вказав рукою на велетенського лилика на стіні, а там підняв зі землі нагай зі сімома ремінцями, на яких були олов'яні кульочки та залізні гачки до продирання шкіри.

¹ Ляїки — гульвіси.

— Бийся в груди, грішнику! — крикнув. — Бий чолом об долівку, хай прокляте стерво завие собакою під бичем духа, хай пропаде спокуса, тікаючи з твоєю кров'ю! Га! Краще розлий її в грязюку, краще зігний за життя, ніж має гинути твоя душа!

Послушно упав Томир на коліна перед хрестом і довго бив чолом та молився. Коли устав, приблідло його лице, замарався одяг, помутніли очі.

— Тепер говори! — велів монах, ставлячи біля вогню глечик із вареними сушеними грибами та житній сухар.

— Не буду їсти, отче! — звинявся Томир з винуватим усміхом пісника. — Ти зворушив моє засліплене серце, і я обітую два дні сушити й бичувати спину, бо, бач, чую, що вслід за бажанням напиктів та наїдків придуть ще й нечисті похоти, а що тоді?..

— Добре робиш, брате Клименте! Горе людині, на яку, наче лев у пустині, чатує диявол..

— Єпископ порозумівся з Болеславом, і сей дав гроші. Він згадує пов'язатися ближче з Володимиром, бо після його смерти настане розвал, розпад, безладдя, та чимало вдасться тоді ухопити сильному. Свята римська віра, яка йтиме за сею силою, як хрестовидна ручка за гострим мечем, водвориться у багатих руських землях. Монастир у Вижні — се і для нього кріпость неабияка. Тому трьох парубків і монах Зденко...

— Чех?

— Так! Вони привезуть скриню золотих солідів. Частину дав імператор Оттон, частину єпископ, решту сам князь. Гроша багато, бо монастир має бути з каміння, з оборонною оградою та мурованими брамами.

— Чи аби безпечно буде їхати через Польщу? Доки нема на сій землі наших маркграфів та густо поселених міністеріалів, годі трьом ратникам перевезти такий скарб. Се ж тисячі...

Засвітилися чомусь-то очі монаха, уста розхилилися дещо.

— Над ними буде Бог! — відповів Томир. — Він устереже гріш, везений на його хвалу.

Вмить скорчилося лице монаха. Ударився в груди, немов обірвати бажав щось у собі.

— Рессаві! Рессаві!¹ — заголосив і, зірвавши зі себе рясу, став раз у раз із вправою та страшним завзяттям шмагати синяками та струпами вкриту ропіючу спину. По лиці Томира пролетів вираз несказанної погорди та відрази, але він укляк біля бичівника та голосно молився.

¹ Грішний! Грішний!

— Бачиш, брате Клименте! — сказав задиханий та втомлений Бово. — Навіть до старого, досвідного затвірника приходять деколи покуса, і я став сумніватися про Боже провидіння. Молися, Томире, за мене! Ти, видко, не винний у злочинах, які закидав я тобі та єпископові, бо Всевишній дав тобі віру й уповання у хвилині, у якій не доставало їх мені.

Томир похилився до плеча Бово.

— Не мені своєю ничтожною, напівпоганською душею перепинювати струю благодатей, які плывуть із ран Спасителя на твою блаженну голову, отче! Твої слова не накличуть сатани гордощів у моє убоге, але вірне і щире серце. Ось прийми від мене се, що передав мені єпископ, та видай потрібні прикази!

Він передав патрові у платину завинений зверток пергамену з печатками, а сам укляк біля його колін, наче монах перед опатом¹.

— Що се? — спитав Бово.

Грамота на опацтво у майбутньому монастирі у Вижні. Жезло, інфула і перстінь, монстранції та орнати² придуть пізніше. Їх привезуть німецькі купці з Ратісбони до Перемишля. Гроші придуть невдовзі, коли тільки усталиться верем'я, а води опадуть. Зденко доставить сюди одно і друге.

Але Бово не слухав. Він розвинув грамоту і пожирав очима кожду букву, вималювану на пергаміні вправною рукою цісарського писаря. Пестрі та золотисті ініціали мигтіли перед ним, наче самоцвіти скарбу Нібелунгів, лице паленіло, блаженний усміх блукався на устах, а похилена стать випрямилася гордо і властно. У його уяві звучали срібні дзвіночки повбираних у білі альби школярів, солодкі пахощі ладану і ялівцю неслися під кругле романське склепіння, а гармонійний спів молодечих голосів заводив улюблену пісню опата: «*Media vita in morte sumus*»³. Ся пісня у найяркішому противенстві до молодости нищить безпощадно усе, що не зв'язане з тьмавою аскезою холодних, вигорілих монаших душ. Вона підіймає під небо культ власти, а власть — се буде саме він, опат. Його всемогуче слово понищить східні церкви, на яких ще не почорніло дерево... Він погасить рум'янець на лицах молоді, похилить горді голови бояр і князів, які так швидко зуміли примінити нову віру до старого звичаю. Він продре сю тоненьку плівку Христової правди та розторочить молотом церковного велетня світську

¹ О п а т — настоятель монастиря.

² І н ф у л а, м о н с т р а н ц і ї, о р н а т и — атрибути духовної влади.

³ «Півжиття ми в обіймах смерті» (лат.).

життєву гординю усїєї землі. Так! Бо він одинокий опат усїєї Червенської землі, бо у нього одинока, Богом дана власть, бо власть — се він!

Прочуняв. Махинально опустил грамоту на коліна, а коли завивав обережно її у платину, його зір стрітив питливий погляд Томира.

— Так, так! — сказав. — Бачу, що се грамота. Але невже імператор не найшов гіднішого для сеї почеси... Я ж смиренний...

Лукаво блиснули очі Томира.

— «Тим одинокий, на якого плечі можна було вложити сей тягар», — казав єпископ до канцлера...

— А ти як знаєш?

— Я був саме на послузі єпископа у кімнаті, коли вони печатали грамоту.

— Ах так! Встань! Клякатимеш тільки серед братії, бо тям се, що клякаєш перед владою Бога, якої жезло у моїх руках тільки через коротку хвилину земного буття... А тепер вертай у мирі до своїх. Хочу остати наєдині з моїм униженим серцем, з якого рветься горі молитва вдяки...

Томир устав з колін, але не брався відходити.

— Прости мені, високопреподобний, що не послухаю твого приказу, мушу, одначе, сказати тобі, що сатана не спить, а велике діло, задумане тобою, в небезпеці...

— Пробі! Якій?

— Вчора вечором підслухав я розмову боярина, від якого купую Вижню, з двома звісними у всій землі головорізами. Боярин розказав їм, що бажає продати мені землю, але гроші одержить аж коло Чесного Хреста. Не знати чому, відгадали вони, що сума буде чимала, до того ж у золоті, тому рішили засісти у виженських лісах біля Чортового Яру, куди йде одинокий шлях через горбовину і... звісно що...

Опат поблід і затрусився.

— Ах, що ж мені тепер почати! — заголосив. — У мене нема ні лицарських служебників, ні навіть монастирських пахолків. Що ж пораджу на злу волю диявола та його поклонників?

— Не падай духом, високопреподобний! Божа сила більша від чортової, а вона дала тобі мене. Я вирятую гріш і твоє опатство.

Бово підняв голову.

— Як саме? Хіба ляжеш на шляху й остережеш їдучих...

— Се ні на що не вдалося! У напасників будуть стежі, а, впрочім, вони можуть і тут найти се, чого бажають. Чи ти і я оборонимо скарб від товпи?

— Так дай знати громаді... У вас тут мужики пильнують ладу самі.

— Копа карає злочинця, се правда, але кого карати й за віщо, коли злочину ще нема? Боярин, про якого говорю, має між підданими чимало прихильників... Се не лупій-міністеріал, ні шляхтич із Саксонії чи Швабії.

— А князь або княжий тивун...

Томир усміхнувся.

— І князеві, і тивуніві придасться скриня золота, а ще й така, що була призначена на будову ворожої кріпости,— відповів.— Не гляди, високопреподобний, княжої опіки, бо наше богоугодне діло загадане якраз на погубу поганських володарів сеї землі. Сатана закрив, щоправда, їх очі на велич римської церкви, але не відняв їм розуміння власної безпеки, бо ся безпека є безпекою і для нього.

— Правду кажеш...

— Так здайся, високопреподобний, на мене! Я піду за злочинцями, виміркую час і місце нападу, а там поведу діло так, що при самій грабiжі пізнають злочинця мужики. Справу візьме в руки копа. Тоді відберемо наші гроші назад, а по закону дістанемо ще й Вижню як відшкодування за грабiж.

Довгу хвилю мовчав опат, вкінці підійняв свої сіро-сині очі на Томира.

— А не лукавиш ти случайно, брате Клименте? Велика, бач, сила у диявола, а грішним життям дав ти до себе приступ сатані!..

Вираз очей монаха був страшний. Він вложив у нього всю свою догадливість, знання світу і людей, усе уповання на чудесну Божу силу, яка, певно громом або наглою смертю, поразить у тисячократ проклятого злочинця, що посягає по святий гріш монастиря. У сьому погляді були і неспокій, і тривога, і недовір'я, і ненависть, і... захланність. Будь Томир справді віруючим католиком, він не видержав би сього погляду. А так він тільки спаленів на лиці, уста його задрожали, в очах засклилися сльози.

— Твоя воля або неволя, високопреподобний,— відповів не зразу.— Тобі ялося приказувати і заказувати... ти опат, я послушник-монах... тобі вільно зобиджувати мене, а мені уже віднялося право гніву і мести... Та, проте, я надіюся, що у сій хвилині спокутував жертвою моєї чести усі гріхи, яких коли-небудь допустився. Геть, сатано, від мене!

Він укліяк і поцілував руку опата.

— Рішай, високопреподобний опате! — закликав глибоким грудним голосом побідника, який поборов змія спокуси.— Рішай і вибач, якщо тобі не відповім! Мені важко було і з'ясувати собі, про що ти помовив мене, бідного! Одначе як непевним є несповнений злочин, так нестоющим є й неоправдане підозріння про співучасть...

Опат, видко, застидався, дарма, одначе, глядів слів оправдання. Бач, щирим було його покаяння, а нещирими — покора і вірність Томира, тому найшов боярин слова, яких бракло опатові.

VI

Коли Томирові щезла з очей келія Бово, він плюнув з досадою вбік, а там і засміявся коротким сміхом людини, яка не має перед ким висказати причини сміху, а здавити його не може.

На Заході навчився був Томир глядіти під тонку плівку клюніяцької аскези¹ і, мимо батогів, постів, молитов, бачив під монашими рясами скрізь тільки таких самих людей, як у себе на родині. Мало того! З молоком матері, яка була руського роду, виссав він погорду до божкарства та святенницької облуди. Він звик уже змалку богів та святих «стягати на землю», мішати їх у свої щоденні справи, вважати їх частиною побуту. Вітер, який віяв із гірзавської лаври, видавався йому з-за того тільки вишколом, при допомозі якого ловець обезпечує собі вірність собак. Він приучує їх приносити кинені камінці, скакати через прут, ходити на задніх лапах,— а все те не задля самих штук, а на те, щоби собаки повинувалися йому на кожний кивок, стаєю наскакували на вказаного ворога, а боронили свого господина без огляду на се, на чийому боці правда...

Томир знав, що аскети в роді Бово — се тільки у вельми рідких случаях справді святі люди, повні самовідречення й любови. Сі немогі виріклися світа, щоправда, задля ріжних причин: одні втерjali надію життєвого щастя, другі відверталися від світа у свідомі власної безсильности у боротьбі проєствування, інші — томлені скритою недугою... Всі вони, одначе, були іноками у храмі буття, гідними як не любови, то принайменше пошани, бо їх поява несла добро, спокій, благодать, наче цілющий бальзам на пекучу рану смутку, жури, зневіри. Та ось довкола сих немногих, наче за благородним ловцем злючі собаки, ішли другі... велика, темна маса чорноризців, яких риза рівняла між собою у одноцілну могучу стаю. Вони крилися під багряним плащем чесноти святця, але в душі їх не було і тіни великого мужа. У них буйно грала кров, їх жерли змисловість, захланність, лакімство, зависть, злоба, гнів; страстні бажання й похоти рвали серце... Покора аскези при кожній нагоді змінjлася реготом дикої розпусти, який приходилося покривати підлою облудою, лукавити

¹ Клюніяцька аскеза — аскеза, заснована на правилах (регулах) монастиря Клюни у Франції, що відзначалися строгістю.

лицем і словами, кривити душею... А далі?.. Далі сивів волос, оралося лице, хилилася стать, а на місце давніх поривів жовч заливала старече серце... З облудника виростав злючий, нахабний каверзник, готов за власні, скривані колись злочини післати на муки та смерть усякого, хто не вмів як слід укрити правди свого серця. А до того сі згіркнулі зависники зшивали собі з леліток справжньої чесноти плащ духовної гордині та строїлися ним куди краще та яркіше самих подвижників. І вони-то, а не святці були «во главі братії».

Усе те передумав Томир, їдучи лісом, і ні одна гадка, ні одно почування не вчинило йому закиду: «Се, що ти задумав,— се обман, грабіж, погань...» Раз у раз підсміхувався тільки, а коли від'їхав уже на яких чверть милі, то і посвистувати став... але не церковні напиви, а пісеньки, які співали у підміських шинках вивтікавші з клявзури¹ клірики.

...Жовте пінисте пиво ллється у збанки... З-під пальців товариша пливають скочні звуки струн... Довгий, худий, одітий у витертий ловецький каптан учень «внутрішньої школи» б'є по тонзурі присадкуватого грубого брата дверника, а оба ревуть під дострій струн:

*...Vultus tuus indikat
Quanta sit nobilitas,
Quae in tuo pectore
Lac miscet cum sanguine.²*

Саме біля нього, між ним а братом Зденком, сіла така дівчина.

— Підеш? — питає його.

— А хочеш? — відповідає питанням він.

— А хоч би й до рання! — регочеться дівчина.— На монастирській леваді сіна доволі!..

Гей, те монастирське сіно!.. А й потолочене порюб бувало...

Покрасніли ягоди молодця. Мимохіть полетіли гадки ген у дворище Богдара... Єлена...

Томир зціпив зуби.

«Вона жде мене! — погадав.— Коби тільки Богдар швидше не вернув!»

Потис коня і пігнав лісом, немовби тікав від спокуси або... летів за нею.

¹ К л я в з у р а — затворництво, самітництво:

² Вигляд твій показує,

Яка ти шляхетна,

А твоє личко —

Кров з молоком (лат.)

А вона справді ждала його. Біля горючої ватри у світлиці ждала його з вечерею.

— Жду на тебе, як рабиня свого господина! — сказала.

У її голосі звучали досада, злоба, але й цікавість. Мовчки сів Томир до столу, а попоївши, шойно звернувся до Єлени спокійно і поважно:

— Вичуваю у твоїй бесіді сумнів і досаду і бачу вже, як ти з приїздом Богдара накинешся мокрим рядом на нього. Правда?

— Не твоє діло! Правда вийде все-таки наверх. Або ти пробрехався, або ні, а як ні, то Богдар справді лукавить зі мною, або... або з тобою й оббрехав тебе, щоби виторгувати більше гроша. Сьогодні, коли поверне, хочу почути правду і буду її знати. Ось що!

— Навіщо ж тобі ждати? І так правду скажу тобі тільки я, і то по волі, а не він. Він під натиском не скаже тобі правди, Єлено! Ти подумай тільки! Ось ми обоє любимося поза його плечима і змовляємося на його загибель. Він дізнається про се від когось третього і накидається на тебе: «Скажи і скажи, так чи ні?» Що ж ти йому відповіш?

— Ба, привиди!.. Він знає, що я ніколи...

— Ні, не привиди! — перервав живо Томир.— Ніхто не знає, на що зважиться жіноча лєсть. Коли про жінку лише говорять, завсіди дещо правди є в сьому. Він ось питає, а ти, розуміється, відпираєшся всього. Так і ти не добудеш правди від нього, а тому мусиш мовчати про все, що сьогодні ранком від мене почула...

Усміхнувся заклопотано і зі спущеними очима говорив, запинюючись, далі:

— Бачиш, Єлено, я сам і не здогадувався сили, з якою моя давня любов заволоділа мною. Може, тому, що се була й є одинока моя страсть у житті... Вона ось відізналася так мого та такою хвилею наплила в серце, що дещо виплило устами. Прости мені!.. Прости, не ремствуй, тільки слухай!

І він розказав їй усе, що знав про невідрадли обставини, серед яких силкувався Богдар вдоволити забаганки своєї жінки. Він глумився над осоружним підстаркуватим братом, який дурив її лелітками багатства і сили, доки самому не стало терпцю і спромоги, доки приява його любимої не стала йому мукою. Коли ж прийшло і се, то він збувається її, а майно рятує для сина...

Довго мовчала Єлена.

— Ти правду кажеш, Томире,— відповіла вкінці.— Я замовчу, бо ж справді замало мав Богдар добра від мене, за багато — я від нього. А воно недобре, коли таке діється. З часом вичерпується усе...

Томир почув, що ступає хибною дорогою, якою хіба тільки Богдар міг би був зайти у серце жінки, але він ніколи. Пригриз уста.

— Ха-ха-ха! — засміявся по хвилі.— Невже ж ти бажаєш зробити зі себе руську боярину у високих, дьогтем мащених чоботах, вонючу баранячим кожухом та в'яленою рибою, червону на лиці, з посіданими руками, яка пореється у валовій одежі біля нецок чи безрог?

— Як-то? Що ти? — спаленіла грекиня.

— Що? Ха-ха-ха! Вибачай, але годі мені опанувати веселість. Ось послухай! Якщо бажаєш, то я вкажу тобі шлях твого майбутнього. Перш усього продай отсе все,— тут указав головою на розкішну обстанову кімнати,— продай і заплати хоч частину довгу! Усього не покриєш, бо хто бере у довг, той не питає про ціну і переплачує утроє... Опісля позбудься вина, коріння, розкішних одягів. Зимовими вечорами вимережай при смолоскипі недільну одежу собі й дитині, а чоловіка пішли декілька разів у город продавати звірячі шкури, мід та віск, щоби виплатити решту. Постав між собою а всіма подругами та друзями непроходиму стіну вбогости, а тоді... тоді, кажу, на старости літ, може, твій Ярослав буде міг хоч в части зажити так, як бажала жити його мати...

З острахом, широко розплющеними очима гляділа Єлена на Томира. Се, що вона вважала конечною потребою буденного побуту, мало бути тягарем Богдарові? Як так, то чому ж він...

Але Томир не дав їй скінчити міркувань.

— Сама бачиш,— говорив з усміхом,— що ти не сього світа жінка, у якому живе Богдар. Ось княгиня Анна. І вона виреклася блиску римського двора, визбулася логофетів, зостів, domestikів¹, пішла за чоловіком у холодний край тавроскитів, але ласка її чоловіка окружила її над Дніпром такими самими вигодами, які мала над Боспором. Ваші грецькі жінки всі такі! Ось і Теофано... Кожда слухає приказу, чує серцем свого мужа, думає його головою, але за собою мусить везти у далеку чужину і частину рідної обстанови. Без неї вона вмирає... Так що ж? Знає се князь Володимир, знаю я, знає і Богдар... Князь Володимир є володарем усієї Руси, йому не трудно вдоволити свою вибрану. Легко се й такому, у кого повна скриня солідів, як ось була у твого батька або є в мене. Але Богдар повинен був уже

¹ Логофет — високий урядовий чин у Візантії.

Зост — деталь одягу, що оперізує талію; пояс.

Доместік — домашній слуга, хлопець для прислуги.

тоді, перед п'ятьма роками, спитати себе: «Чи по силам мені се, чи ні?» Якщо тепер товче головою об стіну та призиває християнських та поганських богів у поміч, то винен тільки він, ніхто більше. Я ж знаю, що ти, Єлено, як чарівна з лиця і статі, так благородна серцем, одначе що ж із сього? Князь не стане вигортати навозу із-під коня, хоч би кінь і подох, а княжна не стане хусти прати, хоч би і для рідної дитини... Ось глянь! Богдар відступить мені тебе, як тільки прийдуть мої скарби із Заходу. У нас на Русі таке бувало давніше, та й у вас торгують гарними невільницями ще й тепер. Усякий глядить такого, хто дав би чудовій, коханій квітці потрібне їй підложе та підсоння. Вкінці скажу тобі ще се: якщо поглянеш на мої достатки і скажеш: «Мало», так я відступлю від купна сейчас!

Вираз напруги щезав звільна з лиця Єлени. Вона з властивим своїй породі спокоєм годилася в душі зі зміною, а очі переконували її, що се зміна не на гірше. Вона гляділа крадьки на молодця, стежила за грою його лиця та очей, але й одно і друге було спокійне. Якби Томир попав був знову у п'яний захват залюбленого хлопчака, вона була б вмить збагнула його гру. А так його палкий порив зранку став тільки спомином... і то не прикрим!

Розмова поплила спокійнішим руслом. Томир переконував Єлену, що тільки рівновага і мовчанка облежать її долю у майбутньому. Тут і там тепліший погляд, палкіше слово веліли жінці догадуватися глибини чуття, покритого зрілим спокоєм свідомого ціли і доріг мужа. Вкінці впало питання:

— А чи великі ті твої скарби, Томире?

— Чи великі? Не скажу, бо се заплата від римського царя та польського князя за важні прислуги. Се гроші, якими я наповнив чималу скриню. Мені ніколи не ходило про них, то я їх не рахував; бач, не займався ще досі купецтвом. Казали мені, одначе, знаючі люди, що за сі гроші можна було б набути чималу волость, вимурувати високий, могутній замок та обзавестися всіляким добром на довгі-довгі роки. Се княжі достатки, Єлено, а ти будеш над ними княгинею. Про тебе мріяв я там, далеко на чужині, задля тебе промовчую злочин Богдара перед судом, але будь певна: якщо не вдасться мені мирною дорогою ввійти в посідання твоєї краси і любови, так нема для мене шляху, яким не пішов би, нема злочину і насилу, яких не піднялася б моя рука. Багато дечого навчився я у бездольному житті, я вмю шанувати чужі гадки і замисли, чуже щастя і горе, але не забудь і сього, Єлено, що я Вовчур... Так, я Вовчур, а твоє щастя і добро не біля пристаркуватой помани — Богдара!

Перед хатою зчинився рух. Се вертав Богдар зі своєї поїздки. Замовкла розмова, а по хвилі увійшов у світлицю господар. Він весело звітався з усіма, та заки зміг засісти до вечері, яку веліла подавати Єлена, у світлицю вбіг із тупотом і гамором малий Ярослав та кинувся до батька. Голосне, дзвінке лебедіння та пестливі слова батька приглушили усе проче.

— Славко не хотів нізашо йти спати, доки не приїде тато,— оправдувала малого Акма.— Та ось я його сейчас...

— Лиши його! — відповів Богдар.

Він примістив дитинку вигідно на руках та став їй розказувати за вовка, якому кітка відкусила ухо за кару, що був нечемний. Раз і другий запитав хлопчина ще про се і те, а там залебедів на всю хату: «Покохай мене, татусю! Добраніч!»

— Добраніч, дитинко! — проговорив Богдар. Глибоко віддихнув хлопець, а там і заснув, наче у кожусі. З виразом несказанної любови глядів батько на сина. Йому ввижався Ярослав високим, тугим парубком, гідним наслідником Виженської волости, ловцем, борцем, багачем... Ввижався і він сам немічним дідом, який, сидячи на рундуці, стежить за щастям та гараздом свого єдиного...

— Дай Акмі дитину! Вечеря стигне! — різко збудила його Єлена.

Послухав, поцілував біле чоло дитини і віддав її няні.

— Уже маю двох потрібних мужів! — сказав до Томира, беручися за їду.— Се мої давні товариші з походів.

— Варяги?

— Один варяг, другий таки наш, але оба головорізи, як треба. Оба живуть тільки з ловів у Яворинських лісах. Пропутали колись майно, а тепер за сотку солідів продалися мені оба.

Томир кивнув головою і їв мовчки. Богдар уплітав на всі заставки, а в душі було йому весело. Злобно поглядав з-під ока на брата.

«Ха-ха! — подумав.— Якщо я заберу гроші, не понюхаєш їх ти, бо ж се буде моя добича, а за другу сотку солідів...»

Єлена сиділа, насупившись, та порівнювала обох мужів, що сиділи проти неї. Багатство, гаразд, розкіш, молодість Томира ставали ярко перед її очима, у тінь западав сивавий Богдар з поораним лицем та навісною дитиною...

Тільки одному ввижалося щось прикре. Із-за стіни почувся нагло плач та крізь сон висказувані слова малого Славка:

— Не бий, не бий!

Йому, бач, снилася правда...

Вчасною, але сумною була весна. З мас навіяного снігу підіймалися сірі опари та закутували весь світ у понуру, темну опону осінньої мряки. Зрідка тільки виглядало сонце із-за навислих хмар, та й то тільки на хвилину. Стрибог пов'язався з Дідом Морозом та наносив раз у раз свіжі полки сірих небесних птахів, які закривали ясне обличчя сонця своїми широкими безшумними крилами, крилами снігових та дощових туч. Навіть у гарне верем'я не покидала глуха, густа мряка темного гілля бору. Вона чіплялася гострих шпильок соснини, обсновувала їх, мов павутинням, та ждала тільки, щоби зайшло чи заховалося за хмару ясне сонечко.

Сумно було у Виженській волости, і тільки ночами почувалися покрики всілякої звірини по лісах; се ж була пора весілля для всякої живини, пора завзятої борні для самців, пора наживи для виголоднілих вовків. А вовків розвелось чимало, тим більше, що весняна облава боярина не могла відбутися задля вчасної відлиги та розкалі. Цілими ночами почувалося виття десь від Червоного Верху, а відгомін громадних ловів, які відбували хижаки на оленів та серни, перебивали сон не одному. Навіть старі, посивілі ловці вагалися осібняком іти у ліс вечорами; ще ніколи не обзивався він до людей так грізними голосами, як у сьому році. Старі люди, які вправді шанували нового, княжого Бога, але своїх не забували, пізнавали по різних познаках, що щось велике й грізне коїться у волости або й у цілій країні. Вони заходили до ворожбитів та ворожок, питали і давніх жреців Велеса і Перуна, яким заборонено приносити жертви за громаду, але ніхто не вивіщував нічого путнього. Вкінці зайшли і до патра Бово, якого всі не любили, але боялися і вірили у його віщу силу, а він помолвився на якійсь незрозумілій мові та сказав їм ломаною руською мовою:

— Страшний час гряде! Син Єдиного, Необнятного, Всемогучого Бога йде вже судити живих і мертвих, бо сповняється вже тисячолітній речинець, призначений людям на покаяння. Одначе, заки запанує правда та свята римська віра, діятимуться ріжні знаки і чуда. Брат повстане на брата, батько на сина, жона на чоловіка. Опирі і вовкулаки покинуть свої дупла і криївки та ристітимуть між людьми видимо-безстидно. Горе вам і мені! Розпалить у своїх серцях огонь віри, а в ньому згорять всі ваші гріховні затії: він очистить ваші душі і житла від посіву сатани. Від його жару щезнуть опирі поганських часів, а вовкулаки згорять у ньому напропаше. Моліться та кайтеся!

Не зрозуміли Бово вижняни. Вони поняли тільки слова:

огонь, брат на брата, вовкулака, опир, але що те все значить та куди воно гне, про те мізкував та говорив кождий, але на ділі не понимав ніхто.

Богдар ждав, а пока пильно стежив за Єленою та не оставляв її ні хвилі самою з Томиром. Томир виїздив кілька разів із Вижні, і се занепокоїло Богдара. Він вислав за ним хлопця, щоби сей підстеріг його, але з того часу хлопець пропав, мов камінь у воду. Старий Рост пішов його глядіти, але вернув швидко. Слід хлопця ішов поруч слідів Томира аж до Чортового Яру, а там шез зовсім на невеличкому витолоченому місці. У грязюці видко було кров... і вовчі сліди. Без сумніву, пірвав хлопця вовкулака, бо після вовчого пиру остався б був хоч би ніж та шапка перевістника. І тоді зродилося у Богдара підозріння, що вовкулакою є саме... Томир. Похолодніло у нього в серці на сю гадку, дроз забобонного страху потрясла ним, зате замовкли й останні заміти, які підносила проти його замислів боярська честь.

«Вовкулака, поганець... смерть йому й осиновий кілок у груди або, як каже Бово, костер!»

Одної днини у травні, коли вже протерлася погода і буйна зелень стала спішно вкривати гілля лип та буків, Богдар грався зі сином у саду. Хлопчина порпав пісок патином, зносив батькові жовті та білі квітки, а його діточий дзвінкий голосок звучав, наче щебет зяблика у гіллі. З несказаною ніжністю глядів батько на гру сина. Йому здавалося, що це його власна душа грається ось перед ним, розмовляє та перекликується з птичкою, золотисто-зеленим хрущиком глядить рожевого листочка. Здавалося, що у сю дорогу, зі сонячного проміння уткану головку сина вчарована вся життєва сила батька. Богдар дрозав при кождому смілішому рухові Славка, сміявся до кождого його усміху, ба, він намагався навіть облегшити дитині порозуміння з пташкою. Се йому ішло неспоро, і з сього вив'язалася довша розмова, незрозуміла, безцільна, як діточа іграшка, та люба, як барва квітки або щебет птички.

Нагло почулися на стежці, яка вела від хати, спішні кроки.

— Вуйко! — кликнув Славко і побіг туди, де біля грядок з яриною поралася Акма.— Няню, няню! Вуйко йде, битиме! — лебедів на своїому незрозумілому говорі.

Богдар зморщив брови і невдоволено звернувся до брата.

— Чого? — спитав.

— Уже від тижня міліють води, просихає ліс. Тільки що не видко моїх...

Лице Богдара помертвіло.

— Вже?

— Еге ж! Чи ти гадаєш, що я говорю коли що-небудь на

вітер? Біля ловецької колиби у Чортовому Яру, там, де засідка на кабани, наклав я чимало ріща на купу. Отам засядеш ти і твої, а я поїду передом і підведу вам валку. Поняв?

Махиально кивнув Богдар головою. Від сеї пам'ятної розмови з-перед двох місяців не говорили зі собою нічого, крім буденних розмов при столі. Ворожий тон, який увів у хату Томир, усталився. Тому не гадав Богдар і тепер продовжувати балачки.

— Сьогодні вечором буду на місці, — відповів і оглянувся знову за дитиною.

Злобно усміхнувся Томир.

— Остав хлопця! — сказав їдко. — Йому ще рано калятися кров'ю і золотом. Зате у нас знайдеться ще про дещо поговорити.

— Не люблю балакати з тобою! — відповів неохоче Богдар. — У твоїх словах немає ні правди, ні розради.

— Ха-ха! По правді, у нас-то обох вовки виють, — засміявся Томир, — а намість розради маєш користь! Не для розради поглядив я ось тебе...

— Звісно, що ти не гість, а я не господар!

— Саме тому, що не знаю, хто тут господарем, прийшов я поспитати тебе про ціну. Вже час...

— Ціну?.. — повторив Богдар, а жовч залила йому серце.

— Еге ж! Ціну за одно... й за друге...

Довгу хвилю мовчав Богдар. Вкінці понурий огонь заблимав у його очах. Він устав і поклав руку на плече брата.

— Від твогої приїзду... вона... ти знаєш хто!.. вона замикається в одрині сама-одна. Зразу гадав я, що вона тебе виглядає, і стежив за тобою. Вибач мені се, я помилився. Ти розмовляв із нею, щоправда, але нічого більше. Вона тобі тим самим буде, чим і мені була...

Злобний усміх удруге промайнув по лиці Томира.

— Так що ж?

— Тому рішився я поступити, як бажаєш. За мою половину заплатиш усі мої довги у Перемишлі та між боярством, а мойому синові даш стільки, щоби міг купити собі посілля у Київщині або на Волині. Тепер чимало княжих дружинників, що поосідали на землю, продає маєтки, бо воєнні люди не вміють господарювати у мирний час. Земля дешева. Для себе не правлю, крім збруї та Акми, нічого.

— А вона?

— Вона?.. Вона хай стане тобі сим, чим була мені. Вона виреклася мене. У найприкрішу хвилю мойого життя вона добила мене мовчанкою, недовір'ям, холодом...

Засміявся гірко.

— Легко є одним словом збурити світ, та всіма язиками

світа не збудуєш його наново. Гей, не знають сього жінки, ні. Вони у скруті як не гірким словом, то смутком, мовчанкою і холодом вбивають у мужеві останки моторности. Чи ж дивно, що й я кидаю свою як зведеницю?

Відвернувся, гукнув на Акму, щоби пильнувала дитини як слід, а сам пішов швидким кроком у дворище. У сю мить зашелестіло липове гілля, а з-за нього виглянуло бліде-бліде, немов у мерця, лице Єлени.

— Ти чула? — спитав її Томир.

— Чула!.. Я твоя! — відказала крізь стиснені зуби.

Нагло спаленіла і, закривши лице руками, побігла геть.

Томир остав сам. Через хвилику глядів за братом, як сідав на коня і виїздив із посілля, а там і сам гукнув на Роста, велів подавати і собі коня та чвалом поїхав доли рікою.

Одно посілля від другого відділювали більші або менші смуги лісу. Невеликі прогалини були вже зорані та засіяні чим Бог дав, тому у дворищах було глітно і гамірно. Ягід та грибів ще не було, на лови або вже запізно, або ще рано, тому свобідні й невільні тільки грілися до сонця, ладили сильця на птахів, поспівували, їли, спали. Тільки дітвора пасла товар у лісі, та й то не вся. У ловецьких селах Виженської волости мало було товару та ріллі.

Томир минув скільки хат, аж, може, за яку годину спинився біля чималого дворища, яке належало до старого кметя Бугрія. Сам господар сидів на призьбі у полотняній сорочці та майстрував для онука западню на пички.

— Слава Богу! — привітав його Томир.

— Добро з приходом! — відповів старий, а що вже знав, хто до нього прибуває, тож гукнув на стару за медом та хлібом-сіллю. Вмить поставила челядь високу лаву, закрила її скатертю, а там вийшла і господиня, кланяючись у пояс, просити Божого гостя не гордувати мужицьким прийомом. Бугрій випив чарку сам, налив гостеві, а коли закусили, стара налила знову обом, а сама спішно відійшла у темні сіни, де товпилися цікаві дівчата і парубки.

— Гість у дім — Бог із ним! — сказав кметь. — Так учили нас батьки, хай їм на зеленій леваді Дажбога не переводиться солодкий мід!.. Та, проте, я знаю, що в тебе, боярине, є діло до старого. Так кажи! Бачу по тобі, нетерплячка палить тебе...

Досадно стало Томирові, що не вмів скрити свого схвилювання, але усміхнувся тільки до Бугрія і відповів спокійно:

— Справді, приводить мене сюди пекуча справа, якої волів би я не тикати перед громадою. Хай би вона остала між чотирма стінами Ульфрового дворища та не кидала тіни на грізне, але чисте ймення нашого роду...

— То се родинне діло? — зацікавився старий, коли Томир урвав.

Молодець оглянувся кругом, чи хто не підслухує, а, побачивши чимало цікавих поглядів із усіх закутин обійстя, нахилився до старого і продовжував шепотом:

— Іменно родинне, і я кладу його у твоє серце, щоби ти заховав його при собі, а мені тільки поміг за добре слово та дарунок силою і законом.

— Законом, яким?

— Як голова копи, що збирається уряди-годи на злочинців сієї волости.

— Гм! — насупився старий.— Видко, не бував ти у часі своїх мандрівок у законолюбивих краях, коли за закон берешся давати дарунки. Від дарунку то я не відказуюся, як діло йде про мою поміч, але копи не в силі оплатити і я, голова суду, не то хто.

Томир пригриз губи.

— Я не копу, ні її голову купити хочу, а твою ласку,— відповів.— Дарунок буде у золоті, а поміч легка.

— Гм! — задумався старий.— Як діло чисте, так не треба тобі купувати нічого, як же ні, то і моя ласка тобі не поможе. Копний суд — се не тивун!

— Саме зі сього, що не йду до Перемишля, тільки до тебе, видко ясно, що правда за мною.

— Гаразд, говори діло!

— Бачиш, Бугрію, за час моїх мандрівок набув я у краю франків великі маєтки, а у сьому поміг мені чимало Бово...

— Сей несамовитий? — жажнувся Бугрій і сягнув рукою за пазуху, де висів амулет.

— Він знаючий, то правда, і добре його послухати у важній справі, але злого у ньому нема. Так, отже, тепер бажав я викупити у брата задовжену Вижню. Богдар згодився, та ось учора підслухав я його розмову з варягом Гунберном та з яворинцем Куликом, що то живе на багнах біля Явірних хуторів.

— Знаю і сього, і того! — зітхнув старий.— Погане діло!

— Звісно, що погане! Богдар береться — ні менше ні більше — тільки напасти на трьох ратників, що на днях везтимуть тайком частину моїх грошей з Перемишля сюди, побити їх мечем, а гроші забрати.

Бугрій не втерпів. Зірвався, і підняв руки до неба.

— Боги білі, боги добрі, великий Боже князя Володимира і ви, святі діди у Вираї! Як світ світом, так не тямили такої погані у Виженській волости. Лучиться якась крадіжка, синець, рана, раз і другий уб'є дехто ворога зі зависти або гніву, але такої погані ще не бувало. Я не могу в се повірити, дитино. Ні, се неможливе!

Сумно усміхнувся Томир.

— А таки се правда! А що вона така страшна, то я тому прошу в тебе не тільки суду, але й помочі. Бо раз гроші опиняться в руках Богдара, поминай як звали!

Бугрій задумався.

— Саме у тому й заковика! — сказав по хвилі.— На несповнений злочин суду нема. Поміч — се друге діло! Та тут треба тайну розголосити скрізь...

Усміх триумфу промайнув по лиці молодця.

— Про се подбаю я. Патер Бово, а не я поїде з вами як власник гроша. Твої люди пойдуть із ним у Чортів Яр, де має відбутися напад, і переловлять грабіжників. Треба сказати людям, що патер Бово збирається виставити у Вижні велику муровану церкву та на се жертвує усе майно, яке ось мають узяти грабіжники.

— Гм! Бачиш, хлопче, Бово ніколи не ходить у нашу церкву, яку виставив тивун Ярослав, та відхрещується від попа Кипріяна, наче від поганина. Видко, в нього таки інша віра, ніж у великого князя Володимира.

— Ні, батьку! У поган бувають різні боги. У християн є тільки один. Бово не любить Кипріяна, бо він монах, а Кипріян ні, і він учений у письмах, а Кипріян ледве з бідою прочитає обідню. Вкінці ти знаєш, що два шевці через дорогу — і буца готова!

Старий кивнув головою. Остання гадка потрапила у його голову.

— Ну гаразд! Що ж ти діятимеш?

Аж тепер розговорився Томир надобре, обіцявав, перекопував, пояснював, доки у всіх подробицях не уложили оба плану ділання. Уже вечором попрощалися оба, і Томир чвалом від'їхав у дворище. В півгодини опісля чотирьох тугих ловців, від яких Бугрій купував завсіди хутра, пішли з луками та ратищами нишком підстерігати колибу в Чортовому Яру. Але і Томир не гаявся у Вижні. Забрав тільки харчів на дорогу, збрую та кожух, а там і чкурнув ще на ніч над Грушову Керницю.

VIII

Доріжкою попід Червоний Верх їхало вечором слідуючої днини двох їздців. Один із них з гладко виголеним лицем був, очевидно, монахом, бо і руки його були білі та ніжні, а, мимо молодости та навішаної збруї, похилена стать зраджувала брак вправи та втому. Малі прижмурені очі їздця бігали по боках дороги та раз у раз зверталися до в'ючного коня, який ступав повільно біля верхового під вагою двох залізом кутих

скриньок. По тому боці в'ючного коня їхав Томир з мечем при боці та коротким ножем за поясом, у зеленій ловецькій куртці:

Вечір западав понурий, лячний. Під могучим крилом холодного, вогкого західного вихругнулося гілля, шуміло листя, свистіли шпильки сосон. Дикі, страшні гомони добував Стрибог із пралісу. Звірня, яка ждала вечора, виглянувши зі сховку, верталася назад: негода та холод не віщували добрих ловів. Тільки десь із-за Червоного Верху зі свистом вихру почувалося виття вовків.

— Се добре, що ми пустили тамтих передом! Хі-хі! — сміявся нервно монах. — Вони, бач, чомусь-то дуже часто перешіптувалися сьогодні ранком. Доки проводили мене пахолки краківського єпископа, усе було гаразд. Опісля якийсь руський купець із Перемишля їхав із нами, аж ось від учора вечора ми самі. Скортіло, здається. Хі-хі!

— Кажеш, брате, що вони непевні?

— Ба, прости Боже, гріха, сьогодні хіба своїм братові монахові можна завірити!

— Гадаєш? — з глумом спитав Томир і півголосом завів пісеньку: «*Quae est haec puellula?*»¹

Монах почервонів, мов грань.

— Ба, я не про те...

— Все одно! — насупився Томир. — Хто не додержить обіту здержливості, по сьому можна сподіватись усього. Сього одного вечора не можу спокутувати досі. Я не святець, але чую усю велич нашого гріха...

Довгу хвилю глядів монах із-під ока на товариша, але не замітив у ньому признаков ложі. Зітхнув важко.

— Великий гріх! Твоя правда! Годі його спокутувати у сьому житті, але бачу, що й забути годі...

Черга покрасніти прийшла на Томира.

— Оставмо се! У нас важніші справи. Спокутуємо гріх за-слугою! Якщо твої ратники непевні, то треба їх перехитрити. Ось туди направо веде стежка вертепами й яругами над Грушову Керницю. Важка вона, зате безпечна. Сьогодні, чи пак сеї ночі, і вовкам неспоро. Чуєш? Виють!

— Чую! — прошепотів монах і перехрестився.

Вираз погорди відбився на лиці Томира.

— Дрожиш, Зденку? Се погано!

— Ба, отці не знали, кому передавали діло. Я й сам не знав... Не в кожного стільки відваги, що в тебе.

— А що ж тобі може статися під покровом святої віри?

— Ба, віра вірою, але вовк вовком, а то може бути й вед-

¹ «Що це за дівчинка?» (лат.).

мідь... По днів та ще й за огорою... хто як Бог! Одначе тут, у самітній дичі...

— Саме тут пробуває божество, яке справедливо рішає судьбу сильного чи слабого, доброго чи злого. Там за огорою є тільки божки, ложні святі, брехливі монахи, як ось ми оба, тощо...

— Боже милостив!

Потемніло. Вітер дув щораз то сильніше, сухе торішне гілля обломлювалося з дерев, коні хропіли, лякалися, але ступали витривало вперед у надії на супочинок. Нагло в'ючний кінь піткнувся й упав. Його нога застрягла у порохнявому пеньку і хруснула. Заіржав з болю кінь, заголосив Зденко.

— Цить, дурню! Вже недалеко! — успокоював його Томир.— Ось я злізу з коня, переложимо на нього скриньки і підемо далі. Ану-ко, злязь помагати!

Дзвонячи зубами, сповнив Зденко приказ та прийнявся за скриньки. Коли, одначе, похилився над конем, почув нагло удар і страшний біль у лівому боці, а з горла видобувся крик. Не був се, одначе, грімкий поклик мужа, який взиває помочі абд кляне убивцю... Се було тільки харчіння у смертельній тривозі конаючої тварини... Свист вихру приглушив останні слова Зденка та поніс їх у безвісти...

Тим часом три ратники з двома в'ючними кінями їхали далі дорогою, яка вела через Чортів Яр у Вижню. В'юки їх коней були теж важкі, скриньки так само ковані, як сі, що їх віз кінь Зденка, а самі ж ратники знали вправді, що везуть скарби, не знали, одначе, що гроші були тільки на одному. Тому не противилися, коли монах остав із Томиром позаду. Напротив! Вони вмиць з'їхалися докупі, і жива розмова нав'язалася між ними.

— То ти, Інго, кажеш, що у наших скринях...— питав високий, худий молодяк з ледве згоєною раною на лиці.

— Ти певний сього? — питав другий, плечистий парубок з понурим, зловіщим поглядом.— Я б не від того, щоб зацькувати сю голену палку... але, бачиш, все-таки... духовник...

— Ха-ха-ха! Духовник, пекло, сатана, вічний плач і так дальше, аж донесхочу. Ти, Інго, дурак, бо не знаєш, чи двигав на хребті метал чи ганчірки, а се прецінь пізнати зразу. А ти, Груотгер, глядиш вовком, а боїшся тіни, як вівця...

— Ну, ну, пізнать у тобі клірика! — обурился Груотгер,— нема тобі нічого святого!

— Ха-ха! Ти гадаєш, що альба не гріє? Гадаєш, може, що з золотої церковної чаші не можна випити вина? Гадаєш, що за поторошену утвар не буде печені, напитку, дівчини? Ти помилився, бра'. У жидівському плавильнику усе золото однаке, а Божа ласка не жид, за золотом не нюхтить. Ось що!

— Ідьмо, а то ще нас наздожене! — відіззався Інго.
— Порадьмося! — предлагав Груотгер, підганяючи коні.
— Я зовсім певно знаю, що веземо золото, — переконував клірик Спаццо. — Я чув, як єпископ по-латині наказував Зденкові берегти золото, бо се скарб Божий та цісарський; ну й ви бачили, як-то він пильнує скринь: обкладається ними у шатрі на нічлігу, боїться вовка, людини тощо, але не боїться дощу ні негоди. Вона, бач, золоту не шкодить.
— Так, так, се ясне! — вмiшався Інго.
— Ба, мало того!..

Дальші слова приглушив вітер. Іздіи аж головами похилилися на шиї коней, зможені напором бурі...

— Вотанове військо летить лісом на схід! — замітив Груотгер. — Негарно говорити про погане діло у таку ніч. Унгольди є біля нас! Ось-ось — і вхопить тебе за голову, зарегочеться лиликом, зірве маківку та й... брр!

Інго перехрестився, Спаццо усміхнувся.

— Не бійся, Груотгер! Унгольдам не спішно нападати на нас. Ти знаєш прецінь, що альба, дальматика, чаша, хрест — се наче нагаї на їх спину... А ми саме беремося віддати се усе у жидівські руки...

— Ба, коби знаття!

— Дурний ти, що верзеш, не слухаючи. Я брався якраз розказати вам, як-то на перевозі через Сян одна скриня стукнула об бік човна, коли я нахилився був над водою.

— Ну і...

— І виразно чув, що у скрині задзвенів метал...

Замовкли. Доріжка, яка вела через праліс, стала щораз то вужчати. Вона спиналася ізгибами під чималий горбок, порослий велетенськими буками. Стало зовсім темно, так що коли виїхали на вершок, мимохить зупинився Спаццо.

— Пропасть, балка чи що? — кликнув. — Гей, дайте-но вогню!

Інго викресав огню і запалив віхоть сіна. Сіно загорілося на хвилю ярким, білим полум'ям, а у світлі побачили всі, що стежка спускалася стрімко у глибокий, тьмавий яр. У долині мерехтіло щось ніби колиба...

— Отут станемо біля он тої колиби чи купи ріща, — сказав Спаццо. — Заждемо на Зденка, а там і побачимо, куди кому постелиться шлях уранці.

— Звісно, що уночі краще! — відповів Груотгер сумно. — Воно негарно, щоби Божа днина та бачила таку погань, а так на потемки...

Спаццо зареготався...

З'їхали в долину крок за кроком, доки коні самі не спинилися біля колиби та не стали з ляку форкати. Інго заходився

біля ватри, одначе показалося, що туди пропливає малий потічок, і тому було вогко. По довгих зусиллях заблимав укінці огоньок, а там став звільна розгорятися. Спаццо видобув мішок із поживою, Груотгер здіймав в'юки з коней, Інго помагав йому. Скільки разів ударили скринєю об землю, і тоді почувли оба справді, що задзвенів унутрі метал.

— Є! — кликнув радісно Інго.

— Що саме? — спитав Спаццо.

— Гроші! — гробовим голосм відповів Груотгер.

Тут, удолі, не було вітру. Він гуляв горою по крислатому гіллі буків, дубів, лип, сосон. Корони лісових велетнів м'яла й бурхала сила Стрибога, наче справді яке несамовите військо злих духів намагалосся вдертись туди між спочиваючих людей та пірвати їх за собою у довічну біготню за привидним Вотаном, забутим царем-богом пропавшого минулого.

Втім, наче справді зацілили отут у пільмі страхіття поганського часу — заіржав тривожно кінь один, другий, а там стали всі звірята тиснутися до ватри, порскаючи ніздрями, лискаючи очима, зі з'їженими гривами, дрожачою шкірою...

— Дух святий при нас! — кликнув Спаццо і півголосом став читати проти злих духів закляття, яких навчився був колись від старого дверника у Фульдї.

Тоненько співали комарі, а вітер свистів хвилями десь дуже близько, зловіщо та лячно, уривано, непевно...

— Хтось іде! — заговорив Інго.

— Ах, се сатана по наші грішні душі! — зітхнув важко Груотгер.— Казав я, що не треба духовника...

— Пусте! — закликав Спаццо.— Хтось іде, то певне. Коні не знають, хто се, то й бояться. Якщо навіть такий віслюк, як Груотгер...

Звенькіт пущеної тятиви та свист стріли перервали йому, а вслід за сим повалився короткий, грубий Спаццо на землю. Намість слів струя крови бухнула йому з рота, набігли кров'ю очі наче бажали вискочити з оправы, ноги, наче хвіст витяганої з води щуки, раз у раз били землю, судорожно корчилися руки, ніби кігті грабіжної птиці. Відрухово, з окликом перераження побігли оба товариші до конаючого, та за першою надлетіла друга стріла. Інго заточився і впав на тіло конаючого, обливаючи його своєю кров'ю. Груотгер спинився, добув широкого меча і кинувся взад глядіти догідного місця до оборони або дороги до втечі.

— За проклятий скарб Нібелунгів, за золоті персні гинуть герої, великани, карлики, демони й боги. Якщо така судьба... Гей! — гукнув.— Виходи, клятий вороже, виходи, трусе! Нехай зміряюся...

Зашуміло важке ясенове ратище, і, влучений з усього

розмаху у груди, гепнув собою об землю. Через хвилю двигалися ще його члени, судорожно, безцільно, але устали, а пільма смерти закрила і йому очі.

З поблизьких корчів вискочило трьох мужів у нашиваних міддю та крицею каптанах з луками в руках і стало вмиль притягати скрині до вогню...

— Ламай скриню, Кулику! — хрипів якийсь голос чужим, варязьким наголосом.— Поноухаймо сього несамовитого золота, швидше, швидше, Богдаре!.. Гей, а се що?

Нелюдський крик, наче з нідра пекла, залунав нагло довкола, і з десяток чорних постатей вмиль покрило собою трьох убійників. Одначе нападені не були монастирськими прислужниками. Вмиль забряжчала зброя, почувлися оклики скаженого гніву борців, метушня, далі гомін глухих ударів по неослоненому тілу, вкінці зойки, хлюпання крові під ногами та жалібне скавуління про пощаду...

А тоді ясне червоняве світло бухнуло снопом із-за колиби. Тріск підпаленого вмілою рукою ріща глушив слова, та зате блеск освічував ярко усю дію. Біля вогню валялися застигли вже три тіла пахолків, дещо далі, біля самої колиби, конали Гунберн та Кулик у чорно-червоних калюжах. Біля них крутилися вижняни з кривавими мечами та гляділи ще когось. При вході у найяркішому сяєві вогню стояла висока, худорлява стать Бово зі скривленим лицем та піднятими вгору руками.

— Де ж третій? Їх трьох було! — гукали вижняни, ослонюючи очі від наглого блиску.

— А ось він, убійник, грабіжник, диявол!

Бово показував рукою наперед себе по ту сторону ватри.

А там стояв, похилений над скринєю, Богдар з топором в руці, біля нього, застромлене в землю, стриміло криваве ратище. Наче непритомний, стояв боярин над напіввиломаною скринєю, жаждучи захопити хоч жменю сього кривавого, а життя даючого металу...

— Богдар, Богдар із Вижні! Боярин! — заверещали всі враз.

Богдар кинув топір, випрямився, і нагло у його широко розплющених очах яркіше від блиску вогню зарисувалося все: копа, поток, розграблення майна, сором, втеча і злидні...

З ревом звірини, яку витравлюють з леговища злючі собаки, боярин підняв руки горі, відвернувся й одним скоком щез у гушавині.

Прохогом кинувся Бово до скринь, які щойно видерли з рук грабіжника. Кількома ударами сокири відбили парубки віка, і монах став гарячково порпатися у їх змістові: чаші, монстранції, сріблом та міддю ковани книги з ланцями, якими приковувано до пультав се безцінне добро, дальматики, альби, кадильніці, дзвінки, свічники, ікони, жезло та хрест опата — все те, наче пестрий взірець, устелило землю та меркотіло у миготливому блиску полум'я. Та Бово глядів далі невтомимо, завзято; руки тряслися, уста дрожали, наче від здержуваного плачу, холодний піт заливав чоло... Грошей не було!

Встав та блудним зором обкинув довкола стоячих парубків. Вони з острахом та пошаною гляділи на власника багатства і не розуміли зовсім, чому він, намість радіти відзисканим добром, дрожить та дратується. А Бово схилився над трьома побитими пахолками.

— Се Спаццо,— говорив півголосом,— се Інго... а ось Груотгер... Де брат Климент? — спитав нагло окружуючих.

— Який Климент? Тут такого нема! — відповіли парубки.

— А ось сей... брат он того! — показав рукою у сторону, де щез у гушавині Богдар.

— Томир, певно? — догадався дехто.— Він, певно, спить у дворищі. Йому ніяке діло до Богдарового злочину. Він щойно приїхав із Заходу.

— Саме тому!..— начав Бово, але прикусив уста й замовк.

Небезпечно було, бач, визивати перед громаду Томира, якщо він сам сього не бажав. А, видно, не бажав, бо не було його тут, хочай обіцяв був явитися... Страшне підозріння зродилося нагло в душі монаха: ану ж Климент післав утвар у Чортів Яр, укравши наперед гроші? Ба, але як?.. А може, Зденко? Богдар не має їх, то певне! Інакше не зрадився б був перед громадою... Він не знав навіть, де гроші... Се знали тільки Зденко і Климент... А як так...

Укляк при побитих, та ні в одному не дослухався відгуку життя. Тоді здобувся на геройське діло. Мимо роздратування, яке межувало з крайньою розпukoю, підняв руки горі і став молитися за упокій погибших та дрижачим фальшивим голосом завів: *Requiem aeternam!*¹

Вижняни бачили, як він хрестив себе та небіжчиків, і вмить поклякали і собі, як велів піп Кипріян при Богослуженні. Однаково не розуміли вони ні того, ні другого, тому тільки

¹ Вічного спочинку! (лат.)

з признанням кивали головами, доки не встав монах та не став збирати скарбів у скрині.

— Чи завезти тобі отсе у твою пустиню? — спитав орудар Бугрія.

— Так! — наче зі сну збудився Бово. — Везіть! А й сих не забудьте! Коли будете хоронити, поставте їм хрест, а я прочитаю молитву...

— А твоє добро усе найшлося?

— Моє добро? Ох, се добро святої римської... Так, воно все вкупі! Щира вам подяка, люди, за поміч! Нема в мене гроша заплатити вам, але Отець Небесний...

— За злодія не платять у нас, Бово, — засміявся орудар, — а платять злодієві! Побачиш на копі...

Копя не зібралася, одначе, слідуєчої днини. Бугрій розіслав вправді післанців по всіх дворищах волости, але деякі з них лежали й на милю від його посілля, то й не поспіли начас. Коло полудня щойно стали з'їздитися візвані — хто пішки, хто верхом, але всі зі збуєю. Піп Кипріян прочитав молитву, а в круг мужів вступив Бово. Ледве, одначе, начав говорити, коли надбігли пастухи з криком, що у лісі найдено вбитого мужа та ще й із конем. Чоловік мав рану відзаду під лівою лопаткою, а кінь зломану ногу та підрізане горло. Видко, хтось дорізав товарину, щоби не мучилася.

Зашуміло у зборі.

— Ідьмо туди! — загула громада, як один муж.

Бово сів на коня і з Бугрієм та всіма зібраними поїхав за пастухами. Без труда пізнав Зденка, але аж тепер не знав уже зовсім, що думати про те все. Діло плуталося. Яким світом найшовся Зденко тут о чверть милі від дороги? Хто заколов його і зарізав коня? А далі, чи Зденко мав при собі гроші, чи ні? На се могли дати відповідь чотири пари уст, та всі вони були холодні, мертві. Одежа Зденка була подерта, замарана піском та кров'ю, а кінь потерпів чимало від терня та сухих гілок. Зате не слідно було боротьби. Смерть захопила їздця нечайно...

«Він спішився, — думав Бово, — але зачім?.. Невже ж він сам гадав украсти гроші? А може, він тікав від пахолків, які загарбали скарб, а його вбили отут?.. Ба, вони не тікали б у Вижню, а на захід!.. Зденка вбив хтось другий і, видко, недарма!.. Томир!..» — лискавкою прошибла гадка стомлений мізок аскета, і вмить безнадійна розпука обхопила його чорним крилом. На вірности сього варвара спочивала уся горда будівля цісарських, великокняжих і його власних замислів. Тепер основа розсувається... Пропали монастир, кріпости, опактво... Страшний, богопротивний та богохульний проклин, якого не постидався б й італійський осляр, вирвався з уст ас-

кета. Вмить збудився в ньому чоловік. П'ястуки затиснулися туго довкола палиці, з якою не розставався звичайно. Останки крови скрасили лице багром, заскреготали зуби.

— Пожди, собако! — проворчав.— Найдю я тебе й під землею!

Тим часом копа забрала небіжчика і попрямувала у Вижню.

Сонце вже сідало, коли юрба виповнила собою майдан дворища. Старий Рост, блідий, як труп, сумний та збентежений, розпитував кого попало про діло. Всі в один голос відповідали, що боярин злочинець та що суд має відбутися над ним та його майном.

Аж ось із дворища вийшов Томир у багатому каптані Богдара поверх дротяної сорочки, зі соболевою шапкою на голові та з мечем при боці.

Він низько поклонився громаді і перехрестився тричі на хрест, який подав йому отець Кипріян. Та в сю мить почув, що на ньому спочили очі тигра, льва або другого якого злюки, повні їди, злости, ненависти. Він відчув їх, як удар руки, а коли оглянувся, побачив патера Бово, що стояв із Бугрієм перед громадою. Усміхнувся холодно.

— Привіт вам, славна громадо! Вибачайте, що не вийшов назустріч, що не вітаю хлібом-сіллю та солодким медом, але я, бач, шойно від трьох днів господарем...

— Не на гостину приходить до тебе копа, боярине,— відповів піп Кипріян,— а на суд!

— На суд! На суд! — загуділо у громаді.

— Тож творить його по закону Божому і людському. Я з вами цілував хрест, то й спільно поглядимо правди і кари.

Бугрій по закону обняв провід та поставив перш усього питання:

— Чия правда?

— Бово, чужинця! — відповіли всі.

— А чия вина?

— Богдара, боярина!

— Так ми ось у його дворищі. Розкажуй, Бово, хай правда йде наверх у громаді!

Удруге став розказувати Бово. Він запинювався і промовчував усе, що відносилось до замислів Болеслава і Регінгарда, та в міру сього, як поступав, з'ясовував собі, що сей Томир, на якого ось падало його страшне підозріння, одним словом може обезсилити його виводи, а його самого видати тивуніві у Перемишлі... Ту саму гадку прочитав він у усміхених очах Томира, який живо розмовляв із попом.

«Горе! — погадав монах.— Так само щиро говорив він недавно зі мною. Та тоді хрестився ще цілою рукою, а тепер — трьома пальцями та цілує еретицький хрест... Сатана!»

— Чи вже все сказав ти копі? — спитав Бугрій, коли Бово замовк.

— Усе! Всі бачили Богдара з сокирою в руці. Його вина, а моє право ясне.

— Його вина — так. Хто, одначе, ручається за твоє право? — спитав Бугрій.

— Я! — підняв руку Томир.

— Брат виновника? Як же се? — здивувалася громада.

— Брат братом, а правда правдою! — пояснив боярин. — Я знаю, що сі мужі мали привезти добро для Бово. Я бачив і скарби і знав сих людей. Усе годиться зі словами Бово. Ось моя порука!

З несказаним здивуванням глядів Бово на молодця.

«Перевертень, еретик, злодій, убійник, сатана, а промовляє за ним? Як же се?»

Та ось понад гамір піднявся голос Бугрія:

— Мовчіть усі. Кому що неясне, хай питається.

Враз втихли всі, та ніхто не брався питати.

— А навіщо ж тобі було ставляти церкву у Вижні? — спитав нагло піп. — Для якої віри?..

— Для сеї, яку ісповідуємо і ми, і ви! — відповів Бово.

— У нас церква є! Чому ж то тебе у ній не видно?

— Божим храмом унижене й покірне серце. У моїй пустині маю престіл, при якому приношу безкровну жертву так, як і ти, брате єрею! Навіщо ж мені глядіти твоєї церкви?

— А навіщо вижнянам твоєї?

— Не тільки вижняни є на світі, є й чужинці, купці, мандрівники тощо...

— Ха-ха, ляхи, чехи, франки! І для них-то твоя церква у Вижні? Чи ти сам здурів, чи з нас дурнів бажаєш робити?

Оба духовники гляділи на себе, як два вороги. Піп Кипріян був червоний від досади, Бово зблід.

«Зрадив мої тайни!» — погадав і кинув оком у бік Томира.

Але Томир, видно, сам чомусь-то озлобився, бо нагло виступив уперед і заговорив грімко:

— Яке ж діло тобі, попе Кипріяне, до замислів Бово? Якщо громаді невластиво його церква, так вона не дозволить її виставити. Може, Бово стане купцем, який бажає знайти купців з великого Київського шляху сюди. Хто його знає! Не копі про це судити. Вона рішає про вину Богдара, а не про віру франків чи ляхів.

— Правда, правда! — загула громада. — Судіть злодія!

— Який же ваш присуд, славні громадяни? — спитав Бугрій.

— Ти голова, то суди перший! — була відповідь.

— Злочинця на поток, майно на розграблення! Чи так?

— Так, так!

— Тож від сьогодні ім'я Богдара, сина Ульфра, хай буде прокляте й ославлене між усіма людьми доброї волі у всіх волостях великого князя Володимира Святославича та синів його, а хто його стрітить у хаті, у полі або в лісі, сьому вільно ратищем чи луком убити його, як вовка. З майна громада заплатить довги вірителям, а Вижню розділить по правді між обідніх, ізгоїв та закупів...

— Як-то, аж тоді? Де ж воно, те майно?.. Кільки його?— почувлися голоси.

— Є жінка й дитина!.. Продати бабу!..— кричали другі. Та тут Томир виступив перед громаду і поклонився.

— Чую, що ви засуджуєте мого брата на поток. Се справедливо, і я сам руку підіймаю за сим. Він ось пішов собі сам, а ви глядіть його! Я не перепиню вас у сьому. Та ви ділите Вижню, а се друге діло! Вижня не його майно, а моє! Я купив його за золото, за готовий гріш. Вижня моя!

Мовчанка залягла зборище, та по хвилі піднявся шум.

— Ось і виліз Вовчур! Хитра штука! — засміялися нишком бідніші, які самі здебільшого були обдовжені.

— Ба, що ж буде з нашими кунами та гривнями? — непокоїлися другі, яким винен був Богдар гроші.

— Споганили ім'я роду! — негодовали старші господарі.

Гамір більшав, піп радився з Бугрієм, коли ось відізвався Бово не без злоби.

— Спитайте його, на яких умовах купив він посілля Богдара та хто був свідком купна?

— Яке ж тобі діло до майна Богдара? — спитав на се Бугрій.— Ти не з громади, а своє майно відібрав у цілости!

Бово покраснів. Його погляд стрітився з насміхом, який малювався в очах та чертах Томира.

— Свідком купна є великокняжий тивун Ярослав, а довершено його тому чотири дні, отже, перед злочином.

— Як так, то треба продати жінку й дитину! — вирвався якийсь в'ялий мужичок о вигляді жмінника та баришівника.— Наш гріш пропасти не сміє! Я й сам найду дорогу до тивуна...

— Довги — се знову інше діло! — усміхнувся Томир.— Після суду приходить усі, яким завинив Богдар, а я виплачу усякому істу з відсотками. Посілля не дам, бо воно моє, але довги заплачу, бо не бажаю поганити імени роду. Саме тому не дам і рідні брата на поталу чужим, а викуплю її за слухний гріш від громади. Не забудьте, одначе, що се не право, а моя боярська воля!

Як один муж, закричала громада «Слава!» щедрому бояринові, і копа закінчила свою діяльність у посіллі. Молодші

пішли сейчас у похід на дворище Гунберна і Кулика з Бугрієм та попом, щоби рішити справу співучасті обох убитих у змові. Дехто поїхав домів, остали тільки вірителі і Бово. Допізна розплачувався і торгувався з ними Томир, а кільки разів блиснуло золото на деревляному столі, який винесла на двір служба, тільки разів лютий біль прошибав серце опата. Се були візантійські соліди... Без сумніву, гріш зі «скарбу». Томир був убійником Зденка, одначе як усе те сталося, се знав тільки Бог, і він тільки міг осудити злочинця.

Наче душа, проклята в аді, наче звір на прив'язі, мучився Бово. Вкінці, коли опустів двір, а з рундука підійшла до Томира прегарна, нарядно одіта жінка та з усміхом на блідих устах похилилася перед ним, висунувся і він за другими. Не уйшов його уваги погляд молодця та відрух, з яким підійняв від землі похилену стать.

«Се вона очарувала його диявольською красою! — сказав до своєї душі. — Він пропав для нашої справи навіки. Так як ніколи не вернеться украдений гріш, так пропав і він. Але Божа кара буде страшна, а я... я буду її рукою...»

Х

Найближчі дні принесли у тиху, спокійну Вижню новину, яка, наче ціпок, устромлений у муравлище, побентежила й заворушила всіх.

У неділю, коли піп Кипріян переглядав мирян, чи всі явилися на поклін княжому Богові, на превелике зачудування, найшов між ними Бово. Монах з покорою бив чолом об долівку, молився, щоправда, на незрозумілій мові, але довго і гаряче, а там і помагав несправному паламареві ладити кадильницю та ризи. Він явився у півкороткому каптані з вирізами, без монашої рясі і через весь час Богослуження не покидав церкви. Се вельми дивувало мирян, які тільки через хвилину перебували у церкві перед престолом. Віддавши належний поклін та зложивши належну данину воском, миряни виходили на цвинтар, де гостили себе медом, буханцями, балакали про всіяке тощо. Вкінці Бово поцілував землю перед престолом, а коли отець Кипріян виходив із церкви, вийшов і сам. Вийшовши, змішався з товпою, їв і пив із другими та розказував, що бажає купити землю біля Грушової Керниці. Люди зразу бокували від нього, але, почувши таке, засміялися і пояснили, що земля Божа та княжа а ні Бог, ні князь землею не торгують. Хто управить землю, того вона й буде. Коби тільки полюддя платилося чесно, то і князеві користь, і землі оборона, і Богові слава!

— Тобі, Бово, — радив Бугрій, — запастися товаром, насінням, хазяйським начинням та припасом на зиму й перед-

нівок, то найдеш тут чимало охочих віддати тобі синів та дочок у найми. Можеш також купити декількох рабів у Перемишлі або взяти закупів з-поміж тутешніх людей. У нас убога земля, праці дома небагато, не кождий може як слід пов'язати кінці, якщо роду багато, а лови недопишуть.

Повний покори та ширости виступ Бово зразу з'єднав йому уми вижнян, яким і на гадку не приходило спитати, чому чужинець-монах аж три роки надумувався, чи йти у виженську церкву, чи ні. Не застановився над сим і піп Кипріян; противно, він сам пояснив мирянам, що Бово знає письмо, мову франків, ляхів, чехів і зможе їм стати у пригоді при торгівлі. Він же сам надіявся з часом мати у ньому заступника і наслідника. Вижняни, як і взагалі руський нарід, мало цікавилися княжою вірою та ходили у церкву тільки для віддання почести володареві. Тому прохав громадян дати новому сусідові піддержку і поміч, спомагати його радою й ділом, оберігати від напасти й визиску.

Томир нічого не знав про сю зміну, бо сам поїхав був після суду на довший час у Перемишль. Він вправді покликався був на княжого тивуна Ярослава, буцімто він знає про купно Вижні, одначе на ділі постарався про згоду княжого заступника щойно тепер.

А княжий тивун був чималою особою у Перемишлі. Тисяцький князь був уже старим чоловіком, який більше займався власними добрами, ніж управою усієї волости, тому на ділі правив Перемишлем тивун. У сьому часі город був точкою, у якій перехрещувалися шляхи з Чехії та землі франків на схід і з Волині та Полісся на південь, і тим-то перемиський базар був осередком чималої торгівлі східними товарами, фландрійським сукном, грецьким вином, невільниками тощо. Греки, вірмени, жида, чехи, німці, навіть угри та варяги осідали часто у городі, готовий гріш та чужоземна купля переходили з рук до рук, а суми торгових оплат на князя були о много більші, чим у zagrożеному степовиками Києві. Не дивно, що й доохресне боярство навикло згодом до виставнішого життя, а тивун Ярослав жив не гірше удільного князя на Заході. Потрібні гроші та предмети розкоші находилися завсіді в служних купців, а зате він не одному віддавав купецькі услуги. Рука мила руку, та ніколи не знала, що її товаришка дає чи бере. Тим-то й не дивота, що за невеличку коробку грецьких номізм тивун признав усе, чого бажав Томир, питав тільки про Елену та її сина. Томир успокоїв сумніви урядовця, заявив, що майно є на ділі дальше в руках родини Богдара, бо в нього немає прецінь власних дітей. Богдар мав, впрочім, і суму купна в руках та міг подбати про сина так чи інакше.

Вийшовши від тивуна, пустився Томир до ароматаріїв по пахощі та до блаватників по шовк, які гадав завезти Єлені. Саме сходив стрімкою доріжкою від замку над ріку, коли нагло стрітився око в око з Бово. З бідою пізнав, одначе, монаха, так дуже змінився його вигляд за кілька днів. Бліде, жовте лице аскета пожовкло ще більше, тільки на ягодах видніли дві цеглясті плями, як у недужого на пропасницю. Очі, які давніше не раз горіли внутрішнім огнем, тепер погасли й помутніли, наче спітніле скло. Клобука на ньому не було. Поверх полотняної одежі мав на собі короткий кожушок, який звичайно носили вижняни через увесь рік, а на голові мужицьку шапку. За ним двох парубків провадило два в'ючні коні, обладовані мішками та коробками, в'язками кун та начинням. Usta молодця скривилися до злісного усміху.

— Ти що, Бово, у мужики збираєшся?

— У мужики! — відповів Бово спокійно, наче між ним а Томиром не було ніколи нічого, крім принагідного знакомства. — Ти у бояри ускочив, а я... у мужики. З послушника-ляїка може бути і князь, із опата — вже тільки смерд...

— Ха-ха-ха! Навіщо ж тобі оставати у ворожому краю? Вертай у монастир, поможу тобі...

— Чи моїм грошем? — спитав холодно Бово.

Кров ударила молодцеві до голови. Очевидно, Бово збавнув його тайну, хотяй не мав на се ніякого доказу та ніякої можливости мести. Спомин недавньої покори і облуди, з якими лукавив перед опатом, доводив його до скажености, але все-таки крадій не смів глянути в очі окраденому.

— Не балакай дурниць, яких не можеш доказати. У мене тепер довші руки, чим у твого цисаря, а радше ти сам ближче до мене, ніж його. Тям се! Впрочім, після твоєї невдачі я сам бачу, що не по твому боці є Божа ласка, а по мойому, над трираменним хрестом та грецьким евангелієм. Я навернувся...

— Котрий же то раз буде? Третій, правда?

— Бог один!

— Та не однакий! Хіба звірині байдуже се, з якої посудити їсть, коби було тільки що...

— Віра не їжа, без неї обійдешся й ти, не то я... Ти ж не святець, а звичайний собі облудник-скоробреха, ласий на почеси, ну і... на гріш. Оба ми, бра', однакі. Ось що!

Бово поблід, мов віск. Здавалося, він ось-ось і скочить до горлянки злодія, та гамір прохожих, які стали вже звертати увагу на розмову, отямив його.

— Праліс, як море, не видає своєї тайни! — відповів. — Бачили її тільки сліпими очима ніч і... Бог. Ніч не видасть тайни, але не видасть і мести, яку уготує Бог...

— Чи се про торішне жито говориш? — спитав насмішливо Томир.— Чи се, може, яка аристотелівська категорія?

— Ні, се правда!

— Горда та пишна людина з тебе, опате! — засміявся Томир.— Правда тобі, як слина з язика, тече, очі бачать її, як я тебе, руки дотикають її, як ручки меча. Дуже то підла річ, ся твоя правда, коли її стільки скрізь валяється. Та ось мені видиться, що цікавіше було б знати у дечому лож...

— Я її не бачу, Томире, на жаль, бо не можу зловити погляду твоїх очей!

У голосі старого звучав ніби жаль. Томир пригриз уста, відвернувся і скорою ходою пішов далі. Раз у раз оглядався за Бово і бачив, як монах уступив до золотаря з чималим клунком, а вийшов із шкіряним мішечком та оберемком білок. Видко, продавав церковну утвар, щоби роздобути грошей.

Закляв під носом.

«Він справді осідає біля мене,— погадав,—а як так...»

Пригриз губи й увійшов до склепу ароматарія грека. Купець сидів між своїм запашним товаром, переважаючи кульочки ладану на маленьких терезках. Чималий слій вербени та скляне збанятко з мошусом стояли біля нього враз із великим числом маленьких глиняних горщиків та деревляних коробок. Ароматарій наповняв їх запашним товаром, але за кожним разом доливав до вербени звичайної оливи, обмочував ладан у густу, топлону живицю, а піжмо розпускав у великій кількості води. Хитрий усміх товаришив сьому заняттю. Та усміх щез, як тільки появився на порозі Томир.

— Саме за сим добром приходжу! — сказав молодець.— Дайте скриночку ладану та дещо амбри!.. Е, ні! Не сього, зі столу, а просто з великої скрині. У мене самого у Вижні є сосни й смереки...

Чорні очі купця злісно глянули на молодця.

— Якщо в тебе, боярине, є ладан...

— Ні, ладану нема, тому його й купую, але ось того маю доволі й дома.

І вказав на миску розплавленої живиці, яка стояла на столі біля скрині з ладановими кульочками. Купець вволив волю Томира, але подав високу ціну. Томир усміхнувся.

— Дешево продаєш товар, ароматарію! Ти міг би удвоє стільки зажадати! Коли розкажу тивунові, як подешевів товар у Перемишлі, то він, певно, обнизить тобі торгове!

Купець налякався. У руських краях торгівлею опікувалися самі князі та болюче карали обман чи визиск.

— Ах, вибач, достойний боярине, я проговорився! — сказав.— Саме обчисляв торгову ціну свіжого товару, то й сам не знав ще гаразд, що цінити.

— Нічого, я зможу заплатити навіть подвійно, а за грецький товар даю таки грецьке золото!

Кинув дві золоті монети на стіл. Купець попробував їх зубами, поклав на терезки, кивнув головою, вкінці поклав у мошонку.

— Як тобі видати решту? Білками, кунами чи сріблом?

— Ні, за решту дай мені насонного ліку!

— За цілу решту? Хто б випив стільки, сей заснув би навіки. Для кого ж се лік?

— Для недужого діда у мойому селі. Я ж не гадаю дати йому зразу все, а тільки одну ложку. Я про запас...

— А не маєте то в селі маковиння? — спитав ароматарій, який вмить знюхав добрий бариш...

Завівся, одначе, бо Томир спокійно відповів:

— Саме тому, що маковиння не помагає, приходжу до тебе. Старого мучить безсонниця уже два роки...

Купець налив бажаного у горня, яке туго зав'язав міхуром.

— Уважай, боярине! Одна ложка приспить і божевільного на всю ніч, але дві... уб'є навіть чорного носія з Александрії. Тям се і заховай лік добре!

— Не забуду!

Насупившись, пішов Томир по городу відшукувати купців, яким Богдар винен був гроші. Всі вони знали вже про копний суд та продажу, не мали, одначе, відваги прохати тивуна, щоби велів відшукати довжника, з яким водили хліб-сіль і він сам та всі знатніші мужі волости. Вони вельми радо згодилися на нижчі суми, щоби відібрати хоч би тільки справжню вартість товару, славили під небеса щедрість і чесність Вовчурів та прохали, щоби й надалі вільно їм було привозити нову куплю боярині. Ще раз чи два рази стрітив Томир Бово у переході базаром, а там узяв свою рогатину та коня зі заїзду і поїхав домів. Два парубки, які були з ним та везли куплю, остали далеко позаду, одначе молодець не дбав про се, тільки пер коня вперед, наче бажав його заїздити на смерть.

Западала ніч, коли копита коня вперше зарилися в піски Вижнянської волости. Звідсіля можна було їхати вже тільки нога за ногою, бо кінь стогнав, робив боками, а піт спливав по ньому струєю.

Томир здержався, нарвав листя, витер ним коня, погодував вівсом і поїхав повільною ходою далі.

Сим разом не їхав шляхом, а подався у ліс на бездоріжжя. На щастя, місяць світив ясно, тут то там пробивали його лучі склепіння пралісу та прояснювали дещо важку дорогу. Кожної хвилі міг молодець стрітити вовка або ведмедя, які саме у червні, коли ще не було ягід ні збіжжя, бували у виженських лісах найбільше небезпечні. Та, проте, Томир не боявся ні

звірів, ні пійми. Ведмідь, бач, нападає на людину тільки тоді, коли вона сама або коли його ранити, а на шляху свого життя навчився молодець цінити й любити пійму, бо ж вона справді покриває собою безліч всіляких вчинків. Ворогом людини не пійма... се ось пересуди-забобони зраджують тайні ночі, а пересуди губляться серед залізної послідовности переживань...

«Еге ж, тільки живий пес кусає! — сказав про себе. — Вбитий вовк не стоїть й одного скоку живого зайця!»

Бліде світло місяця заливало сріблом усю поляну біля Грушової Керниці. Білявий опар укривав її, наче одну зі сих тайн літнього вечора, коли-то поза легесеньким серпанком цариці-ночі хиляться ід собі людські тіни. Та тут тільки в дуплі кричали сови, а темнаві привиди безшумно пролітаючих птиць перехрещували у всіх напрямках холодне повітря.

Томир спинився на краю поляни й обережно розглянувся. Хата Бово темніла під лісом, наче висока скала з печерою, у якій поселився ведмідь. Довкола було все спокійно, тільки самим краєм прогалини кралася ід воді якась тійнь. Молодець напружив зір та слух, щоби збагнути, що се, а й кінь нагло нащурих уха. Одначе легесенький подув від води не приніс до ніздрів коня острої воні грабіжника, і звіря спокійно почало пастися на свіжій, сочній траві поляни.

«Видко, рогац або олень», — погадав Томир і, прив'язавши коня до дерева, став обходити поляну другим боком, доки хата Бово не заслонила перед ним лица місяця.

Хвильку наслукував ще, чи нема біля пустині якої сторожі, але не почув нічого. Тільки цвіркун засів десь у щілині хати та оглашав самоту своєю одноманітною співанкою. Відчинив двері. Сопух невітреної, брудної хати обдав його, змішаний з гризьким димом тліючого на огнищі під попелом вогкого палива. Але Томир не роздував ватри. Жваво викресав огню і засвітив дві свічки, які стояли на престолі перед чорним настінним хрестом. Оглянувся. На брудному, з бур'яну та моху зладженому барлозі не було сього, що бажав найти. Глек, у якому варив Бово молоко, був порожній, у купі гниючого хабазу та відпадів ярини і риб не було більше нічого. Бистрі очі молодця відкрили, одначе, на стіні за престолом висячий кубок.

— Води тут хіба кубком не п'ють! — проворчав, зняв кубок зі стіни й понюхав.

— Еге ж, — сказав, — вино! Я так і знав.

Оглянувся ще раз і нагло побіг до застеденого засаленим обрусом престолу. Обрус спадав довкола деревляної скрині аж на землю, та збоку під обрусом виднів отвір. Устроимив ту-

ди руку і з легким окликом витягнув на світло бокату кам'янку з вузькою шийкою. За першою послідували друга, третя, четверта. Томир знав сі фляшки, у яких продавали греки своє густе, темне, солодке, а так зрадливе вино. Не гаючися, видобув затичку одної і потягнув глоток, другий, аж очі засвітилися, а любе тепло розлилося по всім членам. Тоді швидко видобув із-за пазухи насонний «лік» і влив до решти вина весь зміст свого збанятка.

«Густе вино прийме ще й не тільки», — погадав, заткав затичку і знов поховав фляшки під престіл.

— Смерть прийде неждано, ненадійно, справді, як Божий допуст, — засміявся злобно. — А хіба нема обави, щоби ти з ким ділився...

XI

Злочин та втеча Богдара викликали поміж службою чимало толків, міркувань, здогадів. Рост, Акма та прочі пильно стежили за Єленою й Томиром, щоби збагнути, чи саме між ними не лежить жерело всього нещастя; бач, зносини між обома оправдували б усе, а то й дали б, може, основу здогадуватись злочину не в самому тільки боярині. Одначе не встежили нічого. Томир господарював справно й доцільно, докупив навіть ще другу волость у сусідстві, Городище, і пересиджував здебільшого у ній. Будував клуні, склади, переставляв дворище, привозив із Перемишля усяку куплю, яку міняв на шкіри та віск, видко, ладився торгувати на власну руку. Ще перед жнивом над'їхали купці із Перемишля, та сим разом не з товаром, а з готовим грошем за товар, і тоді вижняни рішили: «Се вельми тямучий і гарний хазяїн. Сей приспорить майна родині, не те що Богдар».

— Ба, але кому оставить його? — питали околичні бояри, у яких були дочки.

Але хотяй сусідне боярство й заїздило у Вижню, Томир не спішився до них, і приймала їх сама тільки Єлена. Відвідини сі томили її. Злобні замітки та вислови небажаного спочування дратували покинену жінку до того, що вона стала вкінці відправляти гостей у Городище.

— Я тут не хазяйка! — відповідала прибуваючим. — Мене з дитиною тільки з ласки-милости держить шурин у дворіщі. Вибачайте! Мені не ялося приймати гостей за нього.

Зразу видавалося Єлені, що Богдар кожної хвили може тайком вернути у дворище і забрати її зі собою на нове посілля; вона злилася на Томира, що лишає її одною серед прихильної Богдарові служби, і з озлобленням питала себе, чи він справді любив її коли-небудь, чи ні. Богдар, певно;

спитався б був її, чи вона бажає собі його товариства, чи ні, і вчинив би тільки те, чого хотіла б вона. Сей не журився нею зовсім, наче її не було у його посіллі.

— Невже ж він вважає мене тільки рабинею, яка завсіди жде тільки появи деспота? — питала, і рум'янець гніву зацвітав на її личку.

Стала займатися дитиною, одначе швидко збагнула, що дитина тільки дратує та нудить її своїм діточим лебедінням та галасливими забавами. До того ще бачила, що хлопчина більше горнеться до Акми, чим до неї, а й Акма не бажала собі впливу її на дитину.

— Дитина — се не твоє, не боярське діло! — говорила стара облесно, але і злобно.— Тобі у теремі лічити коралі-перла, нюхати пахощі, ткати борти, нашивати самоцвіті; не для тебе нечисть та крик дитини. Се наше, рабське діло. Ми тобі виховаємо сина на славу, а як уже возьме в руки меч, тоді щойно відбереш його собі. Еге ж!

Невдоволена, знуджена самотністю, сиділа Елена у хаті. Її вдача вимагала подиву оточення, любовних зітхань, глітних сходинок, а все те родилося на підкладі палкості, якої не зумів як слід розбудити й удоволити Богдар. До того й молода, метка й сильна поява Томира не раз заставляла битися її серце, а тепер, коли Богдар випав із її круга, сама зайняла його місце. І злість, і туга, обава і бажання навпереміну томили молодичку. Все те, одначе, діялося, наче у півсні. Були се почування холодної ікони, на яку з подивом глядять усі, яку можна держати у церкві чи в божнику, та годі при ній завітись. Ліниво гляділа Елена на Акму та Ярослава в огороді і бачила, як обоє пішли чомусь-то далеко на кінець саду, де велетенські липи отінювали собою частокіл. Лице молодій жінки дроголо, брижки невдоволення коротким судорогом промайнули по устах. Навіщо їй сеї дитини? Вона замала, щоби годити їй у всьому, у неї черти Богдара... Погано! Самовідречення матері не до лиця кам'яній статуї, хоч би й із рожевого мрамору...

Сонце заходило. Щебет дитини утих за стіною. Оливна лампада горіла на ланцюгу, самотня вечерея ждала на столі. Усміхнулася. Ах, не бракло тут ні вина, ні ладану, який курився у крицевій чаші, ні коріння... Він дбав про неї, як тамтой... Та, ах! Куди тамтому до нього!.. Протяглася рухом розпещеної кітки та сіла за стіл.

Іжа не йшла їй в рот. Наситивши перший голод, випила чарочку вина з Хіосу і, сплівши руки назаді голови, відхилилася усім тілом на оплічник крісла. Тонкий профіль її лиця, освічений світлом, ясно відбивав від сутіни кімнати; молодеча випукла, пружиста груди виступала вперед під шовковою

синьою тунікою. Нагі, наче зі слонової кости точені рамена обіймали рамою її пишне, буйне, мов крук, чорне волосся, а відкочені, золотом перетикані широчезні рукави уклалися при обох плечах, наче складки царської мантиї. Чудова була Єлена під сю хвилю: сказав би хто, якийсь віщий дух повчив її прибрати таку пліняючу позу. Бо ось на порозі сіней позад її показався... Томир.

Довгу хвилю глядів недвижно на чудову появу, наче грішник, який крізь мале віконце зазирнув у рай, але нагло й у ньому зайшла переміна. Біде лице порожевіло, розмріяні очі заблистіли похиттю: вона ж була його куплею, купленою злочинном, а таке добро не купується для ока. Гей!

Живо поступив кілька кроків по м'якій ведмежій шкурі, якою була вислана долівка, ступив... і спинився...

«Ану ж налякається!» — погадав.

— Добрий вечір, Єлено! — сказав тихим, м'яким голосом.

— Ах!

Кров хвилею хлинула їй до лица, руки спали долі, а рукави зісунулися аж до ізгибів рук.

— Поклін тобі, боярине! — похилилася до землі.— Що прикажеш?

Нижнім круглим рухом обняв Томир стан Єлени.

— Невже так багато змінилося від смерти Богдара, що ти вітаєш мене як рабиня? — спитав.

— Від смерти? Що ти кажеш? Невже ж?

У її голосі звучало зачудування, збентеження, але ні жаль, ні смуток...

— Так, Єлено! Його кров, щоправда, кружляє ще в його тілі, але він сам щез, наче привид, із твого життя. Нема йому уже приступу до всього, що остало тут. Поток — се не пuste слово, а копа — се не жарт. На злочинця нема помилування на Руській землі, і ніхто не знає ані не дізнається, де вовки порозтягають його кістки. Хіба що покине волости та пропаде у безвістях Сходу, але й тоді ти втратила його...

— Так, я вдова, а малий Ярослав сирота... Ох, лишечко!

Склонила голову, указуючи Томирові білу лінію шиї, і підняла руки до лица. Та ось молодець нахилився над нею а, віднявши її долоні від чола, заглянув з усміхом у її очі. Тепло, яке било від неї, обдавало його запашним туманом і вичарувало з його уст слова, які шептав він тільки колись, перед п'ятьма роками, у сні до зоряних мрій молодости.

— Глянь на мене, Єлено! Тим, чим можу тобі бути я, не був Богдар ніколи. Забудь про сього, хто вкрав тобі й мені найкращі роки молодости, хто прогайнував цілий скарб розкоші, ціле море любови, якого не міг випити сам та не дав напитися досхочу і тобі. Опри свою чарівну головку на моє

плече, красавице, спічни у моїх раменах, я не вхоплю за ратище убійника, ані не знюхаюся з жидами, щоби внішню плівкою достатку закрити жебрацтво гроша та сил чи усунути супірника. Ходи!

Завів її до лежанки і сів біля неї. Вона сиділа мовчки, тільки від часу до часу з-під довгих чорних вій стежила за грою його лица. Та, проте, й у неї підіймалася грудь високо, приспішувала віддих, пальчики нервно перебирали золотисту борту, яка опоясувала туніку.

— Ти мовчиш, кохана? Ні словом не відповідаєш на мої прохання, не хочеш любити мене як свогого...

— Ох! Я все зроблю, що прикажеш... Ти ж купив мене!

Довгу хвилю мовчав Томир, гризучи уста. Жаль, злість, похіть спорили зі собою.

• — Узлу хвилю зрадив я сю тайну, Єлено! Не будь її, ти не відмагалася б від могого обійму. Коли глянув я на тебе вперше сьому п'ять літ, вмить засурмили мені в уха Божі ангели: отсе тобі й пара, вона одна, а ніхто більше! Молодість пов'яжеться з молодістю, рожеві уста, палка грудь із груддю. Я з'їздив півсвіту, зібрав скарби куди більші скарбів твогого батька, а серця не продав ні не дарував нікому. А ось тепер ти кажеш мені: ти купив мене, і тому, тільки тому я твоя! Не того надіявся я, не того! Так! Я возьму тебе, возьму, бо в мене нема стриму, ні змоги опертися твому чарові, але опісля сам втоплю собі ніж у серце. Останеш сама, а скарби перекажеш синові... тамтого.

Встав нагло і кинувся до колін Єлени.

— Царице моя,— шептав, стискаючи її руки,— я не по те прийшов, щоби тебе брати силою. Видиш, я тижнями не показувався у Вижні, бо бажав затерти у твоїй тямці спомин підлої продажі; я бажав ступити перед тебе не як господін перед куплену бранку, а як жених перед свою хоть і взяти любов за любов по волі, не по неволі. Відповіж мені отверто, Єлено, чи зможеш коли глянути на мене ласкавішим оком? Але, заки відповіш, знай, що Вижня, Городище та всі гроші у скринях під твоєю лежанкою — се твоє, а не моє добро! Тебе, княжну, купив-таки твій раб, бо другого способу не було для нього. Ти свободна, Єлено, і відповідай мені як така!

З-під довгих чорних вій ясно глянули очі на молодця, лице легко прибігло перед так важним рішенням, і нагло похилилася струнка постать над русявою головою молодця.

— Томир, господин Вижні, міг, про мене, і не показуватися зовсім,— сказала тихим дрижачим голосом,— але чому сей молодець Томир, про якого так багато чую, чому він так довго-гаївся? Може, дідичка Вижні і знає, що таке туга...

Тінь та мовчанка теплої літньої ночі покрила дальшу розмову, мов завітчаний луг. Не видко цвітів, не чути співу птичок, та, проте, й одні і другі ждуть тільки ранку, щоби ukazатися світові й огласити його співом щастя. А поки вони спочивають у тіни, а пахощі цвітів та сонливий щебет зраджують хвилями п'ятою укритий рай...

Тим часом надворі стало збиратися на бурю. Десь від заходу виповзла чорна хмарюка, а вогкий, холодний вітер став злегка шуміти у гіллі крилатих лип. Місяць в останній чверти заховався за хмару, звізди затягнулись опаром, потемніло усе, замовкли навіть пугутьки і сови у пралісі...

А тоді від чорної суцїлі саду відірвалася людська стать, хтось підбіг до віконця і через хвилю глядів досередини. Відтак звільна став підіймати руку з блискучим ратищем, але по хвилі заточився, мов п'яний, і відступив. Довго дивився у слабке, жовтаве світло, яке добувалося з маленького віконця, наче надумувався і вагав... Та ось по тому боці хати почулися голоси, і миттю щезла стать під липами...

Стара Акма уложила дитину спати і, втомлена цілоденним біганням за моторним, над вік розвиненим хлопчиком, сіла на порозі дворища і задумалася. Мимо втоми, однак, гадки її були погідні, може, навіть веселі. Відблиск ватри, при якій служебниці варили вечірню страву, падав на її усміхнене лице. У сих гадках бачила вона Ярослава високим, струнким парубком, як він вертає з лісу вечірком до своєї старенької няні, а вона застилає для нього стіл і сама сідає біля нього з кужівкою... Та ось поміж молодими слугами і ратниками боярина вибухнув нагло регіт, регіт, який повстає звичайно при сороміцьких жартах. А серед реготу почулися й імена Томира та Єлени.

Правда! Й вони обоє в живих, а її любимчик, її дитинка є на ділі безземельним безбатченком. Горе!

Осунулося й посумніло лице старої.

— Перкун вам та П'єколо! — проворчала, зі стогоном двинулася з порога і пошкандибала під липи, де забула була при забаві з дитиною свій козушок.

Мимо темряви, знала дорогу добре й ішла певно й безпечно. Під липами темрява була цілковита, і стара стала на місці забави руками смотрити довкола за кожухом. Нагло крикнула і з острахом зірвалася. Рука її нащупала ногу живої людини.

— Цить, Акмо! Се я! — почула голос Богдара, а його широка долоня закрила її уста.

— То ти, боярине? Ох, коби боги відвернули се скопище горя від наших голов, о, коби їх проклін...

— Не верзи! Як на тепер — все пропало! Ти кажи! Здавна уже Томир і Єлена там ось ночують?

— Ні, сьогодні уперше!

— Дитина де? Що з нею?

— Спить, вони не тикають її.

— Гаразд! — відітхнув глибоко, але голос дрижав-таки, наче з безмежного болю чи гніву.

— Слухай, Акмо! Як зіниці ока, як життя власної одинокі дитини, бережи його! Якщо «вони» стануть його кривдити, то прив'яжи червону ганчірку до гілляки всохлого дуба на Велесовому Урочищі. Поняла? Червону ганчірку, криваву шмату чи рубець опинки тощо, чуєш? Не забудь! Дбай, Акмо, про нього, як дбала про мене. Але як проклинаю щоночі твої руки, що не задавили мене в колісці, так благословитиму їх, як доховаєш віри мені. Боги світлі, боги добрі не покарають за злочини мої і Томира, за ледачість Єлени моє левеня. О ні! Хай побережуть його всі давні й нові боги, всі святці у золотих ризах, всі Водяні, Лісові, Домові, а ти, Акмо, маєш бути йому мамою. Побережеш як слід — усе майно, яке останется після мене, піде по половині на Славка і на тебе... Не побережеш — згинеш, хоч би заховалася під мантию княгині Анни, тям се!

Сльози тремтіли у голосі боярина. Рука, яка спочивала на плечі старої, тряслася, мов у пропасниці.

— Не кори мене невірою, Богдаре! Не до майна мені, ні до життя. Я й моє віддала б, щоби мійому пестієві забезпечити прожиток. Де ж ділося твоє багатство, хлопче? Прогайнував, продав, втертяв ти його, а твій син піде ізгоєм у слуги або гридні. Гей!

Рука боярина перестала дрижати.

— Піде, гадаєш? Ні, не піде! Піп Кипріян говорить про справедливість Бога християн. Ми всі християни, а Божа правда мусить на вас об'явитись! Інакше великий князь кланяється ложі, а ми всі брешемо за ним, як на повню собаки. Згинув я, але згинуть і вони, а діточа голубина душа, як білий ангел, зірницею зійде над нашими кострами...

— Акмо, Акмо! Ходи вечеряти! — почувся тихий поклик з кількох боків. — Ходи вечеряти!

Видко, челядь відшукувала стару на обійсті.

— Ха-ха! — засміявся нишком Богдар. — Стиха кличуть, щоби не розбудити. Прощай, Акмо, і не забудь, о, не забудь!..

— На могилу мою і моїх, на його безцінну головку — не забуду!

З того часу щотижня в неділю з полудня, коли втомлені та ситі вижнiani спали по загумінках та городах, темна стать боярина підсувалася манівцями під частокіл, припадала до нарочно зробленої у ньому діри і гляділа крізь неї, як під липами на стежці гралася шістдесятилітня бабуся з хлопцем-трилітком. Рясні сльози плили по поораному лиці, грубий заскорузлий кулак здавлював не раз хлипання, передчасно посивілий волос нависав на мутні очі. А були се очі колодника, який з тугою-розпукою глядить крізь одинокє віконце темної, вогкої тюрми на маленький клаптичок синяви та боїться, щоб би не забув глянути туди в останню хвилину свого злиденного життя. Сей рубець неба — се його світ, се рай, се спаніння. Се одно, що остало йому з розбитої нави буття, його святощі, його Бог... Одначе ні словом, ні окликом не зрадив батько своєї прияви, бо знав, що дитинка видасть його. Його мука була тим більша, що не було разу, щоби хлопчина не згадав тата. Тоді мука ставала просто невиносною...

Аж минуло літо, а осінь почалася дощами, яких не затямили і найстарші люди у Вижні. День і ніч падала вода з неба. Верещиця та всі потоки підбули, розлилися широко, затоплюючи ліс та змінюючи багна в озера. Північно-західний вітер наносив щораз то нові полчища хмар, дрібненький дощик перепадував без упину напереміну з просто потопними зливами.

«Божий гнів є над волостю, а може, й над усею землею!» — говорили старі, досвідні мужі. Отець Кипріян читав молебні, Бово помагав йому, а й сам, одівшись у ризи, відправляв свої егзорцизми, та все дарма! Дощ устав аж у половині жовтня, так що не можна було зібрати зі садів чи городів ніякої ярини. Овес пропав зовсім, а все проче мокло у полі. Людям ввижався вже на той рік страшний голод — найбільш жорстокий цар на землі, брат смерти, батько пошести...

Та сим разом дочка випередила батька... Після дощів густі, нездорові мряки обснували ліси сірими клубами, а замість холоду прийшло удушливе, гниле тепло, яке й довершило знищення, почате зливами. Усе, що не пропало в воді, зігнило в духоті, а рівночасно начався помір. Зразу слабувала скотина — гинули вівці, телята, коні, далі корови, воли і пси; вкінці звільна, незначно, то тут, то там стали занепадати і вмирати діти. Одначе діти вмирають щоосені, так як весною жінки, тож і ніхто сьому не дивувався. Більше було жаль пропавшого майна. Та ось нагло померло двох господарів і один парубок, другої днини захворіло десяток інших, третьої — половина з них померла, а Бово, який їздив до

Перемишля, вернув із вісткою, що у город не пускають, бо там пошесть. Тривога впала на всю волость.

Зовсім здорові люди почували зразу легкі болі у всіх членах, тошноту, опісля приходила рвота і сильна гарячка, безтяма, судороги... і кінець. Слабші будовою, худі, костисті мужі легше перебували недугу... Вони не їли нічого через кілька день, відтак пітніли сильно або діставали на всьому тілі висипку, яка репалася і вонючою слиззю затроювала повітря. Коли людина після трьох неділь уставала з лежанки, був се тільки кістяк без крихітки сили під жовтою шкірою та без тямки у присохлому мізку. Розпука стала огортати всіх, хто ще не почував, у собі перших проявів недуги. Вони блукали з гарячково лискучими очима по лісі, бачили всіляке, чого не бачили давніше, а коли зійшлися біля церкви, то тільки й було толків, що про відьом, відьмаків, опирів, вовкулаків...

— Іменно вовкулака і між нами! — говорив Бово, який дійшов до чималого значіння між людьми, відколи вибухла нашесть.

Всі нагадували собі його пророцтво на весну і з того часу здіймали шапки, як тільки здалека заздріли його на дорозі. А Бово повторював усякому:

— У боярському дворіщі сподіялося страшне. Шістьох людей згинуло без святої сповіди у Чортовому Яру, на проклятому місці, звідкіля веде прямий шлях у горюче пекло. Брат повстав на брата, за клятий гріш забрав злочинцеві посілля й жінку і живе з нею, як із повією, на сором і соблазнь усьому християнському мирові. Та найгірше усього є се, що жертвою впала і свята голова чорноризця Зденка... Тисяча вас не оплатить Божого гніву за його святу голову. Ох, браття! Страшний час іде, чути вже сурми ангелів, які скликають усі душі на Страшний Суд. Тисячолітня держава добігає кінця... Стежіть пильно, не уставайте, а певно найдете вовкулаку. Я догадуюся, хто се такий, та правду знає тільки Бог...

І справді. Вскорі вислідили мужики Богдара, який крутився заодно в густих борах біля свого дворіща та села. Угледіли вони вкінці темну стать, яка припадала до отвору у частоколі, щоби побачити хоч те місце, де гралася влітку його дитинка. Про своє відкриття сповістили Бово, а в сього аж душа зраділа, коли почув.

— Як так і знав, що вовкулака саме тут, біля дворіща, або й у ньому міняє свою стать, бо тут прикована його душа. Ідїть і глядїть, а найдете!..

...У понурій осінній ранок боярин Судислаў сидів у лісі на одній із каменюк Червоного Верху та стежив пильно за білкою, яка виконувала свої карколомні скоки у гіллі крис-

латого бука. Вона збирала букові орішки та носила їх у дупло старої смереки, яка стояла недалечко. Смілим, просто птичим летом перескакувала танечниця пралісу з бука на смереку та шезала у дуплі. По хвилі знову появлявся при отворі кінчастий писочок вивірки, чорні оченята розглядалися бистро довкола та з особливим зацікавленням придивлялися самотньому видцеві. Коли він, одначе, не рухався, мандрівка починалася наново з такою самою сміливістю, звинністю та без промаху. Мимохіть задумався Судислав над спокоем та тихою радістю життя у природі, доки у нього не вмішається чоловік. Людина — се справді твір якихось других, надприродних сил, бо її вчинки та спосіб життя просто ворожі законам природи. Вслід за її приходом, наче під подихом чуми, гинуть рослини і звірі у страшній боротьбі, а перемога не завсіди по її боці. Невже ж правду кажуть монахи, що Бог вигнав людей із раю? А як так, то люди — се не Божі діти, се кодро, прокляте і Богом, і природою. Ось умирають десятки людей, вигибають звірята, які привів зі собою у ліси чоловік як свою робучу скотину, а білка... білка, як сьому тисяч літ, так і сьгодні таскає свої букові орішки, весела, звинна, здорова. Ні! Ані Бог не є батьком людині, ні природа — матір'ю. Людина — се ні звір, ні птах, у неї тільки вітчим та мачуха. Чи ж дивно, що в неї тільки думки, що ограбити та побити другого, відняти йому підступом чи силою те, чого не надбала сама. Чи ж дивно, що в неї тільки ворогування на всіх і вся, лож, обман, клевета, насила?..

Боярин заглибився у своїх міркуваннях. Властиве старій вірі неясне відношення людини до природи і божества та незнання основ нової, княжої науки викликали у нього дивну мішанину понять та почувань. Тож як взагалі піддані князя Володимира, так і він швидко відвернувся від відірваних міркувань до буденщини. Події у дворищі Богдара та у Вижні, далі пошесть, казки про вовкулаку, пророцтво Бово — все те пересунулося через його голову. Його погляд покинув стежити білку та потонув у сірому тумані.

І нагло побачив, як на стежині від сторони Вижні замаячіла у тумані темна стать. Її рухи були повільні, ліниві, а обриси непевні.

«Ведмідь?» — майнула гадка, а рука сягнула за ратищем і луком.

Вмить придавив ногою пражений у огні лук, нап'яв тятиву, наложив стрілу і станув наготові. Кождої хвилі очікував, що з'ява підійметься горі, а гнівне бурмотання визове його до бою. Та ось намість того побачив, що стать ще меншою стала, а до уха дійшов слабкий, хриплий поклик.

— Не стріляй, помилуй!

Мимохить станула перед Судиславом дія лютневого вечора, коли Томир загостив у його хату.

«Точнісінько той сам голос, що тоді»,— погадав і спустив лук.

— Хто ти? — спитав грімко.

— Богдар... боярин,— була відповідь.

Лук випав із рук Судислава.

«Пробі! — сказав до своєї душі.— Судьба Вовчурів ступає через мій поріг». Згадав давній переказ рідні про колишню ворожнечу батька зі старим Ульфром за Виженську волость. Проклін сповняється! Сповняється всупереч науці Христа. Невже ж сповниться і проклін волхва Перуна, коли варязькі ратники розкидали капище на Замковій горі Пермишля? Він казав тоді: «Як отсі бервена та каміння, се золото та паволоки, так розпадеться держава князя! Порозтягують її чужі, заллють кров'ю та сльозами, доки... доки народ не виречеться всього, навіть сього нового Бога, щоби порвати закляті кайдани. Горе!»

Тим часом Богдар приповз до ніг боярина. Виглядав страшно. Сивий волос, брудний та покервавлений, звисав на старече, смертельним страхом викривлене лице; з рук, покусаних вовками чи собаками, краплями спливала кров на одяг, пірваний у ганчірки. Кров і грязь, синці та рани укривали всі місця, в яких зуби грабіжників позривали одержу.

— Встань, боярине! — сказав Судислав, гадаючи зразу, що Богдар прохає в нього життя. Але вмить пізнав, що помилився. У помутнілих очах нещасного блиснув огоньок, безсилені руки піднялися дещо, а з уст стали видобуватися невідразні звуки.

— Ні, я не про те! — зрозумів укінці Судислав.— Убий мене, коли воля. Добро вчиниш мені, громаді, а може, й собі... Давня ворожнеча... Бий!

Живо підійняв Судислав Богдара.

— Прости! Я не знав, що ти... що ти вже аж так... Що ж се з тобою сталося?

Але боярин відповів не зразу. Важко переводив дух, а коли дещо припочав, погляд його впав у першій мірі на його обнажені покривавлені ноги. Скинув з плечей велику невідправлену шкуру вовка і накрив нею ноги.

— Відкіля се? Клятї собаки мало що не загризли на смерть. Вижняни засіли на мене біля дворища і зацькували собаками. Щоправда, ні один не підняв руки на мене, хочай я з десятка вовкодавів і затовк, тікаючи. Все-таки цькували, кричали, прозивали вовкулакою, ну і ось кров, грязь і розпука.

— А навіщо ж ти ходив туди, раз тебе засудили на по-

ток? Навіщо брав на себе вовчу шкуру? — спитав Судислав.

Богдар зірвався з каменя, на якому посадив його Судислав, але швидко упав назад на місце. Не в силу було йому стояти на поранених стопах. Ухопився обома жменями за криваві жмутки волосся і рвав їх, наче собака вовчу шкуру.

— Ти зрозумій се, Судиславе!.. Там, у Вижні, де сі поганці, там... він! Як же ж мені не йти туди, мимо опали, потоку, ворожнечі? Там моє все, одно, що остало мені на світі, моє життя, мій Бог, я сам!

— Хто такий? — зчудувався Судислав. — Бог, життя? Що се таке?

— Мій син!..

— Ах!

— Так, боярине, я живу тільки для нього, для нього допустився злочину, для нього готов допуститися другого, готов віддати й останню краплину крові, готов на смерть... Сам знаєш, що тепер ніхто не відає, яким богам кланяться, то я покланявся його дорогій головці, вона була моїм богом, і я не знав і не знаю, чи він і я — се дві душі, чи ні...

— Дві душі, Богдаре, тільки ти любиш у ньому себе. Відси й усе нещастя!

— Нещастя, кажеш? А від чого ж бувають щасливі люди у світі, як не від сеї заміни? Від чого ж терпіння, як не від розлуки?

— Правда!

Замовк. Холодний, самотній піл у тьмавій хаті, туга за сею, що у піску покоїться від літ... розлука! Ах! І він віддав колись свою душу другій людині, у заміну взяв її, а з сього родилося щастя... І він готов був би на злочин... щоби вернути собі його... так дарма!

— Правда! — повторив. — Жаль мені тебе, Богдаре, у мойому серці нема ворожнечі, нема й пошесної дурійки. Я поможу тобі...

— Не мені помагай, Судиславе! — живо заперечив Богдар. — Я... труп, і то непохований. Від мене хай тікає кождий, як від вонючого стерва, — по правді і по закону!.. Але малий Ярослав... швидко остане сиротою! У мене, бачиш, часу доволі; я нарочно ходив стежками злочину і біля трупа монаха найшов ось се!

Тут показав Судиславові малу круглу мосяжну сківку.

— Що ж се таке? — зацікавився Судислав.

— Се сківка з мойого пояса, при якому носив я ловецький ніж та топір. Сей пояс, видко, мав Томир на собі. Або кінь, або скриня, або монах, падучи, обірвали йому її. Збентежені вижняни не догадалися поглядіти за познаками у ломах.

Бачиш, отже, що я тільки другу, меншу половину кривавої вини двигаю на плечах. Властивим злочинцем є Томир! Він має гріш убитого у своїй коморі, він має усі користи, він має мою жінку...

— Як так,— гукнув Судислав,— так чому ти не йдеш з ним на копу?

— Пожди! — підняв руку Богдар.— Сором, поток, опала, смерть остали для мене! Та, бачиш, я не можу доказати ні одного слова з усього, що кажу. Що ж із сього, що у мене сківка? Я міг украсти її або давніше відірвану сховати; мене переловили біля дворища, я... вовкулака.

Судислав опустив голову.

— Але я,— кінчив Богдар,— не ремствую і не боюся. Я чую, що так як мене не мине за злочин люта смерть, так і Томир поплатиться. Я сам... Та лишім се! Доки моя жемчужинка,— тут з очей Богдара сплили дві мутні краплі на сиві вуса,— доки вона у добрі, у гаразді, я не діткну його! Але опісля?.. Тож ти, Судиславе, заопікуйся сиротою наспіл із моєю Акмою. Вона буде дитині мамою, ти будь татом і тям се! Не виховай його, як Вовчурів виховав старий Ульфр. Хай росте як Судиславич, як твоя дитина, так, як бажав би виховати сина ти!

Глибоко зворушений боярин обіцяв; дарма, одначе, здержував Богдара, бажаючи допомогти йому у дечому.

Богдар устав із трудом та по хвилі щез у гушавині.

XIII

Минув тиждень, другий, вовкулака не показувався вже біля дворища, та зате пошесть поширювалася щораз то більше. Вкінці захворів отець Кипріян і помер третьої днини після занедужання, а тоді просто розпука огорнула всіх. Дячок болгарин, якого привіз був зі собою піп, утік був уже кілька літ сьому, другого годі було добути, а ще тяжче вивчити на дяка кого з місцевих. Церква остала без священика. Наче стадо овець без пастиря, розбіглися вижняни від свіжої могили, не прощаючись зі собою, не гуторячи, не вітаючи стрічних. Усякому здавалося, що ось із-за могили вишкірять пошесть свої довгі зуби у побідному реготі та безліччю кістлявих рамен похайає всіх, що проводили небіжчика до гробу. За кожним деревом ввижався сіро-сивий вовкулака, страшний, дикий, з кривавими очима рисі, вовчими зубами та людською злобою. І дивно! У тривозі та безголов'ї найшлися всі слідуючої днини... біля Грушової Керниці. Не була то вже пустиня, а дворище, невелике, правда, але вигідне, високо будоване, зі стелею у крату та окапом над огнищем. Доволі

великий простір викорчували парубки під весняний засів, а одяг служби вказував на заможність нового громадянина. Остала, одначе, і давня темна хатина пустинника з чорним хрестом і престолом, і саме там найшли вижняни Бово.

— Рятуй нас! — заплакали і впали навколішки, а старий Тур із Городища промовляв за всіх:

— Покинули ми волхвів старої віри, покинув нас піп нової, а злюча зараза пориває раз у раз когось із-поміж нас, прочим затроює кров, мішає глuzzi у голові, слабить серце. Ночами виють вовки чи вовкулаки, а собаки відповідають їм. Вони чують нечисту силу, яка береться запанувати над вижнянськими лісами і вигубити усе живуче... Рятуй же, відуне, рятуй, знаючий! Усе, чого забажаєш, нас самих у неволю дамо тобі — тільки спаси нас!

А Бово підняв руки й очі горі та довгу хвилю міркував, що відповісти. Ось і приходила нагода дати духовний провід тисячам людей. Одним словом міг він усю волость кинути навколішки перед престол римської віри. Будь у нього монастир зі золоченими іконами, мальованими стінами, ризами, кадильницями, монстранціями... та ба, їх нема!

Але все-таки їх треба придержати і так, зайняти чимсь, вказати ціль життя, а чого не вдалося зробити грошем, можна словом...

— Гаразд, браття! — відповів. — У святих книгах, які лежать ось там на престолі, записано багато мудрощів, і я кормив ними і кормлю щоднини свого слабого духа. Здавна боліло мене серце з-за вашого горя, я глядів поради у книгах і... і найшов її!

Тихе «а-а-а!» почулося над товпою. Усякий віддихав із полегшею, найшовши знову когось, на кого міг надіятися його незрілий, темний ум.

— Ворог людського роду, ворог Бога і його Єдинорідного Сина і Святого Духа, проклятий сатана не спить, а невидимо кружить поміж нами, намагаючись загнати у свої нідра людей. Він спокушує їх золотом, красою, вином або льякає війною, пожежею, заразою. Він послугується усякими поганськими страхіттями, і всі Унгольди та Нібелунги служать йому. Але Бог у своїй премудрости запроторив його у горюче пекло вогню і смоли, і тільки саме таким огнем зможете оборонити себе ви. Я вказував вам місце, де пекольні появи приймають на себе людську стать. Переловіть їх, вооруживши себе хрестом та свяченою водою, передайте огневі, а щезнуть пошесть та диявольське страхіття з волости.

— Ми стежимо, о святий, уже дві неділі надармо! — відповів Тур, схиливши голову.

— Стежіть ще дві, ще три, місяць, два! Терпіння спасе

вас, як спасло світ на Голгофі. Ідіть, а я помолюся за вас тут, і будьте певні, що невдовзі блисне для усіх день свободи!

Се сказавши, замкнув двері келії і пішов до престолу. Видобув фляшку, налив кубок, випив, але вдруге не було вже що наливати. Фляшка була порожня. Тужним зором обкинув ще оставші повні фляшки під престолом і затер руки.

— Справедливий твій суд, Господи! — закликав, глянувши крізь шпару у дверях на поляну і побачив, як товпа мирян, живо розправляючи руками та киваючи головами, прямувала у Вижню.

А між тим Томир і Єлена, відкинувши жах перед появою Богдара, тілом і душею тонули у розкоші співжиття. Пошесть наче нарочком оминала боярське дворище. Може бути, що спиняли її грецьке вино та пахощі, які весь день курилися у теремі. Єлена віднайшла навіть свої забуті гуслі і під час, коли між хатами почувалося проймаюче голосіння по померлих або зойки недужих, у боярському дворищі плили крізь вікна під склепіння лип солодкі тони музики. Томир нагадав собі веселі пісеньки кліриків, і не раз співали вечірком обоє, радіючи сном життя.

Великими блискучими очима приглядався обом із-за запічка малий Ярослав. Дитина добре знала, що їй нічого лізти між маму та стрийка, і взагалі відівчилася говорити з кимнебудь, крім Акми. У малому серденьку збиралася злоба і сей глибокий, несвідомий жаль, який покриває сумом та блідістю лица покинутих дітей.

Була третя субота після першої появи Богдара під дворищем. Густа мряка стелилася понад Верещицею й окутувала усе непроглядними стінами вогкої, сірої днини. У челядній суетилася служба біля вечері, а малий Ярослав грався біля вогню пестрим, із ганчірок зішитим м'ячиком. При столі сиділи боярин Томир та Єлена й вели свою звичайну гутірку; між ними лежали гуслі, з яких довгі, тонкі пальці Єлени добували хвилями звучні тони.

Та ось м'ячик дитини, підкинений незручно, упав на струни інструменту, а різкий, проймаючий тон залунав у кімнаті.

— Іди, Славо, до Акми, погляди їй! — сказала мати.

Однак дитина навіть не звернула уваги на сі слова. Вона підняла м'ячик зі землі та знову стала гратися у кутику.

— Іди, Славо, у пекарню! — повторила мати остро.

— Не піду! Я хочу тут гратися! — відповів хлопець.

Гнів закрасив рум'янцем чоло матері.

— Геть відсіля! Чув? — крикнула.

Але дитина розплакалася та на всю хату зарепетувала:

— Не хочу! Я хочу тут! Не піду! Ні! Ні!

Хлопчина почервонів, затупотів ногами, заплакався, але й не гадав послухати матері. Засівана змалку злоба видавала ось перші плоди, а вроджений упір скріплював ще завзяття.

— Вовченя! — кинулася мати до хлопця. — Ось я покажу тобі!

Вхопила хлопця за рам'я, здавила до болю і потягла до дверей... Та в сю мить закричала проймаючо й відскочила вбік. Хлопець укусив її в руку так, що показалася кров. Наче осою вжалений, зірвався з лави і Томир, скочив до дитини й замахнувся. Блідий, мов стіна, з лискучими, мов у вовченяти, очима ждав хлопчина удару, а його тільки раз у раз потрясли судороги. Він затискав зуби, і видно було, що ні одним звуком не зрадить болю, ні жалю, які почувало його мале серце.

Та ось щось свиснуло у повітрі, наче гадюка зашипіла на скоку. Томир заточився і впав; з окликом тривоги відскочила Єлена, а там почувся дзвінкий голос дитини, у якому не було ні плачу, ні роздратування, тільки безмежна радість-втіха.

— Тато приїхав, тато, тато!

Ратище, яке кинув Богдар у брата, порозривало на лету м'язи передрамени і вбилося у стіну. Богдар не міг краще виміряти, бо віконце було замале. У його рамах виднілось страшне лице батька, а його поява подіяла на злочинну пару, наче казочна голова Горгони.

— Злодії! — хрипів Богдар. — Поганці! Доторкніться одним пальцем хлопця, так ніяка сила ні сього, ні того світа не спасе вас від загибелі. Кумайтеся з чортом чи зі собою — ніяка собака й не гавкне по сьому, але до нього вам вара!

Протягнув руку, погладив головку хлопчини, який з усіх сил спинався до вікна, і по хвилі щез у мряці саду.

А дворище мов ожило. Через частокіл з обійстя надбігли гуртки людей, залаяли собаки і свої, і чужі.

— Вовкулака, вовкулака, опир! — ревіли голоси.

— Де він? До кого? Зачим? — питали другі.

Очі горіли страшним огнем темної зажерливости. Руки вимахували галуззям або збруєю.

— В лика їх, на суд, у огонь! — кричали.

Вмить потопа п'яних жахом, розшалілих людей залила дворище. Дарма спинював їх Томир, який свою розшматовану руку наскоро обвинув ганчіркою. Дарма грозив тивуном, попами, князем.

— Не твоє діло, боярине! — відповідали вижняни. — Тебе вовкулака кусав, ти, видно, йому ворогом. Тож не спиняй нас зробити кінець проклятому кодлу, а то й тобі обірветься!

Наче буря прошуміла через дворище. Вижняни замкнули Єлену й Ярослава на засув і поставили сторожу, а Томира

уложили в пекарні. Всю ніч на обійсті горіли вогні та кидали на густу мряку криваві рефлекси. При них варили вечерю та припочивали громадяни, щоби ранком відвести зловлених на суд до Бово. І всі раділи, що збагнули остаточно зв'язь вовкулаки з ріднею Богдара, пили боярський мід та заїдали боярськими баранами. Тільки одна Акма пізньою нічю висунулася з дворища і крізь засипаний валявою жовтого листа осінній ліс прямувала на Велесове Урочище. В руках її маяла червона ганчірка — криваве ряденце, яким перев'язано зразу рану Томира.

XIV

Кинувши спис у Томира, Богдар шодуху тікав у ліс. Між першими деревами оглянувся, але не побачив нічого. З тьмавої суцїлі мряки доносилися тільки грімкі оклики людей та лай собак, а по часі появились у стїні ночі величезні червоні кулі-вогні, розведені вижнянами на обійсті. Ні людей, ні самих кострів не було видко, а й голоси притихли небавом. «Вартують,— погадав Богдар.— Про мене! Коби тільки йому було безпечно».

У затишній землянці за Велесовим Урочищем заснув, утомлений бігом та зворушеннями останньої днини. Отсю землянку викопав собі Богдар у найдикїшїй частї пралїсу, ще як копа ходила на Куликове дворище. Неподаїлїк була ведмежа гавра, а у сусїднїх яругах жила череда вовків. Не знать чому, звірі віднеслися до нового поселенця своїх нетрїв зовсїм рївнодушно, а навїть з деякою пошаною й острахом. Вони сходили з дороги страшному мужевї і тільки нічю підкрадалися до землянки. Занюхавши дим, вовки вили жалїбно, ведмїдь ставав на заднї лаби, а там усї полишали у спокої власника, який не оскорбляв їх та не травив собаками.

Усю ніч завдяки мряці підсувалася дич аж під самї ворота, збитї з грубих кругляків, але при першому движковї сплячого наляканї гостї побїгли. Сїра, мрячна ніч добїгала кїнця, а під острим схїдним подувом мряка стала спадати їнеєм на жовте листя, галузки, пнї, снїжною мерїжкою обсновувала кожде стебельце, аж шезла зовсїм. Червоний схїд сонця заграв на мерїжках дуговими красками, а проймаючий холод уперше сеї осенї освїжив гниле повїтря. Збудився Богдар, поклонився відрухово сходячому Дажбоговї, сягнув за списом, та в сю мить нагадав собі, що його скривавлене вістря стремить там, у стїні дворища. Махнув рукою, відрїзав ножем чималїй зразок печеної оленини, яка висїла від стелї на мотузку, та, жуючи, пошкандибав лїсом на урочище.

Лїс мовчав. Давно вже покинули його останнї птиці,

навіть вороння потягло до людських осель та на опушки, де легше́ було про дрібнішу добычу та стерво. Тільки білки суєтилися у гіллі, тільки молоді, ще необережні зайці шелестіли у листі, а кущами тихо, нечутно підкрадалися до них тхори, ласиці, лиси. Під морозним подихом раз у раз в'яло, безсильно летів із дерева жовтий або червоний листок та губився у безлічі товаришів, які вже застинали землю. А по часі, коли лучі сонця принесли дещо тепла, з мережок інею з тихим шорохом стали скапувати сльози води...

Наче обмитий, чорний, лискучий, ярко значився на урочищі всохлий дуб. Мохом поросле каміння та спорохнілі бервена давнього капища світилися від стаялого інею, а на жертівному камені сидів великий чорний крук та з противним кряканням приглядався якійсь дивовижній привисці, що маяла над ним. Мимохіть звернув Богдар увагу на птицю, і нагло... хриплий оклик вирвався з його грудей. Прожогом кинувся до каменя, наляканий крук забив крилами і полетів геть, а Богдар станув, мов окаменілий... перед червоною ганчіркою.

Одначе тільки хвильку стояв перед дубом. Миттю нагадав собі вчорашні крики та метушню у дворищі... Минулого разу вартові гонили за ним... Невже ж вони тепер поглядять мести на його синові?..

І, наче двадцятилітній молодяк, побіг Богдар у Вижню. Сіро-бура вовча шкура зачіпала раз у раз за суки та чагарник, доки біглець не накинув її на голову та не обтягнув її туго довкола тіла. Зі здвоєним поспіхом біг Богдар лісом і швидко зайшов у сю його частину, де були вже стежки, витоптані ловцями та пастухами. Двічі стрічав людей, які йшли у тому самому напрямі, що він, і виминув їх, а за кожним разом чув за собою крик смертельного переляку та слово: «Вовкулака, вовкулака!» Не зважав, одначе, на се. Щодуху у грудях, шосили в ногах пер наперед і ось добіг до опушки та глянув на дворище. Глянув і задубів. Се, що побачив, було просто неймовірне, нечуване, страшне, як страшними бувають тільки обличчя зарази або людське безглуздя...

Тихим, котячим ходом перебіг Богдар безлісний простір і припав за бузиновим кущем біля хлівів. Звідсіля стежив видючими очима за всім, що діялося, а рука судорожно стискала ручку ножа, готова пхнути його у груди хоч би й князеві...

Посередині обійстя горів величезний костер, накладений з великих соснових колод. Молодяки з довгими жердками пильнували вогню, а Бово у повних ризах франкського духовника стояв від вітру та читав фальшивим слабким голосом латинські егзорцизми. Хвилями глушив тріск вогню його й без того незрозумілі слова. Мало не вся громада була зіб-

рана довкруги. Худі, недугою виснажені постати товпилися довкола Бово та стежили пильно за кожним його движком. Вони хрестилися, коли він підносив руку горі, клякали, коли вимахував кадильницею або хрестом, який подавав йому паламар. Видко було, що незрозуміла молитва та непонятна поведінка монаха приковує уми вижнян, як око гадючки птичку.

Аж ось егзорцизми скінчилися, і кількох парубків притягло до костра Єлену і малого Ярослава. А тоді, наче на даний знак, закричала товпа:

— Геть, в огонь вовкулаків, поганців! Приказуй, Бово!

Монах поволі підіймав хрест, щоби висказати слово приказу, та ось із розбурханої товпи вискочив з рукою на прив'язі Томир.

— Стійте! — гукнув. — Яким правом находите моє боярське дворище як вороги або грабіжники? Який чорт вселився у ваші безглузді мізки, що беретеся живим огнем палити живих людей?

— Яким правом? — відповів Бово. — Тим самим, яке спонукало колись мене рятувати тебе з рук нехристі. Тоді повис поганець, який торгував хрещеними душами. Невже ж тепер вагаєшся віддати дияволу тих, з якими зв'язана тут на землі його сила?

— Так, так! Се чортове насіння, в огонь його! — гуділа товпа, хоч вже не так завзято.

Бово глядів на Томира згори, як глядить суддя на підсудимого.

«Ось і хвиля відплати! — говорили його очі. — Відвернувся ти від святої римської віри, а ось вона тріумфує над чортом, поганином та еретиком. Одним словом нищу ось твої світські замисли, як ти знищив мої...»

Але молодець не піддавався. Поступив крок наперед і здоровою рукою обняв Єлену. Його дотик збудив її з отупіння, у якому вона з широко розплющеними очима гляділа досі у погубне полум'я. Вона легко скрикнула і з тихим стоном припала до його груди, а він намагався розв'язати мотуззя на її руках.

— Ніхто не має права доторкнутися моєї власности, — говорив, а його лице горіло від гніву. — Дворище і ся жінка — мої, і нема на світі сили, яка видерла б їх у мене. Правда, у ваших руках перемога і насила! Але є ще у Перемишлі великокняжий тивун з великокняжими ратниками, а коли вони прийдуть творити суд над вами, — горе вам! Я знаю, — тут звернувся просто до Бово, — я знаю, яких друзів має ясне сонце Руської землі, великий князь Володимир, у нашій волости, а ви знаєте, що хочай він сам повним християнсь-

кої любови серцем прощає навіть ворогам, то не прощають його тивуни нікому. Ха-ха! Чи ви гадаєте, смерди, що поза вашими пісками нема землі, а поза вами людей? Я сам,— тут підняв руку горі,— присягаю на хрест, на меч, що каменя на камені не оставлю з ваших осель, якщо заберете мені те, що мені найлюбіше на землі. Не' останеться по вас нічого, крім сірого попелища, хочай би прийшлося спокутувати і самому головою. Я Вовчур, як і Богдар, і вара кому-небудь від сього, що моє!

Рішучий виступ Томира припинив та протверезив дещо товпу. Біля боярина стали збиратися статочніші господарі з Бугрієм на чолі, почалися шепти та оклики. Бово пригриз уста.

— Як так, то бувайте здорові! — сказав.— Мені ніяке діло до вашої недолі, до помору, до горя. У моє дворище не має доступу нечиста сила, бо вона тікає від лица Розп'ятого, що береже порога праведника. Я не боюся пошести, як не бояться її сі, що мені служать. Оставляйте самі, я бачу вже...— тут Бово витріщив очі та простяг руки наперед себе,— довкола вас страшний, страхіттями заселений ліс, де на проклятих поганських урочищах кишить від опирів, відьом, вовкулаків, злобних лісовиків та чортів. Ось бачу, як після мого відходу вони невидимо, а може, й видимо кинуться сюди визволяти зі страшних оков егзорцизму своїх кривних, своє кодро... Горе! Через нього-то просякає пошесть у ваші тіла, а смертний гріх у душі. Я указую вам шлях і спосіб закляти пекольні сили, вбиваючи святим огнем їх гадюче втілення... Га! Не моя вина, Господи, ти видиш, що не моя!

Мимохіть оглянулися вижняни на опушку недалекого лісу. І справді: всі побачили, як з лісу вибігло кілька людей.

— Вовкулака йде! — кричали ще здалека.— Чи ще його тут нема? Він випередив нас! Рятуйтеся!

Товпа загомніла. Бово спокійно узяв лук, який був відложив на час егзорцизму, і збирався відходити. Але вижняни не пускали його. Декотрі просто казилися з переляку, пінилися або плакали, другі нишком висувалися з товпи та губилися за дворищем, куди вела стежка у село. Хлопці покидали жердки в огонь і відступили з острахом, аж нагло піднявся Томир. Нова гадка прийшла йому до голови.

— Громадо! — закликав, а його голос перекричав усі гомони і заставив усіх замовкнути.— Громадо! Не слухайте Бово! Він ворогує на мене і рад би мені доїхати, тому править від мене жінки, якої не дам. Се правда! Але правда і се, що каже він про нечисту силу. Горе нам, якщо не відстрашимо від нашої волости проклятого кодро. Вовкулака зранив

мене саме за се, що я бажав покарати його дитя-відміну. Ся дитина — се втілення погані, про яку говорить Бово... — Тут указав рукою на малого Ярослава, який, не розуміючи усїєї дії, горнувся до старої наляканої Акми. — Тож беріть його, вовче щеня, і хай кров його обміє вас і мене...

Не скінчив. Зі сотні грудей залунав нагло не крик, а рев переляку, і, наче справді яке лекольне страхіття, біля огню явилася висока, вовчою шкурою вкрита стать. Сотні рук, які протягнулися були за хлопцем, опали, юрба розскочилася та з дикими окликами стала розбігатися на всі боки. Рівночасно прискочив вовкулака до Томира й Єлени, віддрулив жінку набік а, вхопивши раненого боярина, наче поліно, підняв його вгору і... з ломотом запався перегорілий костер під вагою падучого тіла. Аж під небо бухнули іскри, один звірячий крик горючої живцем тварини піднявся зі середини горючого пекла і замовк серед тріску та шуму ватри. А тоді вхопив вовкулака свою «відміну» і, пригортаючи її до груди, тікав у ліс. Нечуваний жах, просто шал тривоги опанував усіх. Врозтіч побігли вижняни, а при огні остали тільки дворові Вовчурів, Бово і Судислав, який надіспів саме на кінець дії.

— Ловіть поганця! — отямився перший Бово. Сейчас побачив, одначе, що нікому вже ловити вовкулаку. Власні його слова до того налякали громаду, що ледве чи був би хто противився, якби так Богдар явно й отверто вернув у батьківське посілля. Тоді, не тратячи часу, сам Бово нап'яв лук, і зі свистом полетіла стріла навздогін батькові.

— Що ти робиш, злюко? — grimнув на нього Судислав. — Пробі, убив його! Га! Спокутуеш се, гололобий!

Кинувся з Акмою туди, де, стогнучи, лежав Богдар на землі. Стріла вбилася аж по пір'я під ліву лопатку боярина. Він затискав руки довкола тільця смертельно наляканої дитини, а кров, яка бухала з рота батькові, багром обливала одяг сина. Всуміш із кров'ю вибігали і слова з рота конаючого:

— Дитинка невинна... свята... вона нічого... я сам... поганець убив... але я не вовкулака... я християнин! Боже! Живо підійняв Судислав дитину й оглянувся.

Чад горючого тіла невиносимим сопухом затроював повітря та затемнював його димом. Біля костра лежала без пам'яті Елена; Бово не було. Одна Акма клячала за ним та гляділа, чи дитині що злого не діється...

— Акмо! — сказав, а його голос дрожав помітно. — По заповіту сього тут, — тут указав рукою на лежачого боярина, — я є опікуном-батьком дитини, а ти... мамою!

Дивним дивом після смерти обох Вовчурів пошесть усту-

пила зовсім. Усі, що не померли до цього дня, видужали, і то швидко. Тривога уступила звільна з умів вижнян, неначе холод перших приморозків остудив і мізкову гарячку. Поволі вертало все до ладу, спокою, і люди стали займатися осінніми ловами на кабанів, щоби запасти дещо харчів на зиму. Тільки вечорами балакали старші й молодші, чоловіки й жінки про вовкулаку та Бово, дивувалися і мізкували, хто саме пробрехався: Бово чи Томир? Аж на святого Димитрія, коли біля церкви запитали про се Бово. Сей двигнув раменами.

— Невислідимі замисли Божі! — відповів. — Пошесть устала, але хто знає, чи не верне з весною, бо ваші уми не повернулися до Бога. Намість віддати боярське посілля на монастир, ви дозволили Судиславові виховувати молодого Вовчура як дідича усієї волости. Бояриня живе далі, як жила колись. Судислав годить їй у всьому, погано!..

Вельми не по нутру були ті слова громадянам. Дехто і став заговорювати, чи би не подумати про таке й на ділі, але прочі, як один муж, противилися. Судислав тільки руками замахав, коли почув. Від часу, коли осів у боярському дворіщі у Вижні, згіркнулий, сумний вдівець наче не той став. Жовте лице виповнилося, очі заблестіли давнім огнем, як горіли тоді, коли ще жила... вона.

Він ось сейчас підбіг до Бово і з місця відповів:

— Вчений ти собі чоловік, Бово, се правда, і доки не прише тивун нового попа, то ти зовсім добре молишся в церкві за здоровля нашого князя. Але де берешся радити, там усе вийде не так, як треба. Видко, твої західні мудрощі до нас не підходять. Закричав ти про вовкулаку та про його сина, велів спалити дитину на кострі — і що? Дитина живе, а пошести нема...

— Ба, вовкулаку вбив я сам! — похвалився Бово.

— Брешеш! Ти вбив тільки опального боярина Богдара. Він умер, як ми всі. Тільки шкура з вовка була на ньому, як і не раз на декому з нас. А, опроче, ти знаєш, що я парубком не бачив ще ні лабатих хрестиків, ні риз, ні дзвінків, але не зятимив також помору, як ось сей... І другі також не пам'ятають. Правда?

— Правда, правда! В часи Дажбога і Перуна такого не бувало! — кивали головами старці.

— А ось теперечки в нас Христова віра... і пошесть явилася. Ану ж се кара за се, що ми кинули старих богів?

— Ах, не за те, Судиславе, а за се, що ви їм все-таки кланяєтесь. Всевишній сказав у пустині Ізраїлеві: «Да не будуть тобі інші боги, побіч мене!» А ви?

— Ми кланяємося Божій силі, де б вона й не була! —

відповів різко боярин.— А якщо Бог захоче, то сам повчить нас, як жити.

— Він же вчить вас моїми устами. Учити вас будуть і святі монахи монастиря, який...

— Те, те, те! Ніякий, брате! Посілля було колись Радичів, а стало Вовчурів, і таким остане. На се моя сила, а княжий закон і безпека. Я знаю! Ти не жалів життя п'ятьох людей, коли вижняни віддавали тобі твоє майно, але перш усього кинувся до скринь, а не до тих, із яких утікала кров... Ти й тут вітриш наживу. У малого Вовчура маєтки, і то такі, про які не снилося вижнянам. Сам тивун у Перемишлі за п'ять літ не віддасть князеві тільки золота, скільки там у скрині в коморі. Багатого, бач, мав дядька... Ти, видко, напосівся на се дідицтво, на гріш та землю. Але дарма! Відколи сей хлопчина жебонить-базікає всю днину біля мене, самітнього, мені наче моя небіжечка з Вираю усміхається. І весело тепер, і майбутнє кращим виглядає, а давні смутки, наче сичі насупившись, поховалися по кутах, а то й зовсім пощезали. Ні, Бово! Доки мого життя, господином Вижні буде Ярослав і не буде у Вижні попа західної віри! Вона падка на гріш-наживу, а в нас такого не поважають! Не тикаю я тебе, але й ти не роби смуги у громаді, бо се може бути нездорове.

Се було доволі виразно сказано. Бово відвернувся і пішов, похнюпившись, домів. Вістка про покликання нового попа вразила його страшенно. Показувалося, що тільки у хвилі крайньої розпуки приєдналася громада до нього, та як тільки минулося лихо, збудився і здоровий змісл народу, ворожий аскетизмові та божкарству. Його зусилля оказувалися безуспішними, і він бачив, що не розуміє душі сього народу ні раз. Під час, коли на Заході велася завзята боротьба за богів та віру, тут не було ні сліду сеї зажерливості. Він знав від польських духовників, що навіть у польському князівстві весь простий люд поборює Христову віру і тільки під силою князя, духовенства й вельмож терпить у себе хрести церков та чорні ризи. При кожній нагоді ждали вибуху повстання народних товп, і тоді горе усім, що стануть при прапорі Христа! А тут навіть у найбільшій тривозі нарід нерадо мішається у віросповідні діла. Тут уся повня світського, суспільного, сімейного життя займає уми, а віра остає ділом, яке рішає одиниця. І дивно! Се не була байдужість, ні безбожність — се була глибока свідомість вищості та високої вартості стародавніх здобутків власного народу над півзвірячим побутом та вдачею західних варварів.

Мимохіть мусів Бово з'ясувати собі, що саме він бажав увести у сей світ миру і терпимости дух роздору, ненависти, зажерливості, і ся свідомість упокорювала його. Та ось вони,

сі півпогани, пізналися на ньому, і тому глуха злість опанувала його.

Аж прибув у дворище. По дорозі навіть не глянув на саїтню холодну келію між скалами, тільки впрост подався у світлицю. Уперше подумав про поворот у Німеччину.

Та в сю мить нагадав собі відвічальність за гроші та церковну утвар і закляв півголосом. Дивні гадки стали одна за другою шибати йому крізь голову, та ні одна з них не скидалася на сі, що їх недавно ще висказував перед Томиром. Давно уже хлопець-попелюх, який носив дрова та воду у дворище, спалив батіг, яким Бово шмагав колись свою спину. Давно не отворяв присланих із монастиря книг. Якесь несміле, боязке ще почування свободи і самостійности, а далі свідомість деякої особистої сили стали прозябати у його серці.

«За мною наче стіну вивершили події,— подумав,— а се, що переді мною, се буде діло моїх рук!..»

І нагло вхопив з полиць повну фляшку вина. Глумливий усміх викривив його й без того негарне лице.

«Була лєсть у Томира, та він привіз її з Заходу. У сих русів нема її ні крихти. Ха-ха! У них ще сам народ глядить правди, а бояри повинуються. Ніхто й не догадається, якими шляхами піду я...»

Випив чималий кубок вина один, другий — і наче протверезився після пригнетення подіями та почутими вістями. Сотні способів осягнути бажане становище у волости, а навіть у краю, зароїлися у голові:

«Рада, погроза пеклом та духовними карами, насила при помочі добутих грошем чи впливом сторонників, а там і... Біля келії густо розрослася отровниця... одна флящина сього вина з корінням — і можна переконати навіть такого, кому убилось батька... Ха-ха!»

Випив утретє й устав.

Та ось перед ним чомусь-то горять два огні, два порожні кубки стоять на столі, а ноги чомусь-то підкошуються... «Треба держатися стола... ба, де ж він?.. Чого-то я хочу... Ага!.. Отровниця... насила... монастирська пеня... я ж опат...»

Ніхто не почув ломоту тіла, ломоту, який чувається, коли на землю паде труп...

Надворі зривався осінній вихор, а понурий шум розгойданого пралісу долітав аж у кімнату. Огонь заблимав дещо яркіше і став пригасати. З кута виповзували тіни, наче кістляві, обгорілі руки Томира, якими посягав по душу Бово... з-поза гробу, поза гріб.

З М І С Т

Ільницький Микола.
Минувшина — наука на майбутнє...3

ІДУ НА ВАС

- I. Закуп...17
- II. Сусіди...23
- III. Похорон...30
- IV. У світ за очі...35
- V. У Києві...41
- VI. Не гляди, княже, чужої землі!...47
- VII. Перші кроки...53
- VIII. На порогах...60
- IX. У термах...70
- X. У Доростолі...79
- XI. Битва на Дунаї...86
- XII. На забутому острові...93
- XIII. Втеча...99
- XIV. Останні дні Доростола...105
- XV. Лют і Рогдай...116
- XVI. Власт...126
- XVII. У гнізді опришків...132
- XVIII. Про князя, що, чужої землі шукаючи, свою втеряв...141

ІДОЛИ ПАДУТЬ

Книга перша...

- I. На зорі...151
- II. Минуле й майбутнє...156
- III. Воля, князя...164
- IV. Варязька кров...172

- V. Хрести...180
- VI. Свідок злочину...189
- VII. За ласку царівни...199
- VIII. Битва...206
- IX. Хрестовий знак...213
- X. Анна...218
- XI. Леви й гадюки...225
- XII. Остання ніч над Босфором...236
- XIII. Царівна...242

Книга друга...246

- XIV. Земське та дружинне боярство...246
- XV. Дух коваля Веланда...253
- XVI. Подвійна зрада...260
- XVII. Ворожбит...265
- XVIII. Придане Мирослави...269
- XIX. Погром...275
- XX. Пізні цвіти...281
- XXI. Конунг Свен...285
- XXII. Слово Добрні...292
- XXIII. Буря в глечнику...298
- XXIV. За Київ...303
- XXV. За руку дівчини...312
- XXVI. Передсмертне признання...317
- XXVII. Слава князеві!...326
- XXVIII. Нова віра...330
- XXIX. Прощання...333
- XXX. Під Корсунем...337
- XXXI. Похвальна пісня...342

ВОВКУЛАКА...347

950
2

